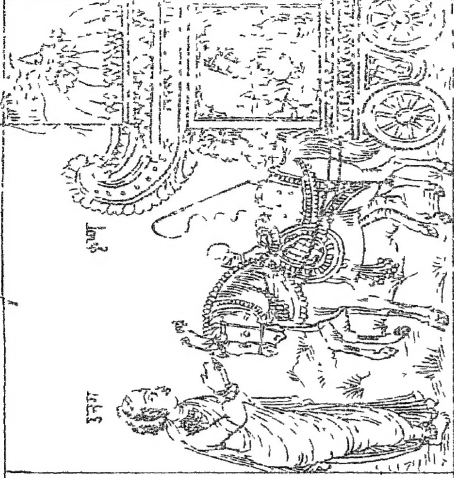

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
500 FIFTH AVENUE
NEW YORK

15934

प्रथमस्कंधः

दीनमुखः कुतश्चिन्तापरो भवान् ॥ त्वरिति गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥ इदानीं शून्यचित्तोऽसि गतवित्तो यथा जनः ॥ तवेदं मुक्तसङ्गस्य नोचितं वद कारणम् ॥ २६ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ अहं तु दृष्टिर्वीयातो ज्ञात्वा सर्वोत्तममिति ॥ पुष्करं च प्रयागं च काशीं गोदा-
वरीं तथा ॥ २७ ॥ हरिक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं श्रीरङ्गं सेतुबन्धनम् ॥ एवमादिषु तीर्थेषु भ्रममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥ नापश्यं कुत्रचिच्छर्म मनःसन्तोषका-
रकम् ॥ कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेयं बाधिताऽधुना ॥ २९ ॥ सत्यं नास्ति तपः शौचं दया दानं न विद्यते ॥ उदरभरयो जीवा वराकाः कूट-
भाषिणः ॥ ३० ॥ मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाषा ह्युपदुताः ॥ पाखण्डनिरताः सन्तो विरक्ताः सपरिग्रहाः ॥ ३१ ॥ तरुणीप्रभुता गेहे
शालको बुद्धिदायकः ॥ क्रत्याया विक्रयो लोभाहम्पतीनां च कल्कनम् ॥ ३२ ॥ आश्रमा यवैर् रुद्रास्तीर्थानि सारितस्तथा ॥ देवतायतना-
न्यत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥ न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः ॥ कलिदावानलेनाद्य साधनं भस्मतां गतम् ॥ ३४ ॥
अदृशूला जनपदाः शिवशूला द्विजातयः ॥ कामिन्यः केशशूलिन्यः संभवन्ति कलाविह ॥ ३५ ॥ एवं पश्यन्कलेर्दोषान्यन्यदृष्टवन्नमिमहम् ॥
यामुनं तटमापन्नो यत्र लीला हरेरभूत् ॥ ३६ ॥ तत्रार्थं मया दृष्टं श्रूयतां तन्मुनीश्वराः ॥ एका तु तरुणी तत्र निपण्णा खिन्नमानसा ॥ ३७ ॥
द्वौ वृद्धौ पतितौ पार्श्वे निःश्वसन्तावचेतनौ ॥ शुश्रूषन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः ॥ ३८ ॥ दृशदिक्षु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ॥
वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा दूराद्गतः सोऽहं कौतुकेन तदन्तिकम् ॥ मां दृष्ट्वा चोत्थिता बाला विह्वला चाब्रवीद्धचः
॥ ४० ॥ ॥ बालोवाच ॥ भो भोः साधो क्षणं तिष्ठ मच्चिन्तामपि नाशय ॥ दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽवहरं परम् ॥ ४१ ॥ बहुधा तव
वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ॥ यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४२ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ काऽसि त्वं कात्रिमौ चेमा नार्यः काः
पद्मलोचनाः ॥ वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४३ ॥ ॥ बालोवाच ॥ अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ॥ ज्ञानवैराग्य-
नामानौ कालयोगेन जर्जरौ ॥ ४४ ॥ गङ्गाद्याः सारितश्चेमा मत्सर्वार्थं समागताः ॥ तथापि न च मे श्रेयः सेवितयाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥ इदानीं
शृणु मद्वातीं सचिन्तस्त्वं तपोधन ॥ वार्ता मे वितताऽप्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४६ ॥ उत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धिं कर्णटके गता ॥
क्वचित्क्वचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥ ४७ ॥ तत्र घोरकलैयागत्याखण्डैः खण्डिताङ्गका ॥ दुर्बलाहं चिरं जाता पुत्राभ्यां सह मन्दताम्

१ अट्टमन्त्रं शिवो वेदः शूलो विक्रय उच्यते । केशो भगमिति श्रोतृसृषिभिस्तत्त्वदर्शार्थिभिः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहक्रान्तर आजुहाव ॥ पुत्रेति
 तन्मयतया तर्षोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ १ ॥ नैमिशो सूतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ॥ कथामृतरसास्वादकुशलः
 शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ अज्ञानध्वान्तविध्वंस कोटिसूर्यसमप्रभ ॥ सूताऽऽख्याहि कथासारं मम कर्णरसायनम् ॥ ३ ॥
 भक्तिक्रान्तविरागागतविवेको वर्धते कथम् ॥ मायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥ ४ ॥ इह घोरं कलौ प्राप्ते जीवश्चसुरतां गतः ॥ हेतुशङ्का-
 न्तस्य तस्यैव शोधने किं परायणम् ॥ ५ ॥ श्रेयसां यद्वेच्छेयः पावनानां च पावनम् ॥ कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत्साधनं तद्ब्रूदधुना ॥ ६ ॥ चित्ता-
 मणिलोकैकमुखं सुरेन्द्रः स्वर्गसम्पदम् ॥ प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिदुर्लभम् ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो वञ्चि
 विचार्य च ॥ सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥ भक्त्योगवर्धनं यच्च कृष्णसन्तोषहेतुकम् ॥ तदहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया
 शृणु ॥ ९ ॥ कालव्यालमुखग्रासत्रासनिर्णयहेतवे ॥ श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ १० ॥ एतस्मादपरं किञ्चिन्मनःशुद्धयै न
 विद्यते ॥ जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ ११ ॥ परीक्षिते कथां वक्तुं सभायां संस्थिते शुके ॥ सुधाकुम्भं गृहीत्वैव देवास्तत्र
 समागमन् ॥ १२ ॥ शुकं नत्वाऽवदन् सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ॥ कथासुधां प्रयच्छस्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् ॥ १३ ॥ एवं विनिमये जाते
 सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ॥ प्रपास्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ १४ ॥ क सुधा क कथा लोके क काचः क मणिर्महात् ॥ ब्रह्मरातो
 विचार्येति तदा देवाज्जहास ह ॥ १५ ॥ अभक्तांस्तांश्च विज्ञाय न ददौ स कथामृतम् ॥ श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि दुर्लभा ॥ १६ ॥
 राज्ञो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुरा धाताऽपि विस्मितः ॥ सत्यलोके तुलां बद्ध्वाऽतोलयत्साधनान्यदः ॥ १७ ॥ लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इदं
 महत् ॥ तदा ऋषिगणाः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥ १८ ॥ मेनिरै भगवद्वृपं शास्त्रं भागवतं क्षितौ ॥ पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम्
 ॥ १९ ॥ सप्ताहश्रवणेनैव सर्वथा मुक्तिदायकम् ॥ सनकाद्यैः पुरा प्रोक्तं नारदाय दयापरैः ॥ २० ॥ यद्यपि ब्रह्मसंवन्धाच्छ्रुतमेतत्सुरार्पणा ॥
 सप्ताहश्रवणविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥ २१ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ लोकविग्रहशुक्तस्य नारदस्यास्थिरस्य च ॥ विधिश्चैव कुतः प्रीतिः
 संयोगः कुत्र तैः सह ॥ २२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ॥ शुकेन मम यत्रोक्तं रहः शिष्यं विचार्य
 च ॥ २३ ॥ एकदा तु विशालायां चत्वार ऋषयोऽमलाः ॥ सत्सङ्गार्थं समायाता ददशुस्तत्र नारदम् ॥ २४ ॥ ॥ कुमार उजुः ॥ कथं ब्रह्मन्

॥ अथ श्रीमद्भागवतमाहात्म्यं प्रारभ्यते ॥

॥ ४८ ॥ वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुखं पिपी ॥ जाताऽहं युवती सम्यक्प्रेषरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ४९ ॥ इमौ तु शयितावत्र सुतौ मे क्लिश्यतः
 श्रमात् ॥ इदं स्थानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥ ५० ॥ जरठत्वं समायतौ तेन दुःखेन दुःखिता ॥ साऽहं तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमा-
 कुतः ॥ ५१ ॥ त्रयाणां सहचारित्वाद्भिपरीत्यं कुतः स्थितम् ॥ घटते जरठा माता तरुणी तनयाविति ॥ ५२ ॥ अतः शोचामि चात्मानं विस्म-
 याविष्टमानसा ॥ वद योगनिधे धीमन् कारणं चात्र किं भवेत् ॥ ५३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्तवानघ ॥ न विषा-
 दस्तव्या कार्यौ हरिः शं ते करिष्यति ॥ ५४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ॥ ॥ नारद उवाच ॥ शृणुष्व ॥
 वहिता बाले शुभोऽयं दारुणः कलिः ॥ ५५ ॥ तेन लुप्तः सदाचारो योगमार्गस्तपसि च ॥ जना अधासुरायन्ते शाब्ददुष्कर्मकारिणः ॥ ५६ ॥ इह
 सन्तो विपीदन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ॥ धत्ते धैर्यं तु यो धीमान् स धीरः पण्डितोऽथ वा ॥ ५७ ॥ अस्पृश्यऽनवलोक्येयं शोषभास्करा धरा ॥
 वर्षे वर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥ ५८ ॥ न त्वमपि सुतैः साकं कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ॥ उपेक्षिताऽनुरागान्धैर्जस्त्वेन संस्थिता
 ॥ ५९ ॥ वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ॥ धन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६० ॥ अत्रैव ग्राहकाभावात् जरापि
 मुञ्चतः ॥ किञ्चिदात्मसुखेनैह प्रसुप्तिर्भन्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीभक्तिरूपाच ॥ कथं परीक्षिता राज्ञा स्थापितो ह्यशुचिः कलिः ॥ प्रवृत्ते
 तु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महान् ॥ ६२ ॥ करुणापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ॥ इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रमतः श्रवणं कुरु ॥ सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्मलं ते गमिष्यति ॥ ६४ ॥ यदा मुकुन्दो भगवान् धर्मा-
 त्यक्त्वा स्वपदं गतः ॥ तद्दिनात्कलिः प्रायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥ दृष्टो दिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ॥ न यथा मारणीयाऽयं
 सारङ्ग इव सारमुक् ॥ ६६ ॥ यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ॥ तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥ एकाकारं कलं
 दृष्ट्वा सारवत्सारनिरसम् ॥ विष्णुरातः स्थापितवान् कलिजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥ कुर्मन्चिरणात्सारः सर्वतो निर्गताऽधुना ॥ पदार्थाः
 संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुपा यथा ॥ ६९ ॥ विप्रैर्भागवती वार्ता गेहे गेहे जने जने ॥ कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७० ॥
 अत्युग्रभूरिकर्मणो नास्ति का रौरवा जनाः ॥ तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥ कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ॥
 तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७२ ॥ मनसश्चाजयाल्लोभाद्भस्मात्पाखण्डसंश्रयात् ॥ शास्त्रानभ्यसनाच्चैव ध्यानयोगफलं गतम्

॥७३॥ पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ॥ पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥७४॥ न हि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुरःसरा ॥ एवं प्रलयतां प्राप्नो वस्तुसारः स्थले स्थले ॥७५॥ अयं तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषणम् ॥ अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ ७६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ भक्तिरुचि वचो भूयः श्रूयतां तच्च शौनक ॥७७॥ ॥ श्रीभक्तिसूत्राच ॥ सुरपै त्वं च धन्योऽसि मद्भागेन समागतः ॥ साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥७८॥ जयति जयति मायां यस्य कायाधवस्ते वचनरचनमेकं केवलं चाकलय्याध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवोऽयं सकलकुशलप्राप्तं ब्रह्मपुत्रं नताऽस्मि ॥७९॥ इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये भक्तिनारदसमागमो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ६४ ॥ नारद उवाच ॥ कृथा खेदायसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ॥ श्रीकृष्णचरणम्भोजं स्मर दुःखं गमिष्यति ॥ १ ॥ द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकरुप्रलात ॥ पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥ २ ॥ त्वं तु भक्ते प्रिया तस्य सत्ततं प्राणतोऽधिका ॥ त्वयाहृतस्तु भगवान् याति नीचगद्गेष्वपि ॥ ३ ॥ सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ॥ कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मायुज्यकारिणी ॥ ४ ॥ इति निश्चित्य चिद्रूपः सरूपां त्वां समर्प ह ॥ परमानन्दचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णवल्लभाम् ॥ ५ ॥ बद्धञ्जलिं त्वया पृष्टं किं करोमीति चैकदा ॥ त्वां तदज्ञापयत्कृष्णो मद्रक्तान् योयेति च ॥ ६ ॥ अङ्गीकृतं त्वया तद्वै प्रसन्नोऽभूद्वारस्तदा ॥ मुक्तिं दासो ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥ पोषणं स्वेन रूपेण वैकुण्ठं त्वं करोषि च ॥ भूमौ भक्तिविषेपाय छायारूपं त्वया कृतम् ॥ ८ ॥ मुक्तिं ज्ञानं विरक्तिं च सह कृत्वा गता भुवि ॥ कृतादिद्रापरस्यान्तं महानन्देन संस्थिता ॥ ९ ॥ कलौ मुक्तिः क्षयं प्राप्ता पालण्डामयपीडिता ॥ त्वदाज्ञया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥ १० ॥ स्मृता त्वयापि चोत्रैव मुक्तिरायाति याति च ॥ पुत्रीकृत्य त्वयमौ च पार्थ स्वस्थेव रक्षितौ ॥ ११ ॥ उपेक्षातः कलौ मन्दौ वृद्धौ जातौ सुतौ तव ॥ तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तायाम्बहू ॥ १२ ॥ कलिना सदृशः कोऽपि युगो नास्ति वरानने ॥ तस्मिन्त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जने जने ॥ १३ ॥ अन्यधर्मास्तिरस्तु पुरस्तुत्य महोत्सवान् ॥ तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रवर्तये ॥ १४ ॥ तदन्तिताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ॥ पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिरम् ॥ १५ ॥ येषां चित्ते वसेद्रक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी ॥ न ते पश्यन्ति कीनाशं स्वप्नेऽथमलमूर्तयः ॥ १६ ॥ न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वाऽसुरोऽपि वा ॥ भक्तियुक्तमनस्कानां स्पृशनेन प्रभुर्भवेत् ॥ १७ ॥ न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा ॥ हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपि-

काः ॥ १८ ॥ नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते ॥ कलौ भक्तिः कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥ १९ ॥ भक्तिद्रोहक्राये च ते
 सीदन्ति जगत्रये ॥ दुर्वासा दुःखमापन्नः पुरा भक्तिविनिन्दकः ॥ २० ॥ अलं व्रतैरलं तीर्थैरलं योभैरलं मयैः ॥ अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरैकेन
 मुक्तिदा ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति नारदनिर्णीतं स्यमाहात्म्यं निशम्य सा ॥ सर्वोद्भृष्टसंशुक्ता नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 ॥ श्रीभक्तिरुवाच ॥ अहो नारद धन्योऽसि प्रीतिस्तो मयि निश्चला ॥ न कदाचिद्विमुञ्चामि चित्ते स्थास्यामि सर्वदा ॥ २३ ॥ कृपादुक्तं त्वया
 साधो मद्वाचा वंमिता क्षणात् ॥ पुत्रयोश्चेतना नास्ति ततो बोधय बोधय ॥ २४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ तस्या वदः समालम्ब्य हास्यं नरेशो
 गतः ॥ तयोर्बोधनमारेभे करिण्येण विभर्दयन् ॥ २५ ॥ सुरं संयोज्य कर्णान्ने शब्दमुच्चैः सप्रवृणु ॥ ज्ञान मनुष्यां हीयं देवैरलं सुकृतम्
 ॥ २६ ॥ वेदेवेदान्तवैष्वथ्यं गीतापाठैर्मुमुहुः ॥ बोध्यमानौ तदा तेन कथंचिच्चोत्थितौ बभूवुः ॥ २७ ॥ नैवेत्यवलेखन्तौ कृत्यभक्तौ तदुक्तं
 बुभौ ॥ वक्त्रव्यलिप्तौ प्रायः शुष्ककाण्डसमाद्भकौ ॥ २८ ॥ धुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वापपरायणौ ॥ कथंचिन्मत्तापो चाः किं विने
 मयेति च ॥ २९ ॥ अहो निद्रा कथं याति वृद्धत्वं च महारम् ॥ चिन्तयन्निति गोविन्दं स्मारयामास भार्गव ॥ ३० ॥ व्योमार्जो मुनिर्दुर्गा
 ऋषे विद्यतामिति ॥ उद्यमः सफलस्ते तु भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥ एतदर्थं तु सत्कर्मे सुरपै त्वं समाचर ॥ नरो कर्मनिष्ठाश्चरेत्
 साधवः साधुभूषणाः ॥ ३२ ॥ सत्कर्मणि कृते तस्मिन् सन्निद्रा वृद्धताऽनयोः ॥ गमिष्यति क्षणादहंतिः सर्वतः प्रसारिष्यति ॥ ३३ ॥ इत्याह-
 शवचः स्पष्टं तत्सर्वैरपि विश्रुतम् ॥ नारदो विस्मयं लेभे नन्दं ज्ञानमिति श्रुत्वा ॥ ३४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ अनयाऽऽकाङ्क्षायाऽपि तोष-
 त्वेन निरूपितम् ॥ किं वा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ॥ ३५ ॥ क भविष्यन्ति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ॥ मयात्र किं प्र-
 तैव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥ ३६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ॥ तीर्थे तीर्थं विनिष्कस्य घृच्छन्मार्गे सुरभि-
 रान् ॥ ३७ ॥ वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किंचिन्निश्चित्य नोच्यते ॥ असाध्यं केचन प्रोचुर्दुर्ज्ञेयमिति चापरे ॥ ३८ ॥ मुक्तीभूतास्तथाऽन्ये तु किं-
 नस्तु पलायिताः ॥ हाहाकारो महानासीन्नैलेक्ये विस्मयावहः ॥ ३९ ॥ वेदेवेदान्तवैष्वथ्यं गीतापाठैर्विबोधितम् ॥ भक्तिज्ञानविराणां बोध-
 तिष्ठत्किं यदा ॥ ४० ॥ उपायो नापरोऽस्तीति कर्णे कर्णेऽजपञ्जनाः ॥ योगिना नारदेनापि स्वयं न ज्ञायते तु यत् ॥ ४१ ॥ तत्कथं शक्यत
 वक्तुमितरैरिह मानुषैः ॥ एवं ऋषिगणैः प्रष्टुं निर्णीयोक्तं दुरासदम् ॥ ४२ ॥ ततश्चिन्तातुरः सोऽथ वदरीवनमागतः ॥ तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं

कृतानिश्चयः ॥ ४३ ॥ तावद्दर्शं पुरतः सनकादीन् मुनींश्चरान् ॥ कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ इदानीं
 भूरिभागेन भवद्भिः सङ्गमः स्थितः ॥ कुमार उच्यतां शीघ्रं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ ४५ ॥ भवन्तो योगिनः सर्वे बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ॥ पञ्च-
 हायनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ ४६ ॥ सदा वैकुण्ठानिलया हरिकीर्तनतत्पराः ॥ लीलामृतसोन्मत्ताः कथामात्रैकजीविनः ॥ ४७ ॥ हरेः
 शरणमेवं हि नित्यं येषां मुखे वचः ॥ अतः कालसमादिष्टा जरा युष्मान्न बाधते ॥ ४८ ॥ येषां भूद्भ्रमात्रेण द्वारपालौ हरेः पुरा ॥ भूमौ निप-
 तितौ सद्यो यत्कृपातः परं गतौ ॥ ४९ ॥ अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ॥ अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि दीने दयापरः ॥ ५० ॥ अश-
 रीरगिरोक्तं यत्तत्किं साधनमुच्यताम् ॥ अनुष्ठेयं कथं तावत्प्रब्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥ भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ॥ स्थापनं
 सर्वेष्वेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥ ॥ कुमारा उचुः ॥ मा चिन्तां कुरु देवेषु हर्षं चित्ते समावह ॥ उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्वं एव
 हि ॥ ५३ ॥ अहो नारद धन्योऽसि विरक्तानां शिरोमणिः ॥ सदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीयोगभास्करः ॥ ५४ ॥ त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्य-
 र्थमनुवर्तिनि ॥ घटते कृष्णदासस्य भक्तेः स्थापकता सदा ॥ ५५ ॥ ऋषिभिर्वहो लोके पन्थानः प्रकटीकृताः ॥ श्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः
 स्वर्गफलप्रदाः ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठसाधकः पन्थाः स तु गोप्यो हि वर्तते ॥ तस्योपदेशं पुरुरूपः प्रायो भागेन लभ्यते ॥ ५७ ॥ सत्कर्म तव निर्दिष्टं
 व्योमवाचा तु यत्पुरा ॥ तदुच्यते शृणुष्व्याद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥ ५८ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च
 ते तु कर्मविमूचकाः ॥ ५९ ॥ सत्कर्ममूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ॥ श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुक्रादिभिः ॥ ६० ॥ भक्ति-
 ज्ञानविरागाणां तद्दोषेण बलं महत् ॥ व्रजिष्यति द्वयोः कष्टं सुखं भक्तेर्भविष्यति ॥ ६१ ॥ प्रलयं हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वनेः ॥ कलि-
 दोषा इमे सर्वे सिंहशब्दादृका इव ॥ ६२ ॥ ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमसावहा ॥ प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति ॥ ६३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ वेदवेदान्तधौषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ॥ भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत्किं यदा ॥ ६४ ॥ श्रीमद्भागवतालापात्कथं
 बोधमेष्यति ॥ तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके पदे पदे ॥ ६५ ॥ छिन्दन्तु संशयं ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ॥ विलम्बो नात्र कर्तव्यः शर-
 णागतवत्सलाः ॥ ६६ ॥ ॥ कुमारा उचुः ॥ वेदोपनिषदां साराज्ज्ञाता भागवती कथा ॥ अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलेन्नतिः ॥ ६७ ॥
 आमूलग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वदन्ते यथा ॥ संभूय स पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः ॥ ६८ ॥ यथा दुग्धे स्थितं सर्पिनं स्वादुपापकल्पते ॥

पृथग्भूतं हि तद्विव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥ ६९ ॥ इक्षुणामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ॥ पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती
 कथा ॥ ७० ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ भक्तिज्ञानविरागणां स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१ ॥ वेदान्तवेदसुश्रुति
 गीताया अपि कर्तार ॥ परितापवति व्यासे मुह्यत्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥ तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुःश्लोकसमन्वितम् ॥ तदीयश्रवणात्सद्यो
 निर्बाधो बादरायणः ॥ ७३ ॥ तत्र ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ॥ श्रीमद्भागवतश्रावे शोकदुःखविनाशनम् ॥ ७४ ॥ ॥ नारद
 उवाच ॥ यद्दर्शनं च विनिहन्यशुभानि सद्यः श्रेयस्तनोति भवदुःखदुर्वार्दितानाम् ॥ निःशेषशेषमुखगीतकथैकपानाः प्रेमप्रकाशकृतये शरणं
 गतोऽस्मि ॥ ७५ ॥ भाग्योदयेन बहुजन्मसमार्जितेन सत्सङ्गं च लभते पुरुषे यदा वै ॥ अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकारनाशं विधाय हि तदो-
 दयते विवेकः ॥ ७६ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमा० कुमारनारदसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७४ ॥ नारद उवाच ॥
 ज्ञानयज्ञं करिष्यामि शुक्रशस्त्रकथोज्ज्वलम् ॥ भक्तिज्ञानविरागणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥ यत्र कार्यो महायज्ञः स्थलं तद्वाच्यतामिह ॥
 महिमा शुक्रशस्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारगैः ॥ २ ॥ क्रियद्भिर्दिवसैः श्रव्या श्रीमद्भागवती कथा ॥ को विधिस्तत्र कर्तव्यो ममेदं कथ्यतामिति ॥ ३ ॥
 ॥ कुमारा उचुः ॥ शृणु नारद वक्ष्यामो विनम्राय विवेकिने ॥ गङ्गाद्वारसमीपे तु तटमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥ नानाऋषिगणैर्जुष्टं देवसिद्धिर्नपेवि-
 तम् ॥ नानातरुलताकीर्णं नवकोमलवालुकम् ॥ ५ ॥ रम्यमेकान्तदेशस्थं हैमपद्मसुशोभितम् ॥ यत्समीपस्थजीवानां वैरं चेतसि न स्थितम् ॥ ६ ॥
 ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्यो ह्यप्रयत्नतः ॥ अपूर्वो रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥ पुरःस्थं निर्बलं चैव जराजीर्णकलेरहम् ॥ तद्वयं च
 पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥ यत्र भागवती वार्ता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ॥ कथाशब्दं समाकर्ण्य तत्रिकं करुणायते ॥ ९ ॥ ॥ मृत
 उवाच ॥ एवमुक्त्वा कुमारस्ते नारदेन समन्ततः ॥ गङ्गातटं समाजग्मुः कथापानाय सत्वराः ॥ १० ॥ यदा यातास्तटं ते तु तदा कोलाह-
 लोऽप्यभूत् ॥ भूलोकैर्देवलोकै च ब्रह्मलोकै तथैव च ॥ ११ ॥ श्रीभागवतपीथपानाय रसलम्पटाः ॥ धावन्तोऽप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्ण-
 वाः ॥ १२ ॥ भृगुर्वसिष्ठश्च्यवनश्च गौतमो मेधातिथिर्देवलदेवरातौ ॥ रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो मृकण्डपुत्रोऽत्रिजिपिपलादाः ॥ १३ ॥
 योगेश्वरौ व्यासपराशरौ च छायाशुको जालिजह्नुमुष्याः ॥ सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्रजिष्याः स्वस्त्रीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥
 वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ॥ दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि पट् शास्त्राणि तथाऽऽद्ययुः ॥ १५ ॥ गङ्गाद्याः सरितस्तत्र पुष्करादिसरा-

सि च ॥ क्षेत्राणि च दिशः सर्वा दण्डकादिवनानि च ॥ १६ ॥ नगादयो यथुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ॥ गुरुत्वात्तत्र नायातान् भृशुः संवेद्य चान-
यत् ॥ १७ ॥ दीक्षिता नारदेनाथ दत्तभासनमुत्तमम् ॥ कुमारो वन्दिताः सर्वे निषेदुः कृष्णतत्पराः ॥ १८ ॥ वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्म-
चारिणः ॥ मुख्यभागे स्थितास्ते च तदग्रे नारदः स्थितः ॥ १९ ॥ एकभागे ऋषिगणास्तदन्यत्र दिव्यैकसः ॥ वेदेषु निपदोऽन्यत्र तीर्थोच्यन्
स्त्रियोऽन्यतः ॥ २० ॥ जयदब्दो नमः शब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ॥ चूर्णलज्जाप्रसूनानां निक्षेपः सुमहानभूत् ॥ २१ ॥ विमानानि एतान् ब्रह्म विन्य-
न्तो देवनयकाः ॥ कल्पवृक्षप्रसूनानि सर्वास्तत्र समाकिरन् ॥ २२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ एवं तेष्वेकचित्तेषु श्रीमद्भागवतसूच ॥ गङ्गातल्पप्लवधिरे
स्पृष्टं नारदाय महात्मने ॥ २३ ॥ ॥ कुमारो उवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामो महिमा शुक्रशास्त्रजः ॥ यस्य श्रवणमात्रेण मुक्तिः करतले स्थिता ॥ २४ ॥
सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥ २५ ॥ ग्रन्थोऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धवर्जितः ॥
परीक्षिच्छुक्रसंवादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६ ॥ तावत्संसारचक्रोऽस्मिन् अमृतोऽज्ञानतः पुमान् ॥ यावत्कर्मगता नास्ति शुक्रशास्त्रात् ॥ राज-
॥ २७ ॥ किं श्रुतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च अभावहैः ॥ एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८ ॥ कथा भागवतस्यापि विषयं अस्ति
यद्ब्रह्मे ॥ तद्ब्रह्म तीर्थरूपं हि वसतां पापनाशनम् ॥ २९ ॥ अथमेधसहस्राणि वाजपेयहस्तानि च ॥ शुक्रशास्त्रकथायाश्च कलां चर्हन्ति षोड-
शीम् ॥ ३० ॥ तावत्पापानि देहेऽस्मिन्निवसन्ति तपोधनाः ॥ यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्भागवतं नरैः ॥ ३१ ॥ न यद्वा न गथा कदाही पुच्छन्
न प्रयागकम् ॥ शुक्रशास्त्रकथायाश्च फलेन समतां नयेत् ॥ ३२ ॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् ॥ पठन् स्वदुस्तेन यदीच्छति
परं गतिम् ॥ ३३ ॥ वेदादिवैदमता च पौरुषं सूक्तमेव च ॥ त्रयी भागवतं चैव द्वादशशिक्षर एव च ॥ ३४ ॥ द्वादशात्मा प्रयागश्च द्वादशः संवि-
त्सारात्मकः ॥ ब्राह्मणाश्चामिहोत्रं च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५ ॥ तुलसी च वसन्तश्च पुरुषोत्तम एव च ॥ एतेषां तत्पतः ब्रह्मैर्न पुरुषभाव
इष्यते ॥ ३६ ॥ यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिशम् ॥ जन्मकोटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ श्लोकार्धं श्लोकपादं वा पठद्भागवतं
च यः ॥ नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्रमेधयोः ॥ ३८ ॥ उक्तं भागवतं नित्यं कृतं च हरिचिन्तनम् ॥ तुलसीपोषणं चैव धेनुनां सेवनं समम्
॥ ३९ ॥ अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुक्रशास्त्रवाक् ॥ प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठं गोविन्दोऽपि प्रयच्छति ॥ ४० ॥ हेमसिंहयुतं चैतद्वैष्णवाय ददाति
च ॥ कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमाँलभते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥ आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चिच्चित्तं विधाय शुक्रशास्त्रकथा न पीता ॥ चाण्डाल-

वच्च खरवद्धत तेन नीतं मिथ्या स्वजन्म जननीजनिदुःखभाजा ॥ ४२ ॥ जीवच्छवो निगदितः स तु पापकर्मा येन श्रुतं शुक्रकथावचनं न किं-
 चित् ॥ धिक्ते नरं पशुसमं भुवि भाररूपमेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्यः ॥ ४३ ॥ दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्भागवतोद्भवा ॥ कौटिजन्मसमु-
 त्थेन पुण्यैवैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥ तेन योगनिधे धीमच्छ्रोतव्या सा प्रयत्नतः ॥ दिनानां नियमो नास्ति सर्वदा श्रवणं मतम् ॥ ४५ ॥ सत्येन
 ब्रह्मचर्येण सर्वदा श्रवणं मतम् ॥ अशक्यत्वात्कलौ बोधो विशेषोऽत्र शुकाज्ञया ॥ ४६ ॥ मनोवृत्तिजयश्चैव नियमाचरणं तथा ॥ दीक्षां कर्तुम-
 शक्यत्वात्सप्ताहश्रवणं मतम् ॥ ४७ ॥ श्रद्धातः श्रवणे नित्यं मावे तावद्धि यत्फलम् ॥ तत्फलं शुकदेवेन सप्ताहश्रवणे कृतम् ॥ ४८ ॥ मनस-
 श्चाऽजयाद्रोगात्पुंसां चैवायुषः क्षयात् ॥ कलेदौषधुत्वाच्च सप्ताहश्रवणं मतम् ॥ ४९ ॥ यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ॥ अनाया-
 सेन तत्सर्वं सप्ताहश्रवणलभेत् ॥ ५० ॥ यज्ञाद्गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात् ॥ तपसो गर्जति प्रोच्चैस्तीर्थोन्नित्यं हि गर्जति ॥ ५१ ॥
 योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ॥ किं ब्रूमो गर्जनं तस्य रे रे गर्जति गर्जति ॥ ५२ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं
 ज्ञानादिधर्मांस्विगणय्य संप्रतम् ॥ निःश्रयसे भागवतं पुराणं जातं कुतो योगविदादिमूचकम् ॥ ५३ ॥ सूत उवाच ॥ यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा
 स्वपदं गन्तुमुद्यतः ॥ एकादशं परिश्रुत्वाऽप्युद्धवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ॥ उद्धव उवाच ॥ त्वं तु यास्यसि गोविन्द भक्तकार्ये विधाय च ॥
 मच्चित्ते महती चिन्ता तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ५५ ॥ आगतोऽयं कलिर्वोरो भविष्यन्ति पुनः खलः ॥ तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां
 यदा ॥ ५६ ॥ तदा भारवती भूमिर्गौरूपेयं कमाश्रयेत् ॥ अन्यो न दृश्यते त्राता त्वत्तः कमललोचन ॥ ५७ ॥ अतः सत्सु दयां कृत्वा भक्त-
 वत्सल मा ब्रज ॥ भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥ त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं स्थास्यन्ति भूतले ॥ निर्गुणोपासने कष्ट-
 मतः किंचिद्विचारय ॥ ५९ ॥ इत्युद्धववचः श्रुत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्धरिः ॥ भक्तावलम्बनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥ स्वकीयं यद्भवे-
 त्तेजस्तच्च भागवतेऽद्धात् ॥ तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥ तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ॥ सेवनाच्छ्रवणा-
 त्पाठादर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥ सप्ताहश्रवणं तेन सर्वभ्योऽप्यधिकं कृतम् ॥ साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६३ ॥ दुःख-
 दुरिखादौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय च ॥ कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽयमीरितः ॥ ६४ ॥ अन्यथा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा ॥ कथं त्याज्या
 भवेत्पुंभिः सप्ताहोऽतः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ एवं नगाहश्रवणोरुधर्मै प्रकाश्यमाने ऋषिभिः सभायाम् ॥ आश्चर्यमेकं समभूतदर्शनां

तदुच्यते संश्रुणु शौनक त्वम् ॥ ६६ ॥ भक्तिः सुतौ तौ तरुणौ गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाऽऽविरासीत् ॥ श्रीकृष्ण गोविन्द हरे सुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ती ॥ ६७ ॥ तां चागतां भागवतार्थभूषां सुचारुवेषां ददृशुः सदस्याः ॥ कथं प्रविष्टा कथमागतेयं मध्यं मुनीनामिति तर्के-
यन्तः ॥ ६८ ॥ ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निष्पतिताऽधुनेयम् ॥ एवं गिरः सा ससुता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद नम्रा ॥ ६९ ॥
भक्तिरूपा च ॥ भवद्विरेषैव कृताऽस्मि पुष्टा कलिप्रनष्टाऽपि कथारसेन ॥ क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवन्तु ब्रह्मा इदं तां गिरमूचिरे ते ॥ ७० ॥
भक्तेषु गोविन्दसुरूपधर्त्री प्रेमैककत्री भवरोगहन्त्री ॥ सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंश्रया निरन्तरं वैष्णवमानसानि ॥ ७१ ॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा
इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके ॥ एवं तदाज्ञाऽवसरेऽपि भक्तिस्तदा निषण्णा हरिदुसचित्ते ॥ ७२ ॥ सकलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि
धन्या निवसन्ति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ॥ हरिरपि निजलोके सर्वथाऽतो विहाय प्रविशति हृदि तेषां भक्तिमूत्रोपनद्धः ॥ ७३ ॥ ब्रूमोऽद्य
ते किमधिकं महिमानमेवं ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ॥ यत्संश्रयान्निगदिते लभते सुवक्ता श्रोताऽपि कृष्णसमतामलमन्यधर्मैः ॥ ७४ ॥
इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमा० भक्तिकष्टनिवर्तनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ४४ ॥ सूत उवाच ॥ अथ वैष्णवचित्तेषु दृष्ट्वा
भक्तिमलौकिकीम् ॥ निजलोके परित्यज्य भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥ वनमाली वनश्यामः पीतवासा मर्नहरः ॥ कार्त्तिकलापरुचिरो लसन्मुकु-
टकुण्डलः ॥ २ ॥ त्रिभङ्गललितश्चारुक्रौस्तुभेन विराजितः ॥ कोटिमन्यथलवण्यो हरिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥ परमानन्दचिन्मूर्तिर्भिर्धुरो मुरली-
धरः ॥ आविवेश स्वभक्तानां हृदयान्यमलानि च ॥ ४ ॥ वैकुण्ठवासिनो ये च वैष्णवा उद्धवादयः ॥ तत्कथाश्रवणार्थं ते गूढरूपेण संस्थिताः
॥ ५ ॥ तदा जयजयरावो रसपुष्टिरलौकिकी ॥ चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शङ्खवोऽप्यभूत् ॥ ६ ॥ तत्सभासंस्थितानां च देहगेहात्मविस्मृतिः ॥
दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः सप्ताहजन्योऽद्य विलोकितो मया ॥ मूढाः शठा ये पशु-
पक्षिणोऽत्र सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥ अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चिच्चित्तस्य शोषाय कलौ पवित्रम् ॥ अधौघविध्वंसकरं तथैव
कथासमानं भुवि नास्ति चान्यत् ॥ ९ ॥ के के विशुध्यन्ति वदन्तु महां सप्ताहयज्ञेन कथामयेन ॥ कृपालुभिलोकेहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि
नवीनमार्गः ॥ १० ॥ ॥ कुमारा ऊचुः ॥ ये मानदाः पापकृतस्तु सर्वदा सदा दुराचरता विमार्गगाः ॥ क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः सप्ताह-
यज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥ सत्येन हीनाः पितृमातृदूषकास्तृष्णाकुलाश्चामधर्मवर्जिताः ॥ ये दाग्भिका मत्सरिणोऽपि हिंसकाः सप्ताह-

यज्ञेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥ पञ्चाग्रपापाइल्लल्लकारिणः क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥ ब्रह्मस्पृष्टा व्यभिचारकारिणः सप्ताहयज्ञेन
 कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥ कायेन वाचा मनसाऽपि पातकं नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा हठेन ये ॥ परस्वपुष्टा मलिना दुराशयाः सप्ताहयज्ञेन कलौ
 पुनन्ति ते ॥ १४ ॥ अत्र ते कीर्तयिष्याम इतिहासं पुरातनम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥ तुङ्गभद्रातटे पूर्वमभूत्पत्तनमु-
 त्तमम् ॥ यत्र वर्णाः स्वधर्मेण सत्यसत्कर्मतत्पराः ॥ १६ ॥ आत्मदेवः पुरे तस्मिन् सर्वेदविशारदः ॥ श्रौतस्मार्तेषु निष्णातो द्वितीय इव भास्करः
 ॥ १७ ॥ भिक्षुको वित्तवैल्लोके तन्प्रिया धुन्धुली स्मृता ॥ स्ववाक्यस्थापिका नित्यं सुन्दरी सुकुलोद्भवा ॥ १८ ॥ लोकवार्तरता क्रूरा प्राय-
 शो बहुजल्पिका ॥ शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥ एवं निवसतोः प्रेम्णा दम्पत्यो रममाणयोः ॥ अर्थाः कामास्तयोरगसत्र
 सुखाय गृहादिकम् ॥ २० ॥ पञ्चाद्धर्माः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ॥ गोभूहिरेण्यवासांसि दर्शनीयानि यच्छतः सदा ॥ २१ ॥ धनार्थं धर्मेमा-
 त्रेण ताभ्यां नीतं तथाऽपि च ॥ न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भृशम् ॥ २२ ॥ एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ मध्याह्ने
 तृषितो जातस्तडागं समुपेयिवान् ॥ २३ ॥ पीत्वा जलं विषण्णस्तु प्रजादुःखेन कर्षितः ॥ मुहूर्तोऽपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा पीतजलं तं तु विप्रो यातस्तदन्तिकम् ॥ नत्वा च पादयोस्तस्य निःश्वसन् संस्थितः पुरः ॥ २५ ॥ कथं रोदिषि विप्र त्वं
 का ते चिन्ता बलीयसी ॥ वद त्वं सत्वरं मद्यं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ २६ ॥ किं ब्रवीमि ऋपे दुःखं पूर्वेषां
 सञ्चितम् ॥ मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोऽण्यमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥ मदत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ॥ प्रजादुःखेन शून्योऽहं
 प्राणास्त्यक्तमिहागतः ॥ २८ ॥ धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहं च प्रजां विना ॥ धिक् धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्तर्ति विना ॥ २९ ॥ पाल्य-
 ते या मया धेनुः सा वक्ष्या सर्वथा भवेत् ॥ यो मया रोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यत्वमाश्रयेत् ॥ ३० ॥ यत्फलं मद्गृहाय तं शीघ्रं तच्च विशुष्यति ॥
 निर्भाग्यस्यानपत्यस्य किमतो जीवितेन मे ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा स रुरोदैवैस्तत्पार्थ दुःखपीडितः ॥ तदा तस्य यत्तेश्विते करुणाऽभूद्गुरयसी
 ॥ ३२ ॥ तद्गालाक्षरमालां च वाचयामास योगवान् ॥ सर्वं ज्ञात्वा यतिः पञ्चाद्विप्रमूचे सविस्तरम् ॥ ३३ ॥ यतिरुवाच ॥ मुञ्चान्नं प्रजारूपं
 बलिद्या कर्मणो गतिः ॥ विवेकं तु समासाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३४ ॥ शृणु विप्र मया तेऽद्य प्रारब्धं तु विलोकितम् ॥ सप्तजन्मावधि तव
 पुत्रो नैव च नैव च ॥ ३५ ॥ सन्ततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ॥ रे मुञ्चाद्य कुटुम्बाक्षां संन्यासे सर्वथा सुखम् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥

विवेकेन भवोक्ति मे पुत्रं देहि बलादपि ॥ नो चेत्यजाम्यहं प्राणांस्त्वदग्रे शोकमूर्छितः ॥ ३७ ॥ पुत्रादिमुखहानीनां संन्यासः शुष्क एव हि ॥ गृहस्थः सरसो लोके पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ३८ ॥ इति विप्राग्रहं दृष्ट्वा प्राब्रवीत्स तपोधनः ॥ चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलेखाविमार्जनात् ॥ ३९ ॥ न यास्यसि सुखं पुत्राद्यथा देवहताद्यमः ॥ अतो हटेन युक्तोऽसि ह्यर्थिनं किं वदाम्यहम् ॥ ४० ॥ तस्याग्रहं समालोक्य फलभेकं स दत्तवान् ॥ इदं भक्ष्य पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥ ४१ ॥ सत्यं शौचं दया दानमेकभक्तं तु भोजनम् ॥ वर्षाविधि स्त्रिया कार्यं तेन पुत्रोऽतिनिर्मलः ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ॥ पत्न्याः पाणौ फलं दत्त्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४३ ॥ तरुणी कुटिला तस्य सस्यग्रे च रुरोद ह ॥ अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥ ४४ ॥ फलभक्षेण गर्भः स्याद्गर्भेणोदबुद्धिता ॥ स्वल्पं भक्ष्यं ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ॥ ४५ ॥ देवाद्धाटी व्रजेद् ग्रामे पलायद्गर्भिणी कथम् ॥ शुक्रवन्निवसेद्गर्भस्तं कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४६ ॥ तिर्यक् चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ॥ प्रसूतौ दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥ ४७ ॥ मन्दायां मयि सर्वस्वं ननान्दा संहरेत्तदा ॥ सत्यशौचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते ॥ ४८ ॥ लालने पालने दुःखं प्रसूतायाश्च वर्तते ॥ वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः ॥ ४९ ॥ एवं कुतर्के योगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ॥ पत्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्तं चेति तयोरितम् ॥ ५० ॥ एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहे स्वेच्छयाऽगता ॥ तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तयेयं महती हि मे ॥ ५१ ॥ दुर्बला तेन दुःखेन ह्यनुजे करवाणि किम् ॥ साऽब्रवीन्मम गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः ॥ ५२ ॥ तावत्कालं सगर्भैव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ॥ वित्तं त्वं मत्पतेर्यच्छ स ते दास्यति बालकम् ॥ ५३ ॥ पाण्मासिको मृतो बाल इति लोको वदियति ॥ तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमागत्य ते गृहे ॥ ५४ ॥ फलमर्पय धेनूँ त्वं परीक्षार्थं तु साम्प्रतम् ॥ तत्तदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावतः ॥ ५५ ॥ अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ॥ आनीय जनको बालं रहस्ये धुन्धलीं ददौ ॥ ५६ ॥ तथा च कथितं भवैत्रं प्रसूतः सुखमर्भकः ॥ लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेवप्रजोदयात् ॥ ५७ ॥ ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ॥ गीतवादित्रयोषोऽभूत्तद्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५८ ॥ भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचे मम ॥ अन्दस्तन्येन निर्दुग्धा कथं पुष्णामि बालकम् ॥ ५९ ॥ मत्स्वसुश्रूः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्तते ॥ तामाकार्यं गृहे रक्ष सा तेऽर्भं पोषयिष्यति ॥ ६० ॥ पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ॥ पुत्रस्य धुन्धुकारिति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६१ ॥ त्रिमासे निर्गते चाथ सा धेनुः सुषुवेऽर्भकम् ॥ सर्वाङ्गमुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा प्रसन्नो विप्र-

स्तु संस्काराच्च स्वयमादधे ॥ मत्वाऽर्थ्य जनाः सर्वे दिदृक्षार्थं समागताः ॥ ६३ ॥ भाग्योदयोऽधुना जात आत्मदेवस्य पश्यत ॥ धेन्वा बालः
 प्रमूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ॥ ६४ ॥ न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोगतः ॥ गोकर्णं च सुतं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम चाकरोत् ॥ ६५ ॥
 कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयाबुभौ ॥ गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुःखुकारी महाखलः ॥ ६६ ॥ स्नानशीवक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ॥
 दुष्परिग्रहकर्त्ता च शत्रुहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥ चौरः सर्वजनद्वेषी परवेष्टमप्रदीपकः ॥ लालनायार्भकान् धृत्वा सद्यः कूपे न्यपातयत् ॥ ६८ ॥
 हिंसकः शस्त्रधारी च दीनान्यानां प्रपीडकः ॥ चाण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च सङ्गतः ॥ ६९ ॥ तेन वेश्या कुसङ्गेन पित्र्यं वित्तं तु नाशि-
 तम् ॥ एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७० ॥ तत्पिता कृपणः प्रोचैर्धनहीनो रुरोद ह ॥ वन्ध्यत्वं तु समीचीनं कुपुत्रो दुःखदायकः
 ॥ ७१ ॥ क्व तिष्ठामि क्व गच्छामि को मे दुःखं व्यपोहयेत् ॥ प्राणास्त्यजामि दुःखेन हा कष्टं मम संस्थितम् ॥ ७२ ॥ तदानीं तु समागत्य
 गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ॥ बोधयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयन् ॥ ७३ ॥ असारः खलु संसारो दुःखरूपी विमोहकः ॥ सुतः कस्य धनं कस्य
 स्नेहवाञ्छलतेऽनिशम् ॥ ७४ ॥ न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चिन्न सुखं चक्रवर्तिनः ॥ सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरैकान्तजीविनः ॥ ७५ ॥ मुञ्चज्ञानं प्रजा-
 रूपं मोहतो नरके गतिः ॥ निपतिष्यति देहोऽयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज ॥ ७६ ॥ तद्राक्यं तु समाकर्ण्य गन्तुकामः पिताऽब्रवीत् ॥ किं कर्तव्यं
 वने तात तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ७७ ॥ अन्धकूपे स्नेहपाशैर्वद्धः पट्टरहं शठः ॥ कर्मणा पतितो नूनं मासुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥ गोकर्ण उवाच ॥
 देहेऽस्थिमांसरुधिरिऽभिमर्तिं त्यज त्वं जायसुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ॥ पश्याऽनिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं वैराग्यरागरसिको भव भक्ति-
 निष्ठः ॥ ७९ ॥ धर्मं भजस्व सततं त्यज लोकधर्मान् सेवस्व साधुपुरुषाञ्जिह्व कामतृष्णाम् ॥ अन्यस्य दोषशुणचिन्तनमाशु मुक्त्वा सेवाकथारस-
 महो नितरां पिव त्वम् ॥ ८० ॥ एवं सुतोक्तिवशतोऽपि गृहं विहाय यातो वनं स्थिरमतिगर्तपाटिपर्यपः ॥ युक्तो हरेर्नुदिनं परिचर्ययाऽसौ
 श्रीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये विप्रमोक्षो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ४४ ॥
 ॥ सूत उवाच ॥ पितर्युपरते तेन जननी ताडिता भृशम् ॥ क्व वित्तं तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लतया न चेत् ॥ १ ॥ इति तद्वाक्यसन्त्रासाज्जनन्या
 पुत्रदुःखतः ॥ कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधनं गता ॥ २ ॥ गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगसंस्थितः ॥ न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी
 नापि बान्धवः ॥ ३ ॥ धुन्धुकारी गृहेऽतिष्ठत्पञ्चपण्यवधूतः ॥ अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पण्यविमूढधीः ॥ ४ ॥ एकदा कुलटास्तास्तु भूषणान्य-

भिलिम्बः ॥ तदर्थं निर्गतो गेहात्कामान्धो मृत्युमस्मरन् ॥ ५ ॥ यतस्ततश्च संहृत्य वित्तं वेदम् पुनर्गतः ॥ ताभ्योऽप्यच्छत्युवन्नाणि भूषणानि
क्रियन्ति च ॥ ६ ॥ बहुवित्तचयं दृष्ट्वा राज्ञो नार्योऽविचारयन् ॥ चौर्यं करोत्यसौ नित्यमतो राजा ग्रीहीष्यति ॥ ७ ॥ वित्तं हत्वा पुनश्चैनं मार-
यिष्यति निश्चितम् ॥ अतोऽर्थशुभ्रये गूढमस्माभिः किं न हस्यते ॥ ८ ॥ निहत्यैनं ग्रीहीत्वाऽर्थं यास्यामो यत्र कुत्रचित् ॥ इति ता निश्चयं कृत्वा
सुप्तं संबध्य रश्मिभिः ॥ ९ ॥ पाशं कण्ठे निधायास्य तन्मृत्युमुपचक्रुः ॥ त्वरितं न ममारासौ चिन्ताशुक्तास्तदाऽभवन् ॥ १० ॥ ततोद्गार-
समूहांश्च तन्मुखे हि विचिक्षिपुः ॥ अग्निज्वालातिदुःखेन व्याकुलो निधनं गतः ॥ ११ ॥ तं देहं मुमुक्षुर्गैतः प्रायः राहसिकाः स्त्रियः ॥ न ज्ञातं
तद्ग्रहस्य तु केनापीदं तथैव च ॥ १२ ॥ लोकैः पृष्टा वदन्ति स्म दूरं यातः प्रियो हि नः ॥ आगमिष्यति वर्षेऽस्मिन् वित्तलोभविकर्षितः ॥ १३ ॥
स्त्रीणां नैव तु विश्वासं दुष्टानां कार्यदुष्टः ॥ विश्वासे यः स्थितो मूढः स दुःखैः परिभूयते ॥ १४ ॥ सुधामयं वचो यासां कामिनां रसवर्धनम् ॥
हृदयं क्षुरधारामं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १५ ॥ संहृत्य वित्तं ता याताः कुलटा बहुभर्तृकाः ॥ धुन्धुकारी बभूवाऽथ महान् प्रेतः कुकर्मतः
॥ १६ ॥ वात्यारूपधरो नित्यं धावन् दश दिशोऽन्तरम् ॥ शीतातपपरिहृष्टो निराहारः पिपासितः ॥ १७ ॥ न लेभे शरणं कुत्र हा देवेति मुहु-
र्वदन् ॥ कियत्कालेन गोकर्णो मृतं लोकादबुध्यत ॥ १८ ॥ अनर्थं तं विदित्वैव गथाश्राद्धमचीकरत् ॥ यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र श्राद्धं प्रवर्त-
यत् ॥ १९ ॥ एवं भ्रमन् स गोकर्णः स्वपुरं समुपयिवान् ॥ राज्ञौ गृहाङ्गणे स्वतुमागतोऽलक्षितः परः ॥ २० ॥ तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी
स्वबान्धवम् ॥ निशीथे दशयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥ सक्लृन्नेपः सक्लृद्धस्ती सक्लृच्च महिषोऽभवत् ॥ सक्लृदिद्रः सक्लृच्चान्निः पुनश्च
पुरुषोऽभवत् ॥ २२ ॥ वैपरीत्यमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ॥ अयं दुर्गतिकः कोऽपि निश्चिन्याथ तमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ॥ गोकर्ण उवाच ॥ कस्त्व-
मुग्रतरो राज्ञौ कुतो यातो दशामिमाम् ॥ किं वा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽस्मीति शंस नः ॥ २४ ॥ ॥ स्मृत उवाच ॥ एवं पृष्टस्तदा तेन रुरौदृचैः
पुनः पुनः ॥ अशक्तो वचनोच्चारं संज्ञामात्रं चकार ह ॥ २५ ॥ ततोऽजलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयन् ॥ तत्सेकाद्रतपापोऽसौ प्रवक्तुमुपच-
क्रमे ॥ २६ ॥ ॥ प्रेत उवाच ॥ अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ॥ स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७ ॥ कर्मणो नास्ति
सङ्ख्या मे महाज्ञाने विवर्तिनः ॥ लोकानां हिंसकः सोऽहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८ ॥ अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दशां च वहाम्यहम् ॥ वाता-
हारेण जीवामि दैवाधीनफलादयात् ॥ २९ ॥ अहो बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मांसांशु मोचय ॥ गोकर्णो वचनं श्रुत्वा तस्मै वाक्यमथाऽब्रवीत् ॥ ३० ॥

॥ गोकर्ण उवाच ॥ त्वदर्थं तु गयापिण्डो मया दत्तो विधानतः ॥ तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्रयमिदं महत् ॥ ३१ ॥ गयाश्राद्धात्त्र मुक्तिश्चेद्बु-
 पायो नापरस्त्विह ॥ किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२ ॥ ॥ प्रेत उवाच ॥ गयाश्राद्धज्ञेनेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ॥ उपायमपरं
 किंचित्त्रिचाराय सांप्रतम् ॥ ३३ ॥ इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ॥ ज्ञातश्राद्धेन मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४ ॥ इदानीं
 तु निजस्थानमातिष्ठ प्रेत निर्भयः ॥ त्वन्मुक्तिसाधकं किंचिदाचारिणे विचार्य च ॥ ३५ ॥ बुभुक्षारी निजस्थानं तेनादिष्टस्ततो गतः ॥ गोक-
 र्णाश्रित्यामास तां रात्रिं न तदध्यगात् ॥ ३६ ॥ प्रातस्तमागतं दृष्ट्वा लोकाः प्रीत्या समागताः ॥ तत्सर्वं कथितं तेन यज्ज्ञानं च यथा निशि
 ॥ ३७ ॥ विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ॥ तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसंश्रयात् ॥ ३८ ॥ ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ
 स्थापितं परम् ॥ गोकर्णः स्तम्भनं चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥ ३९ ॥ तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन् ब्रूहि मे मुक्तिहेतुकम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वा दूरतः
 सूर्यः स्फुटमप्यभ्यभाषत ॥ श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहे वाचनं कुरु ॥ ४१ ॥ इति सूर्यवचः सर्वधर्मरूपं तु विश्रुतम् ॥ सर्वेषुब्रुवन् प्रयत्नेन
 कर्तव्यं सुकरं विदम् ॥ ४२ ॥ गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ॥ तत्र संश्रवणार्थाय देवश्रामाज्जना ययुः ॥ ४३ ॥ पङ्कजवन्धुद्वन्द्वश्च
 तेऽपि पापक्षयाय वै ॥ समाजस्तु महाज्ञातो देवविस्मयकारकः ॥ ४४ ॥ यदेवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ॥ स प्रेतोऽपि तदाऽऽयातः
 स्थानं पश्यन्नितस्ततः ॥ ४५ ॥ सप्तग्रन्थिगुतं तत्रापश्यत्कीचकमुच्छ्रितम् ॥ तन्मूलच्छिद्रमाविश्य श्रवणार्थं स्थितो ह्यसौ ॥ ४६ ॥ वातरूपी
 स्थितं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ॥ वैष्णवं ब्राह्मणं मुख्यं श्रोतारं परिकल्प्य सः ॥ ४७ ॥ प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाऽऽख्यानं धेनुजोऽकरोत् ॥
 दिनान्ते रक्षिता गाथा तदा चित्रं बभूव ह ॥ ४८ ॥ वंशैकग्रन्थिभेदोऽभूत्सशब्दं पश्यतां सताम् ॥ द्वितीयेऽह्नि तथा सायं द्वितीयग्रन्थिभेदनम्
 ॥ ४९ ॥ तृतीयेऽह्नि तथा सायं तृतीयग्रन्थिभेदनम् ॥ एवं सप्तदिनवंशसप्तग्रन्थिविभेदनम् ॥ ५० ॥ कृत्वाऽपि द्वादशस्कन्धश्रवणात्प्रेततां
 जहौ ॥ दिव्यरूपधरो जातस्तुलसीदाममण्डितः ॥ ५१ ॥ पीतवासा घनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ॥ नमाम आतरं सर्वो गोकर्णमिति चाब-
 वीत् ॥ ५२ ॥ त्वयाऽहं मोचितो बन्धात्कृपया प्रेतकश्मलात् ॥ धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ॥ ५३ ॥ सप्ताहोऽपि तथा धन्यः
 कृष्णलोकफलप्रदः ॥ कम्पन्ते सर्वपापानि सप्ताहश्रवणे स्थिते ॥ ५४ ॥ अस्माकं प्रलयं सबः कथा चेयं करिष्यति ॥ आर्द्र शुष्कं लघु स्थूलं
 वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥ ५५ ॥ श्रवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ॥ अस्मिन्वै भारते वर्षे सूरिभिर्वेदसंसदि ॥ ५६ ॥ अकथाश्र-

विणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ॥ किं मोहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलीयसा ॥ ५७ ॥ अश्रवेण शरीरेण शुक्रशस्त्रकथां विना ॥ अस्थिस्तम्भं
 स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ॥ ५८ ॥ चर्मविनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकाविपाकार्तं रागमन्दिरमातुरम् ॥ ५९ ॥ दुष्पूरं दुर्घरं
 दुष्टं सदैव क्षणभङ्गुरम् ॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञानं शरीरमिति वर्णितम् ॥ ६० ॥ अस्थिरेण स्थिरं कर्म कुतोऽयं साधयेन्नहि ॥ यत्प्रातः संस्कृतं
 चात्रं सायं तच्च विनश्यति ॥ ६१ ॥ तदीयरससंपुष्टे काये का नाम नित्यता ॥ सप्ताहश्रवणाल्लोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥ अतो दोषनिवृत्त्यर्थ-
 मेतदेव हि साधनम् ॥ बुद्ध्वा इव तोयेषु मशका इव जन्तुषु ॥ जायन्ते मरणायैव कथाश्रवणवर्जिताः ॥ ६३ ॥ जडस्य शुष्कवंशस्य यत्र श्रान्ति-
 विभेदनम् ॥ चित्रं किमु तदा चित्तग्रन्थिभेदः कथाश्रवात् ॥ ६४ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंज्ञयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि सप्ता-
 हश्रवणे कृते ॥ ६५ ॥ संसारकर्दमालेपप्रक्षालनपटीयसी ॥ कथातीर्थे स्थिते चित्ते मुक्तिरेव बुधैः स्मृता ॥ ६६ ॥ एवं ब्रुवति वै तस्मिन् विमान-
 मगमत्तदा ॥ वैकुण्ठवासिभिर्भुक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७ ॥ सर्वेषां पश्यतां भजे विमानं धुन्धुलीसुतः ॥ विमाने वृष्णवानीक्ष्य गोकर्णो वा-
 वयमब्रवीत् ॥ ६८ ॥ गोकर्णे उवाच ॥ अत्रैव बहवः सन्ति श्रोतारो मम निर्मलाः ॥ आनीतानि विमानानि न तेषां गुणपक्वतः ॥ ६९ ॥ श्रवणं
 समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ॥ फलभेदः कुतो जातः प्रब्रुवन्तु हरिप्रियाः ॥ ७० ॥ हरिदासा उचुः ॥ श्रवणस्य विभेदेन फलभेदोऽपि संस्थितः ॥
 श्रवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥ ७१ ॥ फलभेदेस्ततो जातो भजनदापि भानद ॥ सप्तात्रसुपोऽयैव प्रतेन श्रवणं कृतम् ॥ ७२ ॥ मननादि
 तथा तेन स्थिरचित्ते कृतं भृशम् ॥ अदृढं च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥ ७३ ॥ संदिग्धो हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ॥ अवैष्णवो
 हतो देशो हतं श्राद्धमपात्रकम् ॥ ७४ ॥ हतमश्रोत्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ॥ विश्वासो गुरुवाक्येषु स्वास्मिन्दीनत्वभावना ॥ ७५ ॥ मनोदोषज-
 यश्चैव कथायां निश्चला मतिः ॥ एवमादि कृतं चेतस्यात्तदा वै श्रवणे फलम् ॥ ७६ ॥ पुनः श्रवान्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्ध्रुवम् ॥ गोकर्णं तव
 गोविन्दो गोलोकं दास्यति स्वयम् ॥ ७७ ॥ एवमुक्त्वा ययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तनाः ॥ श्रवणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ॥ ७८ ॥
 सप्तात्रवर्ती भूयः श्रवणं तैः कृतं पुनः ॥ कथासमाप्तौ यज्ज्ञातं श्रूयतां तच्च नारद ॥ ७९ ॥ विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूव ह ॥ जयशब्दा-
 नमःशब्दस्तत्रासन् बहवस्तदा ॥ ८० ॥ पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ॥ गोकर्णं तु समालिङ्ग्याकरोत्स्वसदृशं हरिः ॥ ८१ ॥ श्रोतनन्या-
 न् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ॥ किराटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात् ॥ ८२ ॥ तदग्रामे ये स्थिता जीवा आश्चर्यजालजातयः ॥

विमाने स्थापितास्तेऽपि गोकर्णकूपया तदा ॥ ८३ ॥ प्रेषिता हरिलोके ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपबल्लभम् ॥ ८४ ॥ कथाश्रवणतः प्रीतो निर्ययौ भक्तवत्सलः ॥ अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण सङ्गताः ॥ ८५ ॥ तथा कृष्णेन ते नीता गोलोकं योगि-
दुर्लभम् ॥ यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ॥ तं लोकं हि गतास्ते तु श्रीमद्भागवतश्रवात् ॥ ८६ ॥ ब्रह्मोऽद्य ते किं फलवृन्दमु-
ज्ज्वलं सप्ताहयज्ञेन कथासु संचितम् ॥ कर्णेन गोकर्णकथाक्षरं यैः पीतं च ते गर्भगता न भूयः ॥ ८७ ॥ तथाऽनुपगणज्ञानदेहशोषेणैस्तपोभिरुद्रे-
श्चिरकालसंचितैः ॥ योगैश्च संयान्ति न तां गतिं वै सप्ताहगाथाश्रवणेन यान्ति याम् ॥ ८८ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं शाण्डिल्योऽपि मुनीश्वरः ॥
पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मानन्दपरिप्लुतः ॥ ८९ ॥ आख्यानमेतत्परमं पवित्रं श्रुतं सद्ब्रह्म विदुर्देहबोधम् ॥ श्राद्धे प्रयुक्तं पितृवृत्तिमावहेन्नित्यं सुपा-
ठादपुनर्भवं च ॥ ९० ॥ इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये गोकर्णवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६४ ॥ कुमारा उचुः ॥
अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहश्रवणे विधिम् ॥ सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः ॥ १ ॥ दैवज्ञं तु समाहूय सुहूर्तं पृच्छत्य गृह्णतः ॥
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥ २ ॥ नभस्य आश्विनोर्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः ॥ एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः
॥ ३ ॥ मासानां विग्रहे यानि तानि त्याज्यानि सर्वथा ॥ सहायश्चैतरे चात्र कर्तव्याः साद्यमाश्च ये ॥ ४ ॥ देशे देशे तथा सेयं वार्ता प्रेष्या प्रय-
त्नतः ॥ भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥ दूरे हरिकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्तिनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो
यतो भवेत् ॥ ६ ॥ देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवा कीर्तनोत्सुकाः ॥ तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनमितीरितम् ॥ ७ ॥ सतां समाजो भविता
समरात्रं सुदुर्लभः ॥ अपूर्वसरूपेव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥ श्रीभागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ॥ भवन्तश्च तथा
शीघ्रमायान्तु प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥ नावकाशः कदाचिच्चेद्दिनमात्रं तथापि तु ॥ सर्वथागमनं कार्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १० ॥ एवमाकराणं
तेषां कर्तव्यं विनयेन च ॥ आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११ ॥ तीर्थे वाऽपि वने वाऽपि गृहे वा श्रवणं मतम् ॥ विशाला
वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२ ॥ शोधनं मार्जनं भूमेलेपनं धातुमण्डनम् ॥ गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥ अर्वा-
कम्पश्चाहृतो यत्नादास्तीर्णानि प्रमेलेयेत् ॥ कर्तव्यो मण्डपः प्राञ्चैः कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४ ॥ फलपुष्पदलैर्विध्वग्वितानेन विराजितः ॥
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसंपद्भिराजितः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सविस्तरम् ॥ तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च

॥ १६ ॥ पूर्वं तेषामात्मनि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ॥ वक्तुंश्चापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७ ॥ उदङ्मुखो भवेद्भक्ता श्रोता वै प्राङ्मुख-
 खस्तदा ॥ प्राङ्मुखश्चेद्देवदत्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥ १८ ॥ अथवा पूर्वदिग्ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ॥ श्रोतृणामगमे प्रोक्ता देवकालादि-
 कोविदैः ॥ १९ ॥ विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्राभिमुद्धिक्ता ॥ दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्पण्येतिनिस्पृहः ॥ २० ॥ अनेकधर्मविभ्रान्ता
 स्त्रैणाः पावण्डवादिनः ॥ शुभशास्त्रकथोच्चारं त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः ॥ २१ ॥ वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ॥ पण्डितः सं-
 श्रयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥ २२ ॥ वक्ता क्षीरं प्रकर्तव्यं दिनद्वयप्रतापये ॥ अरुणोदयेऽसौ निर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥ २३ ॥ नित्यं
 सङ्क्षेपतः कृत्वा सन्ध्याद्यं संप्रयत्नतः ॥ कथाविघ्नविघाताय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ पितृन्मत्तपथं शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ मण्डलं
 च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५ ॥ कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत्पूजाविधिं क्रमात् ॥ प्रदक्षिणानमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत्
 ॥ २६ ॥ संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ॥ कर्ममोहहृतीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥ श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ॥
 कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८ ॥ ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ॥ स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्तव्या केवलं तदा
 ॥ २९ ॥ श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ॥ स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुत्सर्ग्य भवसागरे ॥ ३० ॥ मनोरथो मदीयोऽयं सफलः
 सर्वथा त्वया ॥ निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केनैव ॥ ३१ ॥ एवं दीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं चाथ पूजयेत् ॥ संभूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं
 च संस्तवेत् ॥ ३२ ॥ शुक्ररूप प्रबोधन सर्वशस्त्रविशारद ॥ एतत्कथाप्रकाशनेन मद्व्यानं विनाशय ॥ ३३ ॥ तदग्रे नियमः पश्चात्कर्तव्यः
 श्रेयसे मुदा ॥ सप्तरात्रं यथाज्ञत्तया धारणीयः स एव हि ॥ ३४ ॥ वरणं पञ्चविप्राणां कथामङ्गनिवृत्तये ॥ कर्तव्यं तैर्हेरजाप्यं द्वादशाक्षरविद्यया
 ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणान् वैष्णवांश्चान्यान्तथा कीर्तनकारिणः ॥ नत्वा संपूज्य दत्ताज्ञः स्वयमासनमविशेत् ॥ ३६ ॥ लोकवित्तधनगणपुत्रचित्तां
 व्युदस्य च ॥ कथाषित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ असूयैदयमारभ्य सार्धत्रिप्रहरान्तिकम् ॥ वाचनीया कथा सम्यधीरकण्ठं
 सुधीमता ॥ ३८ ॥ कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने षट्कद्वयम् ॥ तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनं वैष्णवैस्तदा ॥ ३९ ॥ मलमूत्रजयार्थं हि लव्वा-
 हारः सुखावहः ॥ हविष्यान्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥ ४० ॥ उपोष्य सप्तरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ॥ घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै
 शृणुयात्सुखम् ॥ ४१ ॥ फलाहारेण वा श्राव्यमेकभक्तेन वा पुनः ॥ सुखसाध्यं भवेद्यतु कर्तव्यं श्रवणाय तत् ॥ ४२ ॥ भोजनं तु वरं मन्ये

कथाश्रवणकारणम् ॥ नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥ ४३ ॥ सप्ताहव्रतिना पुंसां नियमाच्छृणु नारद ॥ विष्णुदीक्षाविहीनानां
 नाधिकारः कथाश्रवे ॥ ४४ ॥ ब्रह्मचर्यमधः सुप्तिः पत्रावल्यां च भोजनम् ॥ कथासमाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५ ॥ द्विदलं मधु
 तैलं च गरिष्ठान्नं तथैव च ॥ भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥ कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ॥ दुग्धं मोहं तथा द्रव्यं
 दूरेष्वेव कथाव्रती ॥ ४७ ॥ वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगेव्रतिनां तथा ॥ स्त्रीराजमहतां निन्दाम् वर्जयेद्यः कथाव्रती ॥ ४८ ॥ रजस्वलान्त्यजस्तेच्छुप-
 तितव्रात्यैकैस्तथा ॥ द्विजद्विद्वद्वाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥ ४९ ॥ सत्यं शौचं दया मौनमार्जवं विनयं तथा ॥ उदारमानसं तद्वदेवं कुर्यात्कथा-
 व्रती ॥ ५० ॥ दारिद्र्यं क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ॥ अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथामिमाम् ॥ ५१ ॥ अपुष्पा काकवन्था च
 वन्ध्या या च मृताभका ॥ स्त्रवद्भर्ता च या नारी तथा श्रव्यः प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥ एतेषु विधिना श्रवे तदक्षय्यतरं भवेत् ॥ अन्युत्तमा कथा
 दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा ॥ ५३ ॥ एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमयाचरेत् ॥ जन्माष्टमीव्रतमिव कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥ ५४ ॥ अकिञ्चनेषु
 भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ॥ श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥ ५५ ॥ एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते श्रोतुमिस्तदा ॥ पुस्तकस्य च
 वक्तुश्च पूजा कार्यतिभक्तिः ॥ ५६ ॥ प्रसादतुलसीमालाः श्रोतुभ्यश्चाथ दीयताम् ॥ मृदङ्गतालललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥ जय-
 शब्दं नमःशब्दं शङ्खशब्दं च कारयेत् ॥ विप्रभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्नं च दीयताम् ॥ ५८ ॥ विरक्तश्चेद्भवेच्छ्रोता गीता वाच्या परऽहनि ॥
 गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥ ५९ ॥ प्रतिशोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ॥ पायसं मधु सर्पिश्च तिलान्नादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायत्र्या सुसमाहितः ॥ तन्मयत्वात्पुण्यस्य परमस्य च तत्त्वतः ॥ ६१ ॥ होमाशक्तौ बुधो होम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ॥
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकतास्ययोः ॥ ६२ ॥ दोषयोः प्रशमार्थं च पठेन्नमसहस्रकम् ॥ तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः
 ॥ ६३ ॥ द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः ॥ दद्यात्सुवर्णं धेनुं च व्रतपूर्णत्वेनैव ॥ ६४ ॥ शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ॥
 तत्रास्य पुस्तकं स्याप्यं लिखितं ललिताक्षरम् ॥ ६५ ॥ संपूज्य वाहनद्वैस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ॥ वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यनात्मने ॥ ६६ ॥
 आचार्याय सुधीदृत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ॥ एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥ फलदं स्यात्पुण्यं तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥ धर्म-
 कामार्थमोक्षाणां साधनं स्यान्न संशयः ॥ ६८ ॥ इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ श्रीमद्भागवतेनैव भुक्तिमुक्ती

करे स्थिते ॥६९॥ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मनः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ॥ सर्वपापहारां पुण्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥७०॥ शृण्वतां
 सर्वभूतानां सप्ताहं न्यितात्मनाम् ॥ यथाविधि ततो देवं तुष्टुषुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७१ ॥ तदन्ते ज्ञानवैराग्यभक्तीनां पुष्टता परा ॥ तारुण्यं परमं
 चाभूत्सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥ नारदश्च कृतार्थोऽभूत्सिद्धे स्वीये मनोरथे ॥ पुलकीकृतसर्वाद्वैः परमानन्दसंभृतः ॥ ७३ ॥ एवं कथां समाकर्ण्य
 नारदो भगवत्प्रियः ॥ प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवाद्विः करुणापरैः ॥
 अद्य मे भगवाल्लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥ ७५ ॥ श्रवणं सर्वधर्मोभ्यो वरं मन्ये तपोधनाः ॥ वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः श्रवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७६ ॥
 ॥ सूत उवाच ॥ एवं ब्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णवोत्तमे ॥ परिश्रमन् समयात शुको योगेश्वरस्तदा ॥७७॥ तत्रायौ षोडशवार्षिकस्तदा व्यासा-
 त्मर्जो ज्ञानमहाब्धिचन्द्रमाः ॥ कथावसाने निजलाभपूर्णः प्रेम्णा पठन्भागवतं शनैः शनैः ॥ ७८ ॥ दृष्ट्वा सदस्याः परमारुतेजसं सद्यः समुत्थाय
 ददुर्महोत्सवम् ॥ प्रीत्या सुरर्षिस्तमपूजयन्सुखं स्थितोऽवदत्संशृणुतामलां गिरम् ॥७९॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निगमकल्पतरुर्गोलितं फलं शुक्रमु-
 खादमुतद्रवसंयुतम् ॥ पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ८० ॥ धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सरणां सतां वेद्यं
 वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ॥ श्रीमद्भागवते महामुनिदृते किं वा पैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्त-
 तक्षणात् ॥ ८१ ॥ श्रीमद्भागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलज्ञानं परं गीयते ॥ यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं
 नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्प्रपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ ८२ ॥ स्वर्गे सत्ये च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रसः ॥ अतः पिबन्तु
 सद्भाग्या मा मा मुञ्चत कर्हिचित् ॥ ८३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ एवं ब्रुवणे सति वादरायणे मध्ये सभायां हरिराविरसीत् ॥ प्रह्लादबल्युद्भव-
 फाल्गुनादिभिर्वृतः सुरर्षिस्तमपूजयन् तान् ॥ ८४ ॥ दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासने हरिं ते चक्रिरे कीर्तनमग्रतस्तदा ॥ भवो भवान्या कमलासनस्तु
 तत्रागमत्कीर्तनदर्शनाय ॥ ८५ ॥ प्रह्लादस्तालधारी तरलगतितया चोद्धवः कांस्यधारी वीणाधारी सुरर्षिः स्वकुशलतया रागकर्तोऽर्जुनोऽ-
 भूत् ॥ इन्द्रोऽवादीन्मदुद्गं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमार यत्राग्रे भाववक्ता रसविरचनया व्यासपुत्रो बभूव ॥ ८६ ॥ ननर्त मध्ये त्रिक्रमेव
 तत्र भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम् ॥ अलौकिकं कीर्तनमेतदक्षय हरिः प्रसन्नोऽपि वचोऽब्रवीत्तत् ॥ ८७ ॥ मतो वरं भागवता वृणुध्वं प्रीतः
 कथाकीर्तनतोऽस्मि सांप्रतम् ॥ श्रुत्वेति तद्वाक्यमतिप्रसन्नाः प्रेमाद्रिचिता हरिमुच्चिरे ते ॥ ८८ ॥ नगाहगाथासु च सर्वभक्तैरेभिरुच्यया भाव्यम-

तिप्रयत्नात् ॥ मनोरथोऽयं परिपूरणीयस्तथेति चोक्त्वात्तरधीयताच्युतः ॥ ८९ ॥ ततोऽनमत्तच्चरणेषु नारदस्तथा शुक्रादीनिपि तापसांश्च ॥
 अथ ग्रहृष्टः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामुतास्ते ॥ ९० ॥ भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा शास्त्रे स्वकीयेऽपि तदा शुकेन ॥ अतो
 हरिर्भागवतस्य सेवनाञ्चितं समायाति हि वैष्णवानाम् ॥ ९१ ॥ दारिद्र्यदुःखज्वरदाहितानां मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् ॥ संसारसिन्धौ
 परिपातितानां क्षेमाय वै भागवतं प्रगर्जति ॥ ९२ ॥ शौनक उवाच ॥ शुकेनोक्तं कदा राज्ञे गोकर्णेन कदा पुनः ॥ सुरर्षये कदा ब्रह्मिष्ठिन्य
 मे संशयं त्विमम् ॥ ९३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ आकृष्णनिर्गमाद्भिद्रूपधिकगते कलौ ॥ नवमीतो नभस्ये च कथारंभं शुक्रोऽकरोत् ॥ ९४ ॥
 परीक्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षशतद्वये ॥ शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९५ ॥ तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिंशद्रर्षणे सति ॥
 उच्चरुर्जै सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः ॥ ९६ ॥ इत्येतत्ते समारव्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ॥ कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी
 ॥ ९७ ॥ कृष्णप्रियं सकलकर्मलनाशनं च मुत्तयेकहेतुमिह भक्तिविलासकारि ॥ सन्तः कथानकमिदं पिबतादरेण लोके हिनार्थपरिशीलनसेवया
 किम् ॥ ९८ ॥ स्वपुरुषमभिधीष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ॥ परिहर भगवत्कथासु मत्तान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्
 ॥ ९९ ॥ असारे संसारे विषयविपसङ्गकुलधियः क्षणार्धं क्षेमार्थं पिबत शुक्रगाथाऽतुलमुधाम् ॥ किमर्थं व्यर्थं भो व्रजत कुपथे कुत्सितकथे
 परीक्षित्साक्षी यच्छ्रवणगतमुत्तशुक्तिकथने ॥ १०० ॥ रहः प्रवाहसंस्थेन श्रीशुकेनेरिता कथा ॥ कण्ठे संबध्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०१ ॥
 इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ॥ जगति शुक्रकथातो निर्भलं नास्ति किंचित्पिब परमुखहेतोर्द्वा-
 दशस्कन्धसारम् ॥ १०२ ॥ एतां यो नियततया शृणोति भक्त्या यैश्चनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रे ॥ तौ सम्यग्विधिकरणात्फलं लभन्ते याथा-
 र्थ्यान्नाहि भुवने किमप्यसाध्यम् ॥ १०३ ॥ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रवणविधिकथनं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इदं पुस्तकं कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना स्वकीये
 “लक्ष्मीवैङ्कटेश्वरः” यन्नालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम् ।

॥ इति श्रीमद्भागवतमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

श्रीमद्भागवतकथामुचीपत्रम् ।

अध्यायाः

विषयाः

प्रथमः स्कन्धः ।

१ दुष्टकलेरागमनं ज्ञात्वा तत्तरणोपायं शौनकादयः सूतं पप्रच्छुः ।
२ एकाग्रमनसा भगवत्कथाश्रवणकीर्तनेनैव कलेर्निस्तरणोपाय इति निर्णीतम् ।

३ भगवतः पुरुषाद्यवतारस्तच्चरितं च संक्षेपेण दर्शितं भागवताकीदृशम् ।
४ आम्नायविभागसदर्थप्रकाशनाय भारतादिग्रन्थकरणेनाऽपि व्यास-
स्यापरितोषः । [कारणमुपदिष्टं तेन ।

५ नारदं प्रति व्यासेन चित्तापरितोषकारणे पृष्टे भगवद्गुणवर्णनप्रानुय-
६ व्यासप्रत्ययार्थमात्मनः पूर्वजन्मचरितं कृष्णकथोद्भवं नारदेन
दर्शितम् । [चौरकृत्यं कथितम् ।

७ भागवतश्रौतुः परीक्षिज्जन्मप्रस्तावे अश्वत्थाम्नः सुप्तद्रौपदीपुत्रवधादि-
८ अश्वत्थाम्नोऽस्त्रान्परीक्षिद्रक्षणं कृष्णेन । कुन्त्या कृता तत्स्तुतिश्च ।
९ धर्मस्य शोके तच्छान्त्यर्थं भीष्मसंनिधिगमनं तेन नच्छेकापनोदस्त-
न्विर्याणं च ।

१० युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकानन्तरं भगवतो द्वारकागमनम् ।

अध्यायाः

विषयाः

११ भगवतो द्वारकाप्रवेशस्तदैश्वर्यकथनम् । [वर्ण्यते ।

१२ द्रौण्यस्त्राद्रक्षितस्य परीक्षितो जन्म तज्जातकर्म च युधिष्ठिरेण कृतं
१३ सन्धीकस्य धृतराष्ट्रस्य विदुरोपदेशेन निर्याणं परीक्षिद्राज्याभिषेकः ।

१४ उत्पातदर्शनेन युधिष्ठिरस्यार्जुनाऽनागमचिन्तायां तदागमनम् ।

१५ अर्जुनाद्भगवन्निर्याणं श्रुत्वा प्रव्रजितानां पाण्डवानां स्वगरीहणम् ।

१६ कलिस्त्रिभूतमिधर्मसंवादे परीक्षिदागमनम् ।

१७ उभयोः संवादात्कलिं ज्ञात्वा तद्विग्रहः परीक्षिता कृतः । [त्सर्जनम् ।

१८ मृतसर्पकलेवरं शमीककण्ठे राज्ञा क्षिप्तं निशम्य तत्पुत्रेण शृङ्गिणा शापो-
१९ गङ्गायां प्रायोपविष्टे परीक्षिति ऋषिणाऽगमनं शुक्रप्राप्तिश्च ।

द्वितीयः स्कन्धः ।

१ राज्ञा पृष्टः शुक्रः सूक्ष्मे ब्रह्मणि चित्तस्थैर्याप्रभादौ स्थूलविगडरूपा-
पासनमुपादिशत् ।

२ स्थूलधारणाजितस्य मनसोऽतिसूक्ष्मे ब्रह्मणि चित्तलयोपदेशः ।

अध्यायाः

विषयाः

३ विष्णुभाक्शिष्टैश्चश्रवणेन तत्साधनभूतासु भगवत्कथासु परीक्षित
 उद्गदरो दर्शितः ।

४ हरिर्लीलाप्रश्ने परीक्षिता कृते शुकेन नारदब्रह्मसंवादप्रस्तावो वर्णितः ।

५ ब्रह्मणा नारदाय विराड् रूपसृष्टिरुक्ता ।

६ पुरुषसूक्तार्थेन भगवतो विराड् देहवर्णनम् ।

७ वराहावतारादारभ्य आकृष्णावतारमवतारास्तचरितानि चोपवर्णितानि ।

८ जीवारमात्मसम्बन्धक्षेपपूर्वकं पुराणार्थप्रश्नाः । [मुपदिष्टम् ।

९ शुकेन परीक्षित्यश्वोचरे भगवता ब्रह्मणे प्रोक्तं चतुःश्लोकं भागवत-

१० राज्ञः परीक्षितः प्रश्नोत्तरद्वारा पुराणलक्षणादिवर्णनम् ।

तृतीयः स्कन्धः ।

१ गतायुषो यदून्त्यक्त्वा गतस्योद्धवस्य विदुरेण सह संभाषणम् ।

२ कृष्णविग्रहदुःसित उद्धवः कृष्णचरितानि संक्षेपेण क्षेत्रेऽकथयत् ।

३ मथुराया आगतस्य भगवतो द्वारकाक्रीडादिवर्णनम् ।

४ भगवददेशादुद्धवज्ञापितो विदुरो मैत्रेयमगमत् ।

५ विदुरसंदेहे मैत्रेयेण तन्निरासार्थं महदादीनां स्थूलानां सृष्टिवर्णनम् ।

६ ईशशक्तिप्रवेशेन स्थूलभूतानां जगन्निर्माणशक्तिवम् । [दुर्प्रश्नाः ।

७ स्वतो निर्गुणस्य भगवतो गुणमय्या मायायाः कथं सङ्ग इत्यादिवि-

अध्यायाः

विषयाः

८ नाभिकमलोद्भूतस्य भीतस्य ब्रह्मणो भगवत्स्तुतिः ।

९ ततस्तपस्तुष्टस्य भगवतो वरदानेन ब्रह्मणः सृष्टिप्रवृत्तिः ।

१० प्रथमं कालोत्पत्तिविमर्गसृष्टिश्च वर्णिता ।

११ कल्पयुगादिकालमानवर्णनम् । [शतरूपायाश्चेत्पत्तिः ।

१२ ब्रह्मणः सनत्कुमारादिमानससृष्टेरनन्तरं द्विधा देहभेदेन स्वायम्भुवस्य

१३ ब्रह्मणो नासिकोद्भूतस्य यज्ञरूपवराहस्य स्तुतिः ।

१४ दितिप्रार्थनया कश्यपात्तरस्यां गर्भसंभूतिः ।

१५ सनत्कुमारैर्द्विकुण्डस्थितयोजयविजययोः क्षापवर्णनम् । [वर्णयते ।

१६ कुपितानां कुमारणां भगवता सान्त्वनं द्वास्थयोस्तुग्रहश्च कृत इति

१७ हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोर्जन्मन्युत्पातकथनं तारुण्यां दिशां विजयश्च ।

१८ धरोद्धारे हिरण्याक्षवराहयोर्महाभयमायोधनम् ।

१९ ब्रह्मप्रार्थनाङ्गीकारेण हिरण्याक्षवधः ।

२० सर्वस्थिरचरसर्गानन्तरं स्वायम्भुवमनोवशावर्णनम् ।

२१ कर्दमतपस्तुष्टेन भगवता तस्य सृष्ट्यर्थविवाहोपदेशः ।

२२ स्वायम्भुवमनुना स्वयंप्रत्त्या देवहूत्या सह कर्दमैर्विवाहः ।

२३ पत्न्यां प्रसन्नेन कर्दमेन तपःसिद्धिर्निमित्ते विमाने तयोगार्हस्थवर्णनम् ।

२४ भगवतः कपिलस्य जन्मानन्तरं कर्दमस्य प्रव्रज्योक्ता ।

अध्यायाः

विषयाः

- २५ मात्रा पृष्ठः कपिलो जीवस्य बन्धविमोक्षणं भक्तियोगमाह ।
- २६ पुं प्रकृत्योर्विवेकाय सर्वसूक्ष्मभावानां जन्मलक्षणम् ।
- २७ पुं प्रकृत्योर्विवेके मोक्षप्राप्तिर्दृशिता कपिलेन ।
- २८ समुणस्य भगवतो ध्यानयोग उक्तः ।
- २९ मायाध्यासेन कालकृता जीवस्य जन्मादिघोरा संस्मृतिरुपदिष्टा ।
- ३० देहाध्यासेन जीवानां पापादधोगतिरुद्धारिता ।
- ३१ पुण्यपापयोः साम्यान्मानुषी गतिः कथ्यते ।
- ३२ सात्त्विकैः कर्मभिरुर्ध्वगतिः । ज्ञानविहीनस्य पुनरावृत्तिर्वर्णिता ।
- ३३ मातरमुपदिश्य कपिलो ययौ मातुमुक्तिश्चाभूत् ।

चतुर्थः स्कन्धः ।

- १ स्वायंपुत्रवमनोर्वशकीर्तनं ब्रह्मपुत्रादत्रैवैवावतारः ।
- २ विश्वसृजां सत्वे दक्षशिवयोर्वैस्कारणं परस्परशापविमर्जनं च । [कृतः ।
- ३ दक्षाशयण्याः सत्याः पितृयज्ञादिदक्षया जिगमिषन्त्याः शिवेन निषेधः ।
- ४ शिवं विहाय गतायाः सत्याः पितृकृतावमानाद् योगेन देहन्यासः ।
- ५ नारदात् पत्नीनाशश्रवणेन कुपितः शिवो वीरभद्रं निर्माय तेन दक्षय-
ज्ञविध्वंसनं दक्षवधं च कारयामास ।
- ६ सदेवो विधिः कैलासं गत्वा यज्ञसंधानार्थं दक्षजीवितार्थं शिवं तुष्टाव ।

अध्यायाः

विषयाः

- ७ पुनर्दक्षयज्ञसंधानार्थमुद्धृतस्य विष्णोः सर्वदेवैः स्तुतिः कृता ।
- ८ मातुः सपत्न्या गिरा विद्धः कोपादरण्यं गत्वा नारदोपदेशेन ध्रुवो
हरिमतोषयत् ।
- ९ ध्रुवोऽभीष्टवरात् हरेर्लब्ध्वा पित्रा समर्पितं राज्यमकरोत् ।
- १० पुण्यजनात् भ्रातृवधं श्रुत्वा ध्रुवः पुण्यजनानलकां गत्वाऽवधीत् ।
- ११ पुण्यजनक्षयं दृष्ट्वाऽगतेन स्वायंभुवेन ध्रुवस्य सान्त्वनं युद्धात्परावर्तनं च ।
- १२ कुबेरेणाभिनिन्दितो ध्रुवः प्रजापालनं कृत्वा यज्ञैरिष्ट्वा हरेः स्थानमारुरोह ।
- १३ ध्रुवान्वयोत्पन्नस्याङ्गस्य पुत्रवेनकौर्याददर्शनगमनम् । [कृषिभिवयः ।
- १४ अङ्गगमनादूर्ध्वं तत्पुत्रवेनस्य राज्याभिषेके कृते तस्याधर्मवर्तित्वात् ।
- १५ अराजके वेनदक्षिणबाहुमथनं कृत्वा ऋषिभिरुत्पादितस्य पृथोर्जन्म ।
- १६ ऋषिप्रैरैतैर्मागधबान्दिभिस्तत्स्तुतिः कृतेनि वण्यते ।
- १७ क्षुत्पीडितानां शरणं प्राप्तानां प्रजानामन्नदानार्थं अस्तवीजां महीं
हन्तुमुद्यतस्य पृथोस्तया कृता स्तुतिः ।
- १८ महीवचनाद्वत्सपत्नात्रादिकल्पनया सर्वमहीदेहनम् ।
- १९ तस्याश्वमेधे हयापहरणादिन्द्रवधोद्यतस्य पृथोर्ब्रह्मणा निवारणम् ।
- २० तद्यज्ञोद्धृतस्य विष्णोर्वरप्रदानमुभयप्रीतिसंबन्धश्च ।
- २१ स्वप्रजाभ्यः पृथुना भगवद्धर्मशासनं कृतम् ।

अध्यायाः

विषयाः

- २२ भगवदज्ञायाऽऽगतेन सनत्कुमारेण पृथगे ज्ञानोपदेशः कृतः ।
- २३ ध्यानयोगेन त्यक्तदेहस्य सभार्यस्य पृथोर्विमानेन वैकुण्ठप्राप्तिः ।
- २४ पृथोः प्रपौत्रात्याचीनवर्हिणो दशानां प्रचेतसां जन्म रुद्रगतिं च ।
- २५ तपस्यस्तु प्रचेतस्तु तत्पित्रे नारदोऽध्यात्मपारोक्ष्यमुपादिशत् ।
- २६ पुरञ्जनापदेशस्य जीवस्य संमृद्धित्यागात् समुत्तिरुदीयते ।
- २७ प्रियापुत्रापदेशेन्द्रियासक्त्या जीवस्य स्वरूपप्रव्युत्था कालक्रमेण

जरारोगाद्यागमः ।

- २८ स्त्रीसङ्गात् स्त्रीत्वं प्रातस्य पुरञ्जनस्य परमात्मज्ञानोपदेशान्मुक्तिः ।
- २९ परोक्षार्थव्याख्यानेन स्त्रीसङ्गान्नव ईशसङ्गान्मुक्तिरितीरितम् ।
- ३० ईशाह्वध्वराः प्राचीनवर्हिणो वार्क्षी कन्यां परिणीय राज्यमकुर्वन् ।
- ३१ स्वसुते दक्षे राज्ययुरं न्यस्य वनं गतानां प्रचेतसां नारदोपदे-
शान्मुक्तिः ।

पञ्चमः स्कन्धः ।

- १ प्रियव्रतस्य विरक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो मनोधारणार्थं राज्यकर्तृत्वं तदनु
नारदोपदेशात्परमपदप्राप्तिः ।
- २ आग्नीध्रस्य स्नैणत्वं गन्धर्वलोकावाप्तिश्च तस्मान्नाम्ने राज्ञ उत्पत्तिः ।

अध्यायाः

विषयाः

- ३ पुत्रार्थं यजतो नामेयज्ञे भगवताविर्भूय तत्पार्थनयात्मसदृशपुत्रदानम् ।
- ४ इन्द्रेण वृष्टिप्रतिबन्धे स्वयोगमाययर्षभस्य वर्षणादिचारंत तद्राज्ये
ऋषभावतारः । [प्रजानां परमनिवृत्तिश्चाख्याता ।
- ५ भरतादीनामुपदेश आत्मनश्च पारमहंस्यधर्माचरणम् ।
- ६ देहाभिमानत्यागाच्चिराभिमानत्वेन भुवं चरतस्तस्याग्निप्रवेशः ।
- ७ भरतेन यज्ञेश्वरस्य भगवतः स्तुतिः पश्चात्तस्य प्रव्रजने तपश्च कथितम् ।
- ८ विष्णुं भजतस्तस्यैणसङ्गदेणत्वं वर्णितम् । [त्या मोक्षः ।
- ९ तस्य तृतीयविप्रजन्यानि जडत्वेन गृहीतस्य चौरैर्वलिप्रदानाद्भ्रका-
१० रहूणेनाक्षिप्तस्यापि तथैव शिबिकावहनं तद्वाक्यं च कथितम् ।
- ११ सिन्धुसौवीरपतिना पृष्टः स योगी तस्मै ज्ञानमाचष्ट ।
- १२ तत्संशयापाकरणेनज्ञाननिवृत्त्या तज्ज्ञानप्राप्तिश्च ।
- १३ अविरक्ताय ज्ञानं व्यर्थमिति प्रदर्शनार्थं भवाटव्युपदेशः ।
- १४ भवाटवीरूपकस्य वास्तवार्थकथनम् ।
- १५ भरतवंशस्य सुप्रत्यन्तस्य वर्णनं समाप्तिश्च ।
- १६ मेगोः सर्वतो विस्तरस्य वर्णनं योजनप्रमाणादि ।
- १७ तस्माच्चतुर्दिक्षु गङ्गावतरणमिलावृते रुद्रेण संकर्षणस्तुतिः ।
- १८ मेगोः पूर्वदिक्कमतः सण्डत्रयवर्णनम् ।

अध्यायाः

विषयाः

- १९ किंरुषभरतखण्डवर्णनं भरतखण्डश्रेष्ठ्यं च दर्शितम् । [कथितः ।
- २० मुक्षादिषड्वीपवर्णनं षण्णां सागराणामन्ते लोकालोकमर्यादाविस्तारः
- २१ कालचक्रेण भ्रमतो रवेरन्वहं गत्तिमानं तद्रथवर्णनं च ।
- २२ सोमशुक्रादिग्रहाणामूर्ध्वस्थितिमानं तद्वृत्तिश्च ।
- २३ ध्रुवपदादारभ्य ज्योतिश्चक्ररूपेण भगवतो विराड्देहकल्पनम् ।
- २४ सूर्याधस्ताद्वाहोरारभ्य पातालादीनां भूविवराणां मानं लक्षणतः ।
- २५ शेषसंस्थितिस्तन्मुखज्वालादिभ्यः प्रलयप्रवर्तनम् ।
- २६ पापिनां यथायथं या नारक्यो गतयस्तासां कथनम् ।

षष्ठः स्कन्धः ।

- १ भगवन्नाममाहात्म्यनिरूपणार्थमजामिलकथायां विष्णुयमदूतसंवादः ।
- २ विष्णुदूतैर्नमिमाहात्म्यं याम्यान् श्रावयित्वा सोऽजामिलो मोचितः ।
- ३ यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः स्वदूताः सान्तिवताः । [स्तुतिश्च ।
- ४ प्रजामिसूक्ष्मया दक्षेण कृतस्य तपसोऽन्ते भगवदविर्भावः हंसगुह्य-
दक्षसुतानां नारदोपदेशादपुनरावर्तने नारदाय दक्षेण शापदानम् ।
- ५ दक्षस्य षष्टिकन्याप्रसवः । तद्वंशे विश्वरूपजन्म ।
- ७ बृहस्पतित्यक्तैर्देवैर्विश्वरूपः पौरोहित्याय वृतः ।

अध्यायाः

विषयाः

- ८ विश्वरूपेणन्द्राय नारायणवर्मदानम् । [स्तुतिः ।
- ९ इन्द्रेण हते विश्वरूपे तत्पित्रा वृत्र इन्दनाशार्थमुत्पादिते भूतिदेवैर्भगव-
१० भगवदुपदेशेन दधीचास्थितिनिर्मितं वज्रमातवतेन्द्रेण वृत्रस्य युद्धम् ।
- ११ वृत्रयुद्धे तस्य भक्तिज्ञानवैराग्यजुष्टा वाचो वर्णिताः ।
- १२ विषण्णोत्साहितेनेन्द्रेण वृत्रवधः । [यजनं च ।
- १३ वृत्रवधोत्पन्नया ब्रह्महत्यया नष्टस्य इन्द्रस्य पुनरागमनमश्वमेधेन
- १४ वृत्रस्येदृग्भक्तिकारणप्रश्ने तत्पूर्वाचित्रकेतुजन्मकथनं तस्य कृच्छूल-
ब्धसुते नष्टेऽतिशोकः ।
- १५ चित्रकेतोर्नारदाङ्गिरोभ्यां शोकापनोदः । [उपदिष्टा ।
- १६ मृतपुत्रोत्तिकिभिस्तन्यायामपहाय नारदेन शेषतोषिणी विद्या तस्मा
- १७ शेषवरदानेन कङ्कचुन्मत्तस्येशहसनं चित्रकेतोः पार्वतीशाण्डैत्यन्वम् ।
- १८ चतुर्थदिद्यान्वयवर्णने दितिगर्भच्छेदनादिना मरुतामुत्पत्तिः ।
- १९ कश्यपेन दित्या इन्द्रहन्तृपुत्रोत्पादनसमर्थव्रतोपदेशः ।

सप्तमः स्कन्धः ।

- १ हिरण्यकशिपोर्ब्रह्मशापेन विष्णुमक्ते विरोधः । [शिषुना ।
- २ भ्रातृवधसंतप्तानां बन्धूनां कपोताद्याख्यानेन सान्त्वनं हिरण्यक-
३ हिरण्यकशिपोरनपसा तप्तानां देवानां प्रार्थनया ब्रह्मणा तस्मै वरदानम् ।

अध्यायाः

विषयाः

- ४ लब्धवरो दैत्यलोकोऽयं विजित्य विष्णुवरेण देवानपीडयत् ।
 ५ गुरुशिक्षितमगृह्णानं भगवत्स्तुतौ स्तं प्रह्लादं पितृर्विषस्यबोधतिरिति युक्तः ।
 ६ गुरौ गृहकर्मणि व्यग्रे प्रह्लादो दैत्यसुतान् विष्णुभक्तिधर्मानुपादिशत् ।
 ७ वनं प्रस्थिते पितरि स्वभ्रातरं हन्तुं प्रवृत्त इन्द्रे नारदोपदेशेन गर्भस्थ एव तदुपदिष्टं ज्ञानमहमगृह्णामिति दैत्यसुतानादिशत् ।
 ८ पिता सुतं निघ्नन् हरिणा नृहर्यवतारं कृत्वा स्तम्भादविर्भूय हतः ।

ब्रह्मादिभिः स्तुतः ।

- ९ तत्स्वरूपभक्तिने ब्रह्मणा प्रणोदितः प्रह्लादो हरिमस्तौत् ।
 १० एनमनुगृह्णान्तर्हिते भगवति प्रसङ्गेन शिवात् त्रिपुरवध इरितः ।
 ११ युधिष्ठिरेण पृष्टो नारदो नृणां तथा स्त्रीणां साधारणं धर्ममुपादिशत् ।
 १२ ब्रह्मचारिवानस्यथयोर्धर्मप्राधान्येन चतुर्णामाश्रमाणां साधारणा धर्मा

उपदिष्टाः ।

[वर्णिता ।

- १३ साधकस्य यतैर्धर्मस्तथा सिद्धस्यावयूतेतिहासेन धर्माः सिद्धावस्था च
 १४ देशकालादिविशेषेण गृहस्थस्य श्रेयस्कृद्धर्म उपदिष्टः । [नारदः ।
 १५ सर्वेषां मोक्षधर्माणां सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनं सारसंग्रहं धर्ममाचष्ट

अष्टमः स्कन्धः ।

- १ यज्ञावतारस्य स्वायंभुवस्वरोचिषादीनां चतुर्णां मन्वन्तराणां च वर्णनम् ।

अध्यायाः

विषयाः

- २ तुर्यमन्वन्तरोक्तगजेन्द्रमोक्षश्रवणोत्सुकस्य राज्ञस्तत्कथाप्रस्तावः ।
 ३ शमलं प्राप्तेन गजेन्द्रेण स्तुतस्तन्मन्वन्तरावतारो हरिशत्रुहस्तं गजेन्द्रं देवलशापतश्च ग्राहं मोचयामास । [पदमनयत् ।
 ४ ग्राहस्य गन्धवतां दत्त्वा गजेन्द्रं स्वयार्षदं कृत्वा तौ हरिर्निजं पञ्चषष्ठमन्वन्तरवर्णनं प्रसङ्गाहुर्वासःशापास्त्रिःश्रोकैर्देवहरिः स्तुत इति कथ्यते । [सुधोपादनार्थं समुद्रमन्थनोद्योगः ।
 ६ भगवदाविर्भावानन्तरं तदुपदेशतो देवैर्देव्यानां सन्धिभविष्य ७ मन्थनोद्धूतविषभयेन भीतैर्देवैः स्तुतो रुद्रस्तद्विषं पपौ ।
 ८ तदुद्धूतेषु चतुर्दशसु रमेषूत्पन्नया लक्ष्म्या हरिवृत्तः । धन्वन्तेरमृतैर्दैत्यैर्हते भगवतो मोहिनीरूपाविर्भावः । [स्वं रूपं हरिजगृहे ।
 ९ तन्मोहितैर्दैत्यैरपि तं मृतभाजेन तान् वञ्चयित्वा सुरानमृतं पाययित्वा
 १० एतत्कारणादेव दैत्यैरारब्धे युद्धे दैत्यपराजितैर्देवैः स्तुतो हरिराविवर्धौ ।
 ११ नारदो ब्रह्मणो वाक्यादित्यवधादेवाऽन्येष्वयत् ते च शुक्रेण संजीवि-
 न्या जीविताः पातालं विविशुः । [न्याजयित्वा तं सान्त्वितवान् ।
 १२ मोहिनीरूपदर्शनोत्सुकेन हरेण हरिरात्मनो मोहिनीरूपदर्शनेन धैर्यं
 १३ अवशिष्टानि सप्त मन्वन्तराणि क्रमादवर्णयत् ।
 १४ प्रतिमन्वन्तरमाविर्भूतस्यावतारादिष्टकस्य प्रत्येकस्य कर्म वर्णयते ।

अध्यायाः

विषयाः

१५ शुक्रो बलिं विश्वजिताऽयाजयत् तद्भयेन स्वर्गान्निदा देवा निलिलिरे ।
१६ पुत्रनाशसंततयाऽदित्या स्तुतः कश्यपः पयोव्रतमुपादिशत् ।

१७ तच्छतेन व्रतेन तुष्टो भगवानाविर्भूय पुत्रत्वस्वीकरणेन तामनन्दयत् ।
१८ वामनावतारं गृहीत्वाऽखिलैः संभाषितो बलेर्पज्ञं गतस्तं तुष्टाव तेन

च वराय नियुक्तः ।

१९ पदत्रये भूमेर्याचिते प्रतिश्रुतदानो बलिः शुक्रेण निषिद्धः ।

२० अनृताद्भीतो बलिगुरुणा शतोऽपि कपटं ज्ञात्वाऽपि पदत्रयं ददौ । अ-
नन्तरं हरिरवर्द्धत ।

२१ तद्धर्मनिष्ठां प्रथयितुं तं नागपाशैर्बन्ध ।

२२ प्रसन्नो हर्षिः सुतले तं प्रस्थाप्य वरान् दत्त्वा तद्धारणोऽभवत् ।

२३ याते बलबुधेन्द्र इन्द्रेण सह स्वर्गं गत्वा सर्वान् देवाननन्दयत् ।

२४ प्रसङ्गान्मत्स्यावतारेण प्रलये मनोरक्षणम् ।

नवमः स्कन्धः ।

१ सूर्यसुतान्वये सोमवंशोद्भवार्थं मनुपुत्रमुद्युमक्षीत्वं तस्मात्पुरुवरस
उत्पत्तिरतद्राज्यप्रतिष्ठा नाभागचरितं च । [वंशानाह ।

२ मनोर्दशपुत्राणां मध्ये पञ्चानां पृषध्न-कवि-करुष-धृष्ट-दृग्यानां
३ शयीतिः कन्यायाः सुकन्यायाश्च्यवनपरीणयः । रैवतकस्याख्याने तेन

बलाय कन्यादानम् । (पलायनं तत्पृष्ठतश्चकगमनम् ।

४ नमगपुत्रस्याम्बरीषस्य चरिते दुर्वासः कृत्यानाशः सुदर्शनेन दुर्वासः-

अध्यायाः

विषयाः

५ विष्णुचक्रसंततं दुर्वाससमम्बरीषस्तत्स्तुत्या त्रामान्मोचितवान् मोचि-
तस्तं संस्तूय दुर्वासो गतः ।

६ इक्ष्वाकुवंशस्य शशाङ्गस्य चरितं तत्पुत्रककुत्स्थचरितं तदन्वये यो-
वनाश्वस्य मांथानुस्तपश्चक्षत्रकन्यकाभिर्वृत्तस्य सौम्येऽव्याख्यानम् ।

७ तद्वंश्यहरिश्चन्द्रस्याख्यानं तद्वज्रो विश्वामित्ररूपया शुनःशेपमाक्षय ।

८ तदन्वयोत्तमसगरयज्ञ इन्द्रेण हरिताश्वानयनार्थं प्रवृत्तान् सगरसुतान्
कपिलो ददाह तत्पौत्रेणांशुमता स्तुतः कपिलोऽयं तस्मै दत्त्वा

पितृणामुद्धरणार्थं गङ्गावनरणमादिशत् ।

९ तत्पौत्रो भर्गरथो गङ्गामानीय स्वपितृनुददीधरत् तदन्वय ऋतुपर्णा-
त्यन्तिः सौदामाख्यानं तथा खट्वाङ्गे मुहूर्तात् ब्रह्मलोकमगमदित्यने ।

१० तदन्वये दशरथाद्रामावतारः संक्षेपेण तच्चरितं च ।

११ रामराज्यवर्णनं तद्वज्राः शत्रुघ्नेन लवणासुरं हत्वा मथुरानिर्माणम् ।

१२ कुशादराज्य सुमित्रान्तो मनोर्वंशः कथितः । [परस्परं देहत्यागः ।

१३ ऐक्ष्वाकस्य निमेर्वंशे जनकादीनां राज्ञां वर्णनं वसिष्ठस्य निमिशापेन
१४ इन्दुना गुरुपत्न्यङ्गीकारे देवदेव्ययोर्युद्धेद्योगे ब्रह्मणा सान्तिवतायास्ता-

राया बुधजन्म तस्मात्पुरुवरस उर्वश्याख्यानं तस्याः भकाशादायुग-
दीनां षण्णां पुरुवरसः पुत्राणां जन्म । [महश्चाजुनवधः ।

१५ पुरुवरसो वंशे जह्लोरुत्यन्तिः । गार्धर्विश्वाभित्राख्याने परशुरामजन्म

अध्यायाः

विषयाः

- १६ सहस्राजुनसुतेजमदश्वधे तद्रोषादेकविंशतिवारं परशुरामेण निःक्षत्रिकरणं
 १७ पुरुषवसश्चतुर्णां सुतानां वंशवर्णनम् । [जन्म पितृजराग्रहणम् ।
 १८ नाहुषस्य ययातेदेव्यान्या सह विवाहः शर्मिष्ठायां च द्रुहवादीनां
 १९ ययातेवैराग्यं पूरो राज्याभिषेकानन्तरं तस्य वनाश्रयणं च कथितम् ।
 २० पितृश्रमादादासराज्यस्य पुरोवशे दुष्यन्तशकुन्तलयाविवाहोत्तरं तत्पुत्र-
 स्य भरतस्याख्यानं तद्वशे नष्टे यज्ञतुष्टैर्भरद्वाजपुत्राणाम् । [न्दोत्यन्तिः।
 २१ रन्तिदेवाजमीढादेश्वरितं दिवोदामोत्यचिरहत्याख्यानं तस्याः शतान-
 २२ दिवोदासवंशवर्णनमुक्षवंशे जरासन्धपार्थदुर्योधनादीनामुत्पत्तिः ।
 २३ द्रुह्युर्वसुयदूनां यावज्ज्यामघसंभवम् । वंशाः कथिताः । [वर्णिताः।
 २४ यादवान्वयोत्यन्नस्य विदर्भस्य नानामुखा वंशा रामकृष्णावतारावधि

दशमः स्कन्धः ।

- १ देवकीविवाहे कंसः स्वमृत्युं तत्सुताद्विज्ञाय तत्षड्गर्भानवधीत् ।
 २ कंसादिघाताय विधिप्रार्थितो देवकीर्गं हरिभूतु गर्भस्तुतिश्च ।
 ३ देवक्यां निजरूपेणेत्यन्नो देवकीवसुदेवस्तुतो हरिः पित्रा गोकुलं नीतः।
 ४ कन्यकावाक्यादतिभयाकुलः कंसो दुष्टद्वैत्यैः सर्वबालवधमाज्ञापयत् ।
 ५ नन्दः पुत्रानन्दनिर्वृतो महोत्सवं कृत्वा मथुरां गत्वा वसुदेवसंगमक-
 रोत् । [विस्मितोऽभूत् ।

६ वसुदेववाक्याद् गोकुलेऽनथगमशङ्कितो नन्दः पुतनावधादिकं श्रुत्वा

अध्यायाः

विषयाः

- ७ शकटासुरवधस्तृणवर्तवधः । मातुः स्वमुखे विश्वरूपदर्शनम् । [नम् ।
 ८ गर्गेण कृष्णजन्मकर्मदिजातककथनं मृदक्षणाव्याजेन विश्वरूपदर्श-
 ९ पयस्युत्सिके यशोदा भाण्डभङ्गादि दृष्टूलखले कृष्णं वबन्ध ।
 १० सहोलूखलेन रिङ्गन् कृष्णो यमलज्जितौ बभञ्ज नलकूबराभ्यां स्तुतः ।
 ११ वत्सान् पालयता कृष्णेन वत्सासुरवकासुरौ हतौ ।
 १२ महासर्पवधुर्ममधासुरं वत्सगोपालगलं कृष्णो गले प्रविश्याहन् ।
 १३ ब्रह्मणा वत्सगोपालहरणे तावद्भूयो हरिर्भूत्वा पूर्ववद् गोकुले चिकीड ।
 १४ कृष्णं परं ब्रह्म विदित्वा कृता ब्रह्मस्तुतिवर्णयते ।
 १५ तालवने धेनुकादनं कालियविषमृतान् वत्सवालकानजिवियत् ।
 १६ यमुनाहरे कालियनिग्रहः । तत्पत्न्यभिष्टुतस्तमनुजग्राह ।
 १७ कालियं रमणके निवास्य सुमान् गोपान् दावाश्रितो ररक्ष ।
 १८ वसन्तगुणलक्षिते ग्रीष्मे बलेन प्रलम्बासुरमपातयत् ।
 १९ मुञ्जारण्ये दावाश्रितो गोगोपानरक्षत् इतिरितम् ।
 २० बलरामकृष्णयोर्वर्षाभरदतुकीडा वर्णयते ।
 २१ शरदि भगवतो वेणुनादं श्रुत्वा गोपीभिः कृतं वेणुगीतं वर्णयते ।
 २२ कात्यायनीव्रतं कुर्वाणानां गोपकन्यानां परिहासेन वस्त्रापणं यज्ञपत्नी-
 भ्यो गोपेषणम् ।

अध्यायाः

विषयाः

- २३ अन्नयाज्यामिषेण यज्ञपत्नीनुगृह्य तत्पतीन्वतापयत् ।
२४ इन्द्रमखाद् गोपात्रिवार्य गोवर्धनमहोत्सवमकारयत्कृष्ण इत्युदीर्यते ।
२५ कुपितेन्द्रे व्रजनाशाय वर्षति गोवर्धनमुद्धृत्य कृष्णो गोपानरक्षत् ।
२६ नन्दः कृष्णपराक्रमशङ्कितगोपान् गर्गोक्तिमाश्राव्य तदैश्वर्यमवर्णयत् ।
२७ कृष्णैश्वर्यप्रबोधित इन्द्रस्तुष्टाव कामधेन्द्वेन्द्रेण च गौराज्येऽभिषिक्तः
कृष्ण इतीर्यते । [गोपानां वैकुण्ठदर्शनम् ।
२८ वरुणलोकगतं नन्दं भगवांस्तद्वहोक्तं गत्वा तेन स्तुतः पितरमानयत् ।
२९ रासार्थमानिताभिर्गोपीभिर्हरेः संवादानन्तरं रासे भगवदन्तर्धानम् ।
३० विरहतापिभिर्गोपीभिर्मर्गणं तद्भावभावाकृतयश्च तासां वर्णयन्ते ।
३१ यमुनापुलिनमागताभिः कृतं गोपीगीतं वर्णयते ।
३२ तद्भक्त्याकृष्टो हरिराविर्भूय ता अरिरमत् ।
३३ ताभिः सह कृष्णो जलस्थलवनक्रीडा अकरोत् । [शङ्खचूडमवधीत् ।
३४ अङ्गिरसः शापजनेन सर्परूपेण गन्धर्वेण भ्रष्टं नन्दममुमुचुः । धनदालुं
३५ वनं याते कृष्णे युग्मगीतेन गोप्यो वासरमनयन् ।
३६ अरिष्टासुरवधे नारदोपदेशेन वसुदेवसुतो रामकृष्णौ ज्ञात्वा कंसस्ता-
वानेतुमक्रूरं प्रैषयत् । [व्योमासुरमवधीत् ।
३७ केशिदैर्ये हते नारदो भाविकर्मभिर्भगवन्तमस्तौत् कृष्णः क्रीडन्

अध्यायाः

विषयाः

- ३८ अक्रूरो भगवन्तं ध्यायन् गोकुलं गतो रामकृष्णाभ्यां सत्कृत्य गृहं
नीत इतीर्यते । [विष्णुलोकदर्शनम् ।
३९ मथुरां गच्छति कृष्णे गोपिकोक्यः । अथ कालिन्दाभ्रमकरस्य
४० अक्रूरः कृष्णमीश्वरेश्वरं मत्वा सगुणगुणभेदैस्तमस्तावीत् ।
४१ मथुरां प्रविशन् रजकं हत्वा मालाकारेण सुदाम्नाऽलङ्कृतस्तस्मै
वरमददात् । [काञ्चान ।
४२ कुब्जाचन्दनालङ्कृतस्ताम्रकृत्य धनुर्भङ्गं विधाय तद्रक्षिणः कंससेव-
४३ कुवलयपीडं हत्वा रङ्गं प्रविष्टयो रामकृष्णयोर्नवरसावितोर्विश्रान्गम्-
ष्टिकादिभाषणं च ।
४४ चाणूरवधानन्तरं कंसवधः तस्य स्त्रीणामाश्वासनम् ।
४५ श्रीकृष्णेन नन्दादीनां सान्त्वनम् । उग्रसेनस्य गज्याभिषेकः । भग-
वतो गुरुकुलवासो वराय तत्पुत्रं जीवन्तं समर्प्य पुनर्मथुरायामनम् ।
४६ गोकुल उद्धवं प्रेष्य गोपीसान्त्वनम् । यशोदानन्दशोकापनोदनं च ।
४७ उद्धवः कृष्णादेशेन गोपीज्ञानमुपदिश्य पुनः पुरीमगमत् । [प्रैषयत् ।
४८ कुब्जां रमयित्वाऽक्रूरगृहमागत्य तं पाण्डवानां क्षेमज्ञानार्थं हस्तिनापुरं
४९ गजाह्वयभक्त्यो गत्वा पाण्डवेषु विषमशीलं धृतराष्ट्रं बुध्वा पुनरागमत् ।
५० जरासन्धं विजित्य तद्विया द्वारकां निर्माय तत्र स्वजनं गत्वावारोपयत् ।

अध्यायाः

विषयाः

- ५१ मुचुकुन्ददशा कालयवनं दग्ध्वा तेन स्तुतस्तमनुजग्राह ।
 ५२ भयाद्धावन्निव द्वारकामगतो द्विजमुखाद्विष्मययाः संदेशमथृणोत् ।
 ५३ भगवान् विदमानं गत्वा जरासन्धादीनां मिषतां रुक्मिणीं बलादहरत् ।
 ५४ शिशुपालयक्षगान् राज्ञो जित्वा रुक्मिणं विरूप्य पुरे भैक्ष्याः
 पाणिमग्रहीत् । [द्वारकामागमत् ।
 ५५ रुक्मिण्यामुत्तन्नः प्रद्युम्नः शम्बरेण हृतोऽपि तं हत्वा सस्त्रीको
 ५६ स्यमन्तकस्यात्मनि म्रियारोपं परिहरन् हरिजीम्बवतो जाम्बवतीं
 प्राप सत्राजितः सत्यभामां च प्रत्यपद्यत ।
 ५७ पुनः शतधन्वतो वधात् प्राप्तं दुर्यथाः परिमार्ष्टुमक्रूरान्मणिमाजहार ।
 ५८ कालिन्दीमित्रविन्दसत्याभद्रालक्ष्मणानां पञ्चानां पाणीनग्रीहत् ।
 ५९ भौमं हत्वा तदाहृतपोऽशसहस्रकन्यावरणं पारिजातहरणं च ।
 ६० परिहासेन रुक्मिणीं कोपयित्वा कलहे तामसान्वयत् । [वधः ।
 ६१ भगवतः पुत्रपौत्रादिसन्ततेर्वर्णनम् । अनिरुद्धविवाहे रामतो रुक्मिणो
 ६२ उषया सह रममाणस्यानिरुद्धस्य रोधनं बाणासुरेण कृतम् ।
 ६३ बाणयादसङ्गरे माहेश्वरेण ज्वरेण भगवत्स्तुतिः कृता बाणासुरस्य
 बाहुच्छेदने रुद्रेण स्तुतिः हरिस्तमनुजग्राहोषयाऽनिरुद्धविवाहश्च ।
 ६४ नृगं शापान्मुक्त्वा दत्तानां राज्ञां बहस्वहरेण दोषमदर्शयत् ।

अध्यायाः

विषयाः

- ६५ गोकुलरागतो रामो गोपी रमयन् यमुनां चकर्ष ।
 ६६ कृष्ण आत्मरूपधरं पौण्ड्रकं जित्वा तन्मित्रेण सुदक्षिणेन काशिशतिना
 कृतां कृत्यां तत्पुरीं काशिकां च सुदर्शनेनादहत ।
 ६७ रैवतेके पर्वते स्त्रीभिः सह रममाणो रामो द्विरदं वानरमहज्ज ।
 ६८ युधि पराजित्य साम्बमोक्षार्थमागतेन रामेण हस्तिनापुरं कर्षणम् ।
 ६९ प्रत्येकस्त्रीगृहे भगवतो गार्हस्थ्यं दृष्ट्वा तुष्टो नारदो विष्मयं जगाम ।
 ७० कृष्णस्याहिकं जरासन्धनिगृहीतानां राज्ञां दूतप्रेषणं युधिष्ठिरनिम-
 न्त्रणे कार्यमन्त्रविचारणम् ।
 ७१ उद्धवमन्त्रनिर्णयेनेन्द्रप्रस्थं गतो भगवान् पाण्डवानन्दयत् ।
 ७२ युधिष्ठिरेण कर्तव्ये राजसूये निवेदिते जरासन्धं भगवान् भीमनाथाययत् ।
 ७३ जरासन्धनिगृहीतान् राज्ञो मुक्त्वा तान् स्वं स्वं राज्यं प्रेषयत् ।
 ७४ धर्मराजस्य राजसूयवर्णनं तथाऽग्रजप्राप्तज्ञेन भगवन्निन्दया चैव वधः ।
 ७५ यज्ञावधूतसम्भमे सुयोधनस्याक्षान्त्या मानभङ्गकथनम् ।
 ७६ शाल्वदृष्टिरेण द्रुमसेनगदया रणात्प्रद्युम्ननिर्गमः ।
 ७७ नानामायाविनं शाल्वं हत्वा कृष्णस्तद्विमानमचूणयत् ।
 ७८ विदूरथदन्तवक्रौ कृष्णो हत्वा पुरे रेमे । प्रसङ्गेन रामः सूतमवधीत् ।
 ७९ द्विजतुष्टये रामो बल्वलं हत्वा सूतहत्यापापशान्त्यर्थं यात्रामकरोत् ।

अध्यायाः

विषयाः

- ८० कृष्णः गृहागतं श्रीदामानं संपूज्य गुरुकुलवासकथा अकरोत् ।
८१ तत्पृथुकात् भक्षयित्वा तस्य स्वतुल्यां श्रियमददात् ।
८२ कृष्णस्य ग्रहणयात्रायां कुरुक्षेत्रगमनं तत्र यदुभिः सह राजानः कृष्ण-
कथामकुर्वन् । कृष्णः गोपनन्दगोपीः संमान्य तेषामात्मज्ञानमुपादिशत् ।
८३ द्रौपद्या सह जल्पन्तीभिः कृष्णस्त्रीभिः स्वस्वकथनाः प्रोक्ताः ।
८४ वसुदेवनारदसंवादानन्तरं यज्ञमहोत्सवं वर्णयित्वा भगवान् आगतान्
स्वगृहं प्रेषयत् । [च्छताम् ।
८५ पित्रा संप्रार्थितौ रामकृष्णौ तस्मै ज्ञानमुपदिश्य मोत्रे मृतपुत्रानय-
८६ सुभद्रामर्जुनोऽहरत् । भगवान्मिथिलां गत्वा स्वभक्तौ नृपविभ्रावनन्दयत् ।
८७ नारायणनारदसंवादप्रस्तावाद्वैर्गुणालंकारिगुणावधिः स्तुतिः कृता ।
८८ विष्णुभक्तः कैवल्यपदभागवार्गदेवताराधकस्तु संपदं प्राप्नोति ।
८९ को महान् देव इति निर्णये भृगुर्विष्णोरुत्कर्षमुपिभ्यः समकथयत् ।
९० कृष्णकथाः संक्षेपेणोक्त्वा यादवानां कुलानन्त्यं कीर्तितम् ।

एकादशः स्कन्धः ।

- १ सांवादिप्रतिरिता ऋषयो मौसलापदेशेन यदुकुलक्षयं कृष्णेच्छयाऽभिदधुः
२ नारदो वसुदेवाय निमिजायन्त्येयसंवादेन भागवतान्धमनुपादिशत् ।
३ निमिना माया तत्करणं ब्रह्म कर्मेति चतुर्षु प्रश्नेषु कृतेष्वार्षसैस्तत्तिर्णयः ।

अध्यायाः

विषयाः

- ४ अवतारकथाप्रश्ने राज्ञा कृते दुर्मिलो जायन्तेयोऽवतारानकथयत् ।
५ भक्तिहीनानां का निश्चेति प्रश्ने तेषां संसारपातः युगेषु भगवदुपासनं च ।
६ ब्रह्मादिभिः स्तुतो हरिः पदं यास्यच्छुद्धयेन स्वधामनयनार्थं प्रार्थितः ।
७ उद्धवस्यात्मज्ञानसिद्ध्या अवधूतेतिहासेऽष्टौ गुरुन् हरिरवर्णयत् ।
८ नवभ्यो गुरुभ्य उद्धवस्य विवेकाय शिक्षितमुपादिशत् ।
९ कुरुरादिभ्यः शिक्षितमवधूताच्छ्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूत् ।
१० देहसम्बन्धादात्मनः संसृतिः स्वतो नेति मतान्तरनिरासतोऽकथयत् ।
११ यद्धमुक्तानां साधूनां च तथा भक्तेर्लक्षणमुद्धवाय भगवानादिदेश ।
१२ सत्सङ्गमहिमानमादिश्य कर्मानुष्ठानरस्तस्यगाधिकारिणां दर्शिताः ।
१३ सन्त्युणसेवया ज्ञानोदयो हंसेतिहासेन चित्तयुगविक्षेपवर्णनम् ।
१४ भक्तियोगः परं श्रेयो नान्यत् । इति साधनैः ध्यानयोगः कथ्यते ।
१५ अणिमाद्याः सिद्धयः ससाधना विष्णुपदप्राप्तिविभूताः कथिताः ।
१६ अभिव्यक्तभगवदंशरूपा विभूतय उक्ता उपासनार्थम् ।
१७ स्वधर्मे भक्तिलक्षणे पृष्टे ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्होसोक्तं धर्ममाह ।
१८ सविशेषं वानप्रस्थयतिधर्ममधिकारिविशेषेणाकथयत् ।
१९ ज्ञानमार्गवर्णनं । यमनिग्रमशमादिस्वरूपवर्णनं च ।
२० अधिकारिभेदेन भक्तिकानक्रियात्सकं योगमुपादिशत् ।

अध्यायाः

विषयाः

- २१ पूर्वोक्तयोगत्रयानधिकारिणां कामिनां द्रव्यदेशादीनां गुणदोषा दर्शिताः ।
 २२ तत्त्वानां भूतान्तरेणाविरोधः पुं प्रकृत्याविवेको जन्ममृत्युविषया चोच्यते ।
 २३ कदर्याख्यानेन तिरस्कारसहर्तं भिक्षुगतिन धिया मनसः संयम उदीर्यते ।
 २४ आत्मनः भावानामागमापयचिन्त्या सांख्ययोगेन मोहो निवार्यते ।
 २५ आत्मनैर्गुण्यज्ञानलाभाय चित्तसत्त्वादिवृत्तीरनेकधाऽकथयत् ।
 २६ दुष्टसङ्गेन योगनिष्ठाविघातः साधुसङ्गेन तत्प्राप्तिरित्यैलगीतेन वर्ण्यते ।
 २७ सदास्थितप्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्च क्रियायोगः साङ्गः प्रोक्तः ।
 २८ पूर्वं विस्तरेणोक्तो ज्ञानयोग एव सौकर्यार्थं पुनः संक्षेपेण निगद्यते ।
 २९ पूर्वं विस्तरेण प्रोक्तं भक्तियोगं संक्षेपेण स्वभक्त्या हरिरकथयत् ।
 ३० स्वधाम गन्तुमिच्छन् हरिर्यैसिलापदेशेन स्वकुलं संजहार ।
 ३१ स्वधाग्निं प्रविष्टे हरौ तमन् वसुदेवादयो देहान् जहुरिति वर्णितम् ।

द्वादशः स्कन्धः ।

- १ मागधान्ये कलिना मलीसामन्तःकरणा भाविनो राजानो निर्दिष्टाः ।
 २ कलिदोषवृद्धौ भगवता कल्क्यवतरेणाधार्मिकिणां नाशे पुनः कृत्यु-
 गमः ।
 [निर्दिश्यते ।

- ३ राज्ञां मोहादिवर्णनं तथा दोषसूयिष्ठे कलौ दोषहन्त्री हरेः स्तुति-

अध्यायाः

विषयाः

- ४ नैमिनिकः प्राकृत आत्यन्तिको नित्य इति चतुरः प्रलयान् प्रदर्श्य
 तन्निस्तारे भगवत्कथेति सिद्धान्तितम् ।
 ५ परीक्षितः परब्रह्मोपदेशेन तक्षकसन्दंशाभ्यानिवारणम् ।
 ६ परीक्षितो मोक्षस्तत्पुत्रस्य सर्पमंत्रं तथा व्यसनं वेदविज्ञानञ्च तथा
 गुर्ववज्ञया याज्ञवल्क्ययः सूर्यमाराध्य वेदं लेभे ।
 ७ अथर्ववेदविस्तारस्तथा पुराणलक्षणादि ज्ञागवतश्रवणफले च निगद्यते ।
 ८ तपसि विद्वतो मार्कण्डेयस्य कामादिभिरसंभोहः । तथा तत्प्रसादार्थ-
 मागतयोनिरनारायणयोः स्तुतिः ।
 ९ भगवन्मायादिदक्षामुनिर्मैथ्याप्रलयदर्शनेन प्रलयाब्धौ वटपत्रस्थस्य
 शिशुभूतस्य भगवतो मुखे प्रवेशनिर्गमौ च कथितौ ।
 १० शिव आगत्य मार्कण्डेयाय वरमददात् तेन सह प्रीतिमकरोत् ।
 ११ उपासनासिद्धयै महपुरुषवर्णनं तथा रवेः प्रतिमामं व्यूहकथनम् ।
 १२ भागवतोक्तार्थानां यथाक्रमं संक्षेपेण कथनम् ।
 १३ पुराणप्रतिपादं देवं नमस्यन्नष्टादशपुराणग्रंथसंख्यां चाकथयत् ।

इति श्रीमहाभागवतसूचीपत्रं समाप्तम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दधामनि चिदकरसेऽद्वितीये तस्मिन्नेदंस्तु मम चित्तमगोचरेपि ॥ यत्सद्ब्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारदीनामर्थानमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
 नानाविधान्यपि मतानि परभूतानि यत्रैकभावमुपयान्ति विहाय वादम् ॥ तच्चिन्त्यं पतरं सकलवलम्बं वन्दे भूः किमपि भागवतैकवेद्यम् ॥ २ ॥ यावन्निरञ्जनमजं
 पुरुषं जरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्वलत्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोपि विशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ ३ ॥ सैद्दपदपदमधवारिपदं मनोज्ञस्कन्धं
 सुदर्शनकरं निजनन्दकं च ॥ श्रुत्यादिभिर्बुधजैरवबोध्यतत्त्वं नारायणं भजत भागवताभिधानम् ॥ ४ ॥ नोत्पादिता न च मनागपि पालिताः स्थः शान्तन्न नः किमपि नाम
 भवद्विरागः ॥ तद्वोऽहं श्रमशतेन मुधैव देवाः सेवामहे प्रणमनानि च कुर्महे वा ॥ ५ ॥ लोका वृथा भ्रमथ पङ्ककलङ्कितेषु नार्थभ्रमाद्दुर्विषेषु जलेष्वभीक्ष्णम् ॥ निःशेषतापदु-
 रितापनयाय मातापित्रोः सुखेन चरणं शरणं व्रजेत ॥ ६ ॥ श्रीराममिह इति बुद्धिदृष्टेषु रत्नमासीदसौ जयति संयति कीर्तिमूर्तिः ॥ यं स्वर्गभाजमतिसादरमीक्षमाणा देवाः
 पुरेव न सुरेश्वरमाद्रियन्ते ॥ ७ ॥ देवैर्चर्मोऽस्य तनयो रघुवीरसिंहो यं मेधवाहन उदञ्चितधीरुपास्ते ॥ कोऽनेन साम्यमुपयास्यति लोर्कपालो यो मेघवाहनपदे प्रणतिं विधत्ते ॥
 ॥ ८ ॥ कारुण्यवारिनिधिबुध्याधिनाथदत्ताभ्युत्थानसत्कृतियुतस्थिरजीविकोस्मि ॥ धन्योस्मि को नु सदृशोस्ति मेयति जानन् हा निर्गतं न गणयामि वयो मदन्यः ॥ ९ ॥
 पण्डिः सभाः कुचरितैर्गमिता वृथैव नादापि कापि हतचेतसि हन्त चिन्ता ॥ आसीदिति प्रतिदिनं ननु वैतरण्यास्तीरं महाभयमवारमदृश्यपारम् ॥ १० ॥ गङ्गासहायजरोहम-
 पास्तथ्याचारोवशेषवयसि व्यर्थतो रुजाभिः ॥ कञ्चीभिरन्वितपदभिरनारयतामिर्वाभिः परं शरणयामि पुराणराजम् ॥ ११ ॥ व्याख्याय भागवतमन्ययवत्सनादौ वक्ष्ये पुनः
 स्फुटतदाशयबोधनाय ॥ नानामतानि विषयानपि तद्वचवस्थां पर्यङ्कनामि विद्वतेश्वरेशभागे ॥ १२ ॥ ये गूढतामुपगता वत नैव मूर्खालोकेऽप्यभासिषत भागवतस्य भावाः ॥

१ निराकारपक्षे सतां ज्ञानिनां व्रजस्य समूहस्य स्थितिं ब्रह्मचिन्तनादिकां जुषन्ते तेषां सुष्ठुहृदयानां समन्कुमारादीनां गोचरतां वित्तवृत्तिविषयतामुपैति । श्रीकृष्णपक्षे सद्रूपं
 यत्कृष्णारूपं व्रजस्थितिजुषां व्रजवासिनां मित्वाणां गोपकुमारादीनां दृग्गोचरतामुपैति । गणु चरति तादृशतां वा सर्वमतानुकूलं श्लोकः । २ अत्राद्वैतपक्षे धामशब्दो देहवाची
 “गृहदेहत्विद्भूमावा धामानि” इत्यमरः । तथा चानन्दस्वरूपे इति पर्यवसितोर्थः । ३ सद्भिर्गद्या कथनीया पद्या भक्तिमार्गो यस्य । सन्ति श्रेष्ठानि गद्यानि पद्यानि च यस्येति च ।
 ४ पदं चरणं पदानि सुप्रतिष्ठन्तानि । ५ स्कन्धावसौ स्कन्धा ग्रन्थावयवौ । ६ सुदर्शनचक्रहस्तं श्रेष्ठज्ञानकरं च । ७ निजः स्वीयो नन्दकः खड्गो यस्य तं निजा-
 नां श्रोतॄणां हर्षकं च । ८ बुधजैः कर्तृभिः श्रुत्यादिभिर्वैदपुराणादिभिः श्रवणचिन्तनादिभिश्चावबोध्यं तत्त्वं स्वरूपमभिप्रायश्च यस्य । ९ नोत्पादिता इत्यत्र देवोपालम्भमुखेन
 मातापित्रोः स्तुतिः तथा च याभ्यामुत्पादिताः पालिता अपराधाश्च सोढास्तयोः सेवाप्रणामादि कार्यम् । १० पङ्कः कर्दमः पापं च । ११ नीरेषु जडेषु च ।
 १२ देवेषु राजसु सुतेषु चोत्तम इति विष्णुत्वं व्यङ्ग्यम् । १३ मेघवाहनस्तन्नामात्मा इन्द्रश्च अग्नेर्ज्यवम् । १४ लोकपालो नृपः वरुणादिश्च । १५ अरण्यमालोचने सूर्यप्रकाशे च ।
 णिच् । १६ सूरिणामालोचने सूर्यप्रकाशे च ।

यैस्तेष्वदर्शित दीपिक्यैव ते मे श्रीश्रीधरा जडमतेः परमोवलम्बः ॥ १३ ॥ प्राचां सुवर्णरचनां परिगृह्य भिक्षां भक्त्या तयार्चितवतः परमेशितारम् ॥ क्षीणस्य विन्दुतमतेज-
 रस्य विज्ञाश्रौर्यं न कल्पयत कौञ्चनमार्गणां मे ॥ १४ ॥ ये दोषमेव गणयन्ति गुणे परेषां ते प्रार्थिता अपि कुतो जहति स्वशीलम् ॥ दोषेपि ये गुणधियः करुणाप्रधाना-
 स्तेऽप्रार्थिता अपि कुतो जहति स्वशीलम् ॥ १५ ॥ ननु पूर्वैः कृतासु बह्विषु श्रीमद्भागवतटीकासु सतीषु किं तव टीकया दीप्यमानासु तरणिश्रेणिषु स्वद्योतपोनिकयेवेति
 चेत्तस्यम् । मया हि अन्ययक्रमेण प्रायः सर्वश्लोकार्थप्रदर्शिका नातिविस्तरा भागवतोपयोगिवहुविषययुक्ता अतिसुगमा च टीका स्वबोधायैवोपेक्षिता । तादृशीमन्यां टीकामल-
 भमानेन प्रायः पूर्वटीकाभ्यः किंचित्किञ्चिद्विश्लेषा इयमन्वितार्थप्रकाशिका नाम्ना टीका निर्मिता श्रीहरेश्चरणगोरर्पिता चेति । सा च विद्वत्समादनायाऽक्षमापि भगवन्निवेदि-
 तवत्सुमेधिशित्तद्वैतैरवश्यमङ्गीकरिष्यत एवेति तावतैव संतुष्टोऽस्मीति मैक्षरूपत्वाच्च चौर्यद्रव्यं प्रायः कल्पित्वाभावात्प्राप्तामाण्यशङ्का । यत्तु कचन मयापि स्वचापलं प्रकटितं
 तदपि मणिश्रेणौ काचशकलमिव हास्यहेतुत्वेन सतां विनोदावहमेवेति सर्वमनवबन्धम् । व्याख्यानं चात्र प्रायः सर्वेषां श्लोकानां लिखितम् । नतु टीकान्तरेष्विव बहवः श्लोका-
 रस्यक्ताः । येषु श्लोकेषु नामगणनामात्रं स्यात् ये वा बालैरपि सुगमाः त एवात्र केचित् त्यक्ताः । अन्यथात्र एकान्यथात्र एकान्यदण्डान्यथापरपर्यायो मल्लिनाथोदिभिर्बहुभिरा-
 दृतः पिण्डान्वय एव नतु खण्डान्वयः । तत्र व्याख्यायमानानां मूलप्रदानमर्थोऽपि परित्यज्य टीकाभूतक्रमेण योजने पृथगप्यन्वयो भवेत् । सर्वत्र विशेषणानन्तरं विरोज्यम्
 उद्देश्यविधेयभावे विशेष्यं पूर्वम् अन्यर्थलभ्या यत्तत्प्रादयोपि यथोचितमत्र लिखिता ग्राह्याः । उपमाविषये प्रायः एकवाक्यमेव भवति । तत्र स्पष्टप्रतिपत्तये उपमानाश्रयः
 क्वचित्सूत्रक क्वचिदकत्र वाक्ये एव व्याख्यातः । क्वचित्कठिनश्लोकेऽन्वयः पृथगादौ लिखितः । अत्र प्रायः एकैकस्य श्लोकस्यैव पृथगन्वयः । तदन्यस्थले तु अद्धं साद्धं
 द्वयमित्यादिस्फुटं लेखः । अनेकेषां श्लोकानामेकान्वयस्थलेपि सति संभवे प्रायः पृथगन्वय एव सुगमतायै करिष्यते । पञ्चमस्कन्धदानां प्रार्थोन्वितत्वात्तत्र क्वापि मूलप्रदानि
 त्यक्तानि । यदापि कस्यापि मतस्य पक्षपातो विरोधश्च नास्माकमभीष्टस्तथापि अत्रान्वयार्थश्च सर्वत्र बहुप्रसिद्धत्वात् प्रायः श्रीपरस्वामिपदानुसारेणैव लिखितः । क्वचिदन्यथापि
 क्वापि मतान्तरेणार्थान्तरमपि लिखितम् । टीकान्तरेष्वन्वयक्रमे विशेषणादीनां हेतुहेतुमद्भावप्रदर्शनं शङ्कासमाधानरीत्या पदानां सार्थकतासमर्थनं तदनुरोधत्वात्तदक्रमानुसारं
 बहुषु स्थलेषु क्रियते । अत्र तु विस्तरभयादनावश्यकत्वादनेयत्वात्प्रायः शब्दमर्यादया तदलाभाच्च न तथा नियम इति बोध्यम् । ओह्यस्याप्रे भूतकालोत्तानाय
 स्मशब्दलेखः । वै इत्यादीनां पादपूरणार्थानामव्ययानां प्रागेव्ये त्यागाः । यत्रैकत्रार्थोन्विता बहवः पदार्थाः समुचितस्तत्र तेषां प्रायः प्रथमशब्दादप्रे आदिशब्दस्य लेखः ।
 अग्रे च तत्र ये व्याख्यास्तेषामेव लेखो न सर्वेषाम् । यथा “ऋषयो मनवो देवा मनुष्या इत्येव लेखः । मनुदेवमनुपुत्राणां न लेखः ।

१ दीपिकाख्यटीकया हस्तदीपेन च । २ सुष्ठु वर्णानां रचनां हलकरचनां च । ३ कामपि भिक्षावृत्तिं सुवर्णयाचनं च ।

“चक्रशङ्खसिचर्मेषुधनुःशूलदाधारः ।” इत्यत्र चक्राबाहायधर इत्येव लेख इत्यादन्यदपि ज्ञेयम् । अत्र पुराणानां वेदसम्मतया श्रीभागवतेऽपि लौकिकेष्वप्रयुक्तः ।
 आर्षपद्मसिलार्ण्या वैदिका बहवः प्रयोगाः सन्ति तत्संस्कारे बहूयोगि सामान्यरूपं किंचिल्लिख्यते । उदाहरणानि चात्र पाठान्तरव्याख्यानस्थान्यापि । तत्र
 “षष्ठीयुक्तच्छन्दसि वा” इत्यत्र वा इति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तनीयम् । तेन “सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते” इति परिभाषा संपद्यते तेन “स्वधुन्यापोनुमेवया”
 अत्र समासान्तविकल्पान्तदभावपक्षः । एवं दुर्मथान् इत्यादौ सर्वत्र समासान्ताभावस्थले बोध्यम् । एवं गिरिशुः विविस्तामीत्यादौ सेटामनिदृत्वे इडभावपक्षः । “व्रजतीर्विरेजुः”
 इत्यादौ नुमभावपक्षः विकल्पस्थायं बाहुलकरूप एव । अत एवाहुः “बहुलं छन्दसि” इत्यादिरस्या एव प्रपञ्च इति । तेन कचित्र सूत्रोक्तनिमित्तेषु कस्याचिदभावोपि कार्यम् ।
 यथा “ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा” इत्यादौ दाप्रत्ययः, “वर्णाश्रमाविभागशः” इत्यादौ बहुषु स्थलेषु शस् प्रत्ययः “धान्वन्तरं द्वादशमम्” इत्यादौ संख्यादेशरपि मट् । “अल्पमेवस”
 इत्यादौ नञ्दुःसुभ्यो विनापि अस्मिन् । “दुहन्तीं निशि गाम्” इत्यादौ आत्तरं विनापि नुम् इत्यादि बोध्यम् । “व्यत्ययो बहुलम्” विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि ।
 “सुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः” अत्रादादेः श्रुः भाष्येन्येषामपि व्यत्यय उक्तः । “मुनिद्वयमहलिङ्गनराणां कालहलचुस्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्ररुदेषां सोपि च
 सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥” अत्र श्रीभागवते प्रायः उपग्रहाख्यपरस्मैपदात्मनपदव्यत्ययोस्ति । यथा “धीमहि” इत्यादौ परस्मैपदव्यत्ययः । “चात्वात्मयोगेनेऽजिततेजसो माम्, आक्रीड
 बालवेदेव” इत्यादौ आत्मनेपदव्यत्ययः । अन्येपि केपि व्यत्ययाः सन्ति तत्र लिङ्गव्यत्ययो यथा “त्रयी न श्रुतिगोचरा कीदृशी मम गोचरा” पुरुषस्य यथा “नाहं न युयं यदतां
 गतिं विदुः ।” कालस्य यथा “स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते” इति वर्तमानेपि लट् । “तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः” अत्र भूते लट् । अचो यथा “इत्यभिष्टय्य पुरुषम्”
 अत्र ह्रस्वस्य दीर्घः ततस्तुगभावः सिद्धः । यङ्शब्देन यकारमारभ्य “लिङ्ग्याशिष्यङ्” इति ङकारेण प्रत्याहारो गृह्यते तेन स्यतासिशबादयो विकरणाः च्लेरोदेशाः । आम्-
 यङ्गणिच्यकणिङ्आयङ्चोचति तेन “मा मा शुचः स्वतनयम्” इत्यत्र च्लेरङ् । “ईडिरे रामकृष्णौ च” इत्यादौ नाऽऽम् अनयोर्विकल्पव्यत्ययोरेव प्रायः प्रपञ्चभूता वैदकी
 प्रक्रिया । अथान्यान्यपि कानिचिद्विशेषसूत्राणि श्रीमद्भागवतोपयोगीनि लिख्यन्ते । “अथस्मयादीनि च्छन्दसि” एतानि छन्दसि साधूनि भगवत्संज्ञाधिकाराद्यथार्थयोग्यं संज्ञाद्वयं
 बोध्यम् । तथाच वार्तिकम् “उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्” मुसलं खल्वयस्मयम् । “षष्ठीयुक्तच्छन्दसि वा” षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दो धिमंज्ञो वा । सात्वतां पतये नभः ।
 “व्यवहितश्च” प्रादयो धातुभ्यो व्यवहिता अपि स्युः । तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेतया । “तृतीया च होश्छन्दसि” जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च ।
 तमिस्त्रिजुहोद्विजः, जुहावैतच्छिरः शत्रोः । “बहुलं छन्दसि, अदिप्रभृतिभ्यः शपः” बहुलं लुक् स्यात् । कस्स्थेनाहनत्प्रभुः । अत्र शपो न लुक् । “अदादिभिर्भाषि

१ “लपिदभिभ्यां च” इति ण्यत् ।

क्वचित् लुक् "त्राह्यात्मनोऽजिततजसो माम्, त्रायते त्राति विश्वात्मा । " कम्पदुहसिचछन्दसि ॥ " ३ । १ । ६९ ॥ च्छेड् वा । इत्युक्त्वाथारुहस्वर्गम् । " हृषहोम-
श्छन्दसि " गुप्तिगुणम् । " मंत्रवमह्वरणशवृहद्दृक्कगमिजिन्यो लेः ॥ २ । ४ । ८० ॥ " लिरिति च्छेः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेलुक् स्यान्नन्वे । भौमप्रयुक्ता निरग्न-
धृतायुथाः । अत्र निङ्यत्ययेन होस्तिपि च्छेदुकि इलोपे हल्ङ्याबिति तलोपे " मो नो धातोः, छन्दस्युभयथा " धात्वधिकार उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुको-
भ्यामज्ञाः स्यात् तेन धीमहीत्यत्र सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः आर्धधातुकत्वाच्छवभावः । " तुमर्थे सेमेनेसेजेन्क्सेसेनस्यैअद्यैन्कध्यकथ्यैन्शयैश्चतृवतैतवङ्तेवेनः " ।
न शकुमस्तत्वातिहन्ते ते । " छन्दसि च " दन्तस्य दट् स्यात् बहुव्रीहौ । मृगात् कृष्णात् शुद्धतः । " क्लृप्तश्छन्दसि " ऋदत्ताद्बहुव्रीहेन कप् । इत्येवमुत्तरमातः ।
" शीर्षिच्छन्दसि " शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । न्यासः शीर्षणि संस्थितः । " वा छन्दसि " दीर्घाज्जसीचि च पूर्वमवर्णदीर्घो वा स्यात् । व्रजतीविजुः । " बहुलं छन्दसि" ।
अयाङ्योगेपि अडादौ न स्तः । दुग्धेमापोषधीविधाः । " युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुष्वाच्यः " यद्गूं त्वावतां प्रभो । " तन्वादीनां छन्दसि बहुलं यण इयङुवङौ च " तत्याज-
व्रीडितस्तन्वम्, सत्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य । " श्रुथण्णुवृथश्छन्दसि " हेर्धिः । शन्नः रुधिरा भागवन्नसि दीननाथः । " मंत्रेष्वञ्जयोदरात्मनः " आत्मन्शब्दराशेदलोपः
स्यादाङि । सह चक्रेत्मानात्सने, शेषेत्सना निजमुत्मानुभवो निरीहः । " क्लृप्त्यवास्त्यवास्त्यमाध्वीहरण्ययानि च्छन्दसि " माध्वीलोकमलापहाः । " क्त्वापि च्छन्दसि " समसेज्जञ-
पूर्वे । संरोहयित्वा भवभावो हर्जः, प्रक्षयित्वा भुवो गोलम् । " सुपां मुलुक् पूर्वमवर्णच्छेयाडाङ्यायाजालः " आत्मन् श्रावयसे तानि कालात्मा दुरत्यया । " गतिशब्दात्सो-
ड्यादिशः, छन्दस्यपि दृश्यते, अस्यादादीनमन्ड् " धियाक्षमिर्ममा वोत यस्य । " अनो नुद् " अन्ननाम्यतोर्नुद् । अक्षणवतां फलमिदं न परं विदामः । " द्राध्वन् साह्वान्
मीढ्वन् " एते क्रस्वन्ता निपात्यन्ते । व्यवस्थितानामनुमृग्यदाधुषे, ततो मीढ्वांसामामन्य । " बहुलं छन्दसि " सिचोऽस्तेश्चापृक्कहलो बहुलम् ईद् अतोत्र नेट् । ब्रह्मात्म-
तत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमन्नाक्, मा भौरित्यायुद्रुतम् । अत्रेदं बोध्यम् । ये प्रयोगा अत्र दीकार्यां दीकान्तरेण च आर्षत्वेन लिखितास्तेषु यदापि केचित् " समासान्तो विधिरानि-
त्यः, आपमशास्त्रमनित्यम् " इत्यादिप्रकारेण समाधातुं शक्यन्ते तथापि सरलया रीत्या न सिद्ध्यन्ति । प्रसिद्धेषु मान्येषु च महाकाव्यादिषु च ये नेपलाभ्यन्ते तान् प्रयोग-
कुशलाः साधुतया न मन्यन्तेऽतस्तानप्रयोज्यान् मत्वा इहार्षत्वेन व्यलिखमिति ॥ अथ छन्दसां विचारः ॥ तत्र श्रीभागवते प्रायोऽनुष्टुप् छन्दः । तदपेक्षया न्यूनानि इन्द्रजो-
पेन्द्रवज्रावंशश्रेष्ठंशेषजातिवसततिलकास्थानि एतानि च लोकप्रसिद्धानि अतः एतेषां नामानि प्रतिययं न लेखिष्यन्ते । शेषाणां छन्दसां नामानि लेखिष्यन्ते । लक्षणादिकं
तु बालबोधाय अत्रैव लिख्यते । तत्र छन्दसां बोधो गुरुलघुवर्णबोधाधीनः । तत्र दीर्घो गुरुः संयोगविसर्गानुस्वारोऽप्यः पूर्वा ह्रस्वोपि गुरुः । संयोगादिरहितः केवलो ह्रस्वो लघुः ।
गुर्वादिमानो लघुरेकमात्रः । तत्र गुरुर्यथा । काशीकीर्णकूलकेलिकैरवकोपकौरवकल्ककिष्कुक्त्रकः कुः कंसकृष्णादिषु ककारो नर ईकारादिः । लघुर्यथा । करकिलकुलकलतादौ

ककारोचरोऽकारादिः । लघुर्ऋजुध्वरेखारूपो लिख्यते । गुरुर्वकरेखारूपः गुरुर्गः लघुर्लः कथ्यते । गुरुलघुयोगाविवर्णत्मिका गणा भवन्ति । तत्र त्रिगुरुर्मः SSS, त्रिलघुर्नःlll, आदिगुरुर्मःSll, आदिलघुर्नःlll, मध्यगुरुर्मःSll, मध्यलघु रःSSS, अन्त्यगुरुः सः llS, अन्त्यलघुस्तःSSl, छन्द्यासि त्रिधा । वर्णच्छन्द्यासि मात्राच्छन्द्यासि उभयच्छन्द्यासि च । एवं वर्णच्छन्द्यासि समाधसमविषमाणि । यस्य चतुर्षु चरणेषु समं लक्षणं तत्समम् । यत्र प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च समं लक्षणं तदद्वसमम् । यस्य चतुर्षु पादेषु भिन्नं लक्षणं तद्विषमम् । अत्र श्रीभागवते विषमाणि छन्द्यासि न सन्ति । छन्दसां जातयो भेदाश्च छन्दःशास्त्रे ज्ञेयाः । अत्र केवलं लक्षणानि उदाहरणानि च लिख्यन्ते । तत्रादौ भागवतेऽन्यत्र चातिप्रसिद्धानि अनुष्टुबादीनि सप्त छन्द्यासि लिख्यन्ते । वक्रक्रान्ताद्यान्त्रसौ स्यातामन्वयानुष्टुमि ख्यातम् । युजोर्जेन सरिद्धत्तुः पश्चाद्वक्त्रं प्रकीर्तितम् । यथा नैमिषे निमिषक्षेत्रे इत्यध्यायसमाप्त्यन्तम् । “ स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ” तन्नः परं पुण्यमसंवृतार्थमित्यादि । “ उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ” स वै भगवान्देव समस्त-गुह्यम् इत्यादि । “ जतौ तु वंशस्थमुदागितं जरौ ” नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रव इत्यादि । “ स्यादिन्द्रवंशा ततजरसंयुतः ” नाभान्यनन्तरस्य हतत्रयः पठन्तित्यादि । “ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । एवं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ ” इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्यथा । स वा इदं विष्वमोघलील इत्यादि । वंशस्थेन्द्रवंशयोर्यथा । शिवाय लोकस्य भवाय भूतये इत्यादि । इन्द्रवज्रावंशस्थयोर्यथा । त्वं पर्यटन्नक इव त्रिलोकाभित्यादि । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवंशानां यथा । तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे इत्यादि । “ उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः ” यं प्रवजन्तभनोपेतभनोपेतकृत्यामित्यादि । अथ शेषच्छन्द्यासि “ प्रमाणिका जरौ लगौ ” हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजमित्यादि । “ शाङ्गिन्युक्ता सौ तगौ गोब्धिलोकैः ” एवं राजा विदुरेणानुजेन इत्यादि । “ वानोर्मीयं गदिता भौ तगौ गः ” दृष्ट-किन्नो दृग्भिरसद्रहैस्त्वमिति । अत्र शालिनीपादोपि “ राजहर्मा नरौ रोलौ यतिः स्यादनुसायकैः ” अन्यच्च । “ नरला गुरु राजहंसिका ” केचिदिमं ललितभाहुः जयति तेऽधिकं जन्मना व्रज इत्यादि । “ स्वागतेति रत्नाङ्गुर्युग्मम् ” वामबाहुकृतवामकपोल इत्यादि । “ कुतविलम्बितमाह नमौ भरो ” निगमकल्पतरोर्गलिनं फलमित्यादि । “ भुजङ्ग-प्रयातं भवेच्छ्रुतुर्मिः ” अयं त्वत्कथामृगपीयूषनद्यामित्यादि । “ रथेच्छ्रुतुर्मिः ” रथेच्छ्रुतुर्मिः प्रसीदेश नुभ्यं नमः इत्यादि । “ चतुर्ग्रहेरिह रुचिरा जभम-जगाः ” पिवन्ति ये भगवत आत्मनः सतामित्यादि । “ झो जौ गच्छिदश यतिः प्रहर्षिण्यम् ” यज्ञोयं तव यजनाय केन मृष्ट इत्यादि । “ मजसा जगौ भवति मञ्जुभा-षिणी ” जगदुद्भवस्थितिलयेषु देवतः इत्यादि । “ वैदे रन्ध्रैस्तौ यमगा मन्मथयुग्म् ” अंशांशस्ते देवभरीच्यादय एते इत्यादि । “ ननमयययुतेषु बालिनी भोगिलोकैः ” तव वरद वराङ्घ्रिवाशिषे हासिलार्थ इत्यादि । “ मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्कजैर्भौ नतौ ताङ्गुरु चैव ” उत्पत्यध्वन्यशरणउरुङ्गैर्भादुर्गान्तकोभित्यादि । “ गमे रुद्रोच्छ्रान्ता यमनमभाज-गः शिखरिणी ” पुरा कल्याणये स्मरुतमदरीकृत्य विकृतमित्यादि । “ यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम् ” जय जय जलजामजित दोषयुग्मोत्तुगुणमित्यादि ।

“सूर्याश्चैर्मजस्तताः सगरवः शार्दूलविकीर्णितम्” जन्मावस्य यतोऽन्वयादितरतश्चाथ्यभिज्ञः स्वरालित्यादि । “ब्रह्मैयानां त्रयेण त्रिमुनिरित्युता सप्तधरा कीर्ति-
तेयम्” गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्मां प्रियायाः इत्यादि ॥ अथार्द्धसमच्छन्दः ॥ “षड्विषमेष्टो समे कलस्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला-
वैताल्येन्ये रत्नौ गुरुः॥” प्रिय रावणद्वानि भाषसेमृत्तसर्जविक्रयानया गिरा इत्यादि । “पर्यन्तेयौ तथैव शेषमौषच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्” इदमन्यच्युत विश्वभावनं वपुर्गन्त-
करं मनोदशामित्यादि । वस्तुतस्त्वयं त्रिष्टुब्धेद एव । “अयुजि न्यगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुणितान्ना ।” इति मतिरुक्तान्विता वितृष्णा भगवनि भास्व-
तपुङ्गवे विभूति इत्यादि ॥ अथ मात्राछन्दः ॥ “यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेषि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साया॥” इदं स्थूलं लक्षणमपि न वदते
नितरां सूक्ष्मं तच्चापि त्साढव्यम् । अजितजितः समप्रतिभिः इत्यादि । अन्यत्रापि बहुस्थलेषु छन्दोभिज्ञः सोढव्यः ॥ अथ भागवतश्लोकसंख्याविचारः ॥ तत्र यद्यपि गद्य-
पद्यानां संख्यामात्रगणनया सर्वेषां द्वात्रिंशदक्षरमानगणनया वा तत्तत्पराणोक्ता संख्या तत्र तत्र कापि न सम्पक् संगच्छते तथापि श्रीभद्रागवते उवाचान्वाक्यानां संख्या
तथा अन्येषां गद्यपद्यानामध्यायसमाप्तिवाक्यानां च द्वात्रिंशदक्षरात्मकानुष्ठुम्भानगणनया या संख्या भवति सा च योजिता अष्टादशसहस्रसंख्या भवति । तथा चातिप्रसि-
द्धस्य सर्वसाधारणस्य एतद्वीकामूलतया स्वीकृतस्य पुस्तकस्य यथाशक्ति सावधानतया वास्त्रयं गणना कृता तत्र अनुष्ठुम्भितौ श्लोकेभ्योविशिष्टान्यक्षराणि अष्टादशपरिदक्ष-
त्यनया गणितानि कुत्रचिच्छ्लेषेष्वाप्य ऊनान्यवशिष्टाक्षराणि श्लोकान्तरावशिष्टेषु संयोज्य अध्यायावशिष्टानि चाध्यायान्तरावशिष्टेषु संयोज्य पादकल्पना कृताः ।
पादप्रमाणादूनार्थिकान्यक्षराणि न लिखितानि । एवं कृते गद्यपद्यसंख्या चतुःषष्ट्यधिका शतद्वयी चतुर्दशसहस्राणि च (१४२६४) तेषां द्वात्रिंशदक्षरानुष्ठुम्भितः । पादेन-
षष्ट्यधिका शतद्वयी षोडशसहस्राणि च (१६२७९॥) अध्यायसमाप्तिवाक्यानां च पुस्तकभेदेभ्यैकविध्याभावात् एकैकं वाक्यम् इति श्रीभागवते महापुरुषे परमहंस्या
संहितायां प्रथमस्कन्धे शौनकादिप्रश्नवर्णनं प्रथमोऽध्यायः इत्याद्यात्मकं साधारण्येन सपादानुष्ठुम्भितं प्रकल्प्य सर्वे श्लोकाः पादेना एकोनविंशत्यधिकचतुःशर्त्तमिताः (४१८॥)
कल्पिताः । उवाचान्तानि वाक्यानि च विंशत्यधिका शतत्रयी एकं सहस्रं चेति । तथा चानुष्ठुम्भित्या सहाध्यायसमाप्तिवाक्यश्लोकसंख्या उवाचसंख्या च योजिता सर्वा
सार्द्धश्लोकानां अष्टादशसहस्रसंख्या (१७९९८॥) संपन्ना अत्र वास्त्रयगणनेपि सार्द्धश्लोकान्यूनता पुस्तकपाठभेदात् । गणनायां क्वचिदेकद्वयसंख्यागत्यात्ममाददा जाता पुनर्गण-
नेपि पाठभेदादिभिः किञ्चिदल्पमन्तरं भवेदेवेति सन्तः क्षमन्ताम् । वस्तुतोऽल्पिष्ठं न किञ्चिदिदमन्तरं दोषायेति । विजयध्वजसंमतः पाठस्तु अधिकोपि बहुद्वीकाविशेषात्
उपेक्षितः । काशीनाथोपाध्यायेन चण्डीसप्तशतीमन्त्रविभागरीत्यापि अष्टादशसहस्रसंख्या परिगणिता इति तद्व्याख्यानं स्पष्टम् । अथ भागवतस्कन्धश्लोकादिसंख्या श्लोकेरु-
च्यते । त्रिसूत्रिणा (८१३) रसनन्दरामाः (३९६) सार्द्धा द्रुपेन्द्राः (१४१६॥) सुजवाणशक्राः (१४५२) सार्द्धाङ्गरामादि (७३६॥) मिता गजेषुनागो-

न्मिताः (८५८) सार्द्धस्वतर्कशैलाः (७६० ॥) १ ॥ गजानिनन्दा (१३८) श्वतुरद्रिगाव (१७४) ह्ययधङ्कुरामा (३१७३) नगशैलविश्वे (१३७७) ॥ सार्द्धा-
 ङ्कषट् पञ्च च (५६९ ॥) गवपदसंख्या क्रमात्स्कन्धगताऽवगम्या ॥ २ ॥ समुद्रषड्दण्डमनवो (१४२६४) खिलैक्यसेषामनुष्टुमितयत्तु वेवाः ॥ रामानन्दा (१०३)
 अथ सार्द्धचक्षुःशैलव्ययः (४७२ ॥) सार्द्धषडभसृपाः (१६०६ ॥) ३ ॥ पादोनसदद्वन्द्वश (१६१९ ॥) स्विनागभूर्या (१२८३) विपादाभशराङ्गसंख्या
 (१४९ ॥) ॥ सार्द्धादिवेदाष्ट (८४७ ॥) च सार्द्धचन्द्रपञ्चाभसूर्यो (१०५१) मनुदिङ्मिताश्च (१०१४) ॥ ४ ॥ तत्त्वाब्धिवेदा (४४२५) अथ गार्द्धिवेदा-
 श्रीन्द्राः (१४७४) सपादा गुणचन्द्रतर्काः (६१३) ॥ सर्वैक्यमङ्कधूनस्यपड्विभूपा (१६२५९ ॥) उवाचवाचो गजषड् (६८) जिना (२४) अ ॥ ५ ॥ खेन्द्राश्च
 (१४०) सप्तङ्गभुवः (१६७) कुवाणाः (५१) भूताभसूर्यो (१०५) ऽब्धिवज्राः (८४) कुकाष्टाः (१०१) ॥ नवेषव (५९) स्त्रीषुगुणा (३५३) नवेशा
 (११९) गोम्बूनि (४९) चैक्यं तु सदृगुणाक्ष्माः (१३२०) ॥ ६ ॥ प्रायेण पादान्वितपद्यमानमत्रैकमध्यायसमाप्तिगद्यम् ॥ पादोनन्देन्दुचतु (४१८ ॥) मितानि
 पद्यानि तेषामिति कल्पितानि ॥ ७ ॥ जातानि सर्वस्य युतौ सहस्राण्यष्टादशार्द्धमिहोत्तमम् ॥ तत्पाठोत्तमम् वा प्रमादादत्यन्तमल्पं नहि दोषपात्रम् ॥ ८ ॥ अथ
 तत्तदध्यायादौ वक्ष्यमाणान्यध्यायश्लोकसंख्या झदिति बोधाय चक्रेणात्रापि लिख्यते ॥

प्रथमस्कन्धः ।				तृतीयस्कन्धः ।				चतुर्थस्कन्धः ।				पञ्चमस्कन्धः ।			
ॐ	पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच	ॐ	पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच	ॐ	पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच	ॐ	पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच
१	२३॥	२६॥	१	१८	४५	६०	४	१८	२८	३४॥	४	१८	३२	१	४०
२	३४	३६॥	२	१९	३४	३९	२	१९	३८	४४	४	१९	४२	२	४३
३	४५	४७	१	२०	२८	३१	१	२०	५३॥	५४॥	४	२०	३८	३	४९
४	३३॥	३५	३	२१	३६	४१॥	८	२१	५६॥	६१	५	२१	५२	४	१९
५	४०	५१	४	२२	५०॥	६१	५	२२	३९॥	४१॥	४	२२	५२	५	३५
६	३९	४०	५	२३	३९	३९॥	१	२३	५७	६३	५	२३	४०	६	१०
७	५८	६०॥	१०	२४	४२॥	४३	६	२४	४७	४८	७	२४	८०	७	१४
८	५२	५६	५	२५	३३	४५॥	१	२५	४४	४८॥	९	२५	८२	८	३२
९	४९	५६॥	४	२६	४४	६२॥	४	२६	७३	७३	३	२६	८२	९	२२
१०	३६	४२॥	२	२७	२९॥	२९॥	५	२७	३०	३०॥	३	२७	३०	१०	२६
११	३९॥	४५	१	२८	४१॥	४२	३	२८	४४	५७॥	१	२८	६५	११	१७॥
१२	३३॥	३९॥	४	२९	५६॥	५६॥	४	२९	४५॥	४६	३	२९	८६॥	१२	१६
१३	६०॥	६१॥	५	३०	५०॥	६२	९	३०	३४	३४॥	१	३०	५१	१३	४०
१४	४४॥	४५॥	३	३१	५०	५३॥	११	३१	४८॥	५६॥	३	३१	३१	१४	४६
१५	५१॥	६२॥	२	३२	५०	७५॥	६	३२	४३	४४॥	१	३२	५१	१५	१४
१६	३७	४४॥	४	३३	३७	४८॥	५	३३	४३	४१॥	१	३३	३१	१६	३०
१७	४५	४६॥	७	३४	३१	३५॥	१	३४	३३	३३	५	३४	३१	१७	२५

द्वितीयस्कन्धः ।

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता ॥

सप्तमस्कन्धः । अष्टमस्कन्धः ।

पञ्चमस्कन्धः

गणक.	अनु- संख्या	उवाच संख्या
१८	३९	६५॥ २
१९	३१	५६॥ २
२०	६९	८४॥ २
२१	२२	३१॥ १
२२	१९	३६॥ २
२३	९	२७॥ १
२४	५१	७३॥ १
२५	१७	३२॥ १
२६	५४	९५

षष्ठस्कन्धः ।

पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच संख्या
१८	३९	६५॥ २
१९	३१	५६॥ २
२०	६९	८४॥ २
२१	२२	३१॥ १
२२	१९	३६॥ २
२३	९	२७॥ १
२४	५१	७३॥ १
२५	१७	३२॥ १
२६	५४	९५

नवमस्कन्धः ।

पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच संख्या
१८	३९	६५॥ २
१९	३१	५६॥ २
२०	६९	८४॥ २
२१	२२	३१॥ १
२२	१९	३६॥ २
२३	९	२७॥ १
२४	५१	७३॥ १
२५	१७	३२॥ १
२६	५४	९५

षष्ठस्कन्धः ।

पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच संख्या
१८	३९	६५॥ २
१९	३१	५६॥ २
२०	६९	८४॥ २
२१	२२	३१॥ १
२२	१९	३६॥ २
२३	९	२७॥ १
२४	५१	७३॥ १
२५	१७	३२॥ १
२६	५४	९५

दशमस्कन्धः ।

[illegible]

द्वादशस्कन्धः । स्कन्धश्लोकादियोगः ।

पद्य- संख्या	अनु- संख्या	उवाच संख्या	स्कन्धः	पद्यगद्य संख्या.	अनुष्टुभः	उवाच संख्या
१०	४२	४२॥	१	८१३	९०३	६८
११	५०॥	५२॥	२	३९६	४७२॥	२४
१२	६९	७६॥	३	१४१६॥	१६०६॥	१४०
१३	२३	२८॥	४	१४५२	१६१९॥	१६७
			५	७३६॥	१२८३	५१
			६	८५८	९४९॥	१०५
			७	७६०॥	८४७॥	८४
			८	९३८	१०५१॥	१०१
			९	९७४	१०१४	५९
			१०	३९७३	४४२५	३५३
			११	१३७७	१४७४॥	११९
			१२	५६९॥	६१३॥	४९
			सर्वयोगः	१४२६४	१६२५९॥	१३२०

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अत्र प्रकरणार्थः स्कन्धार्थः वेदादिनानप्रमाणसंग्रहः तत्प्रमाणयत्तत्तस्यव्य-
वस्था श्रीमद्भागवतदेवीभागवतविवादः श्रीभागवतोपयोगिनानामतवर्णनमित्यादिर्वहु-
विधो विषयश्लोकायाः शेषभागे श्रीमद्भागवतपर्यङ्काख्ये भविष्यतीति मङ्गलम् ॥
नीत्वा दुष्कृतपूरितैः स्वचरितैः षण्णि समानां वृथाश्रयाद्धर्ममनाचरन्परिप्रवृत्ता-
मुष्मिकीर्यतिनाः ॥ हितान्यान् परमेश्वरं शरणयन्नल्पेन शेषायुषा श्रीमद्भागवतार्थ-
लेखनविधौ व्यापारये लेखनीम् ॥ १ ॥ नो वैदुषी न बहुपुस्तकसंग्रहोपि नीरोग-
तापि न न कोपि सहायभूतः ॥ वारान्निधिं भुजयुगेन हठात्तिर्निषाः श्रीश्रीशरा-
दिगिर एव ममावलम्बः ॥ २ ॥ अनन्यचेता जरढो जडोऽयं कृताञ्जलिः शर्थयते
सदैवम् ॥ तुच्छामपीमां कृपयाऽन्वितार्थप्रकाशिकां स्वीकुरुतान्मुकुन्दः ॥ ३ ॥
इति संक्षिप्त उपोद्घातः ॥

॥ इति उपोद्घातः समाप्तः ॥

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेस्तु मम चिन्तमगोचरेऽपि ॥ यत्सद्ब्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुभारदीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोरात्र कोऽपि शिशुरञ्जणुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जं
युगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥ गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयाय कुरुते प्रथमे प्रयत्नम् ॥ ३ ॥ प्रथमस्यादिमे सर्वशास्त्रसारादिवुद्ध्ये ॥
पदं प्रश्नाः शौनकादीनां श्लोकाः सार्द्धत्रिवाहवः ॥ अनुष्टुभो व्यंग्रिक्क्षेत्राण्युवाचेत्येकमीरितम् ॥ १ ॥ इह खलु भगवति श्रीकृष्णस्थे भास्वति
यथासमयमात्मानं प्रकाशयन्तर्हिते नानाशास्त्रपुराणेतिहासादीनां सर्वजनिकायत्रायकत्वरूपेष्वर्थेषु यामिकेष्विव कालेन देवादिगुणयोऽद्यादादास्यनेव केषुचित्समुपेयुः तेष्वेव मध्ये
कैश्चित्कैश्चित्प्रत्युत “जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।” इत्यादितोऽवगतेरर्थकारिणैरेवोद्ध्य यत्तत्पणेतृप्यन्तानां सर्वेषां चित्त-
प्रसादरूपेषु महावनेष्वपहृतेषु “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अश्रुत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥” इति, “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च
दुष्कृताम् ।” इति श्रीगीतोक्तनिमित्तलब्धलक्षणतया यादोभृगपक्षिमुपदेवेषु मत्स्यवराहहंसरामवामनरूप इव “कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह । कलौ नष्ट-
दशामेष पुराणाकौधुनोदितः ॥” इति वचनव्यंजितश्रीकृष्णभक्तिमूर्तितात्त्विकत्वेन ममाहमेवाभिज्ञः कैवल्यादिति निगस्ततद्विद्वान्यमादृश्यतया श्रीशुकपरीक्षिद्भ्यां श्रीकृष्ण

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म तदा य आदिकवये मुह्यति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृता धाम्ना स्येन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमाहे ॥ १ ॥

एवं पुराणेषु श्रीमद्भागवताख्यशास्त्रचूडामणिरूपोऽवतार । तत्पणेतो प्रथमत एवाचार्यचूडामणिः श्रीकृष्णद्वैपायनः स्वामीद्वैततत्त्वानलक्षणं मङ्गलमाचरति—जन्माद्यस्येति ॥
अत्र सर्वमपि भागवतं बहुभिष्टीकारैः स्वस्वमतानुसारेण बहुधा व्याख्यातम् । तत्रापि प्रथमश्लोकस्तु चिन्तामणिरिवान्तार्थदः स्वस्वमतकैशलेन प्रकृतानुपयुक्तबहुवि-
षयपरत्वेनापि कैश्चिद्व्याख्यातः । तत्र भारतं कर्मधीमांसोऽपबृंहकं भागवतं तु ब्रह्ममीमांसोऽपबृंहकमिति मन्यमानैः अस्माभिस्तु श्रीभागवतप्रतिपाद्या मुख्या विषयाः निराका-
रसाकारब्रह्मणी । तत्त्वान्युपायभूतौ भक्तियोगज्ञानयोगौ तदुपकारकः कर्मयोगश्चेति तत्परतया यथाशक्ति सर्वमताविरोधेन व्याख्यायते । अर्थेषु अन्यथात् अकार्यभ्यर्थ
इतरतो हेतोः यतः परमेश्वरात् अस्य जन्मादि भवति । यश्च अभिज्ञः स्वराट् च यश्च हृदा आदिकवये ब्रह्म तेने । यत् यत्र सूरयोपि मुह्यति । यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो
भासते तथा यत्र त्रिसर्गः अमृता भासते तं स्वेन धाम्ना सदा निरस्तकुहकं परं सत्यं धीमर्हात्यन्वयः । अर्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सङ्ग्रेषणान्वयादकार्यभ्यर्थः स्वपुण्यादिभ्य इतरतः

१ किंचित्स्यक्त्वा चक्रवर्त्तितो भिक्षितेयमतिरमणीयाञ्जनरणिगा ।

तद्व्यतिरेकाद्धेतोः यतः परमेश्वरात् अस्य विवक्ष्य जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गं भवति यद्वा अन्यथाशब्देनानुवृत्तिरित्याशब्देन व्यावृत्तिः । अनुवृत्तत्वात्सद्रूपं ब्रह्म कारणं मृत्युवर्णादिवत् । व्यावृत्तत्वादिभ्यं कार्यं घटकुण्डलादिवत् इत्यर्थः । यद्वा सावयवत्वादन्यव्यतिरेकाभ्यां निर्णीतं यदस्य जन्मादि तद्वतो भवति इति संबन्धः । यद्वा अन्यथादुपादानकारणात् इतरस्य निमित्तकारणादुपादाननिमित्तोभयरूपाद्यतोऽस्य जन्मादि भवति । यश्च अभिज्ञः चैतन्यात्मा यद्वा अर्थेषु सृज्यवस्तुषु अभिज्ञः इत्यन्वयः । यः स्वराद्स्वेनैव राजते स्वतः सिद्धज्ञान इत्यर्थः । यः हृदा मनसैव आदिकवये ब्रह्म वेदं स्वतत्त्वं वा तेने प्रकाशितवान् । यत् यस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोपि मुह्यन्ति । मुह्यन्तीत्यादिपरमेश्वर-विशेषणं वा । यथा तेजोवारिमृदां विनिमयः अन्यस्मिन्नन्यावभासः अधिष्ठानसत्तया सद्व्यतीयते तथा यत्र यस्मिन् त्रिसर्गः त्रयाणां मायगुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतोन्मिदयदेवताहाः मृषा सन् अमृषा सत्यः यत्सत्यतया मिथ्यासर्गापि सत्यव्यतीयते । तत्र तेजसि किरणे वारिबुद्धिमृगवृण्णायाम् । मुदि जलबुद्धिः काचादौ । मुदि तेजोबुद्धी रत्नादौ । इत्याद्यन्यदपि ज्ञेयम् इत्यव्ययरोषः । अथापवादः । स्वेन स्वस्वरूपेणैव धाम्ना तेजसा सदा निरस्तं कुहकं मायारूपं कपटं यस्मिन् तं परं प्रकृष्टं सत्यं कालत्रयेप्यबाध्यं परमेश्वरं शिष्यसहिता वयं धीमहि ध्यायेम । ध्यायतेर्लिङि छान्दसम् । “व्यत्ययो बहुलम्” इति व्यत्ययादात्मनेपदम् । “छन्दस्युभयथा” इति उभयसंज्ञतया आर्द्धशातुक्त्वाच्छब्दभावः । सार्वधातुक्त्वात्सीयुटः सलोपः । “ध्यायतेः संप्रसारणं च ” इति क्विपि विहितमपि बहुलकात् लिङचपि संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् “हल” इति दीर्घः । अत्र गायत्र्या च समारम्भ इति लक्षणोक्तैः । गायत्र्यर्थापि दर्शितः । सर्वगायत्रीमन्त्राव्याभिचारि धीमहिपदं च प्रयुक्तम् । अन्यन्तगोप्यायाः गायत्र्याः प्रकाशरूपेण पठनानर्हतया गायत्र्यर्थेन प्रारम्भः । तत्र जन्मादस्य यत् इत्यनेन सवितुरित्यस्यार्थ उक्तः । यतः सूते इति सविता अत्र स्थितिप्रलयावप्युपलक्षणीयौ । परमित्यनेन वरेण्यपदस्यार्थ उक्तः । उभयोरपि श्रेष्ठयाचकत्वात् । सत्यमित्यनेन भर्गपदस्यार्थ उक्तः । यतो ब्रह्मैव सदन्यदसत्यं तत्प्रदर्शयत्तु विशेषणतया न स्वतन्त्रः । यद्वा तत्सिद्धस्वराडित्यनेन देवादस्यार्थ उक्तः । यतो दीव्यति स्वतः प्रकाशते इति देवः । स्वेनात्मनैव राजते इति स्वराट् । प्रकाशोऽत्र ज्ञानं तस्य बोधनत्वमकत्वात् । यदुक्तं “ ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ” इति । तेन स्वतः सिद्धज्ञानः स्वप्रकाशः । अन्येषां तु तदधीनप्रकाशतया न स्वप्रकाशता । तेने ब्रह्मेत्यादिपदपञ्चकेन विधेयो यो नः प्रचेदयात् इति वाक्यस्यार्थ उक्तः । यो हि ब्रह्मणोऽपि वेदप्रदानेन प्रज्ञां प्रावर्तयत् स एव सर्वेषामस्माकं जीवानां बुद्धिदृष्टीः प्रवर्तयति न त्वस्य इति वाक्यार्थः । धीमहीति तुल्यमेव । अत्र श्लोके सर्गादीनि दशलक्षणाभ्यां दर्शितानि । तथाहि जन्मादस्य यत् इत्यनेन सर्गविसर्गस्थानानि तृतीयचतुर्थपञ्चमस्कन्धव्युत्पादानि सूचितानि । तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय इत्यनेन भक्तानुग्रहलक्षणं पोषणं षष्ठस्कन्धव्युत्पादं सूचितम् । मुह्यन्ति यत् सूरय इत्यनेन कर्मवासनारूपा ऊर्तिः सप्तमस्कन्धव्युत्पादा सूचिता । मन्वन्तेऽथानुक्तये अष्टमनवमस्कन्धप्रमेये स्थानमध्ये एवान्तर्भूते तेजोवारिमृदां विनिमय इत्यनेन निरोधो दशमस्कन्धार्थो दर्शितः । धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमित्यनेन मुक्तिरेका-

दशस्कन्धार्थो दर्शितः । सत्यं परमित्यनेनाश्रयो द्वादशस्कन्धार्थो दर्शितः । धीमहीत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषप्रयोगादधिकारी प्रथमस्कन्धार्थः । तेनैव ध्यानोपलक्षितसाधनानुदानरूपो द्वितीयस्कन्धार्थः । इति कृत्स्नभागवतार्थसूचनम् । धीमहीति तत्त्वार्थत्वं तदेक्यकथनद्वारेण शास्त्रस्य विषयो दर्शितः । तत्र श्रवणं मननं च कृतवतरपृतीयं निदिध्यासनमिह प्रतिपाद्यते । मननवतो विजातीयप्रत्ययनिवारणस्य मनोनिग्रहद्वारा व्युत्साद्यमानत्वात् चतुर्लक्षणमीमांसारूपत्वं चास्य सूचितम् । तथाहि पूर्वोद्धेन जन्मोदास्य यत् इति न्यायः साक्षादेव दर्शितः । अर्थव्यभिक्त इत्यनेन ईक्षेतनाशब्दमिति । तेने ब्रह्म ह्येत्यादिना शास्त्रेयोनित्वादिति । मुहान्ति यत् सूर्य इत्यनेन एतेन सर्वे व्याख्याता इत्यन्तो न्यायकलापः सूचित इति समन्वयाध्यायो व्याख्यातः । तेजोवारिमृदाभित्यादिना तर्दनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिन्यायसूचनविशेषाध्यायार्थः । धीमहीत्यनेन संहकार्यन्तरविधिः प्रक्षेपेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदित्यादिन्यायसूचनात् साधनाध्यायार्थः । धाम्ना स्थेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परमिति फलाध्यायार्थः । अविद्या तत्कार्यनिवृत्त्युपलक्षितपरमानन्दरूपावशेषात् एवं सति पारमहंसी संहितेति सप्ताख्योपपद्यते । परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिदिध्यासनपरत्वात् अत्रत्योपाख्यानानां तत्त्वार्थकत्वात् । अत्र स्वरूपतदस्थलक्षणदिकं टीकावशेषभागे स्फुटयिष्यत इति प्रथमोऽर्थः । अत्र सात्वतास्तु वर्णयन्ति । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिचिदाभासविराड्जीवान्तन्यामिरूपम् ओत इत्यनिरुद्ध इति चाख्यायते । एवमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोपहितं शुद्धचैतन्यं तदभिमानिचिदाभासहिरण्यगर्भान्तन्यामिरूपम् । अनुज्ञात इति प्रबुद्ध इति चाख्यायते । एवं स्थूलसूक्ष्मभूतकारणीभूतं यन्मायात्मकम् अव्याकृतं तदुपहितं शुद्धचैतन्यं तन्निष्ठचिदाभासोपलक्षितम् अनुज्ञात इति संकर्षण इति चाख्यायते । अनुपहितं तु चैतन्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं सर्वसाक्षिपरमानन्दधनम् अविकल्प इति वासुदेव इति चाख्यायते । संकर्षणप्रबुद्धानिरुद्धानामपि वासुदेवं वर्तत एव । उपाधिकृतः केवलं नामविशेषः । अत्र वासुदेवः परमात्मा संकर्षणो जीवः प्रबुद्धो मनः अनिरुद्धोऽङ्कार

जन्माद्यस्येत्यादीनि ब्रह्ममीमांसासूत्राणि संक्षेपतो व्याख्यायन्ते । १ यतोऽस्य जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गः भवति तद्ब्रह्म । २ तद्ब्रह्म वेदान्तशास्त्राद्वगम्यते । कुतः समन्वयात् सम्यगन्वयात् उपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गात् । ३ साङ्ख्यकल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न भवति यत्तत्तदशब्दं वेदाप्रतिपाद्यम् । अशब्दत्वं कुतः ईक्षतेः वेदे ' तदैक्षत बहुस्याम् ' इति ईक्षित्वश्रवणात् । ४ शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणं ब्रह्म तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म । यद्वा शास्त्रं योनिः प्रमाणं यत्र तादृशत्वाजगत्कारणं ब्रह्म । ५ एतेन प्रधानकारणवादिनिराकरणेन सर्वे परमाणुकारणवादादयः प्रतिषिद्धतया व्याख्याताः । ६ कार्यस्य तस्मात् कारणात् अनन्यत्वम् अभेदो ज्ञेयः । कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः वाचारम्भणं विचारो नामधेयम् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इत्यादिप्रामाण्यात् । ७ बृहदारण्यके पाणिड्यशब्दवाच्यं श्रवणं बाल्यशब्दवाच्यं मननं च विधाय मौनारण्यं निदिध्यासनं श्रूयते । तत्र सूत्रम् । पाणिड्यबाल्यापेक्षया तृतीयं यन्मौनं तस्य सहकार्यन्तरस्य मौनस्य विधिवोश्रवणीयः कुतः तद्वतः विद्यावतः संन्यामिनः मौनाधिकारात् । तच्च प्रक्षेपेण । यस्मिन् प्रक्षे भेददर्शनप्राबल्यात्न ग्रामोति तस्मिन्नेव विधिः विध्यादिवत् । यथा ' दर्शयामासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादौ यथा अभ्याधानादिकं विधीयते तद्वत् ।

इति प्रक्रिया तु नादरणीया तद्वचनविरोधात् श्रुतिविरोधाच्चेत्याद्युत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे व्याख्यातम् । एवंस्थिते श्लोकयोजना । अन्यथात् कार्यमात्रेऽपिन्वात् इतरतः पृथगपि स्थितात् । यतः अस्य ब्रह्माण्डस्य जन्मादि भवति यथार्थेष्वभिज्ञैः सर्वज्ञैः यश्च प्रोतसंज्ञः अनिरुद्धाख्यः स्वराट् ब्रह्माण्डावच्छिन्नचिदाभासो हि विराड् जीवः अयं तु तद्विबभूतस्तदन्तर्यामी स्वयमेव राजत इति स्वराट् विम्बभूतत्वेन अन्यानपेक्षत्वात् । यश्च अनुज्ञातसंज्ञः प्रद्युम्नाख्यः । आदिकवये सूक्ष्मभूतावच्छिन्नचिदाभासाय हिरण्यगर्भासूत्रादिसंज्ञकाय जीवाय ब्रह्म वेदं तदन्तर्यामिरूपेण विम्बभूतो यस्तन्मसैव तेने इति हिरण्यगर्भवैलक्षण्यं स्पष्टमेवोक्तम् । यत् यत्र त्रिगुणत्वसम्भवा-याप्रतिविम्बस्य जगत्कारणस्य विम्बभूते सर्वान्तर्यामिणि संकर्षणाख्ये सूरयोऽपि मुह्यन्ति भ्राम्यन्ति । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयं भ्रान्त्या कल्पयन्ति प्रधानपरमावादिरूपेण वा भ्राम्यन्ति यत्र च वासुदेवाख्ये तेजोवारिमृदां यथा विनिमगः तथा । त्रिविधः सर्गः त्रिसर्गः आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकेत्येति स यत्र मृषा सर्वथा असत्त्वेत्यर्थः । अपह्नववचनो मृषाशब्दः त्रयाणामनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणोपाधिनां सर्गः संसर्गो यत्र मृषेति वा तदेवमुपहितत्वेन स्येन धाम्ना सदा निरस्तं कुहकं निवृत्ता विद्या तत्कार्यं विम्बभूतत्वेनोपाधितद्धर्मै रसंस्पृष्टम् । अतएव परं सत्यं वासुदेवाख्यं ध्यायेमिति निर्गलितेत्यर्थः । अत्रानिरुद्धरूपावतारो नारायणः प्रलयोदकशायी भुवनकमलमूलभूत इति । अथ सविशेषब्रह्मक्षः तत्त्वं च अप्राकृतसत्त्वादिगुणवत्त्वं । अनन्तकल्याणगुणगुणत्वं च तत्र पूर्वार्द्धं समानमेव । उत्तरार्द्धं तु ननु ध्यानविषयत्वेन साकारताभिप्रेता आकाराणां च त्रिगुणसृष्टत्वेनानित्यत्वप्रसक्तिरित्यत आह तेज इति । यथा अज्ञानाम् तेजसि वारीदिति वारिणि स्थलमिति मृदि काचादौ च वारीदिति बुद्धिः तथैव यत्र पूर्णचिन्मयाकारे त्रिसर्गः त्रिगुणसर्गायमिति बुद्धिमृषैरेत्यर्थः । सच्चिदानन्दविग्रहत्वेन साकारत्वेऽप्यनित्यत्वाभावात् । ननु तत्रापि केचिद्विदन्ते इत्यत आह धाम्ना स्वरूपशक्त्या निरस्ताः कुहकाः कुतर्काः येन तम् । “ अचित्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । ” इति वचनात् । अयमर्थः सर्वेषां वैष्णवानामनुकूलः । अथवा सविशेषं ब्रह्म श्रीलक्ष्णाख्यं श्रीभागवते तस्य मुख्यतया प्रतिपादनात् अतस्तत्परतयाऽपि व्याख्यायते । अस्य श्रीभागवतो यतो यत्र वसुदेवगृहे जन्मादि आदिशब्देन ऐश्वर्यप्रकटनपूर्ववृत्तकथनादिकं ततः इतरतश्च इतरत्र नन्दगृहे स एवायं भगवान् अनु अयात् अगच्छत् । यश्च भगवान् अर्थेषु कंसवञ्चनव्रजवत्सल्यादिषु अभिज्ञः । स्वराट् स्वतन्त्रः यश्च आदिकवये ब्रह्मणे हृदा संकल्पमात्रेणैव ब्रह्म ब्रह्मात्मकं वत्सवालकादि तेने प्रकाशयामास । यत् यत्र योगमायावैभवे सूरयोभगवानरादयोऽपि मुह्यन्ति । यथा लौकिकदेहेषु तेजोवारिमृदां तेजोब्रह्माख्यानां इयं भूतानाम् उपलक्षणतया वाय्वाकाशयोरेपि च विनिमयः परस्परमेलनम् । यथा यथावत् सत्यरूपास्ति तथा यत्र भगवति त्रिसर्गः त्रिवृत्करणेन देहसर्गः त्रिभिर्गुणैः सर्गा वा अनभिज्ञैः मृषैवोच्यते । भगवद्विग्रहस्य चिदेकरूपस्य भूत-सृष्टत्वाभावात् । भगवद्विग्रहस्य दृश्यत्वं तु भगवदिच्छयैव अतएव भागवतामृततृतनारायणाध्यात्मवचनं “ नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः । तामृते परमानन्दं

कः पश्येतामिदं प्रभुम् ॥” इति तत्रत्या कारिका च ततः स्वयंप्रकाशत्वशक्त्या स्वेच्छाप्रकाशया सोमिव्यक्तो भवेन्नेत्रे न नेत्रविषयत्वतः इति । स्वेन धाम्ना श्रीमथुरालेन सर्वत्र तदानीं कृपया दर्शितेन श्रीविग्रहेण च सदा निरस्तं कुहकं जीवानामविद्या येन तं परं सत्यं सद्भयो हितं श्रीकृष्णं धीमहीति । अथ भक्तियोगप्रक्षः । यतो भक्तियोगात् आवास्य भगवतो जन्म भक्तकर्तृकदर्शनार्थं प्रादुर्भावः तथा इतरतः इतरेष्वर्थेषु निष्कामकर्मयोगज्ञानयोगेष्वन्वयात् यत्साहित्याच्च आवास्य जन्म उपासकेषु परात्पत्वेन ब्रह्मत्वेन च साक्षात्कारो भवेत् इत्यन्वयः । यतोऽयं भक्तियोगः ज्ञानयोगादिषु अपि अभितः सर्वभावेन ज्ञायते इत्यभिज्ञः । “ घञर्थे कवियानम्” इति स्यादिभिन्नेष्वपि दर्शनात् कर्मणि कः । अभितो ज्ञा ज्ञानं यस्य इति वा आपीं वा प्रयोगः । ज्ञानयोगादेर्भक्तियोगं विना अकिञ्चित्कत्वात् “ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्” इत्याद्युक्तेः भक्तियोगस्तु स्वराट् स्वतन्त्रः तत्र भगवत्कृपया स्वयमेवापरोक्षज्ञानोदयात् । “ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥” इति विधिवाक्यात् । तथा “ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेज्जसा ॥” इत्यादिवाक्याच्च यश्च भक्तियोगः ब्रह्म हृदि शस्य ब्रह्मणि हृदस्येति वा । तेन ब्रह्महृदा नारदेन आदिकवये व्यासाय तेने कृपया प्रकाशितः । यत् यत्र सूरयो वसिष्ठादयोऽपि मुहान्ति । यत्र त्रिसर्गः सत्यादिगुणभेदात्रैविध्यं मृषा अवास्तवः । वस्तुतः भक्तेर्गुणातीतत्वात् यथा दुग्धादौ तेजोवारिमृदां विनिमयो मेलनं निस्तेजोऽपि निर्जलमपि निर्वृलिकमपि दुग्धं तस्मिन्नि जलवदिति मलिनमिति तत्तन्मेलनाद्भवति तथैव त्रिगुणातीतो भक्तियोगः पुरुषवर्तिसत्त्वादिगुणयोगात् सात्त्विको राजसत्तामसश्चोच्यते । न चात्र प्रमाणाभाव इति शङ्क्यम् । स्वेन धाम्ना स्वस्वरूपेणालौकिकमाधुर्यमेयेन भक्तानामनुभवगोचरीभूतेनैव निरस्ताः कुहकाः कुतर्कवन्तो येन तं न ह्यनुभूयमानार्थं प्रमाणपेक्षेति भावः । तं सत्यं सतां हितं परमुत्कृष्टं निगुणं भक्तियोगं धीमहि । अथ ज्ञानयोगप्रक्षः । तत्र वस्तुतो ज्ञानं परमात्मैव तत्परतया त्वादिप्रक्षो व्याख्यात एव । परंत्वत्र ज्ञानयोगः साधनरूपः साधनचतुष्टयसंपत्तेरागम्य वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासननिदिश्यासनादिशास्त्राकारपथ्यन्तो व्यापारः यतो यत्र ज्ञानयोगे आदौ अन्वयात् अध्यारोपात् इतरतः अपवादाच्च हेतोः अस्य जगतो जन्मादिवर्ण्यते अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्च्यत इत्युक्तेः । अत्रे च यः सर्वेष्वर्थेष्वभिज्ञः कारणरूपपरब्रह्मज्ञानेन कार्यमात्रस्य वेदयिता । यथा सोम्यैकेन मृत्विण्डेन ज्ञानेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिश्रुतेस्तथाप्रतिपादकः । अन्तर्भावितण्यर्थेन जानाति यश्च स्वराट् कर्मविानेवक्षः मुख्यो वा यश्च ब्रह्महृदा ब्रह्मणा आदिकवये नारदाय तेन प्रकाशितः । यद्वा छान्दोग्यसप्तमप्रपाठके सनत्कुमारेण नारदाय प्रकाशितः । यद्वा कठवल्लीषु यमेन नचिकेतसे प्रकाशितः आत्मसाक्षात्कारं जाते तु यथा तेजोवारिमृदां तेजोजलभूमिरूपाणां भूतानां विनिमयो मेलनं त्रिवृत्करणं शास्त्रे वर्णितमपि वास्तवाभावाभ्यां तथा यत्र त्रयाणां श्रवणमनननिदिध्यासनानां सर्गः आत्मसाक्षात्कारे मुख्योपकारकोऽपि वस्तुतो मृषैव । स्वेन धाम्ना स्वरूपसाक्षात्कारेण सदा निरस्तं कुहकं माया तत्कार्यं च येन तम् सत्यं सद्भयो गुणशुभ्यो हितं परं प्रकृष्टं साधनं ज्ञानयोगा

धीमहि । अथ निष्कामकर्मयोगपक्षः । यतो निष्कामकर्मणः अन्ययादितरत्थान्यव्यतिरेकाभ्याम् अर्थेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु आद्यस्य प्रथमपुरुषार्थस्य धर्माव्यस्य जन्म भवति यश्च अग्निज्ञः अभिलाषिणो ज्ञा विद्वांसो यस्मिन् सः “ प्रादित्यो धातुजस्येति ” बहुव्रीहिः । तथा यः स्वराट् मुख्यपुरुषार्थमोक्षोपकारकत्वात् प्रथमत्वाच्चेति यश्च ब्रह्महृदा जैमिनिना आदिकवये मुख्यधीमते स्मरिष्याय तेने । यत् यत्र च सूर्योपि मुह्यन्ति यत्र च कर्मयोगे होमादिषु तेजोऽग्निः वारि जलं मृच्छन्नेन पार्थिवं हविर्गादि-
तेषां यथा यथावत् मंत्रादिपूर्वकं विनिमयः उपयोगो भवति । यत्र च नित्यनैमित्तिकरूपे द्विविधे तृतीयस्य काम्यस्य सर्गः करणं त्रिसर्गः मूषैव अनुचित एव नित्यनेमि-
निकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति मोक्षे द्विविधस्यैवापयोगात् । संख्याशब्दानां वृत्तौ व्यंशौ पूरणपरत्वम् । स्वेन धाम्ना धर्माव्यपुर्वेण निरस्तं कुहकं कामनारूपं येन
तं परं सत्यं निष्कामकर्मयोगं धीमहीति । श्लोकद्वये शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥ १ ॥ एवं परमेश्वरमनुसृत्याविर्बिम्बावयिषितस्य श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्य-
मवबन्धचतुष्कदर्शनमुखेन दर्शयति—धर्म इति ॥ महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः चतुःश्लोकीरूपेण ततो विस्तरेण च कृते प्रकाशिते अत्र अस्मिन् श्रीमति
परममुदरे भागवते प्रोज्झितं प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं कपटं फलाभिर्माधिरूपं यस्मिन् सः प्रशब्देन मोक्षाभिर्माधिरूपि निरस्तः । निर्मत्सराणां परोत्कर्षामहनं मत्सरस्त-

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तामत्रयोन्मूलनम् ॥

श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृदयरुध्योऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणत् ॥ २ ॥

ब्रह्मतानां सतां शिष्टानां परमः ईश्वराराधनलक्षणः धर्मः निरूप्यते । अत्र शिष्टा अपि काम्ये कर्मणि प्रवर्त्तमानाः कर्चिन्मत्सरमवलम्बन्ते तद्व्यावृत्त्यर्थं निर्मत्सराणामिति ।
तथा अत्र शिवदं परमसुखप्रदं तापत्रयस्य आध्यात्मिकादिकस्य उन्मूलनं नाशकं वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनंशो जीवो वस्तुनः शक्तिर्माया
वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्तुत्वे न ततः पृथगिति वेद्यम् । त्रयस्तापाश्च आध्यात्मिक आधिभौतिक आधिदैविकश्च । तत्राध्यात्मिको देधा शरीरो मानसश्च
आव्यो ज्वरादिजः द्वितीयः शोकादिजः । आधिभौतिको मानुषत्वादजः आधिदैविको यक्षभूतादिजः । परैः शास्त्रैः तदुक्तमाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किंवा सद्य एवावरुद्धयते
स्थिरीक्रियते । वाशब्दः कदाशः । किंतु विलम्बेन कथंचिदेव । अत्र तु कृतिभिः पुण्यशालिभिः शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्षणादेवावरुद्धयते । यद्वा अत्र ईश्वरः
कृतिभिः शुश्रूषुभिः सद्यस्तत्क्षणादेव हृदयरुद्धयते अतः परैः शास्त्रैः किं वा साध्यमिति । अत्र महामुनिकृते इति कर्तृतः श्रैष्ठ्यम् । धर्मः प्रोज्झितकैतव इति कर्मक-
ण्डेभ्यः निर्मत्सराणामित्याधिकारितः वेद्यं वास्तवमित्यादिना ज्ञानकाण्डशास्त्रेभ्यः चतुर्थपादेन देवकाण्डशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितम् । अत्र परमात्मरूपं वस्तु विषयः ।
तापत्रयोन्मूलनं प्रयोजनं सन्तोषिकारिणः विषयप्रयोजनयोः प्रतिपाद्यापदकावः सम्बन्धः । इत्यनुबन्धा दर्शिताः । अन्यत्र शास्त्रे ईश्वरे मनो निरुध्यत इत्येव पुरुषार्थः ।

अत्र तु ईश्वरो हृदयरुद्धयते अतो निर्गन्तुं न शक्नोति तच्चावरोधनं सब एव विनापि श्रद्धयेति कापि श्रीकृष्णाकर्षिणीयं महाविदेति सूच्यते । अत्रेतिपदस्य त्रिरु-
क्तिरवधारणार्थी । अत्रैश्वरोवरुद्धयते अत्रैव वास्तवं वस्तु वेद्यम् अत्रैव प्रोज्झितकैतवो धर्मो निरूप्यत इति ॥ २ ॥ निगमेति ॥ हे रसिकाः हे भावुकाः स्मविशेषभा-
वनाचतुराः अहो आश्चर्यं शुको मुनिः पक्षिविशेषश्च तस्य मुखात् भुवि गलितं नारायणब्रह्म नारदव्यासाख्यशाखापरम्परया शुकेन प्राप्तं नतृच्चातात्स्फुटितं शुक्रमुखस्पृष्टं
फलममृतस्वादु भवति इति प्रसिद्धेः । अमृतं परमानन्दः स एव द्रव्यो रसः तेन संयुतं रसं रसस्वरूपमेव त्वगस्थयादिहेयांशरहितमित्यर्थः । अत्र रसनादात्म्यविवभणात्
रसं फलमिति सामानाधिकरण्यात् । अतो मन्त्रर्थस्याविवक्षणात् मतुप् । निगमो वेद एव कल्पतरुः तस्य फलम् इदं भागवतम् आलयं लयो मोक्षमन्त्रमिव्याप्य महुः
पिबत अतो मोक्षेयिदं न त्याज्यम् । अत्र रसमात्रोक्तौ गलितस्य रसस्य पातुमशक्यत्वम् । फलमात्रोक्तौ पानासंभवो हेयांशप्रसक्तिश्चेत्युभयमुक्तम् । इतरेविलम्बितं छन्दः
॥ ३ ॥ नैमिष इति ॥ अस्य श्लोकस्यादौ ओमिति पठ्यते स मङ्गलार्थः । अनिमिषो विष्णुरलुप्तदृष्टित्वात् तस्य क्षेत्रे नैमिषं नैमिषाख्ये । अयं शब्दः नालव्योपयो मृद्ध-
निगमकल्पतरोगलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥ नैमिषेऽनिमि-

षक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥ सत्त्वं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ ४ ॥ त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताशयः ॥ सन्दृतं सूतमासीनं
पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥ ऋषय उचुः ॥ त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ ॥ आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥
॥ ६ ॥ यानि वेद विदां श्रेष्ठो भगवान्चादरायणः ॥ अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः ॥ ७ ॥

च्योपयो वा तद्यामकारणं दीकान्तरे द्रष्टव्यम् । शौनकादयः ऋषयः स्वर्गे गीयत इति स्वर्गायो हारिः । कर्मणि वञ्च । स एव लोकः ऋक्तानां निवासस्थानं तस्मै
तत्प्राप्त्य इत्यर्थः । सहस्रं समाः संवत्सराः अनुष्ठानकालो यस्य तत् सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं कर्मादिदृश्य आसत उपविशिशुः । यद्वा आसत अकुर्वतेत्यर्थः । अत्र यथा पशोगलभन-
मालभते पाणिग्रहणमुपयन्तीत्यादिषु धात्वर्थस्य कर्मणैवोक्तत्वादविवक्षया कथ्यमानाविवक्षया एवमत्र धात्वर्थस्योपवेशनस्यानुपयुक्तस्याविवक्षणेन प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थतया
सामान्यलक्ष्यार्थ एवाऽऽसथातुः ॥ ४ ॥ त इति ॥ तुः पादपूर्वौ प्रातःकाले नित्यकर्मणि हुता एव पुनर्नैमिककर्मणि हुता अश्रयो यैः ते मुनयः एकदा आसीनं सल्लनं भूतम्
आदरात् इदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छुः ॥ ५ ॥ त्वयेति ॥ हे अनघ सूत त्वया सेतिहासानि इतिहासो भागतादिरतस्तत्सहितानि पुराणानि उत समुच्चये यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि
त्वया खलु निश्चितम् अधीतानि आख्यातानि व्याख्यातान्यपि ॥ ६ ॥ किंच-यानीति ॥ हे सूत यानि पुराणादीनि विदां विदुषां श्रेष्ठो भगवान् वादरायणः व्यासः वेद-
जानाति तथा परावरे निर्गुणसगुणे ब्रह्मणी परं ब्रह्म अवरं प्रकृत्यादि इति वा विदन्तीति ते अन्ये मुनयश्च यानि विदुः ॥ ७ ॥

वेत्येति ॥ हे सौम्य साधो तेषां व्यासादीनामनुग्रहात् त्वं तत्सर्वं पुराणादिकं तत्त्वतः वेत्थ जानासि । यतः गुरवः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुह्यं रहस्यमपि ब्रूयुः उत ब्रूयुरेव असत्तैः तुभ्यं रहस्यमपि कथितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्रेति ॥ हे आयुष्मन् तत्र पुराणादिषु यत्सुसाम् अञ्जमा शीघ्रं ग्रन्थाजवेन वा एकान्ततः श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः साधनं भवता विनिश्चितं तत् नः अस्मान् शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ ननु बहुशास्त्रश्रवणेन ते निश्चिन्वन्तु इत्याशङ्क्याहुः—प्रायेणेति ॥ हे सभ्य साधो अस्मिन्कलौ युगे जनाः प्रायेण अल्पायुषः केपि दीर्घायुषश्चेत् मन्दा अलसाः केपि अमन्यश्चेन्मन्दमतयः केपि सुमतयश्चेन्मन्दसाग्याः केपि सभागाश्चेदुपद्रुताः रोगादिभिः पीडिताः । यद्वा अल्पायुषस्तत्रापि मन्दा इत्यादि ॥ १० ॥ भूरीणीति सार्द्धम् ॥ भूरीणि कर्माणि अनुष्ठेयानि येषु तानि श्रोतव्यानि शास्त्राणि तदुक्तसाधनानि वा विभागशः अनुष्ठानप्रकारभेदैः शम् आर्षः । भूरीणि बहूनि सन्ति । अतः हे साधो अत्र एतेषु श्रोतव्येषु यत्सारं येन च आत्मा बुद्धिः संप्रसीदति सम्प्रगुणशान्तिं तत् श्रद्धानानां नोऽस्माकं ब्रूहि । तच्च श्रवणकी-

वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमथुत ॥ ८ ॥ तत्र तत्राञ्जसाऽऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् ॥ पुंसामोक्तन्तः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः ॥ मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभागा ह्युपद्रुताः ॥ १० ॥ भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ॥ अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ॥ ब्रूहि नः श्रद्धानानां येनाऽऽत्मा संप्रसीदति ॥ ११ ॥ सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतापतिः ॥ देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया ॥ तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितुम् ॥ १२ ॥ यस्याऽवतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ॥ १३ ॥

तत्तादिकमित्यग्रे ज्ञास्यते ॥ ११ ॥ सूतेति सार्द्धम् ॥ हे सूत ते तव भद्रमस्तु इत्यैतुस्म्येन आशीर्वादः । वस्तुस्तु भद्रं ते भद्रं व इतीदृशं वाक्यालङ्कार इव बहुश्रेयसेपालभ्यते । तस्य प्रकृतार्थे त्वय एवोपयोग इति शैलीविशेष एवायं वात्सल्यादियुक्तः । मच्छब्दवाच्यो भगवानस्त्येषां ते सत्वन्तो भक्ताः । त एव सात्वन्तः स्वार्थेण तस्याश्रवणमार्गं तेषां सात्वताम् । यद्वा सत्वन्तो भक्ताः सन्त्यस्य सत्वान् विष्णुः स भजनियो येषां ते सात्वताः । भक्तिरिति सूत्रेण तेषां सात्वतां नुडसाव आर्षः । यद्वा सतिः सुसार्थः सौत्रो धातुः । ततः क्विप् सात् विष्णुः सोस्ति येषां ते सात्वन्तः तेषां सात्वतां भक्तानां पतिः भगवान् वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां यस्य कार्यस्य चिकीर्षया जातः तत् कार्यं त्वं जानासि । अतः अङ्ग हे सूत तत् कार्यं शुश्रूषमाणानां नोऽस्माकम् अनुवर्णितुं वर्णयितुम् अर्हसि । वर्णयतेरदन्तपाठसा-मर्थ्याणिञ्विकल्पे तदभावपक्ष इदम् ॥ १२ ॥ यस्येति अर्द्धम् ॥ यस्य हरेः अवतारोपि भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समुद्ध्ये च भवति किं पुनः साक्षात्स एव ॥ १३ ॥

आपन्न इति ॥ घोरां संसृतिं संसरणम् आपन्नः । विवशो मरणकाले मृत्युवशगोपि यस्य नाम गृणन् जनः अजामिलतुल्योपि ततः संसृतेः सद्यो विमुच्येत यत् यतो भगवन्नाम्नोभयमपि अविद्यालक्षणं तमः भयमलं महाकालो वा स्वयमेव विभेति ॥ १४ ॥ यदिति ॥ हे सूत यस्य पादः संश्रयो येषाम् अत एव प्रशमोऽयं वत्सा-श्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृशाः सन्निधिमात्रेण सेविताः सद्यः पुनन्ति । स्वर्धुनी गंगा तस्या आपस्तु तत्पादान्निःसृताः नतु तत्रैव निशान्ति । अतमन्तस्त्वन्धेनैव पुन-न्त्योपि अनुसेवया पुनन्ति नतु सद्यः इति मुनीनामुत्कर्षः । स्वर्धुन्याप इत्यत्र पदद्वयं चेत्सन्धिगर्भः । ऐकपदे समासान्ताभाव आर्षः ॥ १५ ॥ को वेति ॥ शुद्धिः आत्मप्र-सादः तत्कामः को वा जनः पुण्यः श्लोको यशो येषां तैः मनुव्यासादिभिर्गिड्यानि स्तुत्यानि कर्मानि यस्य तस्य भगवतः कलिमलाहं यशः न शृणुयात् । अपि तु सर्व एव ॥ १६ ॥ तस्येति ॥ लीलया कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः दधतस्तस्य भगवतः उदागणि महान्ति विश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिः नारदादिभिः परिगीतानि कर्मानि श्रद्धधानानां

आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ॥ ततः सद्यो विमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयम् ॥ १४ ॥ यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः ॥ सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥ को वा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकैक्यकर्मणः ॥ शुद्धिकामो न शृणु-याद्यशः कलिमलापहम् ॥ १६ ॥ तस्य कर्मण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ॥ ब्रूहि नः श्रद्धधानानां लीलया दधतः कलाः ॥ १७ ॥ अथाऽऽख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः ॥ लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्याऽऽत्ममायया ॥ १८ ॥ वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे ॥ यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १९ ॥ कृतवाङ्किल वीर्याणि सह रामेण केशवः ॥ अतिमर्त्यानि भगवान्यूढः कपटमानुषः ॥ २० ॥

नोऽस्माकं ब्रूहि ॥ १७ ॥ अथेति ॥ अथ हे धीमन् स्वयं यथेच्छम् आत्ममायया लीलाः असुरवधायाः विदधतः कुर्वतः ईश्वरस्य हरेः शुभाः अवतारणां मत्स्या-दीनां कथाः आख्याहि पूर्वत्र च दधतः इति विदधत इति च । वर्तमानकालप्रयोगादवतारणां लीलानां च नित्यत्वमुक्तम् । श्रीकृष्णावतारप्रश्नेन न चरितप्रश्नापि जात एवेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ वयमिति ॥ यदित्यादि सामान्ये नृपसंकं यो विक्रमः शृण्वतां रसज्ञानं पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोपि स्वादु भवति तन्मिदृशमश्लोकस्य भगवतो विक्रमे अन्ये तृप्यन्तु नाम वयं तु न वितृप्यामः अलमिति न मन्यामहे अयमर्थः । त्रेधा ह्यलं बुद्धिर्भवति उदगीदभरणेन वा रसज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वाद्विक्रमस्य चामृतत्वादभरणम् । रसज्ञानमित्यनेन चाज्ञानतः पशुवृत्तिर्निगृह्यता । पदे पदे स्वादु इत्यनेन इत्युभक्षणवदभरणगत्यामेतुमिर्निराकृता । तेन यागादिषु तु तृप्ताः स्म इति सूच्यते ॥ १९ ॥ कृतवानिति ॥ किलेति एतिह्ये गृढः कपटमानुषः मायामनुष्यः भगवान् केशवः रामेण मह

अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवद्धनोद्धरणदीनि वीर्याणि कृतवान् तान्वेदति शेषः । पूर्वप्रश्नेषु गतार्थेषु उत्कण्ठावशात् पुनः प्रश्नः ॥ २० ॥ कलिमिति ॥ कलिम् आगतम् आज्ञाय ज्ञात्वा तद्विर्या विष्णुपदं गन्तुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेन हरेः कथायां सक्षणाः प्रभावावसरा वयम् अस्मिन्वैष्णवे क्षेत्रे नैमिषे आसीनाः स्मः ॥ २१ ॥ त्वमिति ॥ पुंसां सत्त्वहरं दुस्तरं कलिं निस्तितीर्षतामोऽस्माकम् अर्णवं निस्तितीर्षतां कर्णधारो नाविक इव धात्रा त्वं दर्शितः ॥ २२ ॥ ब्रूहीति ॥ योगेश्वरे ब्रह्मण्ये धर्मस्य वीर्यणि कवचवदक्षके कृष्णे स्वां काष्ठां मर्यादां स्वरूपं प्रापिच्चिकजनदृष्टविषयतां वा उपेते सति अधुना धर्मः कं शरणं गत इति ब्रूहि । अत्र पुंसांमेकान्ततः श्रेय इति प्रथमः प्रश्नः । अतः साधयेति सर्वशास्त्रसारविषयः द्वितीयः । सूत जानासीति देवक्यां भगवान् किमर्थं जात इति तृतीयः । तस्य कर्मण्युदाराणीति लीलाविषयस्तुर्थः । अथाख्याहि हरेरिति अवतारविषयः पञ्चमः । ब्रूहि योगेश्वरे कृष्ण इति षष्ठः । तत्पत्युत्तराण्येव सप्रसङ्गानि सर्वं श्रीमद्भागवतमिति ज्ञेयम् । संक्षेपतस्तु स वै पुंसांमर्त्यादिक-

कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् ॥ आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥ २१ ॥ त्वं नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्ति-
तीर्षताम् ॥ कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवम् ॥ २२ ॥ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ॥ स्वां काष्ठांमधुनोपेते धर्मः कं
शरणं गतः ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रोमहर्षणिः ॥
प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ॥ पुत्रेति
तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

मावद्वितीययोरुत्तरम् । तृतीयस्य सामान्यतः भावयत्येष सत्त्वेति । तुर्यस्य स एवेदं सप्तजीमि इत्यादि । पञ्चमस्य प्रश्नस्य तृतीयोऽध्यायः । षष्ठप्रश्नस्य चोत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादिः श्लोको भविष्यति ॥ २३ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिका । प्रथमस्यादिमोऽध्याये निर्मिता कृपया सताम् ॥ १ ॥ द्वितीयोऽध्याये तु सूतः प्रधानमुत्तराणि च ॥ केषांचिदुक्तवांस्तत्र श्लोकास्तु श्रुतिवह्नयः ॥ उवाचयुग्मं षट्त्रिंशत्पादयुक्ता अनुष्टुभः ॥ २ ॥ इतीति ॥ विप्राणामिति एवंभूतैः संप्रश्नैः सम्पृक्तं हृष्टो रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवास्तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपचक्रमे प्रारम्भं कृतवान् ॥ १ ॥ अत्र मुनिभिः प्रथमं सर्वशास्त्रसाररूपः आत्मप्रसादकश्च विषयः पृष्ठस्तत्रैतदुत्तराय शुक्लं शरणं व्रजामि स एव सर्वशास्त्रसारज्ञ एषामात्मप्रसादं कर्तुं शक्नोति विचार्य सूतः श्रीशुकं शरणीकरोति-यमिति ॥ प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तम् अनुपेतम् उपनयनार्थमनुपसन्नम् एकानि वा निकटमप्राप्तं वा अपेतकृत्यं कृत्यं नैष्ठिकत्वात् कर्ममार्गे अप्रवर्तमानं यं विरहात्कानरो भीरुः द्वैपायनो व्यासः हे पुत्र आगच्छ इति आजुहाव आहूतवान् । अत्र हत्स्वदीर्घान्तर्गतलघुगुरुमात्रन्यासयोग्ये पदे प्लुतासंभवात् न प्लुतः । पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तवर्तिताभावस्यापि सुवचत्वात् सर्व-

प्लुतविकल्पाच्च । तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवः अभिनेदुः प्रतिध्वनिमिषेण हे पुत्रेति प्रत्युत्तरं ददुः । यदि तत्राहं पुत्रस्तदा कचिन्त्वमपि मे पुत्रः अतः पितापुत्रभावो मिथ्येति व्यञ्जयामासुः । पितुः स्नेहानुबन्धपरिहाराय यो बृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवान् इत्यर्थः । तं सर्वभूतानां हन्मनः अयमेते योगबलेन प्रविशति तं भूमे श्रीशुकं प्रति आनतः प्रणतोस्मि । सर्वभूतहत्यामत्यात्स एव ममाप्यन्तः प्रविश्य मन्मुखेन भागवतं वदतु अन्योपि कथाकरणे एवं ध्यायेदिति विधिश्च सूचितः ॥ २ ॥ य इति ॥ यः श्रीशुकः अन्वं गाढं तमः संसाराल्प्यम् अतिशयेन मुखेनैव तिरितुमिच्छतां संसारिणां करुणया एतेन परीक्षिदादयः सर्वे संसारिणेनेन तारणीया न केवलः परीक्षित इत्युक्तम् । स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तत् । अखिलानां श्रुतीनां सारम् एकम् अनुपमम् आत्मानं कार्यकारणसंघातमधिकृत्य प्रवर्तमानम् अध्यात्ममात्मतत्त्वं तस्य दीपं प्रकाशकं पुराणेषु गुह्यं रहस्यं श्रीभागवतम् आह स्म । तं मुनीनां गुरुं व्याससमूतं श्रीशुकमुपयामि शरणं ब्रजामि ॥ ३ ॥ नारायणमिति ॥ नारायणदीप्तमस्कृत्य ततः जयत्यनेन संसारमिति जयं शास्त्रमुदीरयेत् । “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा । जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥” इत्युक्तेः । यद्वा अत्र नरनारायणौ अधिकश-

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमितितीर्षतां तमोऽन्धम् ॥ संसारिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं तं व्यासमुनुपयामि गुरुं मुनीनाम् ॥ ३ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥ मुनयः साधु पृष्टोहं भव-
द्विलोकमङ्गलम् ॥ यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनाऽऽत्मा संप्रसीदति ॥ ५ ॥ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ॥ अहैतुमयप्रति-
हता ययाऽऽत्मा संप्रसीदति ॥ ६ ॥

तुदेवते नरोत्तममिति पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णो देवता सरस्वती देवी शक्तिः चकाराद्विद्यासंक्रपिः । व्यासमिति पाठे स्पष्टमेव । बीजं तु प्रणवो ज्ञेयः छन्दो गायत्री तान्नमस्कृत्य ततो जयं जयेति लोढन्तं क्रियापदम् उदीरयेत् । अत्र हे श्रीकृष्णेति संबोधनमाक्षेपलभ्यम् । उदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन्नन्यौराणिकानुपशिक्षयति ॥ ४ ॥ मुनय इति ॥ हे मुनयः लोकानां मङ्गलं यथा स्यात्तथा भवद्भिः अहं साधु सम्यक् पृष्टः पृष्टोस्मि यत् यतो हेतोः येन संप्रश्न प्रश्नमात्रेण आत्मा सुष्टु प्रसीदति स कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्व-
शास्त्रसरोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णे पर्यवसानात् ॥ ५ ॥ आदौ प्रथम प्रश्नमुत्तरयति—स इति ॥ यया भक्त्या आत्मा सम्यक् प्रसीदति सा अहैतुकी । हेतुः फलाभिधानं तद्विहा-
हेतुं विनैवेत्यवयमाना वा अप्रतिहता विद्वैरनभिज्ञां च अधोक्षजे भक्तिः यतो धर्मात् भवति स वै स एव निष्कामकर्मरूपः पुंसां पर उत्कृष्टो धर्मः स एवैकान्तिकं श्रेयः । अन्यस्तु प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः । अपर इति । अत्र पुंसां पुंमात्राणामेव धर्मः परः परमः श्रीहरिश्रवणकीर्तनादिरूपः यतः अहैतुकी निर्गुणा प्रेमलक्षणा भक्तिर्भवेत् । अतो हरिकीर्तनादिरूपा साधनभक्तिः प्रेमलक्षणा तु साध्या भक्त्या संजातया भक्त्या विकल्पुलकां तनुमित्यादिवचनादिति भागवताः ॥ ६ ॥

यत्तु शास्त्रे धर्मस्य ज्ञानाङ्गत्वं प्रसिद्धं तदपि भक्तिद्वारेत्याह—वासुदेव प्रकर्षेण योजितः आशु शीघ्रं वैराग्यं जनयति तथा यत् अद्वैतकं शुष्कतर्काविगोचरं तत् ज्ञानमपि जनयति । अत्र भागवतः ज्ञानशब्देन भगवद्गुणमाधुर्यानुभवमेव गृह्णन्ति ॥ ७ ॥ धर्म इति ॥ यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि पुंसां विषयकमेतस्य कथासु रतिं नोत्पादयेत् तर्हि स्वनुष्ठितापि सन्नयं हि केवलं श्रम एव ज्ञेयः । क्षयिष्णुस्वर्गादितुच्छफलदत्वेन निष्फलप्रायत्वात् ॥ ८ ॥ हरिभक्तिद्वारा तदितरैराग्यादात्मज्ञानपर्यन्तः परो धर्म इत्युक्तं तत्र धर्मादर्थश्च कामश्चेत्यादिमतं निराकरोति—धर्मस्येति ॥ अपवर्गो मोक्ष एव आपवर्गः स्वार्थेण । स प्रयोजन-मस्य सः आपवर्गः । “ स्वर्गादिष्यो यत् ” इति यत् तस्य मोक्षप्रयोजनकस्य धर्मस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थः धनं नोपकल्पते योग्यो न भवति । धर्मस्य मोक्षं फलं नत्वर्थ इत्यर्थः । धर्म एव एकान्तं नियतं फलं यस्य तस्य अर्थस्य कामो लाभाय न हि स्मृतः । धनस्य कामो न फलं किन्तु धर्म इत्यर्थः ॥ ९ ॥ कामस्येति ॥ कामस्य विषयतो-

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥ जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तद्वैतुकम् ॥ ७ ॥ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विषयकमेतकथासु यः ॥ नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥ धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नाथोऽर्थायोपकल्पते ॥ नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥ कामस्य नेन्द्रियप्रीतिलोभो जीवेत यावता ॥ जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नाथो यश्चह कर्मभिः ॥ १० ॥ वदन्ति तत्तत्त्ववि-दस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते ॥ ११ ॥ तच्छ्रद्धाया मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्ता ॥ पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥ अतः पुष्पिभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमाविभागशः ॥ स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥

पश्येन्द्रियप्रीतिलोभः फलं न भवति किन्तु यावता जीवेत तदार्षः । तावानेव कामस्य लोभो जीवनपर्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः । जीवस्य जीवनस्य कर्मभिः कर्मानुष्ठानद्वारा य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः मोक्षो न भवति किन्तु तत्त्वजिज्ञासैवेति ॥ १० ॥ तत्त्वजिज्ञासा जीवनस्य फलमुक्तं तच्च तत्त्वम् मतभेदान्नाविधं तत्र परमार्थतत्त्वमाह—वदन्तीति ॥ यत् अद्वयं द्वैतरहितं ज्ञानं यच्च औपनिषदब्रह्मेति शब्दते कथ्यते, हैरण्यगर्भः परमात्मेति शब्दते, सात्वैतैर्भगवानिति शब्दते, तदेव कर्मभूतं तत्त्वविदः तत्त्वं वदन्ति ॥ ११ ॥ तत्त्वमपि भक्त्यैवाप्यते इत्याह—तदिति ॥ श्रद्धाया मुनयः ज्ञानवैराग्याभ्यां युक्ता श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन गृहीतया भक्त्या आत्मनि आत्मानमात्मभूतं तत् तत्त्वं पश्यन्ति तत्र औपनिषदाः क्षेत्रज्ञो परमेश्वरं पश्यन्ति हैरण्यगर्भाः हृदये अन्तर्यामिणं पश्यन्ति सात्वताः मनसि स्फुरन्तं भगवन्तं पश्यन्ति ॥ १२ ॥ अत इति ॥ हे द्विजश्रेष्ठाः अतः उक्तहेतोः पुंभिः वर्णाश्रमाविभागशः वर्णाश्रमाविभागानुसारेण । शम आर्षः । स्वनुष्ठितस्य सम्यक्कृतस्य धर्मस्य हरितोषणमेव संसिद्धिः फलं नाप्यत् ॥ १३ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मादेकेन एकाश्रेण मनसा सात्वतां पतिर्भगवान् नित्यदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यशब्दाद्वा आर्षः ॥ १४ ॥ यदिति ॥ यस्य भगवतोऽध्या अनुध्यानं सैव अस्मिः खड्गः तेन युक्ता विवेकिनः ग्रन्थिमहङ्कारं स्वेहेतुत्वेन निबध्नाति यत् कर्म तच्छिन्दन्ति भगवत्कृपयाहङ्कारनाशेन तन्मूलककर्मणो नाशात् तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् । अत्र कर्म त्रिविधं प्रारब्धं संचितमागामि च । तत्र प्रारब्धस्य भोगदेव नाश आगामिसंचितयोरेव नाशः । यद्वा यथा स्वसंचितयेवैयः पृथक्कृत्य क्वचिदेकदिनभोगे धनं ग्रन्थौ निबध्नन्ति जनास्तथैव ग्रन्थिनिबन्धनं वर्तमानजनभोगेयं प्रारब्धं कर्माणि छिन्दन्तीति प्रारब्धस्याप्यत्र भर्जनेन कार्याक्षमता ॥ १५ ॥ शुश्रूषोरिति ॥ हे विप्राः महतां सेवया श्रद्धानस्य जातश्रद्धस्य पुंसः पुण्यतीर्थं सद्गुरुस्तस्य निषेवणं स्यात्तस्माच्च शुश्रूषोर्जातश्रवणेच्छस्य तस्य वासुदेवकथासु रुचिः स्यादित्यन्वयः । “नियानामयो-स्तीर्थशुषिषुष्टे जले गुरौ ।” इत्यमरः । पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिर्निष्पापस्य महत्सेवा तथा च तद्धर्मशब्दा ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिरिति स्वाभिपादाः ॥ १६ ॥ शृण्वताभि-

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥ यदनुध्याऽसिना युक्ताः कर्मग्रन्थि-
निबन्धनम् ॥ छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥ १५ ॥ शुश्रूषोः श्रद्धानस्य वासुदेवकथारुचिः ॥ स्यान्महत्सेवया विप्राः
पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥ शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥ १७ ॥
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया ॥ भगवत्युत्तमश्लोकैर्भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ १८ ॥ तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ॥
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥ एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥ २० ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ २१ ॥

ति ॥ पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः सतां सुहृत् हितकारी कृष्णः स्वकथां शृण्वताम् अन्तःस्थः हृदयस्थः सन् हृदि यानि अभद्राणि कामादिवामनाः ताः विधुनोति नाश-
यति ॥ १७ ॥ नष्टति ॥ नित्यं भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वा सेवया अभद्रेषु पापेषु नष्टप्रायेषु सत्सु उत्तमश्लोकैर्भगवति नैष्ठिकी निश्चला भक्तिर्भवति । सर्वाभद्रानाशस्य
ज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् ॥ १८ ॥ तदेति ॥ तदा भक्तिप्रादुर्भावे रजस्तमश्च तथा ये कामलोभादयो भावाश्च आदिना क्रोधादयः एतैः रजआदिभिः अनाविद्धम् अन-
भिभूतं सत्त्वे सत्वगुणे सत्वमूर्तौ भगवति वा स्थितं चेतः प्रसीदति उपशास्यति रजस्तमोभ्यां मावो येषामिति कामादिविशेषणं वा ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ एवं भगवद्भक्तियो-
गतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसङ्गस्य अन्यत्र विरक्तस्य पुंसः भगवत्तत्त्वविज्ञानमात्मसाक्षात्कारः भगवद्गुणमायुर्यादनुभवो वा जायते ॥ २० ॥ भिद्यत इति ॥ आत्मनि
स्वरूपभूत ईश्वरे दृष्टे साक्षात्कृत एव तदनन्तरमेवेत्यर्थः । हृदयमेव ग्रन्थिः चिज्जडग्रन्थरूपोहङ्कारः भिद्यते । ततः सर्वे संशयाः असंभावनाद्याः छिद्यन्ते ततश्च अस्य पुंसः

कर्माणि अनारब्धफलानि क्षीयन्ते । सर्वत्र कर्मकर्तारं लब्ध् । भक्तास्त्वाहुः आत्मन्येव मनस्येवैवरे दृष्टे किं पुनः साक्षाद्दृष्टे इति स्फूर्तिताक्षात्कारावुक्तौ । तथा च “सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुयदाश्रयः । भजनेषु स्पृहा भक्तिरनर्थापिगमस्ततः॥निष्ठा रुचिरथासक्तौ रतिः प्रेमार्थदर्शनम्॥ हरेर्माधुर्यादुभय इत्यर्थाः स्युश्चतुर्दश॥” इति॥ २१॥ अत इति ॥ अत एव कवयः नित्यं परमया मुदा अनेन साधनदशायामपि कष्टाभाव उक्तः । आत्मप्रसादिनीं मनःशोधिनीं वासुदेवं भगवति भक्तिं कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ तेदेवोपादायितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकालकत्वेपि वासुदेवस्याधिक्यमाह—सत्त्वमिति । इह यदापि सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्युक्तः इह तैत्तैर्युक्तः एक एव परः पुरुषः अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिमिष्टिप्रत्ययार्थं हरिविरिञ्चिहरा इति संज्ञाः । सुविति योगविभागात्समासः । कले नलोति नामेति नैषधीये दर्शनात् । धत्ते तत्र तेषां मध्ये नृणां श्रेयांसि शुभाफलानि सत्त्वतनो-वसुदेवादेव स्युः । अत्र भावतोवतारा द्विधा । चिच्छक्त्या मायाशक्त्या च । चिच्छक्त्या मत्स्यकृमाबा भजनीया एव । मायाशक्त्या च रजआदिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषु

अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ॥ वासुदेवं भगवति कुर्वन्त्याऽऽत्मप्रसादिनीम् ॥ २२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तेर्युक्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य धत्ते ॥ स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥ २३ ॥ पार्थिवाहारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥ तमस्तनु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४ ॥ भोजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ॥ सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥ मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनय ॥ नारायणकलाः ज्ञान्ता भजन्ति ह्यनमूयवः ॥ २६ ॥ रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ॥ पितृभूतप्रजेशादींश्छ्रियैर्धर्म्यैर्धर्म्यैर्धर्म्यैः ॥ २७ ॥

विष्णुरेव सेव्यः । विष्णोरपि मायासत्त्वारब्धशरीरकत्वं नास्ति इत्याहुः ॥ २३ ॥ पार्थिवादिति ॥ यथा पार्थिवात् पृथिवीविकारात् स्वतःप्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः काष्ठाद्धूमः प्रवृत्तिस्वभावः श्रेष्ठः तस्माच्च त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः अग्निः प्रकाशस्वभावः श्रेष्ठः तथा तमसः लयात्मकात् रजः विक्षेपकं श्रेष्ठं तस्माच्च सत्त्वं श्रेष्ठं यत् यतस्तत् साक्षाद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मणः प्रकाशकम् अतस्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनां यथोत्तरं वैशिष्ट्यम् ॥ २४ ॥ भोजिर इति ॥ अथ अतो हेतोः अग्रे पुरा मुनयः विशुद्धं सत्त्वं विशुद्धसत्त्वमूर्तिं भगवन्तमधोक्षजं हरेर् भोजिरे अतो ये तान्मुनीन् अनु अनुवर्चन्ते ते इह संसारे क्षेमाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥ मुमुक्षव इति ॥ अथ अतः मुमुक्षवो मोक्ष-सत्त्वं विशुद्धसत्त्वमूर्तिं भूतपतीन् उपलक्षणतया पितृप्रजेशादीनापि हित्वा शान्ताः अनमूयवः देवतान्तरनिन्दारहिताश्च सन्तः नारायणस्य कलाः मूर्तीः भजन्ति ॥ २६ ॥ रज-मिच्छवस्तु घोररूपान् भूतपतीन् उपलक्षणतया पितृप्रजेशादीभिः समं शीलं येषां ते अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते तु श्रिया सह ऐश्वर्यं प्रजां चेज्जान्ति । तादृशाः सन्तः पितृभूतप्रजेशादीन् भजन्ति ॥ २७ ॥

वासुदेवेति ॥ अत्र वेदादीनि सर्वाणि वासुदेवपराणीति द्वयोः पिण्डार्थः । अन्वयः स्पष्ट एव । तत्र वेदाः वासुदेवः परस्तात्पर्यगोचरो येषां तादृशाः सन्ति नतु मन्व-
पराः । एवं मखा यज्ञा अपि वासुदेवाराधनार्थाः । योगाः योगशास्त्राणि अपि वासुदेवप्राप्त्युपायाः । न त्वामनप्राणायामादिपराः । एवमत्रेपि क्रियाः कर्माणि ॥ २८ ॥ वामु-
देवेति ॥ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं तपः ज्ञानं धर्मः धर्मशास्त्रं दानं व्रतादिविषयं गतिः स्वर्गादिफलम् ॥ २९ ॥ स इति ॥ स एव विमुर्मगवान् अगुणः स्वतो निर्गुणोपि मन् अत्रे-
पुरा सत्सद्गुणया कार्यकारणात्मिकया गुणमय्या आत्ममायया इदं विध्वं ससर्ज । एतदपि चतुर्भिः श्लोकैः तस्य कर्मणशुदागणि इति तुर्यप्रश्नप्रयोगोत्तरम् ॥ ३० ॥ तयति ॥ वि-
ज्ञानेन चिच्छत्रया विजृम्भितः अत्यृजितोपि भगवान्न तथा मायया विलसितेषु उद्धृतेषु एषु गुणेषु आकाशादिषु अन्तःप्रविष्टः सन् गुणवानिव मदर्थीना एते इत्यभिमानवा-

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ॥ वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ॥ वासुदेवपरा
धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥ स एवेदं ससर्जत्रे भगवानात्ममायया ॥ सदसद्रूपा चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३० ॥ तथा विल-
सितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ॥ अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ॥ ३१ ॥ यथा ह्यवहितो वह्निर्दोरुष्वेकः स्वयोनिषु ॥ नानेव
भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥ असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मैर्न्द्रियात्मभिः ॥ स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भूतेषु तद्गुणान्
॥ ३३ ॥ भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्नै लोकभावनः ॥ लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्गरादिषु ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम-
स्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

निव आभाति नतु वस्तुतः ॥ ३१ ॥ यथेति ॥ यथा वह्नित्वेन एकोपि वह्निः स्वयोनिषु स्वाभिव्यञ्जकेषु दारुषु अवहितः स्थितः सन् नानेव भाति तथा विश्वात्मा पुमान् पर-
मेश्वरः भूतेषु प्राणिषु स्थितो नानेव भाति । अन्तर्यामिणोपि प्रतियोगिभेदात् नानात्वमुच्यते क्षेत्रज्ञरूपेण वा ॥ ३२ ॥ असाविति ॥ असौ भगवान् भूतसूक्ष्माणि इन्द्रियाणि
च आत्मा मनश्च तैर्गुणमयैर्भावैः स्वनिर्मितेषु भूतेषु देवनरतिर्यगादिषु निर्विष्टः प्रविष्टः सन् तद्गुणान् तत्तदनुरूपान् विषयान् अनुभवति । भोजयतीति अन्तर्भावितर्णजर्थो वा
॥ ३३ ॥ सूत जानासीति प्रश्नस्य साधारणमुत्तरमाह—भावयतीति ॥ देवतिर्यङ्गरादिषु ये लीलावतारास्तेषु अनुरतः लोकभावनः लोकस्य कर्ता पालको वा एष हरिः सत्त्वेन
लोकान् भावयति पालयति । कृष्णावतारस्य विशेषतः प्रयोजनं तु कुन्तिस्मृतौ वक्ष्यते ॥ ३४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहाया द्वितीये प्रथमस्य
व्यधादिनाम् ॥ २ ॥ ॥ ८४ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८४ ॥

वृष्टेः शत्रन्तानाम् । सोयं भगवानृषिभिः याचिदः प्रार्थितः सन् नवमं पार्थिवं वपुः पृथुरूपं राजदेहं पाठान्तरे पृथोरिदं पार्थिवं भजे तेनावतारेण इमां भूमिम् औषधैः
उपलक्षणतया सर्वाणि वस्तूनि दुग्धं अदुग्धं । “बहुलं छन्दस्पमाड्योगेति” इति अडभावः । दुहिर्द्विकर्मकः । अत्र तेन पृथ्वीदोहेन सौयमवतारः । उशत्तमः कर्मनाय-
तम इति भिन्नं वाक्यं स्थापिपादा व्याचक्षुः । तत्र यदपि कर्मणि शता प्रतीयते तथापि प्रशस्तमात्रे तात्पर्यं नतु कर्मणि शतप्रत्यये एवमथेयुरात्तमशब्दः ॥ १४ ॥ रूप-
मिति स भगवान् मात्स्यं रूपं जगृहे तत्र च चाक्षुषमन्वन्तरे य उदर्धीनां संभुवः संक्षुपस्तस्मिन्मही एव महीमयी चिन्मयं ब्रह्मेतिवत्स्वार्थं मयट् । तस्यां नाधि नांकाह-
मियां महामित्यर्थः । वैवस्वतं मनुम् अपात् लङ् । मन्वन्तरावसाने प्रलयसंभवात्सत्यवतायेयं भाया दर्शयति स्थापिपादाः । विष्णुधर्मन्तरे मन्वन्तरावसानेपि अलय उक्तः ।
भागवतामृतयेवम् । केचित्तु मन्वन्तराणां कर्मनियमाभावात्तत्र कल्पे चाक्षुष एवान्ते मनुर्भूदिति तत्र प्रलयो युक्त एवेत्याहुः । वैवस्वतमिति भाविनी भंजा ॥ १५ ॥
सुरेति ॥ विष्णुर्भवान् अमृतोत्पादनाय उद्गधिं मथतां सुरासुराणां कार्याय एकादशोऽवतारे कमठः कच्छपस्तद्वेपेण पृष्टे मन्दराचलं दधे ॥ १६ ॥ धान्वन्तरमिति ॥ धान्वन्तरं

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिं संप्लवे ॥ नाव्याऽऽरोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥ १५ ॥ सुरासुराणामुद्गधिं मथन्तां मन्दराचलम् ॥
दधे कमठरूपेण पृष्ट एकादशे विभुः ॥ १६ ॥ धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ॥ अपायथत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन्त्रिया ॥ १७ ॥
चतुर्दशं नारासिंहं विभ्रदैत्येन्द्रमूर्जितम् ॥ ददार करजैर्वक्षस्यैरकां कटकुड्यथा ॥ १८ ॥ पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः ॥ पदत्रयं याच-
मानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥ १९ ॥ अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मदुहो नृपान् ॥ त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्राभकरोन्महीम् ॥ २० ॥

धन्वन्तरिरूपं द्वादशमं द्वादशममृत् मर्षाः । अमृतानयनभस्य कर्म ज्ञेयं एवमेषि । मोहिन्या विमोहिनीरूपा स्त्रिया त्रयोदशमं त्रयोदशं रूपं मर्षाः । धृत्वा अन्यान्
असुरान् मोहयन् सन् सुरान् अपाययत् । अमृतामिति शेषः ॥ १७ ॥ चतुर्दशमिति शेषः ॥ १७ ॥ चतुर्दशमिति ॥ चतुर्दशं नारासिंहं रूपं विभ्रत् सन् ऊर्जितं बलैर्भायैः प्रवृद्धं दैत्येन्द्रं हिरण्य-
कशिपुं कटकुट् कटस्य निर्माता एकां कटप्रकृतिभूतं निर्यन्यतृणं यथा दृणाति तथा करजैर्नवैर्वक्षसि ददार ॥ १८ ॥ पञ्चदशमिति ॥ पञ्चदशं वामनकं रूपं कृत्वा
हस्तार्थं कृत् । पदत्रयं याचमानः हेतौ शानच् । पदत्रययाचनेन त्रिविष्टपं स्थलिकं प्रत्यादित्सुः बलिभक्तथाद् ग्रहीतुमिच्छतिरित्यर्थः । बलेः अश्वरम् अगात्
॥ १९ ॥ अवतारे इति ॥ षोडशमे षोडशोऽवतारे मर्षाः । नृपान् ब्रह्मदुहः ब्राह्मणद्रोहिणः पश्यन् कुपितः मही त्रिः त्रिगुणान् सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारान्
इत्यर्थः । अत्र सप्तकृत्व इति कृत्वसुचाभिहिताया अभ्यावृत्तिक्रियायाः पुनराभ्यावृत्तिगणने त्रिरित्यत्र सुच् । निःक्षत्रां क्षत्रियरहिताम् अकरोत् ॥ २० ॥

तत इति ॥ ततः षोडशादशे समदशेऽवतारे पराशरात् सत्यवत्यां जातः स भगवान् पुंसो जनान् अल्पमेधसः मन्दबुद्धीन् दृष्ट्वा “नित्यमसिच्च” इत्यत्र नित्यग्रहणाच्चद्रुदुःसुभ्यो-
न्यत्रापि असिच्च इति कारिका । आर्षे वा प्रयोगः । वेदतरोः शाखाः चक्रे ॥ २१ ॥ नरदेवत्वमिति ॥ अतः समदशात् परमदशादशे सुराणां कार्यस्य गवणवधादः चिकीर्षया
नरदेवत्वं राजत्वं श्रीरामरूपं प्राप्तः सन् समद्रुनियहादीनि वीर्याणि चक्रे ॥ २२ ॥ एकोनेति ॥ एकोनविंशे विंशतिमे विंशतिवमे चावतारे ततोऽप्यष्टन्देनुरागेन दृष्टिगु-
रामरूपौ इति नामार्थां प्रसिद्धे जन्मनी प्रादुर्भावौ प्राप्य भगवान् भुवो भारम् अहरत् ॥ २३ ॥ नत इति ॥ नतः एकविंशेऽवतारे कलौ संप्रवृत्ते सति सुगृह्यां मर्भ्यो-
ह्वय वेदमार्गचान्वाय कीकटेषु गयाप्रदेशे अजनस्य मुतः जिनमुत इति पाठे जिनोऽपि अजन एव नाम्ना बुद्धो भविष्यति ॥ २४ ॥ अर्थेति ॥ अय द्वाविंशे अमो-
जगत्पतिः युगस्य कलेः सन्ध्यायां भविष्यत्सन्धौ कलेश्चने राजसु दस्युप्रायेषु प्रसह्यहारकृत्येषु सत्सु विष्णुयशसः तन्नामकृद्वाङ्मनस्य सकाशात् नाम्ना कल्किर्गिति

ततः समदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ॥ चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥ नरदेवत्वमाण्नः सुरकार्यचिकीर्षया ॥
समुद्रनियहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥ एकोनविंशे विंशतिमे दृष्टिगु प्राप्य जन्मनी ॥ रामरूपेणाविति भुवो भगवानहर-
रम् ॥ २३ ॥ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमाहाय सुरद्वियम् ॥ बुद्धो नाम्ना जिनमुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥ अथासौ युगसन्ध्यायां दस्यु-
प्रायेषु राजसु ॥ जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥ अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिर्घेद्विजाः ॥ यथाऽविदासिनः
कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥ ऋषयो मनवो देवा मनुषुत्रा महौजसः ॥ कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा ॥ २७ ॥ एते चांश-
कलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ॥ इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

ख्यातः जनिता जनिष्यते ॥ २५ ॥ अवतारा इति ॥ हे द्विजाः यथा अविदासिनः उपक्षयश्चान्यात् “दसु, उपक्षय” इत्यस्मात् णिनिः । मर्भ्यः महश्चशः कुल्याः भार-
णीति प्रसिद्धाः क्षुद्रप्रवाहाः स्युः । तथा अनन्तशुद्धसत्त्वनिधेः हरेः अवताराः असंख्येयाः संख्यानुभक्त्याः । असंख्याता इति वा पाठः । दृश्यवीर्यभङ्गनेन मंशहः ।
अथ क्रममनादृत्योक्तानुकावतारमग्रहयाम् । “मत्स्यः कूर्मा वराहो नृहरिर्वदुपरश्यायुधा रामरूपौ बुद्धः कल्की कुमार्यभमनपृथवो मोहिनी व्यामयज्ञो । दत्तो देवर्षि-
नारायणकपिलहयग्रीववैदेशहंसा विष्णोरंशा जयन्ति ध्रुववदगजत्राणकृदायां महैते ॥” इति ॥ २६ ॥ विमूर्तिगह-ऊषय इति ॥ मप्रजापतयः प्रजापतिभिः सहिता
ऋष्यादयः तथा तद्वत् अन्येपि महौजसो महासामर्थ्या एते सर्वे हरेरेव कलाः विभूतयः ॥ २७ ॥ तत्र विशेषमाह-एत इति ॥ एते च प्राणुकाः चशब्दादन्तकाश्च पुंसः
प्रथमनिर्दिष्टस्य पुरुषस्य अंशकलाः केचिदंशाः मत्स्यकूर्मवराहाद्याः केचिन्कलाः कुमारनारादय आवेशाः तत्र कुमारनारादयिषु जानमन्किञ्चन्यथावशः पृथगादिषु क्रिया-

शक्त्यंशवेशः ते चावेशा महाशक्त्या अल्पशक्त्या चेति द्विविधाः । प्रथमाः कुमारानरादावा अवतारशब्देनोच्यन्ते । द्वितीया मरीचिमन्वाद्याः विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारानरादादिध्यायिकांशेषु यथोपयोगमंशकलावेशः । तत्र नृत्ति-हणशुभमकान्तिकपुरुषैश्वर्यस्य नारदव्यासवराहबुद्धेषु धर्मस्य रामधन्वन्तरियज्ञपुत्रेषु श्रियः दत्तात्रेयमत्स्यकुमारकणिलेषु ज्ञानस्य नरनारायण-कूर्मकृष्णेषु वैराग्यस्याविष्कारः । श्रीकृष्णे तु सर्वेषामेवेति । इह यो विंशतितमत्वेन गणितः श्रीकृष्णाख्यास्तु स्वयं भगवान् साक्षान्नारायण एवाविर्भूतः । एते सर्वेपि युगे युगे तत्तत्समये इन्द्राग्निर्दिव्यैः व्याकुलं लोकं मुह्यन्ति सुखयन्ति । अत्र भगवताः । जगृहे इत्याद्यश्लोके योयं भगवान् पुरुषरूपं जगृहे स परव्योमाभिवाथः वासुदे-वाख्यः स एव श्रीकृष्णः तेन गृहीतं यत्पण्डराकलं रूपं स महाविष्णुः प्रकृतीक्षणकर्त्ता संकर्षणांशः कारणवशायां महत्तत्त्वज्ञा प्रथमः पुरुषः तस्यैवांशा अवताराः मत्स्याद्याः यस्याग्रसीत्युक्तः पद्मनाभः प्रबुध्नाशो गौरीदाया द्वितीयः यस्तु पूर्वाध्याये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञा इत्यत्र हरिरिति पठितः स क्षीरोदायायां अनिरुद्धांशस्तृ-तीयः पुरुषो ज्ञेय इति पुरुषत्रयम् । एते त्रयोपि वासुदेवांशाः । अत्र प्रथमः प्रकृतेरन्तर्यामी द्वितीयः समष्टिविराजः तृतीयो व्यष्टिनामिति त्रय एवांशेनान्तर्यामिणः । तदुक्तम् । “एकं तु महतः स्रष्टु द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥” इति । कृष्णस्तु भगवान् नन्वंशः न चांशी पुरुषः किं तु यः पुरुषस्याव-तारी परव्योमाभिवाथो वासुदेवो भगवान् स एवेत्यर्थः । ननु भगवते “तत्रांशेनावतीर्णस्य” इत्यादौ बहुषु स्थलेषु कृष्णस्यांशत्वमुक्तं ततोनेनैकेनैव वाक्येन कृष्णस्तु पूर्णत्वं कथं व्यवतिष्ठताम् अत्रोच्यते । श्रीभागवतशास्त्रारम्भे जन्मगुहाध्यायोयं सर्वभगवदवतारवाक्यानां सूचकत्वात् । सूत्रं तत्र च “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।” इति परिभाषासूत्रम् । यत्र यत्रावताराः श्रूयन्ते तत्रान्यान् पुरुषंशत्वेन जानीयात् । कृष्णं तु स्वयं भगवत्त्वेनेति प्रतिज्ञारूपमिदं सर्वत्रोपतिष्ठते । परि-भाषा होक्देशाश्चा सकलं शास्त्रमभिप्राशयति यथा वेदस्मदीप इति प्राञ्चः । सा च शास्त्रे सकृदेव पठ्यते नत्वस्यामेनेति अनेनैकेनापि सर्वाणि वाक्यानि व्यवस्थाप्यन्ते । तेषां वाक्यानां प्राकराणिकत्वेन लैङ्गिकत्वेन वा दुर्बलत्वात् । अस्य च श्रुतिरूपत्वेन प्राबल्यात् । “श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवायेपारदैर्बन्धमर्थविप्र-

१ श्रुतिलिङ्गेत्यादिसूत्रं श्रुत्यादिषु पूर्वस्य बलवत्त्वं प्रतिपादयति तस्यार्थः । श्रुत्यादीनां समवाय एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तदपेक्षया तदुर्बलं कुतः अर्थवि-प्रकर्षात् । पूर्वोपेक्षया विलम्बेनार्थप्रत्यायकत्वात् तत्र निरपेक्षो रसः श्रुतिः शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् एकत्रायै पर्यवसितानि पदानि वाक्यम् उभयाकांक्षप्रकरणम् । क्रमः स्थानं समाख्या यौगिकः शब्दः । अत्र “कदाचनस्तरोरितेन्द्रदाशुषे” इत्यादिका इन्द्रप्रतिपादिका ऋद्धः । तत्र “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानेऽस्या विनियोगः स्फुटं विधीयते तथा इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गादिन्द्रोपस्थाने विनियोगः प्रतिमाति तदत्र श्रुतिलिङ्गेयौगिकः । तत्र लिङ्गेन इन्द्र ईदृगित्येव प्रतिपाद्यते न त्वमगर्चो

कर्षात् " इति न्यायात् । शरीरस्वामिपदैरपि तत्र तत्रैवेव समाहितम् इति प्राहुः ॥ २८ ॥ ज्ञेयते ॥ यः नरः प्रयतः शुचिः सन् एतत् गुह्यं गृहस्य भगवतो जन्य सायं प्रातश्च भक्त्या गुणञ् कीर्त्तयन् भवेत् स दुःखग्रामात् संसारात् विमुच्यते ॥ २९ ॥ विमुच्यते इत्युक्तं तत्र श्रवणादिजनितविद्यया अविद्यानिवृत्तौ जीवस्य देहद्वयसं-
बन्धनिवृत्तौ मुक्तिर्भवति इत्याह—एतदिति पञ्चभिः ॥ अरूपस्य चिदात्मनः चिद्रूपस्य आत्मनो जीवस्य आत्मनि आत्मस्थाने एतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम् आत्मस्थाने शरीरं कृतम् ॥ ३० ॥ यथेति ॥ यथा वाय्वाश्रितो मेघौघः अबुद्धिभिः अज्ञैर्नभसि आरोपितः यथा वा पार्थिवो रेणुस्तद्रूपं धूस-
स्त्वावनिष्ठे एवं द्रष्टारि आत्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादियमकं शरीरमारोपितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अत इति ॥ अतः स्थूलशरीरात् परमन्यत् यत् अदृष्टं चाश्रुतं च यद्वस्तु

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः ॥ सायं प्रातर्गुणभक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥ एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ॥

मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥ यथानभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ॥ एवं द्रष्टारि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥ यत्रैवे सदसद्रूपे प्रतिपिद्धे स्वसंविदा ॥

अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

तस्य भावात् अदृष्टत्वादश्रुतत्वाच्च हेतोरित्यर्थः । अव्यूढाः करचरणादिपरिणामरहिता ये गुणाः पृथिव्यादयः तैर्व्यूहितं रचितम् आकारविशेषरहितमित्यर्थः । बृंहितमि-
त्यपि पाठः । यच्चाकारविशेषवद्द्रस्तु तदस्मदादिवत् दृश्यते श्रूयते वा इन्द्रादिवत् । इदं तु न तथा अत एवाव्यक्तं सूक्ष्मम् । यत् यतः सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनर्जन्य संभ-
वति स च जीवः उत्क्रान्तिगत्या गतिभिर्हेतुभिर्जीवोपाधित्वेन कल्पितः अन्यथा उत्क्रान्त्यादीनां तेन विना असंभवः अतः कल्पितः जीवो जीवेन निर्मुक्त इत्यादौ लिङ्ग-
भेदेऽपि जीवशब्दः प्रयुज्यते तदपि रूपमात्मन्यारोपितमित्यनुषङ्गः ॥ ३२ ॥ यत्रेति ॥ यत्र यदा इमे सदसद्रूपे स्थूलसूक्ष्मरूपे अविद्या आत्मनि कृते कल्पिते इति रूपया

इन्द्र उपस्थातव्य इति तत्र यावद्विङ्गम् अनयेन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिकल्पनाय प्रक्रान्तव्यापारं तावत् " ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत " इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः
सिद्ध एवेति निराकांक्षे प्रकरणे श्रुतिर्न कल्पनीयेति लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वम् । तथा च ऐश्वर्ययोगाद्गार्हपत्यपर एव इन्द्रशब्दो व्याख्येयः । प्रकृते च एते चांशकलाः पुंस इति कृष्ण-
स्य पूर्णत्वमन्येषामपूर्णत्वं स्फुटं प्रतिपादयति । तत्रांशोनावतीर्णस्य इत्यादिकं तु प्रकरणबलात् भागवदवतारत्वमात्रं प्रतिपादयति । ननु तत्र लिङ्गेनांशत्वादिकमप्यधिकं विवक्षितं
वाक्यमेदमसङ्गतम् । अतएव क्वचिदंशत्वेन क्वचित् कलात्वेन कथनम् । विवक्षाकल्पनानामपि यावदंशदिवाक्यं लिङ्गबलात् कृष्णो भगवतोऽंशो ज्ञेयो न पूर्ण इति व्यवस्थालक्षणायां
प्रक्रान्तव्यापारं तावत् एते चांशकलाः पुंस इत्यनेन स्फुटतया व्यवस्थाया जातत्वादंशकलादिवाक्यं निराकांक्षतया न किमपि व्यवस्थापयितुमीष्टम् । अतएव दुर्बलतया तत्रांशा-
दिप्रतीत्यभिप्रायेण बलदेवाद्याभिप्रायेण वा योजयामिति ॥

स्वसंविदा स्वरूपसम्पन्नानेन प्रतिषिद्धे भवतः तत् दर्शनं ज्ञानैकरूपं ब्रह्म तदा जीवो ब्रह्मेव भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु संसृतिकारणरूपमायाया विद्यमानत्वात् कथं ब्रह्म-
ता तत्राह—यदीति ॥ यदि यदा वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरस्तदीया एषा देवी अविद्यारूपेण आवरणविक्षेपौ कुर्वत्येव संसारचक्रेण क्रीडन्ती माया उपमता निवृत्ता
सती मतिः विद्यारूपेण परिणता भवति तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं दृष्ट्वा निरन्धनाशिवत्स्वयमेवोपरमेव तदा पुरुषः सम्पन्नः ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति तत्तज्ज्ञाः विदुः । तदा म्बे
महिम्नि परमानन्दरूपे महीयते पूज्यते विराजत इति ॥ ३४ ॥ यथा जीवस्य जन्मादिमाया तथेश्वरस्य जन्मादिमायेत्याह—एवमिति ॥ यथा जीवस्य जन्मादि एवं वेदगुह्यानि वेदे
रहस्यभूतानि हृत्योत्तरन्वयमिणो भगवतोपि अजनस्य जन्मरहितस्यापि सतः कर्माणि अकर्तुरपि सतः कर्माणि कवयो वर्णयन्ति । सारार्थसंदेशिन्यां तु एतद्रूपं भगवत्
इत्यादिषुदृष्टोकी एवं व्याख्याता । ननु पातालादिविश्रहो विराड्युपास्यत्वेनोक्तः स कथमवतारेषु न गण्यते इत्यत आह । एतत्समष्टिव्यष्टिविराडात्मकं जगत् चिदात्मनः
प्राकृतरूपरहितस्य भगवतो रूपं स्थूलं शरीरं मायाया गुणैर्महत्तत्त्वादिभिः पृथिव्यन्तैस्तत्त्वैर्विचित्रम् आत्मानि स्वस्मिन्नेतदन्तर्यामिण्यधिष्ठाने स्थितमित्यर्थः । अतो विशुद्ध-
मन्वरूपमस्त्यकूर्मादिवतारमध्ये मायिकरूपी विराडेण न पठित इति भावः कस्मिन् किमिवेत्यत आह । यथा नमसि आकाशो मेवसमूहः अनिले च पृथ्वीविकांगं गणस्तथैव

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ॥ संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ॥ वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्यते ॥ ३५ ॥

आत्मानि एतद्विराड्रूपमिति पूर्वणैवान्वयः । तेन मन्त्रस्थः पुरुषो यथा मन्त्र उच्यते तथा भगवति स्थितो विराडपि भगवानुच्यत इत्यर्थः । एवमेवाधिष्ठितार्थो दृश्यत्वमपि
द्रष्टारि भगवत्पदस्थेपि आरोपितमित्यर्थः । अबुद्धिभिलस्यबुद्धिभिः ततश्च भगवानयं विराट् दृश्यः प्रथमदशास्थैर्योगिभिराध्य इत्युपायम् । एवं सूक्ष्मं रूपं योगिभिरुपास्य-
त्वेनोक्तमपि मायिकमेवेत्याह अत इति । व्याख्यानं प्रापत् । तेन च समष्टिव्यष्टिगजां जीवत्वात्तत् स्थूलसूक्ष्मयो रूपयोमायिकत्वात् तत्र चेश्वरत्वमगोपितमेव नतु माह-
जिकमिति भावः । यदुक्तं “विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपायधयः । ईशस्य यन्निर्भिर्हीनं तुरीयं तत् प्रचक्षते” इति अत्रापि वक्ष्यते । “अमुनी भगवद्रूपे भया ते अनुव-
र्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः” इति । यत्र भगवति इमे सदसद्रूपे उक्तलक्षणे मायिकस्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे भवतः तेनामायिकं तु रूपं तस्य न
प्रतिषिद्धमिति भावः । केन तेषां भक्तानां संविदा अनुभवेन ते कथं भगवति न स्त इत्यत आह । अविद्यया आत्मानि जिवे एव कृते अध्यम्ने नर्त्याभ्यं ततश्च तस्य ब्रह्मणे
दर्शनं साक्षात्कारः स्यात् । यद्येषा माया देवी उपमता स्यात् तथा वैशारदी भगवद्विषयिणी मतिः पुरुषस्य स्यात् संपन्न एव तन्मतिमानेव पुरुषः संपन्नोऽन्यस्तु दगिद्र इत्यर्थः ।
विदुस्तत्तज्ज्ञाः स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये वर्तमानः स महीयते पूज्यते । एवमिति । एवमुक्तशरीरद्वयप्रतिषेधेन अजनस्य जन्मानि अकर्तुः कर्माणि च भगवतः सन्ति ।

जीवस्य तु मायासम्बन्धेन जातान्यतो हेयानि । भगवतस्तु मायाप्रतिषेधेन उपादेयानित्याह । वेदेषु वेदैर्वा गुह्यानि रहस्यत्वेन परमोपादेयत्वेन च संदृत्य स्थापितानि तान्विकानि अतो विराडूपस्यैवंभूतत्वाभावादवतारमध्ये तस्य न गणनेति प्रकरणार्थः ॥ ३५ ॥ जीवादिश्वरस्य स्वातन्त्र्यमेव विशेष इत्याह—स इति ॥ अमोघलीलः आत्मतन्त्रः षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता स ईश्वरः इदं विश्वं सृजति अवति अन्ति संहरति भूतेषु च अन्तर्हितः सन् षाड्गुणिकमिन्द्रियषड्गुणविषयं जिघ्रति दृगवेव गन्धवद्बुद्धातिं ननु अस्मिन् षाड्गुणिके सज्जत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ नेति ॥ कश्चिदपि कुमनीषः अल्पबुद्धिर्जन्तुः मनोवचोभिर्मनसा रूपाणि वचसा नामानि च संतन्वतः विभक्ताग्रयतः वचोभिर्गिति बहुत्वं श्रुत्याभिप्रायेण । मनोवचोभिः सेहति वा अस्य धातुर्भगवतः ऊतीलीलाः अज्ञो जनः नटस्य चर्या कौशलतत्त्वमिव निपुणेन तर्कादिकौशलेनापि न भ्रंवेति न जानाति । भक्तिरसिकस्तु कुमनीषः जन्तुः केवलं ज्ञानी नामरूपे सिध्येति ब्रुवाणो भगवतो लीलास्वादं नानुभवति । प्रेम भक्त एवानुभवति यथा नटस्य अभिनेतुः चर्यामभिनयाभ्याद-

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यति न सज्जतेऽस्मिन् ॥ भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्गुणिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ॥ ३६ ॥
न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरेवैति जन्तुः कुमनीष उतीः ॥ नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवाऽज्ञः ॥ ३७ ॥
स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गणोः ॥ यो मायया संततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥ अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ॥ कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्तं उग्रः ॥ ३९ ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥ निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ४० ॥ तदिदं ग्राहयामास सुत-
मात्मवर्ता वरम् ॥ सर्ववेदतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥ ४१ ॥

मज्ञो रसवासनाहीनो नावैति सहृदय एवानुभवति तथेत्यभिप्रायेण व्याचक्षते ॥ ३७ ॥ स इति ॥ यः अमायया कौटिल्यग्राहिणेन सन्ततया निगन्तया अनुवृत्त्या आनकृत्स्नं तस्य भगवतः पादसरोजयोगन्धं भजेत स एव धातुः परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गणोर्हरेः पदवीं स्वरूपं लीलतत्त्वाभावं वा वेद ॥ ३८ ॥ अर्थानि ॥ यतो भागवतन्त्रं सर्वं एव न जानन्ति अथ अतः भगवन्तः सर्वज्ञाः भवन्तो धन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थं प्रक्षैवी अखिललोकनाथे वासुदेवे सर्वात्मकमैकान्तिकम् आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वन्ति । यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः उग्रः परिवर्तो जन्ममरणाद्यावर्त्तो न भवति ॥ ३९ ॥ इदमिति साद्धम् ॥ भगवान् ऋषिव्यासः लोकस्य निःश्रेयसाय ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिन् तत् धन्यं प्रशस्यं स्वस्त्ययनं कल्याणकरं महत् इदं भागवतं तन्नाम पुराणं चकार ॥ ४० ॥ तदिदमिति ॥ व्यासेन दक्षिप्रथनाद्भूतं नवनीत-

मिव यत् सर्ववेदोतिहासानां सारं सारं सम्यगुद्धृतं तदेवेदं भागवतं कर्मभूतं व्यास एव आत्मवतां वरं सूतं शुक्रं ग्राहयामास अध्यापयामास ॥ ४१ ॥ म इति ॥ स शुक्रस्तु गङ्गायां प्रायेण मृत्युर्यन्ताऽन्यत्र संकल्पेन उपविष्टं परमार्थिभिः परितं महाराजं परीक्षितं संश्रवयामास ॥ ४२ ॥ कृष्ण इति ॥ धर्मज्ञानादिभिः पंडितैश्चर्यैः सहैव श्रीकृष्णसूर्ये स्वधाम उपगते अन्तर्हिते सति परे तु स्वधात्रो द्वारकातः उप समीपं प्रभासं गते इत्यर्थमाहुः । तथाच कृष्णः सूर्यः मथुरा उदयशैलः प्रभासोऽस्ताचलः शिष्टाः कोकाः दुष्टा नहाराः पापानि तमासीति एकदेशविवर्तिरूपकेण सूचितं प्रकाशकाभावात् नष्टशां नृणां प्रकाशोद्गमाय अधुना एष भागवताख्यः पुराणहर्षोक्तः उदितः सूर्यस्तंगते सूर्य एवोदिति सूर्यस्य प्रतिमूर्तिः सूर्य एवेति धर्मः कं शरणं गत इत्यस्योत्तरमिदम् ॥ ४३ ॥ तत्रेति सार्द्धम् ॥ हे विभोः तत्र सभायां भागवतं कीर्तयतः भूतिरेजसः विप्रर्षः श्रीशुक्रात् तस्य शुक्रस्यानुग्रहात् तत्र सभायां निविष्टः अहं तद्भागवतमध्यगमं ज्ञातवानस्मि । सोहं यथाधीतं यथामति च वो युष्मान् श्रावयिष्यामि । अन्ययमेदानत्र पदावृत्तिरशेषः ॥ ४४ ॥

स तु संश्रवयामास महाराजं परीक्षितम् ॥ प्रायेणविष्टं गङ्गायां परितं परमार्थिभिः ॥ ४२ ॥ कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ॥ कलौ नष्टदशामेष पुराणाऽकौऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥ तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षैर्भूरितेजसः ॥ अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ॥ सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाऽधीतं यथामति ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसन्निभम् ॥ वृद्धः कुलपतिः सूतं वहूचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ शौनक उवाच ॥ सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर ॥ कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥ २ ॥ कस्मिन्पुगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ॥ कुतः संचोदितः कृष्णः कुतवान्संहितां मुनिः ॥ ३ ॥

इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमात् प्रथमस्य तृतीयके ॥ ३ ॥ चतुर्थे भारतादीनां शास्त्राणामपि गुफने ॥ व्यासस्यापरितोषोक्तिः श्लोकाः सार्द्धास्त्रि-
विंशत्यः ॥ उवाच त्रयमङ्गश्रद्धाः पञ्चविंशदनुष्ठुभः ॥ ४ ॥ इतीति ॥ इति एवं प्रसन्नतया श्रावयिष्यामीति ब्रुवाणं सूतं संस्तूय स्तुत्वा दैव्यमार्षम् । ततस्तुगभावः सिद्धः । दीर्घ-
सन्निभं मुनीनां मध्ये वृद्धः कुलपतिर्गिणमुख्यः वहूच ऋग्वेदी अत एतद्गुणविशिष्टत्वाच्चैः प्रभृत्वेन व्यवस्थापितः शौनकः अब्रवीत् ॥ १ ॥ सूतेति ॥ हे सूत सूत महाभाग वदतां वर यत् यां कथां भगवान् शुक्र आह स्म तां पुण्यां भागवतीं कथां नोऽस्मभ्यं वद ॥ २ ॥ कस्मिन्निति ॥ इयं कथा कस्मिन् पुगे प्रवृत्ता कस्मिन् वा स्थाने प्रवृत्ता केन हेतुना वा प्रवृत्ता भारतादिप्रवृत्तो व्यासस्यैतन्निर्माणप्रवृत्तौ किं कारणमित्यर्थः । कुत इति सार्वाविशक्तस्तसिः । केन संचोदितः प्रेरितः कृष्णः मुनिव्यासः संहितां कुतवान् चक्रे ॥ ३ ॥

तस्येति ॥ तस्य व्यासस्य पुत्रः शुक्रस्तु महायोगी समदृक् समं ब्रह्म पश्यति अतो निर्विकल्पकः निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवान्तः समातिर्यस्याः तथाभूता मतिर्यस्य सः यतः उन्निदः निद्रा अविद्या तत उद्गतः अविद्याशयनादुद्बुद्धः “ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । ” इत्युक्ते । अतएव गूढः अप्रकटः गूढ इव ईयते प्रतीयते ॥ ४ ॥ दृष्टेति ॥ आत्मजं शुक्रं प्रब्रजन्तम् अनुयान्तम् अनुगच्छन्तम् ऋषिं व्यासम् अनन्यमपि दृष्ट्वा जले क्रीडन्त्यो देव्यः अप्सरसः हिया लज्जया स्ववस्त्राणि परिदधुः नद्यस्य सुतस्य शुक्रस्य दर्शने तु लज्जाभावात् न परिदधुः । तच्चित्रं वक्ष्य मुनौ व्यासे पृच्छति सति देव्यः व्यासं जगद्गुरुं तव वृद्धस्यापि स्त्रीपुंभिदा अप्यं पुमानियं स्त्री इति भेदः अस्ति विविक्तदृष्टेः निर्विकारदृष्टेः सुतस्य शुक्रस्य तु यूनापि स्त्रीपुंभिदा नास्ति । वयं कलाग्निस्राः स्त्रीपुंसयोनयनदर्शनैव तदन्तस्तत्त्वं जानीम इति भावः ॥ ५ ॥ कथमिति ॥ कुरुवो जाङ्गलाश्च देशविशेषाः तान् संप्रातः ततो गजसाह्वये गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे हस्ती नाम राजा तेन निर्मितत्वात् उन्मत्तमकजडवधः

तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ् निर्विकल्पकः ॥ एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो गूढ इवेयते ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽनुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्रं देव्यो हिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ॥ तद्वक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥ कथमालक्षितः पौरैः संप्रातः कुरुजाङ्गलान् ॥ उन्मत्तमकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ॥ ६ ॥ कथं वा पाण्डवेयस्य राजपौर्णुनिना सह ॥ संवादः समभूतात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥ स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ अवेक्षते महाभागस्तीर्थकुर्वन्त्वादाथमम् ॥ ८ ॥ अभिमन्युसुतं सूतं प्राहुर्भागवतोत्तमम् ॥ तस्य जन्म महाश्रयै कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥ स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्धनः ॥ प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याऽधिरादश्रियम् ॥ १० ॥

विचरन् स शुक्रः पौरैः शुक्रत्वेन कथमालक्षितः ज्ञातः ॥ ६ ॥ कथमिति ॥ हे तात यत्र संवाद एषा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता षट्चत्वारिंशत् स पाण्डवेयस्य राजपौः पौरीक्षित तादृशेन मुनिना सह संवादः कथं वा समभूत् ॥ ७ ॥ स इति ॥ हि यतः स महाभागः शुक्रः गृहमेधिनां गृहेषु तदाश्रमं तेषां गृहमेधनमाश्रमं तीर्थीकुर्वन् पवित्रीकुर्वन् पवित्रीकरणायैव नतु शिक्षार्थमित्यर्थः । अजयन् वसतीतिवत् प्रयोजने शता गोदोहनमात्रं यावता गौर्दुह्यते तावन्मात्रं कालमेवेक्षते प्रतिक्षते । भागवतव्याख्यानं तु बहुकालपेक्षम् ॥ ८ ॥ वक्रुर्दुतत्वमुक्त्वा श्रोतुरप्याह—अभिमन्युसुतमिति ॥ हे सूत अभिमन्योः सुतं परीक्षितं भागवतेषु उत्तमं प्राहुः अतस्तस्य महाश्रयैरूपं क्त्वम् यत्र ब्रह्मास्त्रस्यापि प्रतिघातः तथा कर्माणि च कलिनिग्रहदीनि नोऽस्मभ्यं गृणीहि कथम् ॥ ९ ॥ स इति ॥ पाण्डूनां पाण्डवानां मानवर्धनः सम्राट् चक्रवर्ती सः परीक्षित् कस्य वा हेतोः अधिरादश्रियम् अधिराजां सन्पदम् अनादृत्य गङ्गायां प्रायेण मरणपर्यन्तमनसं कल्पेन उपविष्टोऽभूत् ॥ १० ॥

नमन्तीति ॥ अङ्ग हे हृत ह स्फुटं शत्रवोपि आत्मनः शिवाय धनानि आनीयपित्वा यस्य पादनिकेतं चरणपीठं नमन्ति अहो स वीरः युवा एव सन् दुस्त्यजां श्रियं राज्यसम्पदम् अमुभिः प्राणैः सहैव उत्तङ्गं कथम् ऐषत् ऐच्छत् आर्षस्तङ्गं छत्याभावश्च । “एष्टु गतौ” इत्यस्य वा ॥ ११ ॥ शिवायेति ॥ ये जनाः उत्तमश्लोकपरायणा भवन्ति ते लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्धयै यद्वा भवनिवृत्तयै मशकार्थो धूम इतिवत् भवं संहरुं वा “क्रियार्थः” इत्यादिना चतुर्थी । भूतये ऐश्वर्याय च जीवन्ति न त्वात्मार्यम् । एवं सत्यसौ राजा निर्विघ्न विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्भूमौ च नहि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुमुचितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदिति ॥ इह यत्किञ्चन पृष्टोऽस्मि तत्सर्वं नोऽस्माभ्यं समाचक्ष्व । यदास्मात् त्वां वाचां विषये गिरां गोचर्यै छान्दसादन्यत्र अत्रैवर्णिकतया वैदिकव्यतिरेकेण ज्ञातं यागं मन्ये । इदं तु वेदपुराणयोर्भेदव्यवस्थयोक्तं तत्त्वं तु टीकायाः शेषभागे ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ द्वापरे इति ॥ युगानां वैश्वस्यतमन्वन्तरियसत्यादीनां सप्तविंशतिसंख्यानां पर्ययोऽतिक्रमो यस्मिन् तस्मिन् द्वापरे नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हाऽऽनीय धनानि शत्रवः ॥ कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्सङ्गमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ॥ जीवन्ति नात्मार्यमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विघ्नं कुतः कलेवरम् ॥ १२ ॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किञ्चन ॥ मन्ये त्वां विषये वाचां ज्ञातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥ सूत उवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ॥ जातः पराङ्गारादोगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥ स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ॥ विविक्तदेश आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥ परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तारंहसा ॥ युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥ भौति-कानां च भावानां शक्तिहासं च तत्कुतम् ॥ अश्रद्धधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान्निमित्तयुषः ॥ १७ ॥ दुर्भेगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ॥ सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दृष्टौ हितममोघदृक् ॥ १८ ॥

सति “पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्” इत्यमरः । यः अष्टाविंशः द्वापरः श्रीकृष्णावतारसम्बन्धेव ज्ञेयः । तत्र तृतीये सन्ध्याख्ययुगाख्यसन्ध्यांशाख्येषु भागेषु तृतीये सन्ध्यां-शाख्ये भागे द्वापरान्ते समनुप्राप्ते सति यद्वा कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापरे युगे युगस्य द्वापरस्य पर्ययेऽवसाने सति हरेः कलया पराशरात् वासव्याम् उपरिचरस्य वसोवीर्याज्जा-तार्यां सत्यवत्यां योगी ज्ञानी व्यासो जातः ॥ १४ ॥ स इति ॥ स व्यासः कदाचित्काले शुचिं शुद्धं सरस्वत्या नदा जलम् उपस्पृश्य आचम्य उपलक्षणतया ज्ञानसन्ध्यादि-च कृत्वा ततः रविमण्डले उदिते सति विविक्तदेशे चित्तैकाग्र्यार्थम् एकान्ते स्थाने आसीनो वसूवेति शेषः । अनेनैव वदरिकाश्रमः सूचितः ॥ १५ ॥ परावरेति विक्रमः ॥ मुनिर्भननशिलः अमोघदृक् अप्रतिहतज्ञानः परावरज्ञः भूतभाविष्यज्ञः स ऋषिः व्यासः अव्यक्तं रंहो वेगो यस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं नाशं वा प्राप्तं दिव्येन

चक्षुषा वीक्ष्य तथा श्रुति युगे युगे तत्कृतं कालकृतं भौतिकानां पञ्चभूतकार्याणां भावानां शरीरादीनां शक्तिहासं च वीक्ष्य तथा जनान् अश्रद्धधानान् निःसत्त्वान्
 धैर्यशून्यान् रजस्तमोमयान् वा दुर्मेधान् मन्दस्मृतिन् अमिजभाव आर्षः । हसितायुषः अल्पायुषः दुर्भगान् दुर्भाग्याश्च वीक्ष्य सर्वेषां वर्णानामश्रमाणां च यत् हितं तत्
 दध्यौ दिव्येन चक्षुषेत्यस्य दध्यावित्यनेन वा सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्होत्रमिति ॥ चत्वारो होतारो होत्रध्वर्युद्गातृब्रह्माणस्तैर्निर्वृत्तं वैदिकं कर्म चतुर्होत्रं
 प्रजानां कर्माधिकृतानां शुद्धं शुद्धिकरं शुद्धशब्दात् “तत्करोति” इति णिजन्तात् अच् । वीक्ष्य विचार्य यजानां सन्तत्यै अविच्छेदाय एकमविभक्तं वेदम् ऋगादिभेदेन
 चतुर्विधं व्यदधात् ॥ १९ ॥ ऋगिति ॥ व्यासेन एकस्मादेव वेदात् ऋग्यजुःसामाथर्वण्यश्चत्वारो वेदा उद्धृताः । इतिहासाः भारताद्याः पुराणानि ब्रह्मादीनि चेति
 समाहारद्वन्द्वः । तच्च वेदार्थस्य बृंहकत्वात् पञ्चमो वेदः उच्यते ॥ २० ॥ तत्रेति ॥ तत्र पैलऋषिः ऋग्वेदधरः अमृत कविः क्रान्तदर्शी जैमिनिः सामगः अमृत उत तथा
 एको वैशम्पायन एव यजुषां विषये निष्णातः कुशलोऽमृत ॥ २१ ॥ अथवेति ॥ दारुणः अभिचारकर्मप्रवृत्त्या ऋरुः सुमन्तुर्मुनिः अथर्वाङ्गिरसामथर्वणां विषये निष्णातः
 चतुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ॥ व्यदधाद्यज्ञस्तैस्त्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥ १९ ॥ ऋग्यजुःसामाऽथर्वण्य वेदाश्चत्वार उद्धृताः ॥ इति-
 हासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥ २० ॥ तत्रग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ॥ वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामृत ॥ २१ ॥
 अथर्वाङ्गिरसामसीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ॥ इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥ त एत ऋषयो वेदं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैः
 प्रशिक्ष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥ त एव वेदा दुर्मेधैर्धर्प्यन्ते पुरुषैर्यथा ॥ एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥ २४ ॥
 स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥ इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥
 आसीत् मे मम पिता रोमहर्षणः इतिहासपुराणानां विषये निष्णातः आसीत् ॥ २२ ॥ त इति ॥ ते पूर्विका एते ऋषयः पैलदयः स्वं स्वं वेदमेकधा व्यस्यन् विभक्त-
 वन्तः “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेति” इति आहभाव आर्षः । स्यतेर्वा रूपम् । ततश्च ते वेदाः शिष्यैः प्रशिक्ष्यैः शिष्यशिष्यैः तच्छिष्यैः प्रशिक्ष्यशिष्यैः शाखिनः तत-
 त्नामपूर्वशाखावन्तोऽभवन् ॥ २३ ॥ त एवेति ॥ ये पूर्वमतिभधाविभिद्यार्प्यन्ते स्म त एव वेदाः यथा दुर्मेधैः दुर्मेधोभिः पुरुषैर्धर्प्यन्ते अमिजभाव आर्षः । एवंप्रकारेण
 कृपणवत्सलः दीनेषु स्निग्धः भगवान् व्यासः वेदविभागं चकार ॥ २४ ॥ स्त्रीति सार्द्धम् ॥ २४ ॥ स्त्रीति श्रेयसि श्रेयःसाधने मूढानामनधिकारिणां स्त्रीणां शूद्राणां द्विजबन्धूनां
 त्रैवर्णिकेषु हीनानां च त्रयी श्रुतिगोचरा अनधिकारित्वात् श्रवणविषयो नास्ति अतस्तेषाम् एवमेव न करिष्यमाणभारतप्रकरणे इह लोके श्रेयः भवेत् इति हेतोः मुनिना
 व्यासेन कृपया भारतं नामाख्यानं कृतम् । गोचरशब्दस्य नियतपुंस्त्वेन गोचर इति वा पाठः ॥ २५ ॥

एवमिति द्वयम् ॥ हे द्विजाः एवं सदा भूतानां श्रेयसि प्रवृत्तस्यापि व्याप्तस्य यदा सर्वात्मकेन अनेकोद्देशवतापि कर्मणा यद्वा स्वार्थे कः । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि हृदयं ननुत्थत् कृतार्थमात्मानं नामन्यत । ततः न अतिप्रसीदत् हृदयं यस्य स धर्मावत् शुचौ सारस्वत्यास्तटे विविके एकान्ते स्थितः चिन्ताप्रसन्निहेतुं वितर्कयन् स्वगतमिदं प्रोवाच ॥ २६ ॥ २७ ॥ धृतेति ॥ धृतव्रतेन मया हि निर्व्यलीकेन निष्कपटेन चेतसा छन्दांसि गुरवः अग्रयथ मानिताः पूजिताः तेषामनुशासनं च गृहीतम् ॥ २८ ॥ भारतेति ॥ यत्र भारते स्त्रीशूद्रादिभिरेपि उत्तशब्दात्रैवर्णिकैश्च धर्मादिः चतुर्वर्गः दृश्यते । तस्य भारतस्य व्यपदेशेन मिषेण आम्नायार्थो वेदाग्रयथ दर्शितः ॥ २९ ॥ अथेति ॥ अथापि तथापि बताग्रयं मे देहाः देहे भव आत्मा जीवः आत्मना स्वरूपेण विमुक्त्योक्तानादिभिः परिपूर्णोपि असम्पन्न इव अपूर्ण इव तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति न केवलमसम्पन्न इव । किंतु ब्रह्मवर्चसं वेदश्रवणाध्ययनाध्यायनोत्कर्षजं तेजस्तद्वान् ब्रह्मवर्चसी अपि असत्तम इवाभाति । यद्वा ब्रह्मवर्चसे साधवो ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमोपि

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापि यदा नाऽनुत्थद्भृदयं ततः ॥ २६ ॥ नातिप्रसीदद्भृदयः सारस्वत्यास्तटे शुचौ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मावित् ॥ २७ ॥ धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोऽग्रयः ॥ मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ २८ ॥ भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ॥ दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥ अथापि वत मे देहो ह्यात्मा चैवात्मनाविभुः ॥ असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ॥ ३० ॥ किं वा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः ॥ प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ॥ कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

उत्तम इति वा पाठः । समासान्ताभावे आर्षे विप्रत्ययान्तापाठे ब्रह्मवर्चसी अपित्यर्थः ॥ ३० ॥ किं वेति ॥ किंवा अथवा परमहंसानां प्रियाः भागवता धर्माः प्रायेण भूयस्त्वेन न निरूपिताः । हि यतः ते एव भागवतधर्माः परमहंसा वा अच्युतस्य प्रियाः अत एवात्मा असम्पन्न इवाभाति । अत्र भक्तिरसिकाः प्राहुः । भागवतधर्म-शब्देनात्र भक्तिरेव व्याख्यातुं शक्या नतु ज्ञानम् । नारदेनाग्रे भगवदशोषणनस्यैवोपदेशात् । अतः परमहंसा अपि भक्ता एव अतः परमहंसा संहितेयमिति ज्ञानिभिरत्र स्वत्वं नारोपयामिति ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ एवम् आत्मानं खिलं न्यूनं मन्यमानस्य खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः परस्मैपदमार्षम् । तस्य कृष्णस्य व्याप्तस्य प्रागुदाहृतं सारस्वतीतीरस्थमाश्रमं नारदः अभ्यागात् । अत्र भगवदवतारत्वादसंभावितवप्यसर्वज्ञताचिन्ताप्रसादौ व्याप्तस्य श्रीकृष्णैव सर्ववाञ्छाशरीरोर्भणमार्गवतस्य प्रादुर्भावार्थमेव बलादुपपादितौ । ततो नारदोपदेशात् भागवते प्रादुर्भूते सर्वज्ञताचिन्ताप्रसादावुद्भाविनौ ॥ ३२ ॥

तमिति ॥ मुनिव्यासः सुपूजितं तन्नारदमागतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामास । विधिं ब्रह्माणमिव विधिवत् वच्छब्दः इवार्थत्वेन समास इत्यप्याहुः ॥ ३३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिका ॥ गङ्गानसहायश्चतुर्थे प्रथमस्य व्याधिमाम् ॥ ४ ॥ पञ्चमे सर्वधर्मभ्यो हरिकर्तनगौरवम् ॥ व्यासाय नारदः स्माह श्लोकास्तत्र खर्वर्धयः ॥ चत्वार्युवाचेति माङ्घ्रिचन्द्रबाणा अनुष्टुभः ॥ ५ ॥ अथ तमिति ॥ अथ सुखम् आसीनः बृहच्छूयाः महायथाः वीणापाणिः मुखप्रसत्त्या स्मयन्निव यद्वा अहो महानपि मुहतीति विस्मयमानः इव शता आर्षः । देवर्षिः उप समीपे आसीनम् आतिव्येष्टपाद्यादिभिरुपासनां कुर्वन्तमेवेति वा तं विप्रं व्यासं ग्राह स्म ॥ १ ॥ पाराशर्येति ॥ हे पाराशर्य हे महाभाग भवतः शारीरः शरीराभिमानो आत्मा तेन आत्मना शरीरेण कञ्चित्परितुष्यति तथा मानसः आत्मा मनोभिमानो तेन आत्मना मनसा कञ्चित्परितुष्यति नो एव वा भङ्गिभेदेन व्याध्याधिराहित्यप्रश्नः ॥ २ ॥ जिज्ञासितमिति ॥ यः त्वं सर्वैरर्थैः धर्मादिभिः परिवृहितं पूर्णं भारतं कृतवान् अनस्तस्य ते

तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ॥ पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ अथ तं सुखमासीनं उपासीनं बृहच्छ्रवाः ॥ देवर्षिः प्राह विप्रर्षी वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ पाराशर्य महाभाग भवतः कश्चिदात्मना ॥ परितुष्यति शरीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महद्द्रुतम् ॥ कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिवृंहितम् ॥ ३ ॥ जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्रह्यं सनातनम् ॥ अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थं इव प्रभो ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वाऽऽत्समभात्मभूतम् ॥ ५ ॥

महत्सर्वोपकारकम् अद्भुतमपूर्वम् अपि जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं यमादि यत्तत् सर्वं सुस्पष्टम् एव । अपिथद्वन्द्वशुद्धितं च । अयमिति पाठो सर्वोद्यमम् । य इत्यत्र यदिति पाठो यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ जिज्ञासितमिति ॥ हे प्रभो यस्तनानं नित्यं परं ब्रह्म तदपि त्वया जिज्ञासितं वेदान्तमूत्रकरणेन विचारितम् । अत्र इच्छार्थता न विवक्षिता । अन्यत्रापि क्वचित् अजिज्ञासितमद्वयम् इत्यादौ अर्थितम् अधिगतमनुभवगोचरीकृतमित्यर्थः । अथापि त्वम् अद्वयार्थ इव आत्मानं शोचसि तत्किमर्थमिति शङ्कः ॥ ४ ॥ अस्तीति ॥ त्वया उक्तम् इदं सर्वं भारतनिर्माणदि मे मम अस्ति एव तथापि मे आत्मा शरीरो मानसश्च न परितुष्यते तद्वर्षः । अतः वयम् अगाथा गर्भगोरो बोधो यस्य तम् आत्मभगो ब्रह्मा तस्य आत्मनः देहात् भूतं जातं त्वा त्वाम् अव्यक्तमस्फुटं तस्य अपरितोषस्य मूलं पृच्छामहे तद्वर्षः । हे इति सिद्धं पदं वा ॥ ५ ॥

तद्वागिति ॥ अवद्ववत्यपि अपशब्दादियुक्तेऽपि गाढादिवन्धरहितेऽपि वा यत्र सम्यग्बन्धोऽपि नास्ति कुतो रसालङ्कारादिरित्यर्थः । यस्मिन् वाग्विसर्गे श्रुतिश्लोकम् अनन्तस्य यशोभिरङ्कितानि नामानि भवन्ति अतएव च यत् यं वा विसर्गं यानि नामानि वा साधवः शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति च स चासौ वाग्विसर्गः कथाप्रसङ्गः जनानां समूहो जनता तस्या अधानां विप्लवो नाशको भवति विप्लवतेरन्तर्भावितव्यमिति । अधानां विप्लवो यस्यादिति व्यधिकरणे बहुव्रीहिर्वा ॥ ११ ॥ नैष्कर्म्यमिति ॥ कर्मनिवृत्तिप्राप्त्य-
त्वान्निकर्मब्रह्म तदेकाकारत्वात्पत्वाच्चैष्कर्म्यं निष्कर्मतात्पर्यं निरञ्जनम् । अज्यतेऽनेन तदञ्जमुपाधिस्तन्निवर्तकमपि ज्ञानमच्युते भावो भक्तिस्तद्दर्जितं चेत् अलमत्यर्थं न शोभते सम्यगापरोक्षाय न कल्पते तदा यत्पुनः शब्दसमूहं साधनकाले फलकाले च दुःस्वरूपं काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं तच्च तदपि कर्म ईश्वरे नार्पितं चेत् कुतः शोभेत बहिर्मुखतया सत्वशोधकत्वाभावात् । प्रेमसत्काले अलमतिशयेन निरञ्जमुपाधिरहितमपरोक्षमपि ज्ञानम् अच्युते यो भावश्चिदानन्दविग्रहत्वभावना तदहितं चेत् शोभेत बहिर्मुखतया सत्वशोधकत्वभावात् । प्रेमसत्काले अलमतिशयेन निरञ्जमुपाधिरहितमपरोक्षमपि ज्ञानम् अच्युते यो भावश्चिदानन्दविग्रहत्वभावना तदहितं चेत् न शोभते मायाशबलतालक्षणाकर्षभावनया भक्तिसत्त्वेऽपि मोक्षसाधकं न भवतीत्यर्थः । भगवतोऽचिन्त्यशक्त्या नष्टस्याप्युपाधेः पुनः पुनः प्ररोहात् “जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते

तद्वाग्विसर्गो जनताऽवविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ॥ कुतः पुनः शब्दभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥ अथो महाभाग भवानमोघदृक्कुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥ ततोऽन्यथा किंचन यदिवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ न कुत्रचित्कापि च दुस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवारूपदम् ॥ १४ ॥

क्वचित्संसारवासनाम् । ” इत्युक्तेरिति व्याचख्युः ॥ १२ ॥ अथो इति ॥ यतो भक्तिरहितानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि व्यर्थान्येव । अथो अतः कारणात् हे महाभाग भवान् अमोघा यथार्था दृक् धीर्यस्य शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य सत्ये रतः धृतानि व्रतानि येन तादृशास्ति अतः त्वम् अखिलस्य लोकस्य बन्धमुक्तये तत् सर्वजनप्रिय-
म् उरुक्रमस्य विचेष्टितं विविधां ललां समाधिना चिचैकाग्र्येण अनुस्मर स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः । वाक्यभेदान्दन्वय्यमपुरुषो नानुपपन्नः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ तत उरुक्रमचेष्टितात् पृथक् वस्तुनि विषयादौ ह्य यस्य अत एव उरुक्रमचेष्टितात् अन्यथाऽन्यप्रकारेण यत् किंचन अर्थान्तरं विवक्षतः वक्तुमिच्छतो जनस्य तया विवक्षया कृतैः स्फुरितैर्व-
क्तव्यत्वेनोपस्थितैः रूपैर्नामभिश्च दुःस्थिताऽनवरथिता सती मतिः कुत्रचित् कदाचित्कापि विषये वातेन आहता आघूर्णिता नौरिव आस्पदं स्थानं न लभेत तादृशवाक्यस्य विवक्षान्यनर्थावहा किं पुनर्वचनं तदनुष्ठानं वेति भावः ॥ १४ ॥

हरियशो विना भारतादिषु कृतं धर्मवर्णनमपि प्रत्युत विरुद्धं जातमित्याह—जुगुप्सितमिति॥ धर्मकृते मुनिनिषेधमगवहुणानामिति विदुगेकर्तव्या हर्षयथाहृणाथमेव जुगुप्सितं निन्द्यं काव्यकर्मदिकम् अनुशासतः उपदेशतस्त्वनः सकाशादेव स्वाधारकस्य विषयेषुत्पत्तिरिति एव राणिणो लोकस्य महान् व्यतिक्रम उपपुवो जातः यतः यस्य नव वेदव्यासस्य वाक्यतो “ देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य स्वादन् मांसं न दोषमाह । ” इत्यादिविधिवेव धर्म इति स्थितः । आग्रहवान् इतः श्राद्धतो जनः तस्य धर्मस्य निवारणं “ न कर्मणा न प्रवया ” इत्यादि “ सर्वधर्मान् परित्यज्य ” इत्यादि वा न मन्यते गार्हस्थानधिकारिविषयमेतदिति कल्पयति । तथा च तेषां वचः “ तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽल्पपङ्कजादयो नराः । गृहस्थत्वं न शक्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः॥ ” इत्यादि ॥ १५॥ विचक्षणः निपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्या अवन्तपारग्य न अन्तःकालतः पारं च देशतः यस्य तस्य विमोः सुखं निर्विकल्पसुखत्वं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति नतु अविचक्षणः अतो हेतोः ततो भवान् प्रशस्यः “ इतगायोपि ” इति प्रथमा न्तात्तसिः त्वमिति शेषः अतोमध्यमपुरुषः । भवञ्चिति षष्ठे संबोधनम् । अनात्मनो देहाद्यभिमानितः अतएव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य श्रेयमे विमोक्षेष्टिनं दर्शय १६

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्यतिक्रमः ॥ यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ १५ ॥

विचक्षणोऽस्याहिति वेदितुं विभोरनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ॥ प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विमोः ॥ १६ ॥

त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपकोऽय पतेत्ततो यदि ॥ यत्र क वा भद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थ आतोऽभजतां स्वधर्मतः ॥ १७ ॥

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतासुपर्यधः ॥ तद्व्यभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररहसा ॥ १८ ॥ न वै

जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यव्यवदङ्गः संसृतिम् ॥ स्मरन्मुकुन्दं चृपुगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वेति ॥ “ सर्वधर्मान् परित्यज्य ” इति वचनात् स्वधर्मं त्यक्त्वापि हेतुश्रणाभ्युजं भजनः यदि अपक्व एव ततो भजनत्कथंचित्यतेतु भक्ष्येत वा नदा यत्र क वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिक्तस्याभद्रमार्गैक नाभेदेत्यर्थः । भक्तियासनासद्भावादिति अभजताम् अभजन्तिस्तु संबन्धमात्रविक्षया पृथी । केवलं स्वधर्मतः को वा अर्थः आतः यातः ॥ १७ ॥ तस्यैवेति॥ यत् उपरि ब्रह्मपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तम् अधः स्थावरपर्यन्तं च भ्रमताम् भ्रमद्भिर्जीविनं लभ्यते पृथी तु पूर्ववत् । कोविदो विवेकी जनस्मन्यैव भगवद्भक्तियोगस्य हेतोः प्रयतेत तत् विषयजं सुखं तु गभीररहसा कर्मदोषममर्थेन कालेन उद्धोषितात् अन्यतः प्राचीनकर्मण एव सर्वत्र नरकादावपि दुःखवत् लभ्यत एव । यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत् अतो विषयसुखलाभाय यत्नमकृत्वा भक्त्यै यत्नः कार्यः ॥ १८ ॥ न वै इति॥ अङ्ग हे मुने मुकुन्दसेवी जनो जातु कदाचित्कथंचन कुयोनितोपि अन्यवत् केवलकर्ममो यथा संसृतिमाव्रजति तथा संसृतिं न वै आव्रजेत् नैवाविशेत् । यतः असौ जनः रसग्रहः भक्तिरसग्राही अतः मुकुन्दङ्गुलपृष्ठमालिङ्गनं पुनः पुनः स्मरन् विहातुं नेच्छेत् १९

इदमिति ॥ इदं विश्वं हि भगवानिव इव एवार्थे भगवानेवेत्यर्थः । यतो निर्विकाराद् भगवतो जगतः स्थाननिरोधसंभवाः स्थितिलयेत्यादा भवन्ति स भगवांस्तु नृभ्योऽतिरः अधिकदेशवृत्तित्वाद् ईश्वराल्पपञ्चो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपञ्चात् पृथगित्यर्थः । यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः सजीवोपि भगवान् तद्वचनित्वात्तन्नेचेनः प्रयोजो नास्ति अस्मास्तु इदं विश्वं भगवानिव सदिव चेतनमिवेति नतु भगवानेवेत्यर्थ इत्याहुः तद्धि भवान् स्वयमेव वेद तथापि वै निश्चितं भवतस्तत्र प्रदेशमात्रमेकदेशमात्रम् “आना-
यवान्युरूपो वेदे इत्यादि श्रुत्यर्थसंपादनाय प्रदर्शितम् ॥ २० ॥ त्वमिति ॥ हे अमोघदृक् त्वम् आत्मानं परस्य पुंसः परमात्मनः कलासंभूतम् अजमपि जगतः शिवाय भवानिह आत्मना स्वयमेवोहि तत्तस्मात् महानुभावस्य हेररस्युदयः पराक्रमः अपि अधिकं गण्यतां निरूप्यताम् ॥ २१ ॥ इदं हीति ॥ यत् उत्तमश्लोकस्य हेरणानामनुवर्णनं तत् इदमेव हि पुंसः तपसः श्रुतस्य शास्त्रश्रवणस्य वा स्विष्टस्य सम्यक्कृयजनस्य सूक्तस्य सद्बचनस्य बुद्धिदत्तयोः ज्ञानदानयोः अविच्युतः नित्योर्थः फले कविभिर्निर्दिष्टः

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः ॥ तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् ॥ २० ॥ त्वमा-
त्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ॥ अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाम्बुदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥ इदं हि
पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ॥ अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निर्दिष्टः यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥ अहं
पुरातीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ॥ निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृपि निर्विविक्षताम् ॥ २३ ॥ ते मय्यपे-
ताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥ चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पमपिणि ॥ २४ ॥ उच्छिष्टले-
पाननुमोदितो द्विजैः सकृत्सम भुञ्जे तदपास्तकिलिषः ॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥

नान्यत् श्रुतादौ भावे निष्ठा । सर्वशास्त्रवाक्यानां भगवत्येव तात्पर्यात् ॥ २२ ॥ अहमिति ॥ हे मुने अहं पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्यनि वेदवादिनां कस्याश्चन आ-
स्याः सकृत्तात् अभवं जात आसं तथा बालक एवाहं प्रावृपि वर्षोपलक्षिते चातुर्मास्ये निर्विविक्षतां निर्वेशमेकत्र वासं कर्तुमिच्छतां योगिनां शुश्रूषणे निरूपितः निमृक्तः
॥ २३ ॥ ते इति ॥ यद्यपि ते मुनयो योगिनः तुल्यदर्शनाः शुश्रूषकेषु अशुश्रूषकेषु च समदृश्यस्तथापि अपेतान्यखिलानि चापलानि यस्मान्ममिन दान्ते नियतेन्द्रिय
अधृतक्रीडनके त्यक्तक्रीडाभाधने अनुवर्तिनि अनुकूले अल्पभाषिणि शुश्रूषमाणे अर्भके बाले मयि स्वाभाविकरुपालुतया कृपां चक्रुः ॥ २४ ॥ उच्छिष्टेति ॥ तेषां दशादिनां
द्विजैः अनुमोदितोऽनुज्ञातोऽहम् उच्छिष्टस्य लेपान् पात्रलपान् सकृत् भुञ्जे स्म तेषां नित्यमेकवारभोजित्वात् अहमपि नित्यं सकृत् भुक्तवान् तेन भोजनं पात्रान्नकिन्त्ययां जानः ।
एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसो मे तेषां धर्मे परमेश्वरभजने एवात्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्मेत्यनुपपन्नः । यद्वा अन्यस्यापि एवं प्रवृत्तस्य चद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥

तन्नेति ॥ अंग हे मुने तन्नाहं प्रतिदिनं मनोहराः कृष्णकथाः प्रगायतां तेषाम् अनुग्रहेण ताः कथाः आसमन्तात् अशृणवं श्रुतवानस्मि । श्रद्धया ताः कथाः विशृण्वतः मे अनुपदं प्रतिक्षणं मम प्रियं श्रवो यस्य तस्मिन् हरौ रुचिरभवत् । अतो ममेत्यस्य न पौनरुक्त्यम् । मे श्रद्धया ममेव स्वतः सिद्धया नतु बलाजनिताया इति वान्वयः ॥ २६ ॥ तस्मिन्निति ॥ हे महासुने तदा तस्मिन् प्रियश्रवसि भगवति लब्धरुचेर्ममास्खलिता अग्रनिहता मतिरतत्तवदित्यनुपदङ्गः । यया मत्या अहं फे प्रपञ्चतीति ब्रह्मरूपे मयि सप्तसत् स्थूलं सूक्ष्मं चैतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं नतु वस्तुतोऽस्तीति तत्क्षणमेव अपश्यमिति तडाषः । प्रेमभक्तस्तु यया मत्या स्वमायया हेतुना वर्चमानं येदेतत् सप्तसत् स्थूलं सूक्ष्मं चशरीरं तद्ब्रह्मणि श्रीकृष्णविषय एव कल्पितमपश्यम् । स्थूलं शरीरं भगवत्प्रणत्यादौ सूक्ष्मं श्रवणदर्शनादिषु इति व्याचक्षुः ॥ २७ ॥ एवं शुद्धे त्वंपदार्थे ज्ञाते देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तये तत्कारणभूतरजस्तमोनिर्वर्तिका दृढा भक्तिर्जातित्याह—इत्यमिति ॥ इत्थं महात्मभिर्मुनिभिर्मनोभिः संकीर्त्यमानम् अमलं

तन्नाहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ॥ ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यङ्गः ममाभवद्गुचिः ॥ २६ ॥ तस्मिन्स्तदा लब्धरुचेर्महासुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ॥ ययाहमेतत्तदसत्स्वमाययाऽपश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥ २७ ॥ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तं हरौर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ॥ संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्माभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपदा ॥ २८ ॥ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ॥ श्रद्धानस्य बालस्य दान्तस्यानुचारस्य च ॥ २९ ॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्ताशाद्भगवतोद्दि-
तम् ॥ अन्ववोचन्मिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ॥ ३० ॥ यैनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ॥ मायानुभावमविदं येन गच्छ-
न्ति तत्पदम् ॥ ३१ ॥

हेर्यशः अनुसवं त्रिकालं शरत्प्रावृषिकौ द्वौ ऋतु व्याप्य विशृण्वतो मे मम आत्मनां जीवानां रजस्तमसी अपहन्तीति सा भक्तिः प्रवृत्ताऽभूत् ॥ २८ ॥ तस्येति द्वयम् ॥ दीनवत्सलाः चातुर्मास्यानन्तरं गमिष्यन्तस्ते योगिनः एवमुक्तप्रकारेण भगवत्यनुरक्तस्य प्रश्रितस्य नम्रस्य हतैनसः नष्टप्रापस्य श्रद्धानस्य दान्तस्य जितेन्द्रियस्य अनुचरस्य शुश्रूषमाणस्य तस्य शुद्धत्वंपदार्थस्य बालस्य मे ममोपरि कृपया यत्ताक्षात् भगवता ब्रह्मणे उदितं गुह्यतमं ज्ञानं भागवताख्यं शास्त्रं तत् अन्ववोचन् उपदिष्टवन्तः । साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यं तत्साध्यं विविकलज्ञानं गुह्यतरं तत्प्राप्येश्वरज्ञानं गुह्यतमम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ येनेति ॥ येन ज्ञानेन एव अहं वेधसः जगत्कर्तुः भगवतो वासुदेवस्य मायाया अनुभावम् अविदं लब्धवान् ज्ञातवान् “विदिल, लोभे” येन च तस्य भगवतः पदं स्वरूपं वैकुण्ठाख्यं वा गच्छन्ति तदन्ववोचन्निति ॥ ३१ ॥

एतदिति ॥ हे ब्रह्मन् यत् ईश्वरे सर्वान्यन्तरि ब्रह्मणि अप्रच्युतपूर्णरूपे भगवति कर्म भावितं समर्पितं तदेतत् तापत्रयस्याध्यात्मिकद्विधिक्रित्वितं भेषजं निवर्तकं सत्वशोधकं संसूचितम् ॥ ३२ ॥ संसारहेतोरपि कर्मणस्तापत्रयनिवर्तकत्वं सामग्र्यभेदेन सदृष्टान्तमाह—आमयो गेगः येन भूतादिना जायते तदेव केवलमायं रोगकारणभूतं द्रव्यं तमायं न पुनाति न निवर्तयतीत्यर्थः। किंतु चिकित्सितं द्रव्यान्तरैर्भावितं मयुनात्येव पुनरितत्र निवर्तनार्थः। यद्वा य आमयो येन घृतादिना जायते तदेव घृतादि द्रव्यं चिकित्सितम् औषधान्तरभावनया चिकित्सारूपतां नीतं सत् आमयं न पुनाति न रक्षति नाशयतीत्यर्थः। पुनरिति तत्र भक्षणार्थं। चिकित्सितमिति चिकित्साशब्दात्तत्करोतीति णिच् ततः कः ॥ ३३ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ एवमेव सर्वं नित्याः काम्या नैमिचिकाश्च क्रियायोगाः स्वतः नृणां संसृतेर्हेतवः अपि ते एव परे परमेश्वरे कल्पिताः समर्पिताः सन्तः आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पन्ते समर्था भवन्ति। अत्र च प्रथमं महत्सेवा ततश्च तत्कृपा नतः तद्धर्मश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणं ततो भगवति रतिः तथा च देहद्वयविवेकाल्मज्ज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वाद्विभगवद्गुणविर्भाव इति क्रमां दर्शितः इति

एतत्संसूचितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥ ३२ ॥ आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ॥ तदेव ह्यायं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥ एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ॥ त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४ ॥ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ॥ ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिभ्याऽऽकृत ॥ गुणानि गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥ ३६ ॥ ॐ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ ३७ ॥

स्वामिचरणाः। सारार्थसन्दर्शिन्यां तु “सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः। भजनेषु स्पृहा भक्तिरन्तर्याम्यस्ततः ॥ स्याद्विश्वा रुचिरासकी रतिः प्रेमा ततः परम् ॥” इति द्वादश भूमिकाः अत्रोक्ताः। ततो दर्शनसाक्षान्ताधुप्यानुभवौ उत्तराध्याये वक्ष्येते इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ यदिति ॥ हि यस्मात् हेतोः अत्र कर्मसमौ भगवदर्थितत्वाद्भगवत्परितोषणं निष्कामं यत् कर्म क्रियते यत् भक्तियोगसमन्वितं ज्ञानं तत् तस्य भगवत्परितोषणकर्मण एवाधीनम्। भगवदर्थितकर्मणऽतःकरणशुद्धिस्ततो भक्तिस्ततो वासनानिवर्तकं ज्ञानमिति क्रमः ॥ ३५ ॥ कुर्वाणा इति ॥ यत्र यदा भगवतः शिक्षया “यत्करोषि यदश्नासि” इत्यादिरूपया कर्माणि कुर्वाणा भवन्ति तदा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि असकृत् मुहुर्मुहुर्गुणान्ति श्रीकृष्णमनुस्मरन्ति च। अतो भगवदर्थितं कर्म भक्तियुक्तं ज्ञानं जनयतीति भावः ॥ ३६ ॥ नम इति ॥ वयं भगवते वासुदेवाय तुभ्यं नमः नमनं धीमहि मनसा कुर्वीमहि आर्षः प्रयोगः। तथा प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय संकर्षणाय च नमः धीमहि इत्यनुपुङ्गः। प्रणवादिस्त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मको मन्त्रः इति सारार्थसन्दर्शनी। मान्विकास्तु वासुदेवादिभिः ककारादीनां ग्रहणात् क्लीमिति कामबीजरूपो मन्त्रो बोध्यते इत्याहुः ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ इति मन्त्रमूर्तिं मन्त्रध्यानोक्तमूर्तिं वस्तुनस्तु अमूर्तिकं यज्ञपुरुषं भागवन्तं यः मूर्तीनां वासुदेवादीनाम् अभिधानेन नामचतुष्टयेन यजते पञ्चरात्रोक्तविधिना वागदे-
वाय नमः प्रदुष्टाय नमः इत्येवं षोडशोपचारैर्यः पूजयेत् स पुमान् सम्यग्दर्शनः सम्यग्ज्ञानवान् भवति । अमूर्तिकमित्यस्य मन्त्रोक्तवागिदृशमूर्तिद्वयमिति म्याभिचरणाः ।
प्राकृतमूर्तिर्निर्दिष्टमिति भक्ताः ॥ ३८ ॥ इममिति ॥ हे ब्रह्मन् केभ्यः इमं पूर्वोक्तं स्वस्य निगममुपदेशं मयाऽजुष्टितम् अवेत्य ज्ञात्वा मे महं ज्ञानं म्वातुमस्म्य ऐश्वर्य-
मणिमार्गिकं स्वस्मिन् भावं प्रेम भक्तिं चादात् ॥ ३९ ॥ त्वमपीति ॥ अदभ्रमन्त्रं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत येन विश्रुतेन ब्रह्म विदां विदुषां वृत्तिमत्तं चान्दमिच्छा-
समाप्यते पुनर्निष्ठाता न भवेत् तत् विभोर्भिगवतः विश्रुतं यशः त्वमपि आख्याहि कथय । अन्यथा प्रकाशनेरेण तु दुःखमृदुः अर्द्धात्त्वनां धाटिमन्त्रां जीवन्तं मो-
क्षस्य निर्वाणं शान्तिं विवेकिनः न उशन्ति न मन्यन्ते ॥ ४० ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथर्मचिन्ताथर्थाशिकास् ॥ गङ्गागहायः प्रथमस्याध्यायं पञ्चमं अध्यात् ॥ ५ ॥ परेतु-

इति मृत्युभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकम् ॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८ ॥ इमं स्वनिगमं ब्रह्मवेत्य मदनुष्ठितम् ॥
अदान्मे ज्ञानभैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केभ्यः ॥ ३९ ॥ त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् ॥ आख्याहि दुःख-
मुद्वर्दितात्मनां संकेशनिर्वाणमुशान्तिं नान्यथा ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे व्याख्यानसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूत
उवाच ॥ एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च ॥ भूयः प्रपच्छ तं ब्रह्मन्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ भिक्षुभिर्भाषा-
सिते विज्ञानादेष्टुमिस्तव ॥ वर्तमानो वयस्याऽऽद्ये ततः किमकरोद्भवाच् ॥ २ ॥ स्वायम्भुव कथा वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः ॥ क्रथं
चेदमुदस्नाक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ॥ ३ ॥

नारदः स्माह हरिकीर्तनजं स्वकम् ॥ सद्भाग्यं पूर्वजन्मोत्थं पदान्यत्राद्वैतहयः ॥ अनुष्टुभस्तत्त्वब्रह्म उवाचेति चतुष्टयम् ॥ ६ ॥ एवमिति ॥ हे ब्रह्मन् !
शौनक सत्यवतीसुतो भगवान् व्यासः देवर्षेर्जन्म कर्म च एवं निशम्य भूयः पुनरपि तं नारदं प्रपच्छ ॥ १ ॥ भिक्षुभिरिति ॥ तत्र विज्ञानस्य आदेष्टृभिः उपदेशकैः भिक्षुभिः
विप्रवसिते विप्रोषिते दूरदेशगमने कृते सति भावे कः सम्भ्रमाणाभाव आर्षः । आद्ये बाल्ये वयसि वर्तमानः भवान् ततोऽनन्तरं किम् अकरोत् त्वच्छिष्येहमपि
तथा चिकीर्षमिति भावः ॥ २ ॥ स्वायम्भुवेति ॥ हे स्वायम्भुव स्वयंभुवः ब्रह्मणः पुत्र ते तव परं बाल्यादुत्तरं ध्रुवः आयुः कथा वृत्त्या वर्तितं व्यातीतं रामो
राज्यमचिकीर्षादित्यादाविव स्वार्थे णिच् ततः कः । ते त्वया परं वयः कथं नीतमिति स्वाभिचरणाः । तत्र त्वेत्यर्थे ते इति पुबन्ततिशक्तमव्ययम् । मरणकाले प्राप्ते
इदं द्रुसिपुत्रभूतं कलेवरं शरीरं च कथम् उदस्नाक्षीः त्यक्तवानसि ॥ ३ ॥

प्राक्कल्पेति ॥ हे सुरसत्तम एष कल्पपर्यन्तः कालः ते तव प्राक्कल्पः पूर्वकल्पः विषयो यस्याः तांसां जन्मवृत्तान्तानुसन्धानरूपां स्मृतिं कथं न व्यवधात् व्यवधाय न स्व-
 ण्डितवान् अडागमाभाव आर्षः । हि यस्मात् एष कालः सर्वेषां निराकृतिर्नाशो यस्मात् ईदृशोऽस्ति वाक्यभेदाच्च एष इत्यस्य पौनरुक्त्यदोषः । न ह्येवेति क्वचित् पाठः
 तत्रैकवाक्यतैव ॥ ४ ॥ भिक्षुभिरिति ॥ द्वितीयश्लोकव्याख्यया व्याख्यातप्रायः अकारणम् अकार्षम् । रषयोर्विशेषश्छन्दोनुरोधेन ॥ ५ ॥ एकात्मजेति ॥ एक एवाह-
 मात्मजो यस्याः सा योषित् मृदा किंकरी च मे जननी न अन्या गतिः पालनहेतुरस्य तस्मिन् आत्मजे सद्यं स्नेहस्यानुबन्धनमुद्बुद्धिं चक्रे ॥ ६ ॥ सा इति ॥ मम योगश्रे-
 मम् अपातश्रातिर्योगः प्राप्तस्य रक्षा क्षेमं पालनमाधनमित्यर्थः । इच्छन्ती अपि सा अस्वतन्त्रा पराधीना अतो योगक्षेमे न कल्या न समर्था आसीत् । हि यस्मात् लोकः
 यथा दारुमयी योषा स्त्री पुनिका यन्त्रयितुर्वशे निवृत्तिं तथा ईशस्य वशे निवृत्तिः ॥ ७ ॥ अहमिति ॥ दिग्देशकालेषु अव्युत्पन्नः अनभिज्ञः पञ्चहायनः पञ्चवर्षः बालकः अहं

प्राक्कल्पविषयमेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ॥ न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवासिते विज्ञानादेह-
 भिर्मम ॥ वर्तमानो वयस्याऽऽद्ये तत् एतदकारणम् ॥ ५ ॥ एकात्मजा मे जननी योपिन्मृदा च किंकरी ॥ मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुव-
 न्धनम् ॥ ६ ॥ साऽस्वतन्त्रा न कल्पाऽऽसीद्योगक्षेमं ममेच्छन्ती ॥ ईशस्य हि वशे लोको योपा दारुमयी यथा ॥ ७ ॥ अहं च तद्ब्रह्मकुल-
 अधिवांस्तद्वेक्षया ॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥ ८ ॥ एकदा निर्गतां गेहादुहन्तीं निशि गां पथि ॥ सपौऽदशत्यदा-
 स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥ तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभोपसतः ॥ अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

स्फीताअनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ खेटखर्वटवादींश्च वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥

च तदवेक्षया मातृकर्त्रीका या ममाऽवेक्षा तया सा मां नाऽत्यजदत्त इत्यर्थः । तस्या मातुः स्नेहानुबन्धस्यवेक्षया कदा विरमेदिति प्रतीक्षयेत्यर्थः इति स्यामिचरणाः ।
 तस्मिन् ब्रह्मकुले अधिवात् वासं कृतवान् ॥ ८ ॥ एकदेति ॥ एकदा निशि गां दुहन्तीं दुहन्तीं दोग्धुमित्यर्थः । नुमाषः हेतौ शतृप्रत्ययः । गेहाभिर्गतां कृपणां दीनां तौ
 पथि मार्गे पदा पादेन आस्पृष्टः ईषदाक्रान्तः कालेन मृत्युना चोदितः कश्चित् सर्पः अदशत् ॥ ९ ॥ तदेति ॥ तदा तत् मातृभरणं भक्तानां शं कल्याणम् अभिज्मनः
 ईशस्य अनुग्रहं मन्यमानः अहम् उत्तरां दिशं प्रातिष्ठं श्रुतिवचनस्मि । तद्वत्तावधार्षः ॥ १० ॥ स्फीतामिति चतुष्कम् ॥ एकः असहाय एवाहं स्फीतान् समृद्धान् जन-
 पदान् देशान् तत्र जनपदेषु पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ग्रामाः विप्रशूद्रादिनिवासाः व्रजा गोकुलानि आकरा रत्नाद्युत्पन्नस्थानानि तान् खेटाः कर्षकग्रामाः
 खर्वटा गिरितटग्रामाः नदीशैलाश्रितग्राममिलितनगराणि वा वाट्यः पूगपुष्पादीनां वाटिकास्ताः धनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः उपवनानि रोपितवृक्षाणां समूहाः तानि

च ईमैर्जिर्नमा भुजाः शाखा येषां तादृशा दुमा येषु तान् चित्रैर्यतुभिः स्वर्णजतादौः विचित्रानद्रैश्च शिवाभि मद्राणि जलानि येषां तान् जलशयान् तडागानीन् सुरैः सेविताः चित्राः स्वनाः स्वनाः येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः । विभ्रमाद्विभ्रमैः श्रीः शोभा यासां ताः नलिनीः सरसाः अतित्यतः अतित्य गतः सन् नानागणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन्निति तात्पर्यम् । नलवेणुशराणां स्तचैर्गुच्छैः कुशैः कीचकैः गह्वरं दुर्गमं वेणुजातय एव विपुलान्तगलगाभाः कीचकाः घोरैः दुःमहं प्रतिभयाकारं भयंकररूपं व्यालाः सर्पाः दुष्टगजा वा उलूकाः शिवाश्च तामामाजिरं क्रीडास्थानं महद्विपिनं वनमद्राक्षम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ परिश्रान्तेति ॥ तृषा परितः व्याप्तः बुभुक्षितश्च अत एव परितः श्रान्तानि इन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य तादृशोहं नद्या हरे उपस्पृष्टः आचान्तः स्नात्वा जलं पीत्वा गतश्रमः अभूवम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति ॥ निर्मानुजे तस्मिन् अरण्ये पिप्पलोपस्थे अथत्यमूले आस्थितः उपविष्टः अहम् आत्मना बुद्ध्या विषयव्यावृत्तमनसा वा आत्मस्थं हृदिस्थम् आत्मानं तस्मिन्निति ॥

चित्रघातुविचित्राद्रीनिभमग्नभुजदुमान् ॥ जलशयाञ्छिवजलब्रालिनीः सुरसेविताः ॥ १२ ॥ चित्रस्वनेः पत्ररथैर्विभ्रमद्रमरश्रियः ॥ नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वम् ॥ १३ ॥ एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ॥ घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरम् ॥ १४ ॥ परिश्रान्तेन्द्रियात्माऽहं तद्वपरीतो बुभुक्षितः ॥ स्नात्वा पीत्वा हरे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः ॥ १५ ॥ तस्मिन्नभिर्मानुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आस्थितः ॥ आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ १६ ॥ ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ॥ औत्कण्ड्याश्रुकलक्षस्य दद्या सीम्ने शनैर्हरेः ॥ १७ ॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिवृत्तः ॥ आनन्दसंमुखे लीनो नापश्यसुभयं मुने ॥ १८ ॥ रूपं भगवतो यत्तन्मनः कान्तं शुचाऽपहम् ॥ अपश्यन् सहस्रोत्तस्थे वैकुण्ठ्यादुर्मता इव ॥ १९ ॥

परमात्मानं यथाश्रुतं मन्योपदिष्टध्यानमनतिक्रम्य अचिन्तयम् ॥ १६ ॥ ध्यायत इति ॥ भावः प्रेमभक्तिस्तया निर्जितं वशीकृतं यच्चेतः तेन चरणाम्भोजमारम्य श्रीमुखा-विन्दपयन्तं ध्यायतः औत्कण्ड्येन प्रेमवैवश्येन यान्यश्रूणि तेषां कलामिर्विन्दुभिर्गुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य मे मम हृदि हारिः शनैः क्रमेण आसीत् आविर्भाव ॥ १७ ॥ प्रेमेति ॥ हे मुने प्रेम्णाः अतिमरेणातिशयेन निर्भिन्नानि उद्भूतानि पुलकानि येषु तादृशान्यङ्गानि यस्य अतिभयन निवृत्तः सुखी अतः आनन्दानां संमुखे महत्पुण्यमानन्द-लीनो मग्नोऽहम् उभयमात्मानं परं च न अपश्यम् ॥ १८ ॥ रूपमिति ॥ मनसः कान्तमसीदं शुचा शोकस्ताम्राहन्तीति शुचापहं यत् भगवतो रूपमद्राक्षं तत्सहमा अपश्यन् अहं दुर्मता इव प्राप्तव्युत्तनिर्धिदुःखितमना जन इव वैकुण्ठात् भगवदर्शनजात् सेवात् हेतोः उन्नस्थे व्युत्थितो भगवत्समाधिर्गुर्वभित्यर्थः । अत्रोर्द्धकर्माभा-स्थानाभावाद्गुर्द्धकर्मणित्यस्याप्राप्त्या आत्मनेपदम् ॥ १९ ॥

दिदृक्षुरिति ॥ भूयः पुनरपि तद्वृत्तं दिदृक्षुरहं हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरचित्त्य वीक्षमाणो ध्यायन्नापि नापश्यम् । ततश्च अविष्टमोऽहम् आतुर इवाऽभवम् । यद्वा अतुरो
 योगी वाऽवितृप्तः अस्तुष्टः वीक्षमाणोऽप्यहं नापश्यम् ॥ २० ॥ एवमिति ॥ गिरां वाचमगोचरः संवेदनस्याविषयोऽपि भगवान् गम्भीरया धृष्टण्या मधुरया च वाचा
 शुचः शोकात् प्रशमयन्निव एवं विजने द्रष्टुं यतन्तम् । शतार्षः । मामाह स्म ॥ २१ ॥ हन्तेति ॥ हन्तेति सानुकम्पसंबोधनम् । भवान् आस्मिन् जन्मनि मा मां द्रष्टुं नार्हति
 यतः न विपत्काः दयाः कषायाः मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् ईषदर्थं कुः । अहम् इह लोके दुर्दशाः द्रष्टुमशक्यः कुयोगिनामिति शेष
 षष्ठी तेन “ न लोकाः ” इति न निषेधः ॥ २२ ॥ सकृदिति ॥ हे अनघ यत् मया सकृत् एकारं रूपं दर्शितम् एतत् सकृदर्शनं तु ते तव कामाय मय्यनुगमं वृद्ध-
 यितुमेव “ क्रियार्थः ” इत्यादिना चतुर्थी । यतः मयि काम इच्छाभावं दर्शनालाभेपि यस्य स मत्कामः साधुः शनकैः शनैः सर्वान् हृच्छयान् हृदि शोभते इति तान्
 दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ॥ वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः ॥ २० ॥ एवं यतन्तं विजने मामाहाऽगोचरो गिराम् ॥
 गम्भीरधृष्टण्या वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २१ ॥ हन्ताऽस्मिञ्जन्मनि भवान्न मा द्रष्टुमिहार्हति ॥ अविपक्वकषायाणां दुर्दशोऽहं
 कुयोगिनाम् ॥ २२ ॥ सकृद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ॥ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वानुश्चति हृच्छयान् ॥ २३ ॥ सत्सेवया
 दीर्घया ते जाता मयि दृढा मतिः ॥ हिताऽवद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसि ॥ २४ ॥ मतिर्मायि निवर्द्धयं न विपद्येत कर्हि नृत् ॥
 प्रजासर्गेनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २५ ॥ एतावदुक्त्योपरराम तन्महद्भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ॥ अहं च तस्मै महतां गद्दी-
 यसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ २६ ॥

विषयवासनाभ्यान् कामान् मुञ्चति ॥ २३ ॥ सत्सेवयेति ॥ अदीर्घयापि सतां सेवया मयि ते तव मतिर्दृढा जाता अतः अवद्यं निम्नं श्रद्धयैनिरूप्यम् इमं लोकं देहं
 हिता मज्जनतां मत्पार्षदरूपतां गन्तासि ॥ २४ ॥ मतिरिति ॥ ममानुग्रहात् प्रसादात् मयि निबद्धा इयं मतिः कर्हिचित् कदाचिदपि न विपद्येत न नश्येत तथा मदनुग्रहोऽव-
 प्रजानां सर्गे सृष्टौ निरोधे संहारेपि प्रजासर्गस्य निरोध इति वा स्मृतिः प्राजन्त्यस्मृतिराक्तिश्च न विपद्येत ॥ २५ ॥ एतावदिति ॥ एतावत् वचनम् उक्त्वा नभसि लिङ्गं मूर्ति-
 र्यस्य तन्मभोलिङ्गं सन्निहितमपि न लिङ्ग्यते न ज्ञायते इति अलिङ्गम् ईश्वरं सर्वनियन्तु तत् शास्त्रप्रसिद्धं महद्भूतं परमात्मलक्षणं कर्तुं उपरराम नृष्णांविभूव । एतस्य महते-
 भूतस्य निश्चसितमित्यादि वेदे महद्भूतमिति परमात्मनि प्रयुज्यते तेन अनुकम्पितः अहं च महतां गद्दीयसे महत्तमाय तस्मै अदृष्टाय शीर्ष्णां अवनामं प्रणामं विदधे कृपावान्
 वहूनामप्येकस्यातिशये इयमुन् प्रयुज्यते । “ मुहुर्महिम्ना महसां गद्दीयसाम् ” इति श्रावः । आर्षः शीर्षिन्शब्दः ॥ २६ ॥

नामासीति ॥ अनन्तरं चाहं हतत्रयः त्यक्तलजः अनन्तरस्य नामानि पठन् अनवरतं गुणन् नामपाठोपस्थापितानि गुह्यानि भद्राणि च कृतानि भगवच्चरितानि स्मरन् तुष्ट-
मनाः गतरूपहः नानादेशे ईक्षणेच्छरहित एव यदृच्छया गां भूमिं पर्यटन् कालं “गन्ता मज्जनतामसि” इति भगवदुक्तं प्रतिक्षिन् आर्षः शता । विप्रः अहं पार्षदो भविष्यामीति
मदरहितः विमत्सरः मत्सदृशोऽय्यो माभूदिति मत्सरगरहितश्चाभूविति ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ हे ब्रह्मन् एवं कृष्णे मतिर्यस्य तस्य असक्तस्य आत्मकिरहितस्य असलत्मनः
निर्मलचित्तस्य मम काले स्वावसरे यथा विद्युत् विशेषेण योतमाना सौदामनी तडित् प्रादुर्भवति तथा सहसा कालो मृत्युः प्रादुर्भवत् ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमान
इति ॥ “गन्ता मज्जनतामसि” इति या भागवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धा सत्त्वमयी तनुः प्रतिश्रुता तां श्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नैपमाने सति आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणे
समानं यस्य स पाञ्चभौतिकः पञ्चभूतनिर्मितः देहः न्यपतत् भगवत्पार्षदताप्रतिकाले भौतिको देहोऽप्यतदित्यर्थः । तेन पार्षदहस्य शुद्धत्वनित्यत्वादिकं ज्ञापितम् ।
प्रेमसक्तानां शरब्धकर्मणि साधनदशायामेव नश्यतीति भक्ताः ॥ २९ ॥ कल्पान्त इति ॥ कल्पस्य ब्रह्मदिनस्यान्ते इदं त्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वत एकणवस्य अम्भासि

नामान्यनन्तरस्य हतत्रयः पठन्गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ॥ गां पर्यटन्तुष्टमनागतस्पृहः कालं प्रतिक्षिन्विमदो विमत्सरः ॥ २७ ॥
एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मसक्तस्यामलत्मनः ॥ कालः प्रादुर्भूत्काले विद्युत्सौदामनी यथा ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ॥
आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ॥ २९ ॥ कल्पान्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः ॥ शिशयिपोरनुप्राणं विविशोऽन्तरहं विभोः
॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यन्त उत्थायेदुं सिंसुतः ॥ मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जह्निरे ॥ ३१ ॥ अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्यभ्यस्क-
न्दितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविणोरविवातगतिः क्वचित् ॥ ३२ ॥

शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्विमोक्षिणः अन्तः मध्यम् अनु प्राणं निश्वासेन सह अहं विविशे प्रविशे तडापः । “ततोऽवतीर्य विश्वान्मा देहमाविश्य
चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकभूयाथ विष्णुना ॥” इति कैर्षोकेः । स्वायमेकस्माति पाठे स्वस्यायने अम्भासि शिशयिषोर्ब्रह्मण इति श्रीनारायणेनाऽदेदविवक्षयो-
क्तमित्यवान्तव्यम् ॥ ३० ॥ सहसेति ॥ सहस्रयुगपरिमितब्रह्मनिशायाः पर्यन्ते समानौ पूर्वकल्पान्ते एतत्कल्पस्यादावित्यर्थः । उत्थाय इदं जगत् सिंसुतः ब्रह्मणः
प्राणेभ्यः इन्द्रियैः मरीचिभिः मुखो येषां ते मरीच्यादा इत्यर्थः । ऋषयः अहं नारदश्च जह्निरे परत्वादुत्तमपुरुषे जज्ञिमह इति वक्तव्ये जह्निरे इत्यार्षम् ॥ ३१ ॥
अन्तरिति ॥ कर्मिणांस्त्रिलोक्या बहिर्न यान्ति तपआदिना ब्रह्मलोकं गतास्त्वन्तर्न यान्ति कर्मबन्धमयात् । अहं तु महाविष्णोः अनुग्रहात् अस्मिन्तमस्त्वलितं ब्रह्मचर्या-
दिरूपं व्रतं यस्य सः क्वचिदपि न विधातो यस्यास्तथाविधा गतिर्यस्य तथाविधश्च सन्नन्तर्बहिश्च त्रीन् लोकान् पर्येति पर्यटासि ॥ ३२ ॥

देवदत्तामिति ॥ देवेन भगवता स्वयं दत्तां स्वराः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्याः सप्त त एव ब्रह्मानन्दाभिष्यञ्जकत्वाद् ब्रह्म तेन विभूषितामिमां मल्याणिस्थां वीणां मूर्च्छयित्वा स्वराणां मूर्च्छना संगीतशास्त्रप्रसिद्धा तां प्राप्य हरिकथां गायमानोऽहं चरामि शानजार्षः चानथ वा ॥ ३ ॥ प्रगायत इति ॥ स्ववीयाणि प्रकर्षेण गायतां मे चेत्तसि प्रियश्रवाः प्रियं श्रवो यशो यस्य सः तीर्थपादः तीर्थानि पादे यस्य सः भगवान् आहूत इव शीघ्रं मे मम चेत्तसि दर्शनं याति दृष्टो भवति ॥ ३४ ॥ एतद्व्रति ॥ इति अवधारणे । एतत् हरेः चर्याणां लीलानामनुवर्णनं महद्भिः कृतं यत् तत् मात्राः शब्दादयो विषयास्तेषां स्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छया मुहुः आतुराणि चित्तानि येषां तेषां जनानां भवसिन्धोः संसारसमुद्रस्य पुत्रः पोटः दृष्टः न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन स्वीकृतः किन्त्वन्यव्यतिरेकाभ्यां दृष्ट एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यमादिभिरिति ॥ मुहुः कामलो-
भाभ्यां हतो मलिनीकृत आत्मा मनः यद्वत् यथा मुकुन्दसेवया अद्धा अप्रयासेन शाम्यति कामक्रोधादिसंतापमहिनो भवति तथा योगस्य पथिभिर्मार्गैर्ममादिभिर्न शाम्यति कथंचिन्मुकुन्दसेवामात्रेण शाम्यति किं पुनस्तद्वर्णवर्णनेनेति भावः । इह भक्तिरसिका आहुः । भवतानुदितप्रायमित्यादिना तथात्माद्धा न शाम्यतीत्यन्तेन ग्रन्थेन भक्तेरेव निस्तारोपायत्वेनोक्तत्वेपि तस्यैवैविध्यं दृश्यते केवलत्वं प्राधान्यं गुणभावश्च त्यक्त्वा स्वयममित्यादिषु अहं पुरतीतभाव इत्यादिषु च केवलत्वम् “ कुर्वाणा यत्र देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषिताम् ॥ मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चास्यहम् ॥ ३३ ॥ प्रगायतः स्ववीयाणि तीर्थपादः प्रिय-
श्रवाः ॥ आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेत्तसि ॥ ३४ ॥ एतद्व्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ॥ भवसिन्धुपुत्रो दृष्टो हरिचर्या-
नुवर्णनम् ॥ ३५ ॥ यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ॥ मुकुन्दसेवया यद्वत्तथात्माऽद्धा न शाम्यति ॥ ३६ ॥

कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥ ” इत्यत्र प्राधान्यम् । “ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदर्थं हि भक्तियों-
गसमन्वितम् ॥ ” इत्यत्र गुणभावः । तत्र केवलत्वे निष्कामाधिकारिणो भक्तिग्न्या शुद्धा निर्गुणा उत्तमा अकिंचनेत्यादिनाम्नी प्रेमफला भवति । प्राधान्ये कर्ममिश्रा ज्ञान-
मिश्रा योगमिश्रेत्यादिनाम्नी भक्तिः शान्ताधिकारिणो रतिफला कस्यचिन्मोक्षफलापि भवति दास्यादिभावात् साधुसङ्गवशात् कस्यचिदास्यायामिलापिणो भक्तेर्गतिप्राप्त्य-
सत्यैवप्रधानदास्यादिभावप्रदा प्रेमफलपि भवति । गुणभावे तु स्वीयं नामफलं चाप्रकाशयन्ती कर्मज्ञानयोगादीनां तथा विना स्वफलं सन्त्यक् साधयितुमसमर्थानां
तत्र साहाय्यमात्रं कुर्वती स्वयं तदस्थेव भवति । ततश्च भक्तिमिश्रं कर्म ज्ञानं योगश्च मोक्षं साधयतीत्येतोत्र शास्त्रे भक्तिद्विविधेव केवला प्रधानाभूता चेत्येतत् सर्वं नार्ह-
नोपदिष्टो व्यासो द्वादशासु स्कन्धेषु भगवच्चरित्यतीति ज्ञेयम् । पूर्वं भक्तेरविर्भावप्रकारो वृद्धिः फलं तद्वतो जनस्य चेष्टा प्रारब्धकर्म नाशः साधकदेहत्यागप्रकारोऽकर्मरन्ध-
चिन्मयदेहप्राप्तिश्चेति रहस्यं वेदान्तदर्शिभिरगम्यम् ॥ ३६ ॥

सर्वमिति ॥ हे अनघ मे मम जन्मकर्मणो गृहस्य भवतः आत्मनोन्तःकरणस्य तोषणं तच्च यन्मयाऽहं पृष्ठमन्तिदं सर्वं मयाऽऽख्यायम् ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ पृष्टञ्जया चरति यादच्छिकः हेतुशून्यमनदिक्रियः भगवान् नारदो मुनिः वासव्या उयरिचरवसुवीर्यजतायाः सत्यवत्याः सुतं व्यासमेव पूर्वोक्तं सर्वं सम्भोज्य कथयित्वा आमन्य गच्छमिति पृष्ट्वा वीणां रणयन् ययौ ॥ अत्र भक्तिर्यादच्छिको भक्तोपि यादच्छिकस्तत्तद्कोपि व्यासस्य यादच्छिक इति भक्तिभावस्य यादच्छिकस्य जीवान् ॥ ३८ ॥ अहो इति ॥ अयं देवर्षिर्धन्यः कृतार्थ एव यत् यतः शार्ङ्गधनो भगवतः कीर्तिं गायन् भावन स्वयं हृष्यन् तापत्रयेण आतुरं व्याकुलं सर्वविदं जगदीप तन्व्या वीणया रमयति सुखयति ॥ ३९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथमन्यारथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमपष्ठेऽध्याये व्यासादिभिरु ॥ ६ ॥ सप्तमे सुतवालातं ध्यान्कुञ्जो जिष्णुना ॥ दण्डनं द्रोणपुत्रस्य श्लोकास्तत्राष्टमर्गणाः ॥ अनुष्टुभः सार्द्धं षष्ठिरुचदर्शकं तथा ॥ ७ ॥ निर्गत इति ॥ हे सूत स्वाश्रमाभादे निर्गते सति तस्याभिप्रेतं सग-

सर्वं तोदिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ॥ जन्मकर्मगृहस्य मे भवतश्चात्मतोषणम् ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ एवं संभाव्य भगवान्भारदो वासवीसुतम् ॥ आमन्य वीणां रणयन्ययौ यादच्छिको मुनिः ॥ ३८ ॥ अहो देवर्षिर्धन्यो यत्कीर्तिं शार्ङ्गधननः ॥ गायन्माद्यन्निदं तन्व्या रमयत्यतुरं जगत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसंवादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ शौनक उवाच ॥ निर्गते नारदे सूत भगवान्वादरायणः ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्भिः ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ॥ शम्भ्याप्राप्त इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ २ ॥ तस्मिन् स्वआश्रमे व्यासो बदरीखण्डमण्डिते ॥ आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयम् ॥ ३ ॥ भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ॥ अपश्यन्पुरुषं पूर्वं मायां च तदयाश्रयाम् ॥ ४ ॥

वह्नीलप्रतिपादकग्रन्थकरणं श्रुतवान् स विभुः भगवान् वादरायणः व्यासस्तत्तदन्तरं किमकरोत् ॥ १ ॥ ब्रह्मनद्यामिति ॥ ब्रह्मदेवत्यायां नद्यां ब्रह्मणां वेदब्राह्मणादीनां वा नद्यां ब्राह्मणैराश्रितायां वा नद्यां सरस्वत्यां सप्तमी पृष्ठचर्था ॥ तस्याः पश्चिमे तटे ऋषीणां सत्राणि कर्माणि बह्वर्थातीति तथाभूतः शम्भ्या युगकीलाः प्राग्रन्ते परिधेयं क्षिप्यन्तेऽस्मिन्निति शम्भ्याप्राप्त इति प्रोक्तः प्रसिद्धो व्यासस्याश्रमोऽस्तीति शेषः ॥ २ ॥ तस्मिन्निति ॥ बदरीणां खण्डेन समूहेन मण्डिते शंभुमाने तस्मिन् स्वे स्वकीये आश्रमे अप उपस्पृश्य आचमनं कृत्वाऽऽसीनः व्यासः “समाधिनानुस्मर तद्विचेक्षितम्” इति नारदेदेखात् स्वयमवधानेन मनः प्रणिदध्यौ स्थिररुहृतवान् ॥ ३ ॥ भक्तियोगेनेति ॥ भक्तियोगेन अमले निर्मले अत एव सम्यक् प्रणिहिते निश्चले मनसि पूर्णं पूर्वमिति वा पाठः ॥ पुरुषमीश्वरम् अपश्यत् तदयाश्रयां तदर्शनां मायां चापश्यत् ॥ ४ ॥

ईशमायाकृतां च जीवानां संसृतिमथदित्याह—यथेति ॥ यया मायया संमोहितः स्वरूपवरणेन विक्षिप्तो जीवः परोऽपि वस्तुतो मायागुणत्रयाद्भ्यानिगिच्छोऽपि आत्मानं त्रिगुणात्मकं मनुते तत्कृतं गुणत्रयाभिमानकृतमनर्थं कर्तृत्वादिकं चाभिपद्यते प्राप्नोति ॥ ५ ॥ अनर्थेति ॥ अनर्थम्योपशमं निवर्तकं च अर्थोऽज्ञे माक्षाद्रक्तियोगमपश्यत । एतत्सर्वं दृष्ट्वाऽतः स्वयं विद्वान् जानन् एतदजानतो लोकस्योपकाराय सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चके । अनेन श्लोकत्रयेण संक्षेपतो भागवतार्थो दर्शितः । तथा हि विद्याशक्त्या मायानियन्ता नित्याविर्भूतपगनन्दस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरश्वरः तन्मायया सम्मोहितस्तिग्मनस्वरूपस्तद्विपरिणयार्थो जीवः तन्मय चेन्नगभक्त्या लब्धज्ञानेन मोक्षः इति तदुक्तं विष्णुस्वामिना “ल्लाहिन्या संविदाश्छिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यामवृत्तो जीवः संक्षेपानिगमकः ॥ म ईशो यद्वेशो माया स जीवो यस्तयार्दितः । स्वाविर्भूतपरानन्दः स्वाविर्भूतसुदुःखसूः ॥ स्वाद्युत्यविपरिणयसंभवमेवैवमर्थीशुचः । यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं स्तुमः ॥” इत्यादि ॥ ६ ॥ यस्यामिति ॥ यस्यां भागवतसंहितायां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायां किन्तरां कल्यमानायां किन्तमां कर्तितायां पुंसां वर्णाश्रमादिहीनानामपि परमपुरुषे कृष्णे यस्यामिति ॥

यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ॥ परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ॥ ५ ॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्रक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपुरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहजरापहा ॥ ७ ॥ स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुकम्य चात्मजम् ॥ शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिस्तं मुनिः ॥ ८ ॥ शौनक उवाच ॥ स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः ॥ कस्य वा बृहतीमेतामात्मारापः समभ्यसत् ॥ ९ ॥ सुत उवाच ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः ॥ १० ॥

शोकमोहजरापहा भक्तिः उत्पद्यते ॥ ७ ॥ स इति ॥ स मुनिः व्याप्तो भागवतीं संहितां संक्षेपेण कृत्वा ततो नागदोपदेशानुक्रमेण भागवद्भक्तिप्रधानमयऽनुक्रम्य गंगोद्देश्य म च नारदोपदेशः श्रीकृष्णान्तर्धानानन्तरं परीक्षितकर्तृककलिनग्रहात्पूर्वं ज्ञेयः ततः ततः निवृत्तिनिरतम् आत्मजं शुकम् अध्यापयामास । अत्र पूर्वनिर्णीतस्यैव श्रीभागवतस्यानुक्रमणं यदुक्तम् “कृष्णे स्वधामोपगते” इत्यत्र “पुराणार्कोऽनुनादित” इति । अत एवदं श्रीमद्भागवतं भारतानन्तरं यदत्र श्रूयते यच्चान्यत्र अष्टादशगुणानानन्तरं भारतार्थित तद्वयमपि संगतं स्यात् इति चक्रवर्ती । विस्तरस्तु टीकावशेषभागे द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ स इति ॥ वै इत्यवधारणे सः निवृत्तचोव नितरां रतः आत्मारामः सर्वत्र अव्ययनाख्यानादावव्युपेक्षकः मुनिः शुकः कस्य वा हेतोः एतां ग्रन्थतोऽर्थतश्च बृहतीं संहितां समभ्यसत् अधीतवान् ॥ ९ ॥ आत्मारामा इति ॥ आत्मारामा अतो निर्ग्रन्थाः ग्रन्थायः शास्त्रेभ्योपि निर्गताः फलप्राप्तौ उपायत्यागात् । तदुक्तं गीतासु “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिज्यति । तदा गन्तासि निवेदं श्रोतव्यम्य श्रुतम् च ॥” इति । यदा भवित्येव

ग्रन्थः निवृत्तौ ग्रन्थो येषां ते निर्गताहङ्कारग्रन्थयः विधिनियमग्रन्थातीता वा अपि मुनयो उरुक्रमे भगवति अहेतुकीं प्रयोजनानुधानरहितां भक्तिं कुर्यान्ति तर्हि इत्युक्तानां
आत्मारामाणामप्यकर्षणशीला गुणा यस्य स तथाभूतः अस्ति ॥ १० ॥ हेरिति ॥ नित्यं सर्वदा विष्णुजनाः प्रिया यस्य सः व्याख्यानादिभिरङ्गैर्न तत्संगतिकामः इति भावः ।
भगवान् बादरायणिः शुक्रः यतो हेरगुणैराक्षिप्ता आकृष्टा मतिबुद्धिर्यस्य सः तथाभूतः अतः महदयेतदाख्यानमध्यगात् अधीतवान् एतेन शुक्रम्य एतदाख्यानं प्रवृत्तिः
कथमित्यस्योत्तरमुक्तम् । अत्र व्यास एव भगवदुणाभिव्यञ्जकान् श्रीभागवतीयान् सर्वज्ञानया तान् श्लोकान् भागवतीयान् ज्ञात्वा तत्प्रकाशकं च स्यापितं ज्ञात्वा तदनिनकमागत्य श्रीभागव-
क्त्यैव भगवत्प्रसादिः तन्माधुर्याकृष्टचित्तः तादृशं भगवत्प्रसादितं तदुपेक्षात्तरूपं पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां संस्थां वृत्तान्तं महाप्रस्थानं च कृष्णस्य भगवतः कथाया उदयः अनुप्रमत्ति-
तमध्यैवेति ब्रह्मवैवर्तम् ॥ ११ ॥ परीक्षित इति ॥ अथ तच्छ्रोतुः गुर्जरेः राजलेप्यपिबद्धर्त्तमानस्य परीक्षितो जन्मकर्मणि च विलापनं मोक्षं च यदा लगेर्यन्तान्मुदु-
श्रीभागवतकथावाचनमित्यर्थः । तेषां समाहारस्तथा तदुपेक्षात्तरूपं पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां संस्थां वृत्तान्तं महाप्रस्थानं च कृष्णस्य भगवतः कथाया उदयः अनुप्रमत्ति-

हेरगुणाऽऽक्षिप्तमतिभगवान्बादरायणिः ॥ अध्यगानमहदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥ परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् ॥
संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥ यदा मध्वे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ॥ वृकोदराविद्वग्गदाभिमर्शभग्नोर-
दण्डे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन्कृष्णामुतानां स्वपतां शिरांसि ॥ उपाहरद्विप्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विग-
हंयन्ति ॥ १४ ॥ माता शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य वारं परितप्यमाना ॥ तदाऽरुदुद्राप्यकलकुलक्षी तां सान्त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥

यथा स्यात्तथा वक्ष्ये ॥ १२ ॥ यदेति द्वयम् ॥ कौरवाणां सृञ्जयानां च मध्वे युद्धे सृञ्जयवंशजस्य धृष्टद्युम्नस्य पाण्डवमेनोपनिवात्सृञ्जयानामिति लक्षणया पाण्डवानामित्ये-
वार्थः । वीरेषु वीराणां गतिं स्वर्गं गतेषु सत्सु धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने वृकोदरेण भीमेन आविद्धायाः आक्षिप्ताया गदाया अभिमर्शेन आघातं भग्नो ऊरु एव दण्डौ यस्य
तथाभूते सति अथो मम भर्तुर्दुर्योधनस्य प्रियमित्येवं स्यादिति स्म पश्यन् आलोचयन् द्रौणिश्चत्थाया यदा स्वपतां कृष्णाया द्रौपद्याः सुतानां शिरांसि उपाहरत ष्ठिच्छाऽऽ-
नीतवान् तत्तस्य कर्म दुर्योधनस्य सर्वलोकस्य च विप्रियमेव जातम् । प्रथमं शत्रुवधश्रवणेन हर्षादयात् पश्चाच्च भीमादीनां शत्रुणामवधज्ञानात् बालयथेन वंशनाशज्ञानाच्च
विषादोत्पत्तेः हर्षविषादाभ्यां च तन्मृत्युभारोत्तराहुः तत्र हेतुः यतो जुगुप्सितं कर्म सर्वेपि विगहयन्ति निन्दन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥ मातेति ॥ तदा माता द्रौपदी सुतानां तत्रापि
शिशूनां बालानां वारं दुःसहं निधनं मरणं निशम्य दृष्ट्वा परितप्यमाना अत एव बाष्पकलामिः अश्रुनिन्दुमिराकुले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता सती अरुदं नां मान्त्वयन्
किरीटमाली किरीटस्य तदश्रणां मालास्यास्ति सः अर्जुनः आह स्म ॥ १५ ॥

तदेति ॥ हे भद्रे यत् यदा गण्डीवमुक्तैर्विशिल्वैर्वाणैः ब्रह्मबन्धोः ब्राह्मणाधमस्य आततायिनः शस्त्रपाणैः पुत्रहन्तुः अश्वत्थान्नः शिरः त्वा त्वां प्रति उपाहरे त्वत्समीपमानयामि यच्च शिर आक्रम्य आसनं विधाय दधपुत्रा मृतपुत्रा त्वं स्नास्यसि तदा ते तव शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि विकरण आर्षः । “अधिदा गघ्रश्चैव शस्त्राणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥” ॥ १६ ॥ इतीति ॥ अच्युतः श्रीकृष्ण एव मित्रं सूतः सारथिश्च यस्य सः उग्रं धनुर्यम्यः सः कपिध्वजः अर्जुनः इत्येवं वल्गुभिर्मनोहरैर्विचित्रैश्च जल्पैः भाषणैः प्रियां द्रौपदीं सान्त्वयित्वा दंशितो वद्धकवचश्च सन् रथेन साधनेन गुरुपुत्रमश्वत्थामानमनाद्रवत अन्यथावत् ॥ १७ ॥ तमिति ॥ तमर्जुनापतन्तमनुयावन्तं दूराद्विलक्ष्य दृष्ट्वा उद्विग्नं मनो यस्य सः प्राणपरीप्सुः जिजीविषुः कुमारहा बालघाती सोऽयत्थासा यावद्गमं यावद्गन्तुं शक्यं नावत् उर्व्यां रथेन यथा कः ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां यन्धुमुवतः सन् रुद्रस्य भयादथा पलायते स्म तथा पगद्रवत् । अर्क इति पाठे तु वामनपुगणकथा सूचिता । तथा

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ॥ गण्डीवमुक्तैर्विशिल्वैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्सनास्यसि दग्धपुत्रा ॥ १६ ॥ इति प्रियां वल्युविचित्रजल्पैः स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रमूतः ॥ अनाद्रवदंशित उग्रधन्वा कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥ तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात्कुमारद्वोद्विग्नमना रथेन ॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्वथार्कः ॥ १८ ॥ यदाऽऽशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाजिनम् ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेन आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥ अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः ॥ अजानन्तुपसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥ ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ॥ प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥

हि विद्युन्माली नाम कश्चिद्वाक्षसो रुद्रभक्तस्तस्मै तेन सौवर्णं विमानं दत्तं ततोसार्वकस्य पृष्ठतो भ्राम्यन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् । ततोऽर्केण निजतेजोसिद्धं वयित्वा तद्विमानं पातितम् तच्छ्रुत्वा कुपिते आयाते रुद्रे भयादर्कः पर्याद्रवत् । ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या द्रक्ष्यमानः पतन् वाराणस्यां पतितो लोलाकनाम्ना विध्यतो जातः ॥ १८ ॥ यदेति ॥ द्विजात्मजः इत्यदीर्घदर्शित्वमुक्तम् । यदाऽऽत्मानमशरणं रक्षकहीनं श्रान्तवाजिनं श्रान्ता वाजिनो यस्य तं पलायनेष्वक्षममित्यर्थः । नादृशमैक्षत पर्यालोचितवांस्तदा आत्मत्राणं स्वरक्षणोपायं ब्रह्मशिरोनामकमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं मेनं तेन अर्जुनं हन्तुमव्यवसितवान् ॥ १९ ॥ अथेति ॥ अथ प्राणकृच्छ्रे उपस्थिते प्राप्ते यति मालिन्लमुपस्पृश्य आचम्य समाहितः एकाग्रमनाः उपसंहारमजानन्नापि तद्ब्रह्मास्त्रं सन्दधे युयोज ॥ २० ॥ तत इति ॥ यतो ब्रह्मास्त्रात्मयतो दिशं मर्वाद्विभ्र प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतं प्रचण्डं तेजोसिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा अत एव प्राणापदमभिप्रेक्ष्य जिष्णुरर्जुनो विष्णुं श्रीकृष्णम् उवाच ह ॥ २१ ॥

कृष्णेति ॥ हे कृष्ण कृष्ण भयाद्द्विरुक्तिः हे महाभाग हे भक्तानामभयंकर संतुष्टजनमरणादिरूपाया हेतोर्देहमानातां प्राणिनाम् अपवर्गो मोक्षमयहास्त्वमेव प्राणमि ॥ २२ ॥
 त्वमिति ॥ त्वमाद्यः सर्वकारणं साक्षात् ईश्वरः प्रकृतेः परः पुरुषः चिच्छक्त्या मायामविद्यां व्युत्पन्न्य तिरस्कृत्य कैवल्यरूप आत्मानि स्वस्वरूप एव स्थितः ॥ २३ ॥ न एव
 ति ॥ सः उक्तविधि ईश्वर एव त्वं मायया अविवद्या मोहितं चेतो यस्य तस्य जीवलोकस्य प्राणिजातस्य स्येन वीर्येण प्रसावेण न नन्कर्मनगुणेन धर्मादिलक्षणं धर्मार्थकर्ममा-
 क्षरूपं श्रेयः पुरुषार्थं विद्यते प्रयच्छसि ॥ २४ ॥ तथेति ॥ तथा अयं च ते तवावतारः भुवो भागमृतातां दुर्गचाराणां जिहर्षया मंहोच्छया तथा स्वानां स्वकीयानाम् अन-
 न्यभावानामेकान्तभक्तानामसहचरितरतनुध्यानाय च जातः ॥ २५ ॥ किमिति ॥ हे देवदेव यत्पराशरुणं तेजः सर्वतोमुखमायाति तदिदं किंस्वित परमार्थतः किं रूपं कृतो-
 चा हेतोरायातीति अहं न वेद्वि त्वं वद इति शेषः ॥ २६ ॥ वेत्येति ॥ इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममन्त्रमस्ति तेन च प्राणवाध उपस्थिते प्राप्ते मतिं प्रदर्शितं देवदेवं प्रणुकं धत्तं तत्त्व-

अर्जुन उवाच ॥ कृष्ण कृष्ण महाभाग भक्तानामभयंकर ॥ त्वमेको दुह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः
 प्रकृतेः परः ॥ मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मानि ॥ २३ ॥ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ॥ विधत्से स्वेन
 वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥ तथाऽयं चावतारस्ते भुवो भारजिहर्षया ॥ स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥ २५ ॥
 त्वमिदं स्विच्छुक्तो वेति देवदेव न वेद्वयहम् ॥ सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्येदं द्रोणपुत्रस्य
 ब्राह्ममन्त्रं प्रदर्शितम् ॥ नैवासौ वेदं संहारं प्राणवाध उपस्थिते ॥ २७ ॥ न ह्यास्यान्यतमं किंचिद्वृत्तं प्रत्यवकर्शणम् ॥ जह्यन्तेज उन्नद्धम-
 स्तुहत्याऽन्योऽन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ॥ आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ २८ ॥
 स्तुहत्याऽन्योऽन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ॥ आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ २९ ॥

योगे कुशलः यतोऽसावुपसंहारं नैव वेदं त्वं तु वेत्य ॥ २७ ॥ न हीति ॥ हि यस्मादस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रत्यवकर्शणं कृत्वापादकं प्रतिमटमन्त्रं प्रत्यवकर्षणमिति या पाठः ततोऽन्यत-
 मपरं किंचिदपि नास्त्यत उन्नद्धमुद्रिक्तमपि ब्रह्मास्त्रतेजः स्वप्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा जहि उपसंहर हि यस्मान्वयम् अस्त्रज्ञो ब्रह्मास्त्रयोगेणसंहारमिदोऽसि ॥ २८ ॥ श्रुत्वेति ॥ सावता
 भोक्तुम् अश्वत्थामप्रयुक्तुक्तसंहारोपायं श्रुत्वा परेषां शत्रूणां वीरान् योधान् हन्ति सः परवीरहा फाल्गुनः अर्जुनोऽयः स्पृष्ट्वाऽऽवमनं कृत्वा कार्यामिद्वयार्थं सर्वदेवदेवं सङ्गल्लहपं
 तं श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्राह्मास्त्रमुपसंहृतुं ब्राह्ममन्त्रं संदधे प्रयुज्यते ॥ २९ ॥ संहरयेति ॥ ततस्तयोरुत्तमयोरस्त्रयोस्तेजसी शरैः संवृते व्याते अन्योन्यं संहय
 संगत्य रोदसी दावापृथिव्यौ स्वमन्तरिक्षं चावृत्य आवेष्ट्य अर्कवह्निवत् प्रलये यथाऽयः संकर्षणमुखाधिरारिस्थितोर्कश्च संहत्य वद्धेते तथा ववृधाते सन्धिरार्षः ॥ ३० ॥

दृष्टेति ॥ ततस्त्रीन् लोकान् प्रदहत् तयोर्द्रौण्यर्जुनयोरस्त्रतेजो दृष्ट्वा तेन च दहमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्तकं प्रलयमिष्टम् अमंमतामन्यन् ॥ ३१ ॥ प्रजेति ॥ लोकव्यतिकरं भूरालोकोपमर्दनं तमेव प्रजोपप्लवं प्रजानामुपध्वंसमालक्ष्य वासुदेवस्य कृष्णस्य मनमभिप्रायं चालक्ष्य अर्जुनो ब्रह्मास्त्रद्वयं संजहार उपमंहावान् ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ ततस्तेन उपसंहारानन्तरम् अमर्षेण कोपेन ताम्रे रक्ते अक्षिणी यस्य सोऽर्जुनः तरसा वेगेन दारुणं गौतमी गौतमवंशजा कृपी तस्याः सुतमश्चर्यामानमासाञ्च याज्ञिकः पुरुषो रक्षतया रज्ज्वा यथा पशुं बध्नाति तथा बबन्ध ॥ निष्कृपत्वे दृष्टान्तः पशुं यथेति । तस्य बन्धनं धर्म इत्यत्र दृष्टान्तः यथा याज्ञिकः पशुमिति ॥ ३३ ॥ शिविरायेति ॥ दाक्षा रज्ज्वा रिपुं बलाद्वध्वा शिविराय सेनानिवेशस्थानाय निर्नीषन्ते तुमिच्छन्तमर्जुनं प्रकुपितः इव अम्बुजेषणः पतेन अन्नः कंसाभावमाह भगवान् अर्जुनस्य धर्मनिष्ठाव्यापनाय ग्राहस् ॥ ३४ ॥ मेति ॥ हे पार्थ पुनं ब्रह्मबन्धुं त्रातुं मैवाहंसि किंत्वियं जहि मा जहि किन्तु त्रातुमहमीनि वञ्चनुःसार्थः । योऽसावनगमः

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तु तयोस्त्रौष्ठौकान्प्रदहन्महत् ॥ दहमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥ प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तम् ॥

मत्तं च वासुदेवस्य संजहाराऽर्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥ तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ॥ बन्धाऽमर्षताम्राक्षः पशुं रक्षतया यथा ॥ ३३ ॥ शिविराय निर्नीषन्तं दाक्षा बध्वा रिपुं बलात् ॥ प्राहर्जुनं प्रकुपितो भगवान्म्बुजेषणः ॥ ३४ ॥ मैत्रं पार्थाऽहंसि त्रातुं ब्रह्मबन्धु-
मिमं जहि ॥ योऽसावनगमः सुतानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥ मत्तं प्रमतसुमत्तं सुतं बालं स्त्रियं जडम् ॥ प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं
दन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥ स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुण्यात्यघृणः खलः ॥ तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यदोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥ प्रतिश्रुतं
च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ॥ आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

निरपराधमिषि सुतान्बालकानवधीत् ॥ ३५ ॥ मत्तमिति ॥ धर्मवित् मत्तं मयादिना विवशां प्रमत्तं कार्यान्तरगमस्त्यानवहितम् उन्मत्तं पिशाचादिभिरुपद्रुतं सुतं बालं स्त्रियं जडं स्वभावतो मूर्खं प्रपन्नं शरणागतं तवास्मीतिवादिनं विरथं भगवन्भीतिं च रिपुमपि न हन्ति बालवधकत्वाद्बन्धोऽसावित्यापातार्थः । विग्रथो भीतिश्रायमवबध्य इति वस्तुतार्थः ॥ ३६ ॥ स्वप्राणानिति ॥ यः अधृणः दयारहितः खलः परेषां प्राणैः प्राणहिंसनैः स्वप्राणान् प्रपुष्णाति तस्य वधो दण्डरूपत्वानस्य हि तस्यैव श्रेयः पुरुषार्थ-
साधकं न तु हन्तुरीति वस्तुतार्थः । यत् यस्मात् दोषात्पापात्स पापी पुमानथो नरकं याति । “ राजभिर्घृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । विघृतकल्मषा यान्ति मन्तः सुकृत्सिनो यथा ॥ ” इति स्मृतेः । दण्डे कृते तु नरकं न याति ॥ ३७ ॥ प्रतिश्रुतमिति ॥ हे मानिनि यस्ते पुत्रहा पुत्रान् हतवान् तस्य शिरस्ते तुभ्यमहमादृग्व्ये आने-
ष्यामि इति मम शृण्वत एव सतो भवता पाञ्चाल्यै द्रौपदै प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ हे वीर यस्मादततायी शस्त्रधारी आत्मनस्तव बन्धुहा कुमारघाती स्वर्गसुदुर्योधनस्यपि विप्रियमेव कृतवान् तत् तस्मात् कुलं पश्यति नाशयति कुलांगसनः “पमि-
नारणे ल्युः पृषोदरादित्वादीर्धः यद्वा कुलं पांसुं धूलिमिव करोति” तत्करोति” इति णिजन्ताल्ल्युः । असौ पापः पापत्वा वधतां हन्वतामित्यापानार्थः । निषधयता-
मिति यस्तुतोऽर्थः ॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ एवं धर्मं परिक्षता शता आर्षः । अत एव पूर्वं कृष्णवचो द्विधा व्याख्यातम् । यद्यपि कृष्णेन चोदितः तथापि महान् भयङ्गः पार्थः
आत्महनं स्पृष्टुवृत्तांरम् अपि गुरुसुतम् अश्वत्थामानं हन्तुं नैच्छत् ॥ ४० ॥ अथेति ॥ अथानन्तरं गोविन्दः प्रियः सारथिश्च यस्य मोऽर्जुनः स्वभ्य मिषिर् मेनामस्थानम्
उत्पत्य आगत्य हतनात्सजान् शोचन्त्यै प्रियायै द्रौपदेयै तं द्रौणिं न्यवेदयत् अयं ते पुत्रहन्ता आनीत इत्युक्तवान् ॥ ४१ ॥ तथेति ॥ तथाऽपमानेनाहमनमानीतं पशुवन्पाशेन
बद्धं बालवधरूपकर्मणो जुगुप्सितेन निन्दनेन लोकेः कृतेन भावे कः । अवाङ्मुखं लज्जया अधोमुखमपकृतं कृतापकारमपि क्लिबन्तमिदम् । गुणैः सुतमश्वत्थामानं वामस्वभावामा

तदसौ वधतां पाप आतताय्यात्मबन्धुहा ॥ भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान्कुलपांसनः ॥ ३९ ॥ एवं परिक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ॥
नैच्छद्वन्तु गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥ अथोपेत्य स्वशिबिर् गोविन्दप्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान्द-
ताम् ॥ ४१ ॥ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च
॥ ४२ ॥ उवाच चाऽसहन्त्यस्य वन्धनानयनं सती ॥ मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥ सरहस्यो धनुर्वेदः सविस्मरणोपसं-
यमः ॥ अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥ स एष भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ॥ तस्यात्मनोर्धं पत्न्याऽऽस्ते नान्यभाद्री-
रसूः कृपी ॥ ४५ ॥ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्विर्गौरवं कुलम् ॥ वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभिक्षणज्ञः ॥ ४६ ॥

मनोहरशीला सा कृष्णा द्रौपदी कृपया निरीक्ष्य ननाम च ॥ ४२ ॥ उवाचेति ॥ अस्य गुरुपुत्रस्य वन्धनेनानयनमसहन्ती सती “मह, मण्णे” आर्घृणीयः । अर्जुनं प्रत्युवाच
ननाम च उवाच चेति चकाराभ्यां सम्भ्रमः सूचितः । एषः मुच्यतां मुच्यतां यतः ब्राह्मणः नितरामनितशयेन गुरुमवति ॥ ४३ ॥ मरहस्य इति ॥ गृहस्यो
गोप्यमन्त्रस्तत्सहितो धनुर्वेदः विस्मर्गोऽद्यप्रयोगः उपसंयम उपसंहारस्ताभ्यां सहितः अस्त्राणां ग्रामः समूहश्च भवता यस्य द्रोणस्यानुग्रहाच्छिक्षितः ॥ ४४ ॥ स इति ॥
स भगवान् द्रोण एवैष प्रजारूपेण वर्तते । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । अत एव वीरसूः पुत्रवती तस्य द्रोणस्यात्मा देहस्तस्यार्धं पत्नी कृपी आस्ते सा भर्तारं
न अन्वगात् अनुमरणं न कृतवती ॥ ४५ ॥ तदिति ॥ हे धर्मज्ञ हे महाभाग तत्तस्मान्नुचितत्वात् गौरवं गुरोः सवन्ध्वि कुलं कर्तुं भवद्विर्देतुमिदृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति
किंतु अभीक्ष्णशः पूज्यं वन्द्यं च ॥ ४६ ॥

मा रोदीदिति ॥ मृताः वत्साः पुत्रा यस्याः सा अत एव आर्त्ता अश्रुमुख्यहं यथा मुहुर्मुहुः रोदिषि तथाऽस्याश्चत्वाप्नो जननी पतिदेवता गौतमी कृपी मा रोदीत् मा रोदितु ॥ ४७ ॥ वैरिति ॥ अस्मिन् कामक्रोधादिपरवश आत्मा मनो येषां तैर्यै राजन्यैः ब्रह्मकुलं कोषितं तत्कुलं कर्तुं शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तं सत् तेषां राजन्यानां कुलं कर्मभूतं सानुबन्धं नृत्यामात्यादिसहितम् आशु शीघ्रमेव प्रदहति ॥ ४८ ॥ धर्म्यमिति ॥ अत्र धर्म्यमित्यादयः षड्वचसो गुणाः पूर्वश्लोकेषु ज्ञेयाः । धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति न्याय्यं न्यायाच्चीतिरनपेतं सरहस्यो धनुर्वेद इति सकरुणं नस्यात्समोद्धमिति निर्व्यलीकम् अनृताऽप्यिरहितं तद्धर्मज्ञेति सम्पन्नपातशून्यं मा रोदीदिति दुःखमायोक्तेः । महत् हितं यैः कोषितामिति राज्ञ्याः द्रौपद्याः वचो धर्मसुतः राजा युधिष्ठिरः प्रत्यनन्दश्च प्रशंस ॥ द्विजाश्च प्रत्यनन्दश्च द्विजा इति संबोधनं वा ॥ ४९ ॥ नकुल इति ॥ नकुलादयः अन्ये च योषितः स्त्रियश्च प्रत्यनन्दश्च युयुधानः सात्यकिः स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥ तत्रेति ॥ तत्र एवं द्रौपदीवचने सर्वैः अभिनन्दिते सति अमर्षितः इति ॥

मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ॥ यथाऽहं मृतवत्साऽर्त्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥ यैः कोषितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरकृतात्मभिः ॥ तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचाऽर्पितम् ॥ ४८ ॥ सूत उवाच ॥ धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं सम्पन्नम् ॥ राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनन्दद्वचो द्विजाः ॥ ४९ ॥ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः ॥ भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥ तत्राहाऽमर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः ॥ न भर्तुर्नोत्तमश्चार्थे योऽहं सुताऽऽश्रुमुखा ॥ ५१ ॥ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ॥ आलोक्ष्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मवन्धुनं हन्तव्य आततायी वधाहणः ॥ मयैवोभयमाज्ञातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥ कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्तान्वयता प्रियम् ॥ प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ॥ ५४ ॥

तत्सहमानो भीमः आह स्म यः सुप्तान् शिशून् न भर्तुर्दुर्गोधनस्यार्थे न चात्वनः स्वस्यार्थे किन्तु वृथैवाहन् जवान तस्य वध एव श्रेयान् प्रशस्यः स्मृतः ॥ ५१ ॥ निशम्येति ॥ भीमस्य द्रौपद्याश्च गदितं वचनं निशम्य श्रुत्वा चतुर्भुजो भीमे हन्तुं प्रवृत्ते द्रौपदां तद्वारणे प्रवृत्तायामुग्रपवारणायविष्कृतभुजचतुष्कः श्रीकृष्णः संदिहानस्य सख्युरजुनस्य वदनमालोक्य हसन्निवेदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ५२ ॥ ब्रह्मवन्धुरिति ॥ ब्रह्मवन्धुः अधर्माणि ब्राह्मणो न हन्तव्यः आततायी शस्त्रधारी वधाहणः ब्राह्मणो न हन्तव्यः । “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥” इति शास्त्रवचसा मयैवोभयमाज्ञातं कथितं तदुभयपक्षानुशासनं परिपाहि ॥ ५३ ॥ कुर्विति ॥ प्रियां द्रौपदीं सान्वयता त्वया यत् “आहरिष्ये शिरस्तस्य” इति प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं तदपि सत्यं यथार्थं कुरु भीमसेनस्य च द्रौपद्याः मह्यं च प्रियमेव कुरु तत्र वधे भीमसेनस्य प्रियम् अवधे द्रौपद्याः द्वये श्रीकृष्णस्य ॥ ५४ ॥

अर्जुन इति ॥ हरेर्हर्दयप्रियापमर्जुनः सहसा आज्ञाय न ह्यशक्यमुग्रं विदध्यात् अतोऽस्यायमभिप्राय इति ज्ञात्वा अथ अनन्तरमेव आसिना खड्गेन मूर्धन्यं मूर्धनि भवेत्सहमूर्धनं कैरौः सहितं द्विजस्य तस्य मणिं जहार च्छित्त्वा हतवान् तेन शिरस्यवतुच्छेदात् शिरस्छेदः कृतः वस्तुतस्तदभावाच्चापि कृत इत्यवस्थाम्नो वयोऽवधश्चेत्युभयमपि कृतम् ॥ ५५ ॥ विमुच्येति ॥ रानया बद्धं बालानां हत्यया हता प्रभा शोभा यस्य तं तेजसा अध्ययनमन्त्रजपादिजनितेन तथा मणिना च हीनं तं विमुच्य शिबिरात् स्वकदस्त्रस्थानात् निरयापयत् बहिर्निःसारयामास ॥ ५६ ॥ वपनमिति ॥ वपनं मुण्डनं द्रविणादानं धनापहरणं तथा निवासस्थानान्निर्यापणं निःसारणं चेत्तेषा एव ब्रह्मबन्धूनां ब्राह्मणभयमानामपि वधः इतोऽन्यो दैहिकः शिरस्छेदादिरूपो वधो नास्ति ॥ ५७ ॥ पुत्रेति ॥ कृष्णया द्रौपद्या सह पुत्रशोकेनातुराः पीडिताः सर्वे पाण्डवाः मृतानां स्वानां बन्धूनां यन्निर्हरणादिकं दाहार्थं नयनादिकं कृत्यं कर्तव्यं तच्चक्रुः ॥ ५८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायां गंगासहायः प्रथमस्याध्याये सप्तमे व्यधत् सत उवाच ॥ अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हर्दयमथासिना ॥ मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजम् ॥ ५५ ॥ विमुच्य रानाबद्धं बालहत्या-
हतप्रभम् ॥ तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ॥ एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो
नान्योऽस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ॥ स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चकुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥ इति
श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्रौणिनिग्रहो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ मृत उवाच ॥ अथ ते संप्रेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ॥ दातुं
सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ॥ आलुता हरिपादाब्जराजःपूतसरिजले ॥ २ ॥
तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ॥ गान्धारीं पुत्रशोकातीं पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥ सान्त्वयामास मुनिभिर्हतबन्धूञ्छुचापितान् ॥
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

॥ ७ ॥ परीक्षितश्चा द्रौण्यस्त्रात्कुन्तीस्तोत्रं तथाष्टमे ॥ युधिष्ठिरस्य शोकोऽत्र शोका नयनमार्गणाः ॥ अनुष्टुभः षट्पद्याशुदाचेति तु पञ्चकम् ॥ ८ ॥ अथेति ॥ अथ संप्रे-
तानां मृतानाम् अत एवोदकं तिलोदकमिच्छतां स्वानां बान्धवानां शेषे षष्ठी तेषुः गङ्गायाम् उदकं दातुं सकृष्णाः कृष्णेन सहितास्ते पाण्डवाः स्त्रियः स्त्रीः पुरस्कृत्य-
अग्रतः कृत्वा ययुः तत्र कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥ त इति ॥ ते सर्वे पाण्डवादयः उदकं निनीय दत्त्वा भृशमत्यन्तं विलप्य चकारादन्यदपि कर्तव्यं कृत्वा हरेः
कृष्णस्य पादाब्जयो रजसा पूते सरितः गङ्गायाः जले पुनरपि आलुताः स्नाताः पुनर्ग्रहणादावपि स्नाता इति गम्यते ॥ २ ॥ तत्रेति द्वयम् ॥ तत्र गङ्गातीरे आसीनि
धृतराष्ट्रं सहानुजं भीमादिभिः सहितं कुरुपतिं युधिष्ठिरं पुत्रशोकेनातामिति तिसृणां विशेषणम् । गान्धारीं कृष्णां द्रौपदीं पृथां कुन्तीं च हता बन्धवः पुत्रादयो येषां तान्

शुचा शोकेनार्पितान् व्याप्तानेतान् युधिष्ठिरादीन् मुनिभिः सहितः माधवः श्रीकृष्णः भूतेषु भूतकार्येषु देहादिषु अप्रतिक्रियां निवर्तकेपापरहितां कालस्य गतिमुत्पत्तिवि-
नाशनिमित्तभूतां प्रवृत्तिं दर्शयन् सन् सान्त्वयामास ॥ ३ ॥ ४ ॥ साधयित्वेति द्वयम् ॥ माधवः अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य कितवैवैश्वकैर्दुर्योधनादिभिः हतं स्वराज्यं साधयित्वा
तदशो कृत्वा राड्याः द्रौपद्याः कचस्पर्शन केशाकर्षणेनैव क्षतं क्षीणमार्येषां तान् । गृह्ण इति पठे असतो विशेष्यम् । असतो दुष्टान् दुःशामनादीन् भीमार्जुनादिभिर्घात-
यित्वा उत्तमकल्पकैः मुख्यकल्पैः अन्यूनमन्त्रदक्षिणैस्त्रिभिश्चर्मैस्तं युधिष्ठिरं याजयित्वा पावनं तस्य यथाः शतमन्याः इन्द्रस्य यथा इव दशसु दिक्षु आतनोत् विस्ता-
रयामास । याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आमन्त्र्येति द्वयम् ॥ हे ब्रह्मन् पाण्डुपुत्रान् च शब्दादन्याश्च अनायं पृष्ट्वा शैनेयः शिनेनभा सात्यकिस्तेना-
द्धवेन च संयुतः सहितः आत्मना पूजितैः द्वैपायनादिभिर्विप्रेः प्रतिपूजितः द्वारकां प्रति गन्तुं कृता मतिर्येन स रथमास्थितः अधिष्ठितः सन् हरिः भयेन विह्वलां

साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ॥ घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुपः ॥ ५ ॥ याजयित्वाश्चर्मैस्तं त्रिभिरुत्तम-
कल्पकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥ आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रेः पूजितैः
प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥ गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकां रथमास्थितः ॥ उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयाविह्वलाम् ॥ ८ ॥ पाहि पाहि महायोगिन्दे-
वदेव जगत्पते ॥ नान्यं त्वद्भयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ९ ॥ अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ॥ कामं दहतु मां नाथ मा मे
गर्भो निपात्यताम् ॥ १० ॥ मूत उवाच ॥ उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपाण्डवमिदं कर्तुं द्रोणरत्नमबुध्यत ॥ ११ ॥

तर्ह्येवाऽथ मुनिश्रेष्ठ पाण्डवाः पञ्च सायकान् ॥ आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालऽयास्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥

व्याकुलाम् अभिधावन्तीं सम्मुखमागच्छन्तीम् उत्तरां परीक्षिन्मातरम् उपलेभे ददर्श ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयते—पाहि पार्हींत ॥ हे महायोगिन् हे देवदेव हे
जगत्पते त्वं मां पाहि पाहि व्याकुलत्वाद्विरुक्तिः । यत्र लोके परस्परमपि मृत्युर्भवति एकस्य मृत्युरन्यस्तस्य मृत्युरपरस्तस्याप्यन्य इत्येवमिति । तत्र त्वत् त्वनः अन्यम्
अभयं अपरहितं भयनिवर्तकं च न पश्ये तदार्पः ॥ ९ ॥ अभिद्रवतीति ॥ हे ईश हे विभो हे नाथ तव आसावायसः अयसो विकारश्च ततमायसं लोहमयं शल्यं ग्रस्येति
वा तथाभूतः शरो मामभिद्रवति मदभिमुखमागच्छति सतु कामं यथेच्छं मां दहतु मे मम गर्भस्तु अनेन मा निपात्यतां यथा न पतेत् तथाऽगृह्णाण ॥ १० ॥ उपधार्येति ॥
भक्तवत्सलः भगवान् तस्या उत्तराया वचः उपधार्य श्रुत्वा इदं विश्वमाण्डवं पाण्डवशून्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य कुपितस्य द्रोणरत्नं ब्रह्मसूत्रम् अबुध्यत ॥ ११ ॥ तर्हीति ॥
अथ हे मुनिश्रेष्ठ तर्ह्येव पाण्डवाः आत्मनोऽभिमुखान् संमुखमागच्छतो दीप्तान् पञ्चमायकान् आलक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमप्यस्त्राणि उपाददुः जगद्गुरुः । तडभावा अपः ॥ १२ ॥

न वेदेति ॥ हे भावन् प्रस्य तव कर्हिचिद् कदाचिदपि कश्चिदपि दयितः प्रियो नास्ति द्वेषः शत्रुश्च नास्ति यस्मिंस्त्वयि नृणां विषमा अयं पाण्डवमित्रं धार्तराष्ट्रशत्रु-
त्यादाकारा निग्रहानुग्रहरूपा मतिः भ्रान्तिर्भवति तस्य नृणां विडम्बनमुत्करणमीहमानस्य कुर्वतस्तव चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं कश्चिदपि न वेद ॥ २९ ॥ जन्मति ॥ हे विश्वात्मन्
निर्यशु वराहादिरूपेण नृपु रामादिरूपेण ऋषिषु वामनादिरूपेण यादस्सु यस्त्यादिरूपेण यत् आत्मनः परमात्मनः तव अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म च तदत्यन्तं विडम्बनम-
नुत्करणमात्रम् । भक्तान् अजत्वाकर्तृत्वयोगेव सत्यत्वे “जन्म कर्म च मे दिव्यम्” इति दिव्यत्वोक्तजन्मकर्मललाया मिथ्यात्वापत्तिं पश्यन्तः अजस्य जन्म अकर्तुः कर्म
तत्रापि तिर्यागादिषु तच्च सर्वोत्कृष्टस्य तवात्यन्तविडम्बनं तन्जात्यनुत्करणत्वेनात्यन्तन्यूनत्वमतस्तव तत्त्वं कोपि न वेद । एवं पूर्वश्लोके नृणां विडम्बनं स्वपाण्डुगुणयतिभि-
न्यूनीभावमीहमानस्येति व्याचक्षते ॥ ३० ॥ गोपीति ॥ यदस्मात्त्वत्तो भीरपि विभेति तस्मिंस्त्वयि कृतागसि दधिभाण्डस्फोटनरूपपराधं कृतवति मतिं गीपी यशोदा त्वदन्ध-
न वेद कश्चिद्भगवत्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ॥ न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्विष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणाम्
॥ २९ ॥ जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकतुरात्मनः ॥ तिर्यङ्मनुषिषु यादस्सु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३० ॥ गोव्याऽऽददे त्वयि कृतागसि
दाम तावद्या ते दृशाऽशुकलिलाञ्जनसंभ्रमाक्षम् ॥ वक्त्रं निनीय भयभावनाया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति ॥ ३१ ॥
केचिद्दुहुरञ्जं जातं पुण्यशोकस्य कीर्तये ॥ यदोः प्रियस्याऽववाये मलयस्येव चन्दनम् ॥ ३२ ॥ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्य-
गात् ॥ अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३३ ॥ भारवतारणायाऽन्ये भुवो नाव इवोदधौ ॥ सीदन्त्या भूरिभारेण जातो
ह्यात्मभुवाऽर्थितः ॥ ३४ ॥

नार्थं दाम रज्जुमादे जग्राह तावच्चदा अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमञ्जनं ययोस्ते च ते संभ्रेमण व्याकुले च अक्षिणी यस्मिन्तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा मां ताडयिष्यतीति
भयस्य भावनया स्थितस्य ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति ॥ ३१ ॥ केचिदिति ॥ मलयस्य मलयाचलस्य कीर्तये चन्दनमिव जातं तथा प्रियस्य पुण्यशोकस्य
गुधिष्ठिरस्य कीर्तये यदोरेव कीर्तये इति वा यदोरन्ववाये वंशे अञ्जं जन्मशून्यमेव त्वां जातं मादुर्गतं केचिद्दुहः ॥ ३२ ॥ अपरे इति ॥ अपरे तु वसुदेवस्य भार्यायां
देवक्यां ताभ्यामेव पूर्वं सुतपःपृथिरूपाभ्यां याचितः सन् अस्य विश्वस्य क्षेमाय स्वस्यर्थं सुरद्विषां दैत्यानां वधाय च अजः एव त्वं पुत्रत्वमभ्यगात् स्वीकृतवानसीत्याहुः ।
प्रथमपुरुषस्तत्पार्षः । अजस्त्वमित्यत्र अर्भत्वमिति षष्ठः सुगमः । भवानिति शेषः ॥ ३३ ॥ भारेति ॥ अन्ये तु आत्मभुवा ब्रह्मणा अर्थितः प्रार्थितः सन् उदधौ नाव
इव दैत्यानां भूरिभारेण सीदन्त्या क्लिश्यन्त्या भुवो भारवतारणाय जात इत्याहुः । इतः शक्त्वं सर्वं मतान्तरम् ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तमाह—भव इति ॥ केचन विरलास्तत्त्वविदस्तु अस्मिन्भवे संसारे अविद्या परमानन्दस्वरूपज्ञानं ततो देहाभिमानात्कामः ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां जनानां क्लेश-
निवृत्त्यर्थं श्रवणस्मरणाहोणि कर्माणि करिष्यन्तातः इत्याहुः ॥ ३५ ॥ शृण्वन्तीति ॥ ये जनाः अभीक्ष्णशः निरन्तरं तव ईहितं चरितं शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति कीर्त-
यन्ति स्मरन्ति कीर्त्यमानमभिनन्दन्ति त एव अचिरैरेव शीघ्रमेव भवप्रवाहं जन्ममरणान्दिपरम्परारूपमुपरमयति निवर्तयतीति तथाभूतं तावकं त्वदीयं पदाम्बुजं पश्यन्त्येव
नान्ये । अचिरैरेवेति सर्वत्राधारणम् ॥ ३६ ॥ अपीति ॥ हे प्रभो अद्य स्वानां भक्तानां कृतमीहितमपेक्षितं येन स त्वं निर्वसर्गपाठे संबोधनम् । गज्याद्यद्गद्गणेन
राजसु योजितमहो दुःखं यैस्तेषां येषामस्माकं भवतः पदाम्बुजादयत्परायणमाश्रयो नैवास्ति तान् सुहृदः भक्तान् अनुजीविनश्च नोऽस्मान् अपिन्वित किंस्वित द्वाङ्का-
गमनेच्छया जिह्वासि त्वत्तुमिच्छसि स्विदिति त्यागस्यानुचितत्वं सूचयति ॥ ३७ ॥ के वयमिति ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशितुः प्राणस्येव यथा प्राणभ्याद्राशेन

भवेऽस्मिन्क्लृश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणाहोणि करिष्यन्ति केचन ॥ ३५ ॥ शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ॥ त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥ ३६ ॥ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो
जिह्वासि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ॥ येषां न चान्यद्भवतः पदाम्बुजात्परायणं राजसु योजिताहसाम् ॥ ३७ ॥ के वयं नामरूपभ्यां यदुभिः
सह पाण्डवाः ॥ भवतोऽदर्शनं यद्दृष्ट्वा सुपक्वौषधिर्वीरुधः ॥ ३८ ॥ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ॥ त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वल-
क्षणविलक्षितैः ॥ ३९ ॥ इमे जनपदाः स्तृद्धाः सुपक्वौषधिर्वीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्यधन्ते तव वीक्षितैः ॥ ४० ॥ अथ विश्वेश
विश्वान्मन्विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ॥ स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृणिषु ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणां नाम रूपं च न किञ्चित् तथा यत् यद्दृष्टं भवतोऽदर्शनं स्यात् यदा त्वमस्मान्न परयसि न द्रक्ष्यसि वा तदा नाम्ना विख्यात्या रूपेण समुद्रया च यदुत्तिः मह-
सहिताः पाण्डवाः वयं के नाम न केपि अतितुच्छा इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नेयमिति ॥ हे गदाधर इयमस्मत्पाल्या भूमिरपि यथेदानीं स्वैरमाधारणैर्वज्राङ्कुशादिभलक्षणैर्विल-
क्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरङ्किता सती भाति शोभते तथा तत्र तदा त्वन्निर्गमानन्तरं न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥ इम इति ॥ स्तृद्धाः सुसमृद्धाः सुष्टु पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयो
वीरुधो द्रक्षादयश्च येषु ते तथा इमे जनपदाः देशाः तथा वनानि अद्रयः नद्याः उदन्वन्तः समुद्राश्च तव वीक्षितैरेव एधन्ते वर्द्धन्ते ॥ ४० ॥ अथेति ॥ हे विश्वेश हे
विश्वस्यात्मन् हे विश्वमूर्ते स्वकेषु पाण्डुषु वृणिषु च दृढमिमं मे मम स्नेहरूपं पाशं त्वं छिन्धि ॥ ४१ ॥

त्वयीति ॥ हे मधुसूते यादवेश उदन्वति समुद्रे गङ्गा ओषं जलसूत्रमिव यथा गंगा समुद्रे ओषमुद्रवहानि प्रतिबन्धं च न गणप्रति तथा अनन्यविषया मे मम मतिस्त्वयि असकृत् निरन्तरम् अद्या साक्षात् रतिं प्रीतिमुद्रतात् प्रकर्षेण वर्द्धयानां करोतु विद्वांश्च मा गणयतु ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण कृष्णसख अर्जुनमित्र हे वृष्णी-नामृषस श्रेष्ठ अवयवै भूयै दुहन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशा एव वंशावेणवस्तेषां दहेनेतिष्ठिपरस्परितरुहकम् हे अनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभावे हे गोविन्द गोद्रिजसुराणामाति-हरोवतारो यस्य तत्सम्बोधनम् । हे योगेश्वर हे अखिलसुरो भगवन् ते तुभ्यं नमः ॥ ४३ ॥ पृथगेति ॥ कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्विक्रयैः पृथगेत्यं पूर्वोक्तप्रकरणे परिणतः संस्तुतोऽखिल उदयो महिमा यस्य सः “णस्तुतौ” इति दीर्घान्तात् तुद्रादोः कः । वैकुण्ठो भगवांस्तो मायया मोहयन्निव मन्दं जहास । हासो जनोन्मादकरी च माये-त्युक्तेर्हास एव माया ॥ ४४ ॥ तामिति ॥ तां त्वयि मेनन्यविषया इति कुन्तीप्रार्थनां बाढमित्यङ्गीकृत्य ततो रथस्थानाद्रजसाह्वयं हस्तिनापुरं प्रविश्य तनूनामन्याश्र-त्वायि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ॥ रतिमुद्रहतादृक्षा गङ्गैर्बोधमुदन्वति ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णयूपभाऽवनिधुम्राजन्य-वंशदहनाऽनपवर्गवीर्य ॥ गोविन्द गोद्रिजसुरातिहरावतार योगेश्वराऽखिलसुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥ मृत उवाच ॥ पृथगेत्यं कलपदैः परि-णूताखिलोदयः ॥ मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायया ॥ ४४ ॥ तां बाढमित्युपायमन्य प्रविश्य गजसाह्वयम् ॥ स्त्रियश्च स्वपुरं यास्य-श्रेण्या राज्ञा निवारितः ॥ ४५ ॥ व्यासादौरीश्वरहृज्ञैः कृष्णेनाद्रुतकर्मणा ॥ प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाऽबुध्यत शुचापितः ॥ ४६ ॥ आह-राजा धर्मसुतश्चित्तयन्मुहदां वधम् ॥ प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशगतः ॥ ४७ ॥ अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रूढं दुरात्मनः ॥

पावकयस्यैव देहस्य बह्वचो मेऽक्षौहिणीहताः ॥ ४८ ॥

सुभद्राप्रमुखाः स्त्रिय उपामन्यानुज्ञाय स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा औत्रैव कंचित् कालं निवसेति संप्राप्य गमनाश्रिवारितः ॥ ४५ ॥ व्यासावैरिति ॥ ईश्वरहृज्ञैः ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्येहा इच्छा भीष्मः खैनेव राजा बोधनीयो भीष्मस्य तत्त्वज्ञत्वं च लोके ख्यापनीयमितिरूपा तामजानद्भिः व्यासावैर्मुनिभिः अद्रुतकर्मणा कृष्णेन चेतिहासैः पूर्ववृत्तकथनैः प्रबोधितोऽपि चार्पितः शोकव्याप्तः राजा युधिष्ठिरो नाबुध्यत विवेकं नैव प्राप । इदमत्राद्रुतकर्मत्वं कृष्णस्य यत्स्वयं बोधयन्नापि पूर्वोक्तप्रथाय-साफल्यार्थमपबोधमेवाद्रुयत् । यथा सन्ध्याार्थं गतोऽपि यथोचितं वदन्नापि विश्वहमेवाद्रुयत् ॥ ४६ ॥ अबोधमेव प्रपश्यति—आहिति ॥ हे विप्राः प्राकृतेनाविवेकव्याप्तैः आत्मना मनसा मुहदां मित्रवान्यवादीनां वधं चिन्तयंस्तेषु यः स्नेहस्तत्पुत्रो यो मोहः कर्तव्याकर्तव्याननुमानं तस्य वशं गतः सन् धर्मसुतः राजा आह स्म ॥ ४७ ॥ अहो इति ॥ अहो अनुचितमेतद्दुरात्मनः दृष्टचित्तस्य मे हृदि रूढमज्ञानं पश्यत यतः पारस्यस्य श्वसृगालावाहारस्यैव देहस्यार्थं मे मया मे इति मयेत्यर्थेऽव्ययम् ।

बह्वचः अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः हताः पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । “ अक्षौहिण्यां नागा (२१८७०) स्थाश्व स्वनाष्टमूढशो (२१८७०) ज्ञेयाः । स्वकुपटशरशट् चाश्वः (६५६१०) नराः स्वपञ्चाग्निगोकाशः (१०९३५०) ॥ ” ४८ ॥ बालेति ॥ बालादीनां द्रोहकर्तुं वातकस्य मे वर्षणाभयुतायुनैरपि निरयाश्वरकान्मोक्षो निस्तारो नैव स्यात् सुहृदः संबन्धिनः मित्राणि सत्वायः पितरः पितृव्याः ॥ ४९ ॥ नैन इति ॥ धर्मयुद्धे द्विषां वधो राज्ञ एनः पापं न भवतीति यच्छासनं शिक्षारूपं वचस्तन्मे बोधाय संतोषाय नतु कल्पते समर्थ नैव भवति । यतस्तद्वचः धर्मयुद्धे प्रजाभक्तुरेव स्वप्रजानामन्येन बाधे प्रसक्ते तद्वधो नीतिशास्त्रेनुज्ञातः दुर्योधनेन तु प्रजायां रक्ष्यमाणायामेव मया केवलं राज्यलोभेनैव हतत्वात्ततो मम पापमेव जातमिति भावः ॥ ५० ॥ स्त्रीणामिति ॥ युद्धे पुंसां वधो या नाम कथंचित् भवतु पापं तथापि मया हता बन्धवो यासां तासां स्त्रीणां योऽसाविहेदनीं द्रोहो दुःस्वमननुज्ञात एवात्यथितस्तज्जं पापं तु गृहमेधैरिगृहश्रमविहितैः हिंसाप्रयैः कर्मभिर्व्यपोहितं दूरी कर्तुमहं न कल्पो न समर्थः ॥ ५१ ॥ यज्ञैरपि मम पापं न माज्यमिति हेतुवादमाश्रित्याह—यथेति ॥ पटादिलभं पङ्कामो यथा वनपङ्केन न मृज्यते यथा वा मृगलेश्वर-

बालद्विजमुहन्मित्रपितृभ्रातृगुरद्रुहः ॥ न मे स्थान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षयुतायुतैः ॥ ४९ ॥ नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषाम् ॥ इति मे न तु बोधाय कल्पते ज्ञासनं वचः ॥ ५० ॥ स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ॥ कर्मभिर्गृहमेधैर्यैर्नाहं कल्पो व्यपो हितुम् ॥ ५१ ॥ यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ॥ भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माधुमर्हति ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सूत उवाच ॥ इति भीतः प्रजाद्रोहास्तर्वधमविविक्तसया ॥ ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदृशैः स्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन्त्रैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥

तमपावित्र्यं बह्वया सुरया न मृज्यते तथैवैकां प्रमादतो जातां भूतहत्यां बुद्धिपूर्वकहेसाप्रायैर्यज्ञैर्माहुं शोधयितुं दूरीकर्तुं कोपि नाहति ॥ ५२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थ-
मन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्याष्टमे निरमादिमाम् ॥ ८ ॥ नवमे भीष्मेण सर्वधर्मवर्णनमीर्यते ॥ कृष्णस्तुतिमृत्युकोटे श्लोकास्तत्राहसिन्धवः ॥ चत्वार्युवाचेति
समेषवोर्द्धूना अनुष्टुभः ॥ ९ ॥ यदयं तवाविवेको नापयति तदा सर्वधर्मतत्त्वज्ञं भीष्ममपि पृच्छेति कृष्णाद्वैरुके भीष्मसमीपं ययावित्याह—इतीति ॥ इत्येवं प्रजानां
द्रोहात् विनाशजनितात् पापात् भीतो युधिष्ठिरः सर्वेषां धर्माणां विविक्षया भीष्ममुत्साद्रेदितुमिच्छया इहभाव आर्षः । विन्दतेर्वा रूपम् । ततो हस्तिनापुरात् यत्र
देवव्रतो भीष्मः अपतत् तत् विनशनं कुरुक्षेत्रं प्रागात् ॥ १ ॥ तदेति ॥ तदा ते भीमादयो भ्रातरोऽपि सर्वे सन्नः श्रेष्ठाः अथा येषु तैः स्वर्णेन भूषितैः रथैस्तमन्वग-
च्छन् तथा व्यासधौम्यादयो विप्रा अपि रथैस्तमन्वगच्छन् ॥ २ ॥

भगवानिति ॥ हे विषे सधनजयः अर्जुनेन सहितो भगवानपि रथेन तमन्यच्छत् स नृपो युधिष्ठिरसैर्भ्रात्रादिभिः गुह्यैः कुबेर इव व्यरोचत ॥ ३ ॥ दृष्ट्विति ॥ दिवः स्वर्गात् च्युतं पतितमभरामिव भूमौ निपातितं भीष्मं दृष्ट्वा सातुगा भृत्यादिसंहिताः चक्रिणा कृष्णेन सह पाण्डवास्तं प्रणमुः ॥ ४ ॥ तत्रेति ॥ हे सत्तम तत्र तदा तत्र स्थाने भरतपुङ्गवं भीष्मं द्रष्टुं ब्रह्मर्षयो भृगवादयो देवर्षयो नारदादयः राजर्षयो राजानश्च सर्वे आसन् तत्क्षणमेवागताः ॥ ५ ॥ तानाह—पर्वत इति ॥ पर्वतादय आसन् इत्यनु-
पङ्क्तः । भगवान् वादरायणः व्यासः शिष्यैः सहितः गेणुकासुतः परथुरामः ॥ ६ ॥ वसिष्ठ इति ॥ वसिष्ठादयश्चासन् कौशिको विश्वामित्रः ॥ ७ ॥ अन्ये चेति ॥ हे ब्रह्मन् अन्ये च अपमलाः ब्रह्मरातादयः शुक्रादयः कभ्यपाङ्गिरसादयः कश्यपबृहस्पत्यादयो मुनयः शिष्यैः उक्ताः आजमुः ॥ ८ ॥ तानिति ॥ धर्मज्ञः युद्धादिदेशे मरणा-
दिकाले च यदुचितं तद्विभागवित्स वसूक्तमो भीष्मः महाभागान् तान् ऋषीन् समेतान् उपलभ्य दृष्ट्वा स्तुतिनमस्कारादिभिः पूजयामास ॥ ९ ॥ कृष्णमिति ॥ जगदीश्वरं

भगवानपि विप्रैर् रथेन सधनंजयः ॥ स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा निपातितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् ॥ प्रणमुः पाण्डवा भीष्मं सातुगाः सह चक्रिणा ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम ॥ राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुङ्गवम् ॥ ५ ॥ पर्वतो नारदो धौम्यो भगवाच्चादरायणः ॥ बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६ ॥ वसिष्ठ इन्द्रप्रमदक्षितो गुत्समद्विजितः ॥ कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥ अन्ये च बहवो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽपमलाः ॥ शिष्यैरुक्ता आजमुः कश्यपाङ्गिरसादयः ॥ ८ ॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूक्तमः ॥ पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥ कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् ॥ हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥ पाण्डुपुत्रानुपासितान्प्रथमैरसंगतान् ॥ अभ्याचष्टाऽनुरागास्त्रैरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्ययं धर्मनन्दनाः ॥ जीवितुं नाहं क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥

माययोपात्तः स्वीकृतो विग्रहो मनुष्यदेहो येन तं कृष्णं हृदिस्थं सन्तं पुरतश्च आसीनं तत्प्रभावज्ञः भीष्मः पूजयामास ॥ १० ॥ पाण्डुपुत्रानिति ॥ भीष्मः उप समीपे आसीनान् प्रश्नयः विनयः प्रेमा स्नेहस्ताभ्यां सङ्गतान् उपसन्नान् सन्नतानिति षोडश्वनतान् पाण्डुपुत्रान् अनुरागास्त्रैः स्नेहाश्रमिरन्धीभूतेन व्याजेन चक्षुषा अभ्याचष्ट ददर्श । यद्वा तादृशेन चक्षुषा उपलक्षितो भीष्मः तान् आप्त्याभाषत ॥ ११ ॥ अहो इति ॥ नन्दयन्ति इति नन्दनाः धर्मण धर्मस्य वा नन्दनाः हे धर्मनन्दनाः यत् यतः विधाः धर्मः अच्युतः श्रीकृष्णश्च आश्रयो येषां ते यूयं क्लिष्टं दुःखं यथा भवति तथा जीवितुं नाहं क्लिष्टं अपि तु सुखं जीवितुमर्ह्यं तथापि यत् क्लिष्टं जीवित्वं तत् अहो कष्टम् अहो अन्याय्यं सन्धिरार्षः ॥ १२ ॥

संस्थित इति ॥ अतिरथे अमितैः सह युद्धकर्तारि पाण्डौ संस्थिते मृते सति बालाः प्रजाः पुत्रा यस्याः तोकवती पुत्रवती वयुथेति दैन्यं दर्शितम् पृथा युष्मन्कृते मुहुः वारवारं युष्माभिः सह बहून् क्लेशान् प्राप्ता ॥ १३ ॥ सर्वमिति ॥ भवतां च धर्मात्मनामपि यत् अप्रियं तत्सर्वं कालकृतं मन्ये वायोर्वशे घनावलिर्भयं किमिव मपाळः इन्द्रादिलोकपालसहितः सर्वपि लोको यस्य कालस्य वयो वर्तते ॥ १४ ॥ यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् पक्षे धर्मसुतो युधिष्ठिरो राजा गदापाणिर्वृकोदरश्च कृष्णः अर्जुनः अश्वी धन्वी गण्डिवं चापं धनुः कृष्णः सुहृत् मित्रं ततः तत्रापि पुण्यशरीरबलान्नैपुणशस्त्रदेवसंपन्नावपीत्यर्थः । विपत् इत्याश्रयम् ॥ १५ ॥ न हीति ॥ हे राजन् अस्य हि परमेश्वरस्य विधिस्ति तं कर्तुमिष्टं कर्हिचित् कोपि पुमान् न वेद यस्य विधिस्ति तस्य विजिज्ञासया युक्ताः कवयो बलरुद्रादयोऽपि हि मुह्यन्ति ॥ १६ ॥ तस्मादिति ॥ हे भरतर्षभ हे नाथ हे प्रभो हे प्रभो तस्मात् इदं सुखदुःखादिकं सर्वं दैवतन्त्रं परमेश्वराधीनं व्यवस्य निश्चित्य अर्प आलोपः । व्यवसायेति भाव्यम् यद्वा व्यवस्य निश्चिनु लोट् । तस्ये-

संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ पृथा बालप्रजा वधूः ॥ युष्मन्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ १३ ॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यद्-
प्रियम् ॥ सपाळो यद्वशे लोको वायोर्विव घनावलिः ॥ १४ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः ॥ कृष्णोऽश्वी गण्डिवं चापं सुहृ-
त्कृष्णस्ततो विपत् ॥ १५ ॥ न ह्यस्य कर्हिचिद्राजन्पुमान्वेद विधिस्ति तम् ॥ यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ॥ १६ ॥ तस्मा-
दिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥ एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ॥
मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ १८ ॥ अस्यानुभावं भगवान्वेद गूढतमं शिवः ॥ देवार्पि नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥
यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ॥ अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥ २० ॥ सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्याऽनहंकृतेः ॥
तत्कृतं मतवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥ २१ ॥

अस्यानुविहितः अनुगतः सन् “ हि, गतौ; गत्यर्थः ” इति कर्त्तरि क्तः । तस्येति शेषे षष्ठी । अनाथाः प्रजाः पाहि ॥ १७ ॥ एष इति ॥ एष वै एष एव आद्यः पुमान् साक्षात् नारायणः भगवान् मायया लोकं जनं मोहयन् गूढ आच्छादितैश्वर्यो वृष्णिषु चरति विहरति ॥ १८ ॥ अस्येति ॥ हे नृप अस्य श्रीकृष्णस्य गूढतमम् अनुभावं प्रभावं साक्षात् भगवान् शिवः देवर्षिः नारदः कपिलश्च वेद जानाति ॥ १९ ॥ यमिति ॥ त्वं त्वज्जानात् यं मातुलेयं वसुदेवपुत्रं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं प्रीतिकर्तारं सुहृत्तमम् उपकारानपेक्षोपकारकं च मन्यसे तथा सौहृदात् विश्वासात् सचिवं मन्त्रिणं दूतम् अथ सारथिं च अकरोः कृतवानसि ॥ २० ॥ सर्वात्मन इति ॥ सर्वान्मनः समदृशः अद्वयस्य अनहंकृतेः निरवद्यस्य रागादिदोषरहितस्य अस्य तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं ममेदं योग्यमयोग्यं वेति मतवैषम्यं क्वचित् न अस्ति ॥ २१ ॥

तथापीति ॥ हे शूय तथापि समत्वपि एकान्तभक्तेषु तस्य अनुकामितं कृपां पश्य यत् यस्मात् असूय प्रणान् त्यजतः मे मम कृष्णः साक्षाद्दर्शनमागतः ॥ २२ ॥ भक्षयति ॥ यस्मिन् श्रीकृष्णे भक्षया मन आवेश्य वाचा च यस्य नाम कीर्तयन् कलेवरं त्यजन् योगी कामैर्वासनाभिः कर्मभिश्च मुच्यते ॥ २३ ॥ म इति ॥ अहं यावन्दिदं कलेवरं हिमोमि तावत् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनायां च उल्लसत् रुचिरं मुसाम्बुजं यस्य सः चतुर्भुजः ध्यानस्य पन्था विषयः यो मया अन्यैश्च केवलं चित्त्यते स देवदेवो भगवान् अग्रतः स्थित एव मां प्रतीक्षताम् ॥ २४ ॥ युधिष्ठिर इति ॥ तत् सानुकम्पं वाक्यम् आकर्ष्य युधिष्ठिरः शरपञ्जरे शयानं भीष्मम् क्रीयाणां च अनुशृण्वतां विविधान् धर्मान् अपृच्छत् ॥ २५ ॥ पुरुषेति त्रयम् ॥ हे मुने तत्त्ववित् भीष्मः पुरुषस्य स्वभावेन विहितान् नरजातिसाधारणान् सत्यदयादीन् यथावर्णं वर्णयोग्यधर्मान् योग्यतारूपे यथार्थेऽव्ययीभावाः । यथाश्रममाश्रमधर्मान् वैराग्यरागादिवोपाधी तान्यां क्रमेणान्नातम् उभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् तथा दानधर्मान् तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपाऽनुकामितम् ॥ यन्मेऽसूयत्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥ २२ ॥ भक्त्यावेष्टय मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २३ ॥ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुसाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे ॥ अपृच्छद्विविधान् धर्मान्प्रीणामनुशृण्वताम् ॥ २५ ॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाऽऽश्रमम् ॥ वैराग्यरागोपाधिभ्या रात्र तोभयलक्षणान् ॥ २६ ॥ दानधर्माऽराजधर्मान्मोक्षधर्मान्विविभागशः ॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ २८ ॥ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ॥ यो योगिनश्छन्ददृष्ट्युर्वोऽद्भुतस्तूतारायणः ॥ २९ ॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रगोविन्दमुक्तसङ्गं मन आदिपूरुषे ॥ कृष्णे लसन्पीतपटे चतुर्भुजे पुनः स्थिते मीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥ तुल्यपुरुषादीन् राजधर्मान् प्रजापालनदीन् मोक्षधर्मान् शमदमदीन् क्षीयधर्मान् शातिव्रत्यादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषकानेकादश्यादिव्रतनियमान् सहोपायान् साधनसाहितान् धर्मार्थकाममोक्षान् विभागशः अवान्तरभेदाभिन्नान् समासव्याप्तौ संक्षेपवित्तरौ तावैव योगौ उपायौ ताभ्यां समासव्यासयोगेन युक्ततया इति वा । नानाख्यानेषु ये इतिहासाः तेषु यथा यथावत् वर्णयामास ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्ममिति ॥ धर्मं प्रवदतस्तस्य भीष्मस्य स उचारायणरूपः कालः प्रत्युपस्थितः यः छन्देन स्वेच्छया मृत्युर्यस्य तस्य योगिनः वाऽद्भुतः ॥ २९ ॥ तदेति ॥ तदा सहस्रगोविन्दः सहस्रं रथिनो नयति पालयति वयं नयति वा । सहस्रगोविंति पाठे सहस्रार्थवत्यो गिरो यस्य स भीष्मः गिरः उपसंहृत्य अमीलितदृक् एव पुरः स्थिते लसन्तौ पीतौ पदौ यस्य तस्मिन् चतुर्भुजे आदिपूरुषे कृष्णे विमुक्तसङ्गं विषयान्तरतो विरक्तं मनो व्यधारयत् तद्वर्तनैकवर्णमकरोत् ॥ ३० ॥

विशुद्धयेति ॥ विशुद्धया धारणया चित्तस्यैकत्र देशे बन्धनरूपया हतमशुभं पापं यस्य सः तस्य भगवत ईक्ष्यैव कृपादृष्ट्यैव आशु गता निवृत्ता आयुधानां व्यथा पीडा यस्य सः गतायुधश्रम इत्यपि पाठः । निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमः विषयान्तरेषु भ्रमणं यस्य स भीष्मो जन्यं देहं मायिकप्रपञ्चं वा विमृजन् त्यक्ष्यन् जनार्दनं श्रीकृष्णं तुष्टाय ॥ ३१ ॥ इतीति ॥ इति आयुःसमाप्तौ नानाधर्माद्युपायैर्वा सात्वतपुद्गले विशिष्टः सर्वाधिको भूमा महत्त्वं यस्य तस्मिन् विभ्रान्ति स्वरूपभूतं परमानन्दम् उपगते प्राप्तवत्येव च मम यतः प्रकृतेः भवप्रवाहः सृष्टिपरम्परा भवति तां प्रकृतिं योगमायां कचित्सृष्ट्यादिषु विहर्तुम् उपेयुषि स्वीकृतवति नतु स्वरूपतिरोधानेन जीववत्परतन्त्रे इत्यर्थः भगवति चितृष्णा फलसंकल्परहिता अविवृणोति वा छेदः अतुमेत्यर्थः । मतिः मया उपायनत्वेन उपकल्पिता । अत्र स्तोत्रे प्रत्यक्षपि भगवति युज्यन्तप्रयोगाभावः आस्वादितचर-
वीररसावेशात् बहुपदेषु वीरत्वस्य वर्णनाच्च पुष्पिताया एकादश ॥ ३२ ॥ त्रिभुक्नेति ॥ त्रिषु भुक्तेषु कमनं सुन्दरं तमालस्येव नीलो वर्णो यस्य तत् रवेः कृग इव

विशुद्धया धारणया हताशुभस्तर्दक्ष्यैवाऽऽशु गतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाय जन्यं विमृजजनार्दनम् ॥ ३१ ॥ भीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपकल्पिता चितृष्णा भगवति सात्वतपुद्गले विभ्रान्ति ॥ स्वरूपमुपगते क्वचिद्ब्रह्मे प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥ त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवाम्बरं दधाने ॥ वपुरलककुलवृत्ताननञ्जं विजयसख रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥ ३३ ॥ युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्चलितश्रमवार्यलंकृतस्ये ॥ मम निशितशरैर्वीभिद्यमानत्वचि विलसत्कवेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३४ ॥ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्वलयो रथं निवेदय ॥ स्थितवति परसैनिकायुरक्षणा हतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥

गौरे पति वरे श्रेष्ठे युद्धसमये रविकरैः गौरवरे अतिगौरिकृतं वा अम्बरं वस्त्रं यस्मिन्तत् अलककुलः कुन्तलसमैरुपर्यावृतमाननञ्जं यस्मिन् तत् वपुः स्थानं विजय-
सखे अर्जुनसारथौ श्रीकृष्णे मे मम अनवद्या अर्हतुर्का रतिरनुगोऽस्तु ॥ ३३ ॥ युधीति ॥ युधि युद्धं यत्तुराणां खुरजस्तेन विधुम्राः धूमरास्ते च विष्वक् इतस्तेन श्रलन्तः-
कचाः कुन्तलास्तैर्लुलितं विकीर्णं यत् श्रमवारि स्वेदविन्दुरूपं तन वात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् मम निशितैः तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वक् यस्य तस्मिन्-
विलसच्छोभमानं बुद्ध्यद्वा कवचं यस्य तस्मिन्कृष्णे आत्मा मनोऽस्तु रमतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सपदि ॥ सपद्युर्जुनस्य वचः “ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽव्युत् । ”
इति वचनं निशम्य सपदि शीघ्रं निजपरयोर्वलयोः पाण्डवकौरवसेनयोर्मध्ये रथं निवेश्य स्थापयित्वा स्थितवति परसैनिकायुः दुर्योधनसैनिकानामायुः अक्षणा कालः ३५-
हतवति असौ भीष्मः असौ कर्ण इत्यादिप्रदर्शनव्याजेन तेषामायुराकृष्यार्जुनजन्यं कृतवति पार्थसखे अर्जुनसारथौ मम रतिरस्तु ॥ ३५ ॥

व्यवहितेति ॥ व्यवहिता किंचिद्दूरे स्थिता या पृतना कौरवसेना तस्या मुखमिव मुखमये स्थितान् भीष्मद्रोणादीन्निरीक्ष्य दोषबुद्ध्या पापमयेन स्वजनानां भाषमादीनां वधाद्रिगु-
स्वर्याजुनस्य कुमतिम् अहं हनेत्यदिबुद्धिम् आत्मविद्याया गीताशास्त्रोपदेशेन योऽहरतस्य परमस्य पुरुषोचमस्य चरणरतिम् ममान् ॥ ३६ ॥ स्वनिगममिति ॥ स्वनिगमम् अ-
शस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं कारिष्यामीति प्रतिज्ञामपहाय त्यक्त्वा श्रीकृष्णं शङ्खं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञाम् कृतं सत्यं यथा स्यात्तथा अपि अधिकं कर्तुं यो रथस्थः सन्नवधुनः
सहस्रैवावतीर्णः धृतो रथचरणशृङ्गं येन सः निजभारेण चलन्ती गौः पृथ्वी यस्मात् गतं संरम्भेण पतितमुनरीयं यस्य सः यः इमं गजं हन्तुं सिंह इव अस्थयात् अभिमुख-
मथावत् तस्य चरणरतिर्मेतु इत्यनुषङ्गः । अत्र कृष्णेन स्वभक्तवात्सल्यगुणस्य द्रुत्यजत्वादजुनस्य युद्धासामर्थ्ये स्वप्रतिज्ञामपि त्यक्त्वा स्वमेवाजुनस्य रक्षार्थं योत्स्यते एव
अतः क्षणमजुनं पराभूयास्य युद्धं भक्तवात्सल्यद्योतकं द्रक्ष्यामीति भीष्मस्य स्वमनोरथसिद्धयर्थं प्रतिज्ञा इत्यतः स्वप्रतिज्ञाभङ्गेनाजुने स्वप्रमाणं दशयित्वा भीष्मं ममाद्य
तस्योत्कर्षं च लोके ख्यापयामसेति तत्त्वम् ॥ ३७ ॥ शितेति ॥ यदक्षययाचदा आततायिनो धन्विनो मे शितेस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्वाणिः हतः विशीर्णदंशः विशीर्णकृत्रचः क्षत-
व्यवहितपृतनमुखं निरीक्ष्य स्वजनवधादिमुखस्य दोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्याया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥

स्वनिगममपहाय मन्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमप्लुतो रथस्थः ॥ धृतस्थचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुहरीरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥ शितविशिव-
हतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ॥ प्रसभमभिससार मद्दार्थं स भवतु मे भगवान्गतिमुकुन्दः ॥ ३८ ॥ विजयरथकुटुम्ब
आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छिद्येक्षणीये ॥ भगवति रतिरस्तु मे मुमुर्षेयमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ॥ ३९ ॥ ललितगततिविला-
सवल्गुहासप्रणयनिरिक्षणकल्पितोरुभानाः ॥ कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन्तिकल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० ॥

जेन रुधिराण परिप्लुतो व्यातः सन् यद्वार्थं प्रसभं वास्यन्मजुनमप्यतिक्रम्य अभिससार अभिमुखमजगाम । एवं योजुनक्षणातीव लक्षितः वस्तुतो मद्भचःपालेन भवे-
वानुग्रहं कृतवान् स भगवान्मुकुन्दो मे गतिर्भवतु ॥ ३८ ॥ विजयेति ॥ विजयस्थ एव कुटुम्बवदकृत्यैरपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन् आत्तं गृहीतं तोत्रं प्रतोदः येन तस्मिन्
धृताय ते हयानां रस्यः प्रग्रहाश्च ते सन्ति हस्ते यस्य तस्मिन् आर्ष इनिः । सामान्ये नृपुंसकं वा । वीक्षादित्वं वा कल्प्यम् । तच्छ्रूया वामहस्तेष्वधरणरज्जुदक्षिणे
प्रतोदः मुखे हुंहुमिति तन्नादप्रभोस्ताहनराब्द इति सारथ्यशोभया ईक्षणीये भगवति श्रीकृष्णे मुमुर्षोः मर्तुमुद्यतस्य मे रतिरस्तु । यं हारं निरीक्ष्य इह रणे ये हतास्ते तस्य
स्वरूपं गताः प्राप्ताः इति दिव्यदृष्ट्या पश्यन्नाह स्म ॥ ३९ ॥ ललितेति ॥ ललिता गतिश्च विलासश्च रासादिः वल्गुर्मनोहरो हासः प्रणयः स्नेहस्तत्सर्वकं निरीक्षणं च तैस्तैः
कल्पितः उरुमानो यासां ताः कृतं पूतनास्तनयानवकवधादिकम् अनुकृतवत्यः उन्मदान्धाः गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं स्वरूपम् अगन् अगमन् मलोप आर्ष इति स्वमिपादाः ।

उपोद्धातोक्तञ्चिदुगादिना वा साध्यम् । तस्मिन्ने रतिरस्तु ॥ ४० ॥ मुनिगणति ॥ युधिष्ठिरस्य राजसूये मुनिगणैर्नृपवर्यैश्च संकुले व्याप्तेन्तःश्रदासि सभामध्ये एषां मुनिगणादीना-
महोरूपमहो महिमेत्येवमीक्षणीयः सन् यः अर्हणमग्रजाम् उपोदे प्राप स एव आत्मान्तर्यामी मम दक्षि गोचरो दक्षिविषयः सन्नाविः प्रकटो वर्तते अहो मम भाग्यम् इति
भावः ॥ ४१ ॥ तमिति ॥ तमात्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितम् अधिष्ठितम् अलोप आर्षः अन्तर्यामिणम् अर्कमिव जलाशयपु-
ष्कमपि प्रतिदृशं दृशं दृशं प्रति दाबन्तेन वीप्साथैऽव्ययीभाषः । नैकथा अनेकविधम् इव प्रतीतम् अजम् इमं श्रीकृष्णं विधूतो निवृत्तो मेदप्रयुक्तो मोहो यस्य सोऽहं समधिगतः
प्राप्तः अस्मि ॥ ४२ ॥ कृष्ण इति ॥ एवमात्मनि परमात्मनि भगवति श्रीकृष्णे मनोवाग्दानीं वृत्तिभिः सह आत्मानं प्रत्यगात्मानमावेष्ट्यकीकृत्य ज्ञानित्वात् अन्तरेऽवलोकनः

मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तःसदासि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ॥ अर्हणमुपेद ईक्षणीयो मम दक्षिगोचर एष अविरात्मा ॥ ४१ ॥ तमिममह-
मजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ॥ प्रतिदृशमिव नैकथाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमाहः ॥ ४२ ॥ सूत
उवाच ॥ कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दक्षिष्टवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेष्ट्य सोन्तः श्वास उपारमत् ॥ ४३ ॥ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं
ब्रह्मणि निष्कले ॥ सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनान्त्ये ॥ ४४ ॥ तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवमानवदिताः ॥ शशंसुः साधवो राज्ञां खान्तेतुः
पुष्पवृष्टयः ॥ ४५ ॥ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव ॥ युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः
कृष्णं तदुद्ब्रानामभिः ॥ ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ॥ ४७ ॥ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाद्वयम् ॥ पितरं सान्त्व-
यामास गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४८ ॥

श्वसो यस्य सः भीष्मः उपारमत् देहादिकं तत्याज ॥ ४३ ॥ संपद्यमानमिति ॥ भीष्मं निष्कले शुद्धे ब्रह्मणि संपद्यमानं प्राप्तमाज्ञायते सर्वे दिनान्त्ये रात्रौ वयांसि पक्षिण-
इव तूष्णीं बभूवुः ॥ ४४ ॥ तत्रेति ॥ तत्र तदा देवैर्मानवैश्च वादिताः दुन्दुभयः नेदुः ये राज्ञां मध्ये साधवः अनसूयवः ते शशंसुः तुष्टुवुः देवैः कृताः पुष्पवृष्टयः स्वादाका-
शात्पेतुः ॥ ४५ ॥ तस्येति ॥ हे भार्गव शौनक संपरेतस्य मुक्तस्यापि तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि दाहादीनि कर्माणि कारयित्वा युधिष्ठिरः मुहूर्तं मुहूर्तपर्यन्तं दुःखितोऽभवत्
॥ ४६ ॥ तुष्टुवुरिति ॥ ततश्च हृष्टाः मुनयः कृष्णं तस्य गुह्यनामभिः अदभुतकृत्यादिसूचकैः तुष्टुवुः ततः पुनः कृष्णो हृदये येषां ते मुनयः स्वाश्रमान्प्रययुः ॥ ४७ ॥
तत इति ॥ ततः सहकृष्णः कृष्णेन सहितो युधिष्ठिरो गजाद्वयं हस्तिनापुरं गत्वा पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं पुत्रमरणेन संतापवतीं गान्धारीं च सान्त्वयामास ॥ ४८ ॥

पिबेति ॥ पित्रा धृतगणैः पुनर्मतोऽनुज्ञातो वासुदेवेन रुष्णेन अनुमोदितः विभुः राजा युधिष्ठिरः पितृपैतामहं पित्रादिपरम्पराप्राप्तं राज्यं धर्मेण चकार ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थ-
मन्विताथर्षकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्याऽध्याये नवमे व्यधात् ॥ ९ ॥ दशमे स्तवनं विष्णोः कृतं श्रीभिगजादये ॥ द्वारकागमनं तस्य श्लोकाः षट्त्रिंशदीरिताः ॥ उवाच-
युगलं सार्द्धा द्विवेदाः सन्त्यनुदुमः ॥ १० ॥ हर्षेति ॥ अनुजैः सह सहितो धर्मभृतां वरिष्ठः प्रत्यवरुद्धभोजनः स्वजनवधशोकेन संकुचितभोगः गज्यन्त्राजेन प्राप्तोपाया वा
युधिष्ठिरः स्वरिक्थस्पृहः स्वदायलिप्सून् स्वरिक्थस्पृह इति पाठे तु रिक्थं वनं स्वरिक्थार्थं स्पृह संशयो येषां तावद् इति स्वान्यादयः । तत्र स्पृहयातर्हस्य धः भगवताः स्पृ-
धादेशो वा आर्षः । युद्धार्थो लक्षणेति तात्पर्यं प्रतीयते । आततायिनो दुर्गोधादीन् हत्वा राज्ये कथं प्रवृत्तः ततश्च किमकारणीत् किमकारणीत् अकाराधिक्यमार्पम् ॥ १ ॥
भगवदिच्छयैव तस्य राज्यादिप्रवृत्तिरित्याह-वंशमिति ॥ यथा वेणुवनमंघर्षणजग्निना वनं दग्धं भवति तथा कुरुवंश एव द्यो वनं तस्माद्भूतो यः क्रोधरूपाऽग्निमेन निर्हतं

पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ॥ चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिराज्य-
प्रलम्भनो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ हत्वा स्वरिक्थस्पृह आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ सहो-
नुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारणीततः ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ वंशं कुरोर्वैशदवाग्निनिर्हतं संरोहयित्वा भवभावनो हरिः ॥ निवे-
शयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना वसूव ह ॥ २ ॥ निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशास
गामिन्द्र इवाऽजिताश्रयः परिध्युपान्तामनुजनुवर्तितः ॥ ३ ॥ कामं वर्षं पर्जन्यः सर्वकामदुधा मही ॥ सिपिबुः स्म व्रजान्गावः
पयसोधस्वतीमुदा ॥ ४ ॥

दशमुपसंहृतं कुरोर्वंशं संरोहयित्वा परिक्षिद्रक्षणेनाङ्कुरितं कृत्वा “क्त्वापि च छन्दसि” इति ल्यबन्नावः । एवं निवेशयित्वेत्यत्रापि युधिष्ठिरं च निजे तदीये राज्यं निवेश-
यित्वा भवभावनः लोकेश्वरः ईश्वरो हरिः ह स्फुटं कृतकृत्यत्वात् प्रीतमना वसूव ॥ २ ॥ निशम्येति ॥ अथ भीष्मोक्तमच्युतोक्तं च निशम्य प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं
जगन्न स्वतन्त्रमित्येवंश्रुतं तेन विद्युतो निवृत्तो विभ्रमोऽद्भुतैरेतै मदीया इति मोहो यस्य सः युधिष्ठिरः अजितः श्रीकृष्ण उपेन्द्रश्चाश्रयो यस्य अनुजैः अनुजोपेन्द्रेण च
अनुवर्तितः अनुवृत्तिं प्रापितः सन् इन्द्र इव परिरथः समुद्रा ऊर्ध्वं दिङ्मुण्डलं च तदुपान्तां तत्पर्यन्तां गां पृथ्वीं स्वर्गं च शशास पालयामास । श्लेष उपमाया अङ्गम् ॥ ३ ॥
काममिति ॥ अजातशत्रौ युधिष्ठिरे राज्ञि सति पर्जन्यः कामं यथेष्टं वर्षं मही च सर्वान् कामान् दोग्धि प्रपूरयतीति तथाभूताऽभूत् । ऊधः क्षीराशयः तन्मह-
दस्ति यासांमिति अतिशायने मतुर् पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । गावो मुदा हर्षेण युक्ताः पयसा दुग्धेन व्रजान् गोष्ठानि सिपिबुः अश्वपिञ्चन् ॥ ४ ॥

नव इति ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य नवः ससुद्रा गिरयः वनस्पतिभिर्वटोद्भवराक्षिभिर्वीरिन्द्रिक्षादिभिश्च सहिताः त्वं ओपशयो यध्वीसादयः अन्वृत्तुं कर्तुं कर्तौ कर्तव्यं यथा-
फलन्ति समृद्धिं नयन्ति स्म ॥ ५ ॥ नाथय इति ॥ अजातशत्रौ युधिष्ठिरे गजि सति देवं च भूतानि च आत्मा इहश्च हेतुभूयसाभिव्यक्तिर्दिवो न आवरो भवत्येव सा-
व्याधयो रोगाः क्लेशाः शतोष्णादिकृताः जन्तूनां प्राणिनां कर्हिचिदपि नाभवन् ॥ ६ ॥ उपलियेति द्वयम् ॥ सुहृदां युधिष्ठिरादीनां विशेषकण निवेदनाय त्वयुः पुरश्चया-
प्रियकांक्षया च हास्तिनपुरे कतिपयान्मासानुषित्वा अवस्थाय तं युधिष्ठिरमात्मन्य पृष्ट्वा तेनाभ्यनुज्ञातस्तं पण्डित्याभिवाद्य कैथिद्विकम्पकैः पण्डितैक आदिज्ञिना-
व्यूनवयस्कैरभिवादिताश्च हरिः कृष्णो रथमारोह ॥ ७ ॥ ८ ॥ सुभदेति द्वयम् ॥ तदा सुभद्राद्याः धृतराष्ट्राद्याश्च गन्त्यसुता सत्यवती तदादयोऽप्याद्य द्विपः त्रिभृत्यानां
योहं गताः । “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्य विरहं न सेहिरे विराटवनया उचरा युयुत्सुः धृतराष्ट्रद्विधाश्यां जातः गौतमः कृपः यमो वकुलमहर्षोः

नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ॥ फलन्त्योपधयः सर्वाः काममन्वृत्तु तस्य वै ॥ ५ ॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा देवभूतात्महेतवः ॥ अजातशत्रावभवञ्चनूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥ ६ ॥ उषित्वा हास्तिनपुरे मासान्कतिपयान्ह्रिः ॥ सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियका-
म्यया ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य चाऽभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याऽभिवाद्य तम् ॥ आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वज्योऽभिवादितः ॥ ८ ॥ सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती
विराटतनया तथा ॥ गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ॥ न सेहिरे विमुह्यन्तो
विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥ सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हतुं नोत्सहते बुधः ॥ कीर्त्यमानं यशो यस्य सद्बुदाकर्ण्य रोचनम् ॥ ११ ॥ तस्मि-
न्यस्तधियः पार्थोः सहैरन्विरहं कथम् ॥ दर्शनस्पशंसंलापशयनासनभोजनैः ॥ १२ ॥ सर्वे तेऽनिमिरक्षस्तमनुदुत्तेजसः ॥ वीर्यन्तः
स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्र ह ॥ १३ ॥ न्यरुधबुद्धद्वान्पमौक्तकज्यादेवकीमुते ॥ निर्यात्यगारात्रो भद्रमिति स्याद्बन्धयस्त्रियः ॥ १४ ॥
॥ १० ॥ सत्सङ्गादिति द्वयम् ॥ सर्वां सङ्गाद्धेतोर्मुक्तस्यक्तः दुःसङ्गो यन्पुत्रावाप्तिकरूपो येन स बुधः धीमान् नाद्रिः कीर्त्यमानं रोचनं रुचिकरं यम्य श्रीहृज्यस्य
यथोपि सकृदकारमप्याकर्ण्य सत्सङ्गं हतुं त्यक्तुं नोत्सहते न शक्नोति तस्मिन् श्रीकृष्णे दर्शनस्पर्शनादिभिर्न्यन्ता धैर्येषां ते पार्थाः माशानम्यैव विरहं कथं मह्यम्
॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वे इति ॥ यतश्च स्नेहेन संबद्धा अतः सर्वे ते तमेवानुदुत्तानि अनुगतानि चेतांसि येषां तथानुतास्तोऽनिमिरक्षेतिमेवपहं योऽनैवेत्यनयं वीर्यन्तं वशि-
माणाः सन्तः शता आर्षाः । स यत्र यत्र चलति स्म तत्र विचेलुः । यद्वा तमेव वीक्षमाणस्तत्र तत्रार्हणाद्यानयनार्थं यदन्ति स्म ॥ १३ ॥ न्यरुधयिति ॥ १४ य
वान्यवानां स्त्रियः कुन्तीप्रभृतयः अगारात् स्वगृहादेवकीमुते निर्याति निर्गच्छति सति अभद्रमशकुनं न स्यात् भा मुदिनि बुद्ध्या औत्सुक्यवासेमप्यशकुनं यम्य श्रीहृज्यस्य

स्रवदपि वाष्पमश्रु न्यरुन्धन् नेत्रेष्वेव स्तमितवत्यः अत्र अश्रूणि सस्रुरेव केवलममङ्गलमिया पटाञ्चलेन गोपितवत्यः इति उदुषसंगेण शत्रा च द्योर्नितम् ॥ १४ ॥
मृदङ्गेति ॥ तदा मृदङ्गादयो वाद्यभेदाः नेदुः ॥ १५ ॥ प्रासादेति ॥ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमक्षिणं यामां ताः कुरुणां नार्यः कृष्णदिदक्षया प्रासादशिखारूढाः सत्यः कृष्णे
कुसुमैः कुसुमानि कर्मणः करणत्वविवक्षा ववृषुः विकर्णित्यः ॥ १६ ॥ सितेति ॥ प्रियतमस्य भगवतः प्रियः गुडाका निद्रा तस्या ईशो जितनिद्राऽर्जुनः मुक्तानां दाम-
भिर्विभूषितम् रत्नमयो दंडो यस्य तत् सिततपत्रं श्वेतछत्रं जग्राह ॥ १७ ॥ उद्धव इति ॥ उद्धवः सत्यकृश्चोसौ परमाद्धुते व्यजने जगृहतुः । पर्य मार्गे कुसुमैर्विकीर्यमाण
आच्छाद्यमानो मधुपतिः श्रीकृष्णो रेजे ॥ १८ ॥ अश्रूयन्त्येति ॥ तत्र तत्र मार्गे द्विजेरिताः श्रयुक्ताः सत्याः मुखादीनां श्रीकृष्णे व्यभिचाराभावात् किन्तु
निर्गुणस्य तस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपाः गुणात्मनोद्गीकृतमानुष्यनाट्यनारुपाश्च सन्धिरार्षः । आशिषः अश्रूयन्त श्रुताः ॥ १९ ॥ अन्योन्यमिति ॥ उन्मत्तशंके

मृदङ्गशंभेयंश्च वीणापणवगोमुखाः ॥ धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा ॥ १५ ॥ प्रासादशिखारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया ॥
ववृषुः कुसुमैः कृष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥ १६ ॥ सिततपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ॥ रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य
ह ॥ १७ ॥ उद्धवः सत्यकृश्चैव व्यजने परमाद्भुते । विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥ १८ ॥ अश्रूयन्ताऽऽशिषः सत्यास्त-
त्र तत्र द्विजेरिताः ॥ नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९ ॥ अन्योन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ॥ कोरवेन्द्रपुरस्त्रीणां
सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ २० ॥ स्त्रिय ऊचुः ॥ स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ॥ अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनी-
श्वरे निर्मालितामन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णे चेतो यासां तासां कोरवेन्द्रो युधिष्ठिरस्तत्पुरुष स्त्रीणां सर्वेषां श्रुतीः कर्णान् मनांसि च हसति तादृशः सर्वासां श्रुतीनां मनस्तात्पर्यं संगृह्णातीति वा मर्वासां
श्रुतीनां मनोहरः उपनिषदोपि मूर्तिमत्स्यः तं संजल्पमभ्यनन्दन्निशि श्रीरक्षामिपादाः । अन्योन्यं संजल्पः संवादः आसीत् ॥ २० ॥ स वै इति ॥ गुणस्याऽग्रे
गुणक्षोभात्सृष्टेः पूर्वं यः एकः अद्वितीयः पुरातनः पुरुषः अविशेषे सत्त्वादिगुणविशेषरहिते निष्पणञ्चे आत्मनि निजरूप एव आसीत् तथा निशि प्रलये च सुप्तश-
क्तिषु शक्तिषु लीनासु सतीषु तदा च जगतामात्मनि जीवे जातावेकवचनम् । ईश्वरे निर्मालितात्मनि लीनस्वरूपे सति जीवेषु ईश्वरे लीनरूपेषु सत्सु इत्यर्थः । इन्दुलुक्
छान्दसः । यः एकः अविशेषे आत्मन्येव स्थास्यति स वै स एव किलायं श्रीकृष्णः इति तर्जनीभिर्दशयामासुः ॥ २१ ॥

एवं सृष्टेः पूर्वं प्रलयस्यानन्तरं च निष्पन्नश्चावस्थोक्ता तन्मय्ये सप्रपञ्चावस्थामाह— स एवेति ॥ अनामरूपात्मनि नामरूपरहिते जीवे रूपानामनी विधित्समानो विधातु-
मिच्छन् देहाद्युपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगार्थमित्यर्थः । शास्त्रकृत् कर्माणि विधातुं वेदकारकः सः अप्रच्युतस्वरूपे आत्मनि स्थित एव भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्याना-
दितात् निजवीर्येण स्वशक्तिरूपेण कालेन चोदितां श्रेयितां क्षुभितगुणां स्वजीवमायां स्वांशभूतजीवमोहिनीं सिमृक्षतीं क्षुद्रमिच्छतीं विध्यमर्जनोन्मुखीं प्रकृतिमनुमसा-
तदनुकूलतया अधिष्ठितवान् ॥ २२ ॥ स वा इति ॥ यस्य पदं स्वरूपं चरणं वा अत्र संसारे निर्जितो मातरिश्वा प्राणो यैस्ते ह्रस्वमार्पम् । यद्वा निर्जितात मात-
रिश्चनः प्राणाद्धेतोरित्यर्थः । जितेन्द्रियाः सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनवृत्तित्वात्प्राणजयादेवनिर्जितेन्द्रिया इत्यर्थः । सूर्यो विविकिनः भस्वत्या उत्कलिनः उत्कण्ठितः अमलः
रगादिदूष्यो य आत्मा बुद्धिस्तेन पश्यन्ति स वै स एवायं श्रीकृष्णः बुद्धिवैमल्येऽप्ययमेव हेतुरित्याहुः । ननु हे सखि एष एव सत्त्वमन्तःकरणं परिमाणुं शोधयितुमर्हती-

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिमृक्षतीम् ॥ अनामरूपात्मनि रूपानामनी विधित्समानोनुसारं शास्त्रकृत् ॥ २२ ॥

स वा अयं यत्पदमत्र सूर्यो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्चनः ॥ पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलत्मना नन्वेप सत्त्वं परिमाणुमर्हति ॥ २३ ॥

स वा अयं सख्यऽनुगीतसत्त्वथो वेदेषु गृह्येषु च गृह्यवादिभिः ॥ य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यति न तत्र सज्जते ॥ २४ ॥

यदा ह्यधर्मेण तमोधिरो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ॥ धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे ॥ २५ ॥

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् ॥ यदेप पुंसामुपभः श्रियः पतिः स्वजन्यना चङ्क्रमणेन चाञ्चति ॥ २६ ॥

सत्यः । ननु योगादयः ॥ २३ ॥ स वा इति ॥ हे सखि वेदेषु गृह्येषु वेदानुसारिरहस्यांगमेषु च गृह्यवादिभि रहस्यानिरूपकैर्कथ्यादिभिरन्वृताः मत्स्यः यथार्थाः कथा-
यस्य यश्चेष्टा एक एव सन् आत्मनः स्वस्य लीलया जगत्सृजति अवति अति संहरति च परन्तु तत्र न सज्जते महं ममेत्यभिमानं न करोति म वै स एवायं श्रीकृष्णः
॥ २४ ॥ यदा हीति ॥ तमोव्याप्ता धीर्येषां ते नृपाः यदा हि अधर्मेण जीवन्ति केवलं स्वप्राणान् पुष्णन्ति तत्र तदा एष हि एष एव भगवान् भवाय स्थित्यं मन्वतो-
विशुद्धेन सत्त्वगुणेन नानारूपाणि दधत् युगे युगे प्रनियुगं तत्तदवसरे भगमैर्ध्वं मत्स्यं सत्यप्रतिज्ञत्वम् कृतं यथार्थोपदेशकत्वं दयां भक्तलयां यशोद्धतकर्मत्वं च धनं तादृशा-
ण्णपूर्णं आविर्भवति ॥ २५ ॥ अहो इति ॥ अहो यत यस्मादेष पुंसामुपभः पुरुषोत्तमः श्रियः प्रियः पतिः कञ्चित्तिरित्येव पाठः स्वजन्यना यदोः कुलमञ्चति पुजयति
सत्करोति अतः तत् अलमत्यर्थं श्लाघ्यतमं तं मन्वथस्याप्यत्यन्तातिशयेऽलमिति तत्राप्याश्चर्यं अहो इति । यच्च अहो एष भगवान् चङ्क्रमणेन बालकैर्डाथर्पिभमणेन
चकाराजन्मना च मधोर्वनं मथुरामण्डलं सत्करोति अतस्तत् अलं पुण्यतमम् ॥ २६ ॥

अहो वनेति ॥ अहो वत अत्याथ्यमेतत् । यत् कुशस्थलीं द्वाका स्वर्ण उत्कट इति यत् स्वः स्वर्गस्य यशस्मस्य निरस्कर्णी परिस्रवकर्त्री भुवश्च पण्ययशस्करी धन्येयं स-
मिष्येवेदशीं द्वाका वनेति सत्कातिकर्त्री भवति । यत् यस्मात् यत्प्रजाः सर्वाः प्रजाः स्यान्नुद्वेगेन ईषितं प्रेषितम् उद्वेगिषयात कः उद्वेगनेर्षी कः । यदा
अनुग्रहार्थमिषितमिष्टम् अवेडार्षः । यस्मिन् तत्पूवकोऽवलोक्य यस्य तम् अनुग्रहोषितमिति पाठे तु स्यान्नुग्रहार्थमुपनिं कृतनिवासं न्यपतिं श्रीकृष्णं नित्यं पश्यन्ति स्म
नैतत्स्वर्गेऽस्तीति भावः स्म पादपुरणे नतु हुते ॥ २७ ॥ नूनमिति ॥ हे भविव परमेश्वरवत्यो ब्रजस्त्रियः यस्मिन्नुग्रहमृत आशयो मनां गालां तथाभूताः मन्थां ब्रजालम्बन आग-
मनानन्तरं केवलं संसुहुरेव न तत्पापुः । तत् कृष्णभ्याश्वरामृतं याः स्त्रियः मुहुः मुहुः पिबन्ति नूनं निश्चितमेतत् अस्य गृहीतेत्यत्र अयंनि कर्त्तव्यं शेपे पश्या । अतः श्रीकृष्णेन
गृहीताः पाणयो यासां ताभिः स्त्रीभिः व्रतहानहुतादिनाऽयमेवधरः समर्चितः जन्मान्तरेष्वारणितः ॥ २८ ॥ या इति द्रवम् ॥ प्रवृद्धः मान्वाज्यश्च भूताः यासां श्रद्धमणी-

अहो वत स्वर्गशस्तिरस्कर्णी कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः ॥ पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितस्मितवलोकं स्यपतिं स्म यत्प्रजाः ॥ २७ ॥
नूनं व्रतस्नानहुतादिनेधरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥ पिबन्ति याः सत्यधरामृतं मुहुर्वेबस्त्रियः संसुहुर्यनाशयाः ॥ २८ ॥ या
वीर्यशुल्केन हताः स्वर्गरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखादि शुष्मिणः ॥ प्रद्युम्नासाम्बन्धसुतादयोऽपरा याश्चाहता भौमवये महभ्रसः ॥ २९ ॥ एताः
परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं वत साधु कुर्वते ॥ यासां गृहानुष्करलोचरः पतिर्न जातपेत्याहतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥ ३० ॥ एवं-
विधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोपिताम् ॥ निरीक्षणेनाभिनन्दन्स्मितेन ययौ हरिः ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विपः ॥

परेभ्यः शङ्कितः स्नेहान्त्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ॥ ३२ ॥

जाम्बवतीनामजितीनां ता आदयो यासां सत्यज्ञादीनां ताः याः स्त्रियः वीर्यं प्रसाव पत्र शुल्कं विवाहे उपायनतया देयं द्रव्यं तेन स्वर्गवे शुष्मिणां बलिदानं चैद्यप्रम-
खां शिशुपालप्रभृतीन् राज्ञः प्रमथ्य विनिजित्य हताः तथा अपरा अन्याश्च याः स्त्रियो भौमस्य नरकामुग्ध्य वधे जाते सति सहस्रशः एकशतधिकपौष्टशमहभ्रमे-
ख्याकाः आहताः तथा आह्वतिभिः पारिजातादिप्रियवस्त्वाहर्णहृदि स्पृशन् आनन्दयन् पुष्करलोचनः कमलनयनः पतिः कृष्णो यासां गृहात् ज्ञातुं कदाचिदपि नापि-
न निर्गच्छति सदैव तत्र तिष्ठति एता एव परं केवलम् अपामं निगतं पेशलं भद्रं स्वातन्त्र्यं यस्मात् निरस्तं शौचं शुचित्वं यस्मान्मथाज्ञातमपि स्त्रीत्वं भाव्यं शासनस्यत्कट-
कुर्वते कुर्वन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ एवमिति ॥ गदन्तीनां जल्पन्तीनां पुरयोषितामवेविधा गिरः उक्तीः सम्मितेन निरीक्षणेनोचिततन्नु सत्यमुकमिति सूचयन्स हरिः स्वपुं-
ययौ ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुरिति ॥ तदा अजातशत्रुः युधिष्ठिरः परेभ्यो रिपुभ्यः शङ्कितः सन् मधुद्विपः श्रीकृष्णस्य गोपीथाय संरक्षणाय केहात चतुर्गङ्गिणीं हल्यश्वश-
ययौ ॥ ३१ ॥

पादाताख्यचतुरङ्गयुक्तां पृतनां सेनां प्रायुङ्क्त प्रस्थापयामास ॥ ३२ ॥ अथेति ॥ अथ शौरिः श्रीकृष्णः दूरपर्यन्तं प्रापयितुं महागतां विग्रहेणातुरां हृदं स्निधानं अनु-
 क्तान् कौरवान् कुरुवंशजान् पाण्डवान् युधिष्ठिरादीन् सम्यक् सान्त्वनेन निवर्त्य प्रियैरुद्धवादिभिः सह स्वनगरीं द्वाकां प्रायात् प्रययौ ॥ ३३ ॥ कुरुजाङ्गलेति द्वयम् ॥
 हे भार्गव शौनक कुरुजाङ्गलादीन् धन्वान्तान्देशान् अतिक्रम्य ततः सौवीरः सुराष्ट्रदेशः आभीरः कुन्तीपुरदेशः तयोः पगन्यथावस्थितान् आनर्त्तान् द्वाकाप्रदेशान् मनाक-
 ईषत् शान्ता वाहा अथा यस्य सः विभुः कृष्ण उपागात् सयामुनां यमुनातिरस्थदेशैः सहितान् भूरमेनान् मरुमलोदकं देशं धन्वानिन्निरुदकं देशं धन्वोऽऽतत्त्वमष्टचरं
 कुरुक्षेत्रं कुरुदेशान्तर्गतमेव क्रमोत्र न विवक्षितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु हस्तिनापुरात् द्वाकामार्गे नैते देशाः सन्तीति कथं तदतिक्रमणं संभवतीत्याशङ्क्याह—नत्र नत्रेति ॥ ह्येति
 हेतौ तत्रत्यैस्तत्रदेशभैरैकैस्तत्र तत्र तद्द्वारकामार्गे आगत्य म्वदेशानयनार्थं प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अहर्णानि उपायनानि यस्मै सः हरिः तथा च तत्तदक्रमनाश्रय-
 णार्थं तत्तद्देशं गत्वैव पुनर्वत्सानुसारेति भावः । ततश्च सायमपराह्णे पश्चाद्विशं द्वाकाप्रदेशं भेजे प्राप्तस्ता च गवि किरणे निष्ठतीति गविष्ठः सूर्यो गां गतः “ अद्र्यो वा

अथ दूरागताञ्छौरिः कौरवान्विरहातुरां ॥ सन्निवर्त्य हृदं स्निधान्यायात्स्वनगरीं प्रियैः ॥ ३३ ॥ कुरुजाङ्गलपञ्चालाञ्छूरमेनान्स-
 यामुनात् ॥ ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारस्वतानथ ॥ ३४ ॥ मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ॥ आनर्त्तान्भार्गवोपागाञ्छान्त-
 वाहो मनाग्विभुः ॥ ३५ ॥ तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यताह्णः ॥ सायं भेजे दिशं पश्चाद्विष्ठो गां गतस्तादा ॥ ३६ ॥ इति श्रीभा-
 गवते प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ आनर्त्तान्स उपव्रज्य स्वद्विजानपदान्स्वकान् ॥ दध्मौ दुरवरं तेषां विपादं
 शमयन्निव ॥ १ ॥ स उच्चकाशो धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याऽधरशोणशोणिमा ॥ दाध्मायमानः करकजसंपुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥ २ ॥

एष भारतरेत्यपः सायं प्रविशति ” इति श्रुतेः । पश्चिमसमुद्रजलं प्रविष्टः अस्तंयत इत्यर्थः । यद्वा तदा सायंकाले जाते ग्थाद्वर्तीर्य गविष्ठो भूयो स्थितः नतो गां जलाशयं गतः
 पश्चाद्विशं भेजे उपासितवान् ॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गंगामहायः प्रथमभ्याध्याये दशमे व्यधात् ॥ १० ॥ अथकादश आर्त्तैः स्तुतो
 निर्विश्य बन्धुभिः ॥ पुर्यां रेमे हरिस्तत्र श्लोकाः सार्द्धा नवाग्रयः ॥ उवाचेत्येकं सपादाः पञ्चवेदीं अनुष्टुभः ॥ १ ॥ आनर्त्तान् इति ॥ म भगवान् म्वृद्धान् सुममृद्धान् म्वकानान-
 तान् जनपदान् देशानुपव्रज्य तेषां तत्रत्यानां जनानां विपादं म्वविक्षेपजं शमयन्निवर्त्यन्निव इव एवार्थ ॥ माक्षाद्वर्शनं विना मय्यविपादशान्त्यनुदयाद्वा । दुरवरं शङ्खश्रेष्ठं
 पाञ्चजन्यनामकं दध्मौ वादितवान् ॥ १ ॥ स इति ॥ तदा स दाध्मायमानः मुखवायुना अतिशयेनाऽऽपूर्यमाणः । ध्माधानार्थेऽतुल्यगन्तात्कर्मणि शानन् ॥ यकारादययमपाठे
 यङन्तस्य रूपम् । दरः शङ्खः स्वतो धवलमुदरं यस्य तथाभूतोऽपि उरुक्रमस्य भगवतः क्वापि दामोदरस्येति पाठः । अथमनागेन अधरस्थरक्तगुणेन शोणिमा रक्तगुणो यस्य

तथाभूतः सन् भगवत्करञ्जसम्युदे चतुर्भिः कैर्युतत्वात् इति चक्रवर्ती । अब्जसण्डे कमलसमूहे उत्सवनः उच्चैः स्वनो यस्य सः कलहंसो यथा शोभते तथा उच्चकाशोऽपि-
थुशुभे ॥२॥ तमिति ॥ जगतो यद्वयं भयाभिमानिनी देवता तस्यापि भयावहं तं निन्दमुपश्रुत्य भर्तुः भगवतो दर्शने लालसा औत्सुक्यं यासां नाः मर्वाः प्रजाः तं प्रत्युद्ययुः
प्रत्युज्जग्मुः ॥३॥ तत्रेति द्वयम् । स्वार्थं दीपमनोक्षमाणस्यापि रेवदीपमुपनीय रविपूजका इव तत्र तस्मिन् श्रीरुष्ण उपनीताः समर्पिता बलय उपायनानि याभिभन्ताः तथा प्रीत्या
उत्सृष्टानि भगवज्जनि यासां ताः आहताः भक्तियुक्ताः प्रजाः आत्मासामं निजपरमानन्दस्वरूपास्तैव नित्यदा सदा दास्यत्य आर्षः । पूर्णकामम् अविनाशं शक्तकं सर्वेषां

सुहृदं तं भगवन्तं पितरमागतमर्षका इव हर्षेण गद्गदया गिरा तं गोचुः अत्र दीपमिति द्वितीयासमर्थनार्थं क्लेशः स्वीकृतः ॥४॥५॥ नता इति॥ हे नाथ विरिञ्चो ब्रह्मा वैरिञ्चाः समकादयः सुराणामिन्द्रश्च तैर्विन्दतम् । इह संसारे परं क्षेममिच्छतां पारायणं परमं शरणम् यत्र यस्मिन् अडिग्रहज्जे आश्रिते सति परेषां ब्रह्मादीनामपि प्रभुर्नियन्ता कालो न

तमपश्यन् निन्दं जगद्यभयवहम् ॥ प्रयद्ययः प्रजः सर्वा भवदग्निं ललसः ॥ ३ ॥ तत्रोपनीतबलयो खँदुपमिवाऽदृताः ॥ आत्मा-

गामं पर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥ प्रीत्यत्फलभावाः प्रोचन्महादद्या गिरा ॥ पितरं सर्वसद्दमवितारमिवभूक्ताः ॥ ५ ॥ नन्ताः

स्म ते नथ मदाङ्घ्रिप्रहृजं विगङ्घ्रिश्च्यसोन्द्वन्दितम् ॥ परार्थं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परः प्रभुः ॥ ६ ॥ भवाय

नस्यै भव विश्वभावन त्वमेव माताऽथ सद्व्यपतिः पिता ॥ त्वं सद्गुरुः परमं च देवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूवमि ॥ ७ ॥ अहो मना-

शा भवता स्म यद्धयं त्रैविष्टपानामपि दृग्दर्शनम् ॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणानं पश्येम रूपं तव सर्वसौभागम् ॥ ८ ॥ यद्वाभुजाक्षाऽप-

ससार भो भवान्कुरुन्मधून्वाऽथ सुहृदिदृश्या ॥ तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाऽच्युत ॥ ९ ॥

प्रवेद्य समर्थो भवेत् तत् ते तवाङ्घ्रिपङ्कजं वयं नताः स्म ॥६॥ भवार्थिनि ॥ हे विश्वस्य भावन पालक त्वं नोऽस्माकं भवार्थ श्रेयाय भव ग्रन्थान्नोऽस्माकं माता मुहुत् मित्र

पतिः पिता च त्वमेवासि त्वं सद्गुरुः परमं देवं चास्मि यस्य तवानुवृत्त्या मेकयैव वयं कृत्तिनः कृतार्थाः बभूविम जाताः स्मः ॥७॥ अहो इति ॥ भवता त्वया वयमहो मनाथाः

स्म सलोप आर्षः यत् यतो हेतोः त्रैविद्यानां देवानामपि दूरे द्दर्शनं यस्य तथाभूतं प्रेमपूर्वकं स्मितं स्निग्धं सानुरागे निरिक्षणे नेत्रे च यास्मिन्स्तथाभूतमाननं यास्मिन्तत् सर्ववज्रं पुं

सौभाग्यं सौन्दर्यं यस्मिन् तत् तव रूपं पश्येम पश्यामः ॥ ८ ॥ यहीति ॥ भो अम्बुजाक्ष नो भवानिति पाठे अस्मान् त्यक्त्वति शेषः । हे अच्युत यहि भवान् सुहृद् योग-

छिरादीनां नन्दादीनां च दिक्षया कुरुम् हस्तिनापुरादीन् अथवा मथून् मथुरामण्डलस्थान् व्रजादीन् अपमसार अस्मान् अपहाय जगाम तत्र तदा त्यामपश्यता तत्र नस्त्वदी-

यानामभ्याक क्षणः अपि रात्रिं विनाक्षणाग्निर्यथा रात्रिं विनाश्यादक्षणाः क्षणाप्रबद्धकादिगुल्या भवति तथा अब्दकाट्प्रातमः सप्ततरकादितुल्याभवत् । अत्र मनुशब्दं

तद्देशान्तर्गतो व्रजो गृह्यते नतु मथुरा तदानीं तस्यां सुहृदमभावात् “तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः” इत्यत्र सर्वशब्दात् तेन आयास्य इति दौत्यकैः “जातीन् वो द्रष्टुमे-
ष्याम” इत्यादि भगवता व्रजं प्रत्यागमनं प्रतिश्रुतं तत्याद्यादिपुराणेषु स्पष्टं श्रीभागवते त्वत्रैव सूचितम् ॥ ९ ॥ इति चेति ॥ भक्तवत्सलः श्रीकृष्णः इत्येवंभूताः चकारादन्याथ
उदीरिताः कथिताः प्रजानां वाचः शृण्वानः शृण्वन् शान्तजर्षः । दृष्ट्या तेष्वनुग्रहं वितन्वन् प्रकुर्वन् पूर्णं द्वारकां प्राविशत् इदं च पञ्चस्वपि श्लोकेष्वन्येति ॥ १० ॥ पञ्चभिः
पुरीं वर्णयति—मध्विति । आत्मनः श्रीकृष्णस्य तुल्यं बलं येषां तैः मधुभोजादिभिर्यादवमेदैः नगैर्भोगवतीमिव नागानां पुरीं यथा नगैः काद्रवेयादिभिः रक्षितास्ति तथा गुप्तसु
॥ ११ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पफलादिसदो येषां ते पुण्याः पुण्यजनका दृक्षाः लताश्रमा लतामण्डपाश्च येषु तैः उद्यानैः फलप्रधानैः उपवनैः पुष्पप्रधानैः आ-
रमैः कीडास्थानैर्वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् ॥ १२ ॥ गोपुरेति ॥ गोपुरं पुरद्वारं द्वारं गृहद्वारं मार्गः प्रसिद्धाः तेषु कृतानि कान्तकेनोत्पन्नमेव नोत्पन्नानि

इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ॥ १० ॥ मधुभोजदशाहहङ्कुकरान्धकवृ-
ष्णिभिः ॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नगैर्भोगवतीमिव ॥ ११ ॥ सर्वतुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारमैर्वृतपद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥
गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणम् ॥ चित्रध्वजपताकाग्रन्तः प्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥ संमार्जितमहामार्गस्थपाण रुचन्वराम् ॥ सित्तां
गन्धजलैरुतां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥ १४ ॥ द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेशुभिः ॥ अलंकृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपैकैः ॥ १५ ॥
निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः ॥ अक्रूरश्चाग्रसेनश्च रामश्चाद्रुतविक्रमः ॥ १६ ॥ प्रद्युम्नश्चारुदणश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥
प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनसनभोजनाः ॥ १७ ॥ वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः स सुमङ्गलैः ॥ शङ्खवतूर्यनिनादेन ब्रह्मयोपेण चादृताः ॥
प्रत्युज्जग्मु रथैर्दृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ॥ १८ ॥

यस्यां ताम् । ध्वजा महान्तः पताका हस्ताः चित्राणां ध्वजपताकानामग्रन्तः प्रतिहतः आतपो यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ सम्मार्जितेति ॥ सम्मार्जितानि निःमार्गिगृहस्थानि महाभागः
राजमार्गाः रथ्या इतरमार्गाः आपणकाः पण्यवीथयः चत्वारिणि अङ्गणानि च यस्यां ताम् पूर्वोक्तमहामार्गादिषु गन्धजलैः सित्तां मङ्गलार्थं फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः उताम् अव-
कीर्णाम् ॥ १४ ॥ द्वारितीति ॥ गृहाणां द्वारि द्वारि दध्यादिभिः जलपूर्णकुम्भैर्बलिभिः नैवेद्यद्रव्यैर्धूपदीपकैश्चालंकृताम् ॥ १५ ॥ निशम्येति सार्द्धत्रयम् ॥ प्रेष्ठं प्रियतमं श्रीकृष्णमा-
यान्तं निशम्य महामनाः वसुदेवः अक्रूरदयः साम्बपर्यन्ताश्च प्रहर्षवेगोच्छ्वसितानि उल्लङ्घितानि त्यक्तानि शयनार्दानि यैः उच्छ्वसितेति “शश, प्लुनगता” इति धातोरिति भा-
सिपादाश्चकवर्ची च । तेन प्रकारदल्यसकाररहितः पाठः प्रतीयते दृश्यते तु “ध्वस, प्राणने” इत्यस्यैव प्रायो लिखितपुस्तकेषु । आदृताः मादृगः हृदाश्च प्रणयेन स्नेहेन आगन्

साध्वसं सम्प्रभो येषां तादृशास्ते मङ्गलार्थं वारणेन्द्रं हस्तिश्रेष्ठं पुरस्कृत्य पुनः कृत्वा समुमङ्गलैः सुमङ्गलपुष्पादिपुष्पाणिभिर्ब्राह्मणैः शङ्खदिनादेन ब्राह्मणांश्च मन्त्रपाठेन च सह रथैः प्रत्युज्जम्बुः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वारमुखा इति ॥ तस्य भगवतो दर्शने उत्सुकाः शतशोऽणिताः लसत्कुण्डलैर्निर्मितानि यानि कपोलानि नन्दनपु श्रयाग्रामां ताः वारमुखा वेश्याः यानैः गन्यादिभिः प्रत्युज्जम्बुः ॥ १९ ॥ नेति ॥ नदा नवरसाभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यन्तो नर्तकाः गन्धर्वा गायकाः मुताः पारणिकाः सागयाः वंशसंकाः बन्दिनः प्रस्तावयोगोक्तयः ते सर्वे प्रत्युद्गम्य अद्भुतानि उत्तमश्लोकस्य भगवतः चरितानि गायन्ति च अगाधं ॥ २० ॥ भगवानिति ॥ भगवांस्तत्र तत्र यथाविधि यैः सह यथोचितं तैस्तथोपसंगम्य बन्धूनां च पौराणां च अनुवर्तिनां सेवकानां च सर्वेषां मानं सत्कारमादधे कृतवान् ॥ २१ ॥ तदाह-प्रह्वेति ॥ प्रभुर्भगवान् प्रह्वं प्रहृत्य भिरमा नतिः अभिवादनं वाचनतिः आक्षेपः आलिङ्गनं करस्पर्शः स्मितपृष्ठकमीक्षणं च तैराश्वास्य अभयं दत्त्वा आश्वाकेभ्यः श्वपकं चाण्डालमभिव्याज्य अभिमनैः वैरभीष्टपदार्थ-

वारमुख्याश्च इतशो यानैस्तदर्शनोत्सुकाः ॥ लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥ नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधबन्दिनः ॥

गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २० ॥ भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ॥ यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे

॥ २१ ॥ प्रह्वभिवादनश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ॥ आश्वास्य चाऽऽश्वपाकेभ्यो वैश्चाभिमनैर्विभुः ॥ २२ ॥ स्वयं च गुरुभिर्विश्रैः सदारैः

स्थविरैरपि ॥ आशीर्भियुज्यमानोऽन्यैर्बन्दिभिश्चाऽविशतपुरम् ॥ २३ ॥ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ॥ हर्म्याण्याऽऽरुरु-

हुर्विप्रं तदीक्षणमहोत्सवाः ॥ २४ ॥ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ॥ न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥ २५ ॥

श्रियो निवासो यस्यायः पानपात्रं मुखं दृशाम् ॥ बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ २६ ॥

दौनैश्च मानं कृतवान् ॥ २२ ॥ स्वयमिति ॥ स्वयं च सदारैरिति सर्वत्रान्वेति । गुरुभिः पित्रादिभिः विप्रैः ब्राह्मणैः स्थविरैर्वृद्धैः अन्यैश्च पौरैर्बन्दिभिश्चापार्थिभिर्यजमानः पुंश्च द्वारकामविशत् ॥ २३ ॥ राजमार्गमिति ॥ हे विद्याः द्वारकायाः राजमार्गं कृष्णे गते सति तस्येक्षणे महान् उत्सवो यासां ताः कुलस्त्रियः हर्म्याणि सौधान्यारुरुहः ॥ २४ ॥ नित्य-मिति ॥ यत् यस्मात् द्वारका ओकः स्थानं येषां जनानां श्रियः शोभाया धाम स्थानमङ्गं यस्य तम् अच्युतं नित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशो नेत्राणि न वितृप्यन्ति । हि तस्मात्तद्दर्शनार्थं हर्म्याण्यारुरुहः ॥ २५ ॥ न चैतदाश्चर्यमित्याह-श्रिय इति ॥ यस्य भगवत उरः श्रियो लक्ष्म्याः निवासः अस्ति पानपात्रं सौन्दर्यामृतपुष्पं यस्य मुखं सर्वलोकानां दृशां निवासः । यद्वा यस्य मुखं सर्वश्रणिनां दृशां सौन्दर्यामृतपानाय पात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः हरिबाहुबलमाश्रित्यैवासेष्यो निर्भयाः लोकपालाः सुखं शेरते यस्य पदाम्बुजं सारङ्गा भ्रमरा इव परमविवेकिनो भक्तास्तेषां निवासः तं नित्यं निरीक्षमाणानामपि दृशः कुतस्तृप्ये युरित्याशयः ॥ २६ ॥

सितातपत्रेति ॥ सितातपत्रं छत्रं व्यजने च तैर्वनमालया च उपस्कृतो मण्डितः प्रसूनवर्षैर्भाभिर्वर्षितः पिशङ्के पीते वासमी यस्य स तगवान् अर्कश्च उद्युपो नक्षत्र-
हितश्चन्द्रश्च चापमिन्द्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैर्युगपत्समुदितैर्यथा घनो मेघः शोभते तथा पथि मार्गे बभौ शुशुभे । अर्कश्चन्द्रश्चरयोपमानं नक्षत्राणि पुण्यवृष्टेः चन्द्रः
परिभ्रमकृतमण्डलाकारयोश्चाभ्यव्यजनयोः चापं वनमालयाः विद्युत्तेजः पिशङ्गवासमोः अभूतोपमेयम् । यदि घनस्योपरि सूर्यः उभयतश्चन्द्रौ सर्वतरताराः मध्ये चापद्वयं
स्थिरं विद्युत्तेजश्च भवेत्तदा घनो यथा भाषात् तथा हरिर्बभौ ॥ २७ ॥ प्रविष्ट इति ॥ ततस्तु पित्रोर्देवकीवसुदेवयोर्गृहं प्रविष्टो तगवान् स्वभातृभिर्देवकीरोहिण्यादिभिः
परिष्वक्त आलिङ्गितः सन् देवकीप्रमुखाः सप्त मातृमुदा हर्षेण निरसा ववन्दे । सप्तैति तु भातृसौदर्यादादविवेच्यार्थः । अष्टादशापि मातरौ नमस्कृता एव ॥ २८ ॥ न, इति ॥
ब्रहेन स्तुतौ पयोधरौ यासां ता हर्षेण विद्वलित आत्मा यासां ता देवक्यादयः पुत्रं श्रीकृष्णमङ्कमारोप्य नेत्रजैर्जलैरानन्दबाष्पैः सिपिचुः ॥ २९ ॥ अर्थेति ॥ अथानन्तरं

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैर्भाभिर्वर्षितः पथि ॥ पिशङ्गवासा वनमालया बभौ घनो यथाकौण्डुपचापैर्वद्युतैः ॥ २७ ॥ प्रविष्टस्तु गृहं
पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ॥ ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा ॥ २८ ॥ ताः पुत्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ॥ हर्षविवद्वलित-
त्मानः सिपिचुर्नैत्रजैर्जलैः ॥ २९ ॥ अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ॥ प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥ ३० ॥ पत्न्यः
पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः ॥ उत्तस्थुरारात्सहसाऽऽसनाशयात्साकं व्रतवीडितलोचनाननाः ॥ ३१ ॥

सर्वे कामाः काम्यमाना भोगा यस्मिंस्तत् यत्र भवनं षोडशसहस्राणि चकारादष्टोत्तरशताधिकानि पत्नीनां प्रासादाः सन्ति अत एवानुत्तमं नास्त्यन्यदुत्तमं यस्मान्नाथान्नं गन्ध-
नम् अविशत् ॥ ३० ॥ पत्न्य इति ॥ प्रोष्य देशान्तर उपित्वा गृहानुपागतं पतिभारत् दूरादेव विलोक्य सञ्जातो मनसि महानुत्सवो हर्षो यासां ताः व्रीडितानि लोचनानि
आननानि च यासां ताः अपाङ्गैरेव वीक्षणात् व्रीडितलोचनाः अवगतमुखत्वाद्ब्रीडिताननाः पत्न्यो रुक्मिण्यादयः व्रतैः प्रोषितभर्तृकानुष्ठेयैः साकमेव आसनादाशयाच्च
सहसा क्षटियेवोत्तस्थुः । व्रतानि च “क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्योपितभर्तृका ॥” एतानि व्रतान्यपि त्याज्यन्वादुत्तम्युपिवेनि
सहोक्तिः । आदौ देहेन परिगृह्यम् आसनादुत्तस्थुः ततो लजाकृतं विधमालक्ष्य लज्जोत्पात्तिस्थानमन्तःकरणं पणित्यज्य आत्मनैव परिशिरे आशयत्यागाच्च परमानन्दमुच्छिन्ना
बभूवुरिति तत्तम् । श्रीकृष्णेनात्मनः संश्लेषेन्तःकरणस्यापि व्यवधानं नासहन्तेति चाशयः युगपदेव पत्नीसमसंख्यैः प्रकाशैः सर्वयासां पत्नीनां गृहेषु प्रविष्ट इति बोधितम् ॥ ३१ ॥

तमिति ॥ हे भृगुवर्य शौनक दुरन्तः अनन्तो भवः लेहो यासां तास्तथा तमायान्तं पतिं दर्शनात्पूर्वमन्तरात्मना मनसा तदनन्तरं दृष्टिभिस्ततः समीपमागतमाल्पजैः पुत्रद्वारा च परिरोगिरे आलिङ्गितवत्यः । यद्वा आत्मजैः दर्शनीनादीपितैर्मदनहेतुभिः प्रथमं दृष्टिभिस्ततः अन्तरन्तःशरीरैः तत आत्मना बाह्यशरीरेणेति तदा च विलज्जतीनां शतार्पः । तासामपयकुनमिया नेत्रयोर्निरुद्धमप्यन्तु बाष्पं वैकुण्ठाद् वैवश्यादास्रवत् ईषत् सुस्राव ॥ ३२ ॥ यदपीति ॥ यदाप्यसौ श्रीकृष्णः पार्श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः तथापि तस्याङ्घ्रियुगं पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेव भवति अतस्तस्य पद्माञ्जरारविन्दालका विरमेत विशिष्यावस्थामुत्सहेत परस्मैपदासाव आर्पः । यच्चरणकमलं चला चञ्चलस्वभावापि श्रीलक्ष्मीः कर्हिचिदपि न जहाति ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ क्षितेभारिण्य जन्म येषां तेषाम् अशौहिणीभिः कृत्वा परिवृतं सन्नतः प्रभृतं तेजः प्रभावो येषां तेषां नृपाणामेवं मिथो वैरं विधाय श्वसनो वायुयथा वेणूनामन्योन्यसंघर्षणानलं संविधाय मिथस्तद्देहेन स्वयं निवृत्तव्यापारो भवति

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरोगिरे पतिम् ॥ निरुद्धमप्याऽऽस्रवद्भु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्यं वैकुण्ठात् ॥ ३२ ॥ यदाप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम् ॥ पदे पदे का विरमेत तत्पदाञ्चलपि यच्छीर्नं जहाति कर्हिचित् ॥ ३३ ॥ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामशौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां ॥ विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥ ३४ ॥ स एष नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ॥ रमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥ उद्दामभावपिशुनामलवल्युहासवीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ॥ संमुख्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शक्नुः ॥ ३६ ॥

तथा निरायुधस्यक्तयुधः सन् स्वयं तेषां वधेन पञ्चमर्थे वृतीया । वधादुपरतो निवृत्तो जातः ॥ ३४ ॥ स एष इति ॥ स एष जगदान्न स्वमायया अस्मिन्नरलोकेऽवतीर्णः सन् स्त्रिय एव रत्नानि तेषां कूटे समुदाये स्थितो यथा प्राकृतः स्त्रीवशस्तथा रमे ॥ ३५ ॥ उद्दामेति ॥ यासामुद्दामा गम्भीरो यो भावोऽभिप्रायः प्रेमा वा तस्य पिशुनः सूचकः अमलः निष्कपटः वल्युः मनोहरो हासो व्रीडापूर्वकावलोकश्च तास्यां निहतः अमदः शिवोऽपि सम्मुख्य लज्जया चापमजहात् । स्त्रीणां प्रभावमज्ञे तात्पर्यं न शिवधनुस्त्यागे । यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहितः । यद्वा निहतः विरिमतो मदः जगदिमोहनार्थं प्रवृत्तः कामः कामः संमुख्य मत्कर्तव्यमेताः स्वयम् एव करिष्यन्तीति संभाव्य स्वचापमजहात् तस्याज ता एवं प्रभावाः प्रमदोत्तमाः यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्येन्द्रियं मनः कुहकैः पुरुषवञ्चनोपायैः महासकटाक्षादिभिर्वि-मथितुं शोभयितुं न शक्नुः समर्था न जाताः ॥ ३६ ॥

तमयमिति । तं श्रीकृष्णं व्यापृण्वानं मनुष्यचेष्टां प्रकुर्वन्तं शान्तार्षः चानशू वा । “पू, प्रीतो” स्वादिः धातूनामनेकार्थता । पृढो वा रूपं तत्र अनुर्गर्षः । वस्तुतोऽसङ्गं स्त्रीपञ्चादि-
विषयेष्वनासक्तमग्न्ययं प्राकृतो लोकः आत्मौपम्येन स्वदृष्टांतेन सङ्गिनं क्षयादिविषयेष्वासक्तं मनुजं मन्यते यतोऽबुधः तत्त्वानभिज्ञः ॥ ३७ ॥ एतदिति । ईशस्य ईशानमीश्वरत्वं
नामैतदेव यत् यथा आत्मस्थैः आनन्दादिभिः तदाश्रया आत्माश्रया बुद्धिर्न युज्यते तथा प्रकृतिस्थोऽपि ईशः तस्याः प्रकृतेर्गुणैः रागलोभमोहादिभिः सुखदुःखादिभिश्च
सदैव कदाचिदपि नैव युज्यते वैधर्म्यं वा दृष्टान्तः । आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यते यद्वा असदात्मा देहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रया बुद्धिस्तदुपाधिर्जिवो यथा युज्यते
एवं प्रकृतिस्थोपि न युज्यते ॥ ३८ ॥ तमिति ॥ यथा मतयः शास्त्रिणां बुद्धिवृत्तयः ईश्वरं यथा जगदुपादानं निमित्तमात्रं समुणं निर्गुणं कर्त्तास्मकत्वात् च यथारुचि मन्यन्ते ।
यद्वा ईश्वरं क्षेत्रज्ञं मतयः अहंबुत्तयः स्वार्थीनस्वयमयोगिनं मन्यन्ते तथा भर्तुः श्रीकृष्णस्य अप्रमाणविदः तत्त्वानभिज्ञाः मूढाः अबलाः तत्त्वान्यः तं श्रीकृष्णं क्षेत्रं स्त्रीधामकं

तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम् ॥ आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥ ३७ ॥ एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ॥
न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥ तं मेनिरेऽबला मूढाः स्त्रियं चाऽनुव्रतं रहः ॥ अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥
॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ शौनक उवाच ॥ अश्नन्त्यप्नोपमृष्टेन ब्रह्मशीष्णोरुतेजसा ॥
उत्तराया हतो गर्भे ईशेनाऽजीवितः पुनः ॥ १ ॥ यस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ॥ निधनं च यथैवासीत्स प्रेत्य गतवान्यथा ॥
॥ २ ॥ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ॥ ब्रूहि नः श्रद्धधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुक्रः ॥ ३ ॥

रहः एकान्ते अनुव्रतं स्ववशवर्तिनं च मेनिरे ॥ ३९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथर्मन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्कन्धस्यैकादशो व्याघातः ॥ ११ ॥ द्वादशे त्वान्तर्गम्य
जन्म तस्य फलं द्विजैः ॥ वर्णितं भूपाय तस्य श्लोकाः सार्द्धाः कर्त्तव्यः ॥ अनुष्टुभोपि तवर्त्य उवाचेति चतुर्थयम् ॥ १२ ॥ परीक्षितोऽथ राजर्षेरित्यादिना सूतेन प्रतिज्ञातमपि
परीक्षिजन्यकथनं कथान्तरव्यवधानाच्छौनकः स्मारयति—अश्वत्थामेति ॥ अश्वत्थाम्ना उपमृष्टेन निक्षिप्तेन उरुतेजसा महाप्रभावेण ब्रह्मशीष्णाऽक्षेण उत्तराया गर्भो हतः
पुनरशिन श्रीकृष्णेन आजीवित इति त्वत्तः श्रुतम् ॥ १ ॥ यस्येति द्वयम् ॥ यस्य यस्यै परीक्षिते शेषे षष्ठी । श्रीशुकः ज्ञानमदात् इति चरितश्रवणेच्छया हेतुः । महाबुद्धेः
महात्मनः मनस्विनः तस्य परीक्षितः जन्म यथाऽऽसीत् कर्माणि च यथाऽऽसन् निधनं मरणं च यथैवासीत् स प्रेत्य देहं त्यक्त्वा यथा गतवान् यां गतिं प्राप्तवान् तदिदं
सर्वं श्रोतुमिच्छामि अतः गदितुं कथयितुं यदि त्वं मन्यसे तर्हि श्रद्धधानानामोऽस्माकं ब्रूहि । महात्मन इत्यत्र गृणीहि न इति पाठे भिन्नान्वयता ॥ २ ॥ ३ ॥

तादृशभगवद्भक्तपौत्रभातौ राज्ञः कृष्णसंवेव कारणमाह—अपीपलदिति ॥ कृष्णपादाब्जसेवेया हेतुना सर्वकामस्यो निस्पृहः धर्मराजः युधिष्ठिरः प्रजाः राजयन् पितृवर्षा-
पल्लालयामास ॥ ४ ॥ सम्पद इति द्वयम् ॥ हे विप्राः हे द्विजाः प्रशंसार्थं द्विरुक्तिः । यद्वा सम्पदादिषु धर्मोपदेशका विप्राः धर्म्यादयः सम्पदः क्रतवः तदुपाजितानः
लोकाः स्वर्गादयः प्रजा वा महिषी द्रौपदी भ्रातरौ भीमाबाः शूराः मही निष्कण्टका पृथ्वी जम्बूद्वीपस्याधिपत्यं विदिवपर्यन्तं गतं व्याप्तं यशश्च स्पृहा एव स्यात् स्पृहाणां
समूहो वा स्यात् स्वार्थं समूहं वाण् । सुराणामपि स्यात् हेतुं येन ते सुरसाहाः ते संपदाबाः पूर्वश्लोकोक्ताः कामा विपयाः मुकुन्दे श्रीकृष्ण एव मनो यस्य तस्य गजः युधि-
ष्ठिरस्य धुधितस्य अन्नैकमनसो यथा तदितरे स्तुक्चन्दनादसौ मुदं नैव कुर्वन्ति तथा किं मुदं प्रीतिमधिगच्छुः कृतवन्तः न कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मातुरिति साध-
चतुष्कम् ॥ हे भृगुनन्दन शौनक यदा स वीरः अस्त्रतेजोभयराहितः परीक्षित् मातुर्गर्भगतस्तदा ब्रह्मास्त्रतेजसा दह्यमानः सन् अद्भुतमात्रपरिमाणम् आत्मनः सर्वतो दिशश्च

सूत उवाच ॥ अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्भयनप्रजाः ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादाभुसेवेया ॥ ४ ॥ संपदः क्रतवो विप्रा महिषा भ्रा-
तरौ मही ॥ जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतम् ॥ ५ ॥ किं ते कामाः सुरस्याहो मुकुन्दमनसो द्विजाः ॥ अधिगच्छुर्मुदं राज्ञः क्षुधि-
तस्य यथेतरे ॥ ६ ॥ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ॥ ददर्श पुरुषं कंचिद्ब्रह्मानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७ ॥ अद्भुतमात्रममलं स्फुरत्स्फुरत्मा-
लिनम् ॥ अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम् ॥ ८ ॥ श्रीमदीर्विचतुर्बाहुं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥ क्षतजक्षं गदापाणिमान्मनः सर्वतोद्-
शम् ॥ परिभ्रमन्तमुल्कामां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ॥ ९ ॥ अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥ विधमन्तं संनिकर्षं पर्यक्षत क इत्यसौ ॥ १० ॥

गर्भेऽद्भुतमात्रस्यैववकाशात् तथोक्तिः । वस्तुतः तावत्स्यपि देशे भगवानचिन्त्यशक्तिः पूर्णपुरुषरूपेणैवावस्थत अन्यथा “ गर्भदृष्टमनुध्यायन् पर्यक्षत नरोब्धिह ” इत्युपरिष्टादु-
क्तेर्नरलोके परीक्षणानुपपत्तेः । अमलं स्फुरन् यः पुरतस्य सुवर्णस्थ मौलिः किरिटं सोऽस्यास्तीति तथा तम् । व्रीह्यादिवकल्याणादिभिः । अपीच्यमतिहृन्मरं दर्शनं सार्थं यस्य
श्यामं तडिदिव वाससी यस्य तम् अत्र विशेषणद्वयेन विदुवृत्तमेवोपमा सूचिता । अच्युतं श्रीमन्तः दीर्घाश्चतवारो बाहवो यस्य तं तप्तं तापेन निर्मलीकृतं यत्काञ्चनं तन्मये
कुण्डले यस्य तं क्षतजवद्वक्त्रोपान्ते अक्षिणी यस्य तम् अहो मद्भक्तस्याप्यस्त्रपण्डिते क्रोधादिति भावः गदापाणिम् आत्मनः स्वस्य रक्षार्थं सर्वतोदिशं परिभ्रमन्तम् उल्काभां
गदां मुहुर्भ्रामयन्तं भिन्नेषु हस्वाभावात् आर्षः । गोपतिः नीहारमिव यथा गोपतिः सूर्यो नीहारं हिमं नाशयति तथा स्वगदया ब्रह्मास्त्रतेजो विधमन्तं नाशयन्तम् एवंभूतं
कंचिदलौकिकं पुरुषं सन्निकर्षं ददर्श । दृष्ट्वा चासौ क इति पर्यक्षत पर्यालोचितवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

विधूयति ॥ अमेयात्मा अचिन्त्यरूपः भक्त्यात्मान्यरूपस्वधर्मस्य गुण रक्षकः विभुव्यापको भगवान् हरिः तद्ब्रह्मास्त्रतेजो विधूय निरस्य दशमास्यस्य दशमासपरिच्छेदास्य तस्य बालस्य म्रिषतः पश्यत एव यत्र दृष्टस्तत्रैवान्तर्दधे नत्वन्यत्र गतः विभुत्वात् ॥ ११ ॥ तत इति ॥ ततः सर्वे गुणा एवोदका उत्तरफलानि यत्र तस्मिन् अनुकुलं य-
ग्रहेः सहिते उदये लभे ओजसा सामर्थ्येन भूयो जातः पाण्डुरिव पाण्डोर्विशधरः वंशप्रवर्तकः परीक्षिज्ज्ञे जातः ॥ १२ ॥ तस्येति ॥ प्रीतमना राजा युधिष्ठिरः धैर्यद्वया-
दिभिर्विभैः मङ्गलं पुण्याहं वाचयित्वा तस्य जातस्य जातकं जातकर्म कारयामास ॥ १३ ॥ हिरण्यमिति ॥ प्रजातीर्थं पृत्रोत्पत्तिर्युक्ते पुण्यकाले “ पुत्रे जाते व्यतीषाने दत्ते
भवति चाक्षयम् ॥ ” इति स्मृतेः । नालच्छेदात्पूर्वं तीर्थवित् दानकालज्ञः द्रुपतिः हिरण्यं गां महौ ग्रामान् वरान् श्रेष्ठान् हस्त्यथ्वान् यद्वा वरान् अन्यांश्चाभिलाषितपदार्थान्

विधूय तदमेयात्मा भगवान्धर्मगुण्विभुः ॥ म्रिषतो दशमास्यस्य तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ११ ॥ ततः सर्वगुणोदकैः सानुकूलग्रहोदये ॥ जज्ञे वंश-
धरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धैर्म्यकृपादिभिः ॥ जातकं कारयामास वाचयित्वा च मङ्गलम्
॥ १३ ॥ हिरण्यं गां महौ ग्रामान् हस्त्यथ्वान् पतिर्वरान् ॥ प्रादात्स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थं स तीर्थवित् ॥ १४ ॥ तमृचुब्राह्मणास्तुष्टा
राजानं प्रश्रयानतम् ॥ १५ ॥ एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ कुरूणां पौरवर्षभ ॥ देवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थासुपेयुषि ॥ रातो वाऽनुग्रहात्थाय
विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १६ ॥ तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रूवाः ॥ भविष्यति न संदेहो महाभागवतो महात् ॥ १७ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ अप्येष वंश्यान् राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ॥ अनुवर्तिता स्विद्यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ पाथ
प्रजाऽपिता साक्षाद्दिव्याकुरिव मानवः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥

स्वन्नं श्रेष्ठमन्नं च विप्रेभ्यः प्रादात् ॥ १४ ॥ तमृचुरिति अहम् ॥ हिरण्यादिभिस्तुष्टा ब्राह्मणास्तं प्रश्रयेण विनयेन आनतं नम्रम् अन्वितामिति वा पाठः राजानमृचुः ॥ १५ ॥
एष इति साध्वद्वयम् ॥ हे पौरवर्षभ पुरूषं पुरवंश्यानामस्मिन् शुक्ले शुद्धे प्रजातन्तौ संतानेऽप्रतिघातेन प्रतिहतिरहितेन देवेन दुरदृष्टेन संस्थासुपेयुषि नशं प्राप्ते सति हि यस्यात्
वो युष्माकमनुग्रहाय प्रभविष्णुना सर्वशक्तिमत्पत्नेन विष्णुना एष शिशुरातो दसस्तस्मान्नाम्ना वाचकेन शब्देन विष्णुरात इति लोके प्रमिद्धो भविष्यति तथा बृहच्छ्रूवाः
विपुलकीर्तिः गुणैर्महान् महाभागवतः परमैवेष्णवश्च भविष्यति अत्र संदेहो नास्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥ अपीति ॥ अपिस्त्विदिति प्रश्ने हे सत्तमाः एषः शिशुः साधुवादेन
गुणकीर्तिनं यस्मिंस्तेन यशसा महात्मनः सज्जनान् पुण्यश्लोकान् पवित्रयशसो वंश्यान् राजर्षीन् किमनुवर्तिता अनुवर्तिष्यन्ते न वा इति ॥ १८ ॥ पाथेति ॥ हे पाथ राक्षात्
मानवः मनोः पुत्र इदवाकुरिव प्रजानामपिता रक्षको भविष्यति ब्रह्मण्यः सत्यसन्धः यथा दाशरथिः श्रीरामस्तथा भविष्यति ॥ १९ ॥

एष इति ॥ एष दाता शरणं रक्षणमर्हतीति शरण्यश्च यथा हि औशीनरः उशीनरदेशाधिपतिः शिविस्तथा भविष्यति तेन हि स्वमांसं शेताय दत्त्वा शरणगतः कर्मनो रक्षितः स्वानां यज्वनां यष्टूनां च यशो विततिता यशसो विस्तारयिता दौष्यानिः दुष्पन्तपुत्रो भरत इव भविष्यति ॥ २० ॥ धन्विनामिति ॥ एष द्वयोः कर्त्तव्यायाय-
योरुपेयस्तात्मा तुल्यो धन्विनामग्रणीः हुताश इव दुर्धर्षः अग्निमवितुमशक्यः समुद्र इव दुस्तराऽजुह्वयितशसनो भविष्यति इति सर्वशान्वितम् ॥ २१ ॥ मृगेन्द्र इति ॥
अमौ शिशुः मृगेन्द्रः इव विक्रान्तः पराक्रमी हिमवानिव निषेव्यो देवादीनामप्युपजीव्यः वसुधा भूमिरिव अनन्यगतिक्लेन तितिष्ठुः अपराधमहनः पितरं भानार्थाधनार्थाव
प्रीत्या सहिष्णुः दुर्वाणादिसहोऽपि भविष्यति नापि तत्प्रतिकर्त्ता ॥ २२ ॥ पितामहेति ॥ साम्ये सर्वभूतसमत्वे पितामहेन ब्रह्मणा युधिष्ठिरं वा समः प्रमादंऽनुग्रहं गिरिशोपमः

एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिविः ॥ यशो विततिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥ २० ॥ धन्विनामग्रणीरेप तुल्यश्चाऽ-
जुनयोर्द्वयोः ॥ हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥ मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥ तितिष्ठुर्वसुधेवाऽसौ सहिष्णुः
पितराविव ॥ २२ ॥ पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ॥ आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ २३ ॥ सर्वसदुष्णमाहात्म्य
एष कृष्णमनुव्रतः ॥ रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ २४ ॥ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सदग्रहः ॥ आहर्त्तपोऽश्वमेधानां
वृद्धानां पयुपासकः ॥ २५ ॥ राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ॥ निग्रहीता कल्लेरेप भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ २६ ॥ तक्ष-
कादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् ॥ प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥ २७ ॥

रमाश्रयः श्रीनिवासो देवो विष्णुः पालकत्वावस्था सर्वभूतानामाश्रयः आश्रयितुं योग्यस्तथाऽग्रमपि सर्वभूतानामाश्रयो भविष्यति ॥ २३ ॥ सर्वसदुर्णति ॥ सर्वः
सदुर्णैः यन्माहात्म्यं तस्मिन् एषः कृष्णम् अनुव्रतः रन्तिदेव इवोदारः परोपकारैकजीवनः ययातिरिव धार्मिकः भविष्यति ॥ २४ ॥ धृत्या ॥
धृत्या धैर्येण बलिना विरोचनमुतेन समः प्रह्लाद इव कृष्णे सन् ग्रहः अग्निनिवेशो यस्य तथाभूतश्च एषोऽश्वमेधानामहर्ताऽश्रुता च ज्ञानवृद्धानां पयुपासकः
मेवकश्च भविष्यति ॥ २५ ॥ राजर्षीणामिति ॥ राजर्षीणां जनमेजयादीनां जनयिता च उत्पथगामिनां स्वधर्मत्यागिनां शास्ता शास्तिता दण्डयिता भुवः पृथ्व्याः
धर्मस्य च कारणाभिनितादेष कलेर्निग्रहीता च भविष्यति ॥ २६ ॥ तक्षकादिनि ॥ द्विजपुत्रोपसर्जिताच्छापद्वारा नियोजिततक्षकादात्मनः स्वस्य मृत्युमुपश्रुत्य
मुक्तो देहतदुबन्धिषु संगो येन तथाभूतो हरेः पदं प्रपत्स्यते ॥ २७ ॥

जिज्ञासितेति ॥ हे नृप मुनेः व्याससुतात् श्रीशुकात् जिज्ञासितं विचारितं निर्णीतं चात्मनो याथात्यं स्वरूपं येन तथासूतः सन्नसौ इदं शरीरं गङ्गायां हित्वा न्यक्तवा
अद्धा साक्षात् दिव्यस्वरूपेण नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य तं भगवन्तं यास्यति ॥ २८ ॥ इतीति ॥ लब्ध्या उपचितिः पूजा यैस्ते जातके ज्योतिःशास्त्रे कोविदाः निपुणाः सर्वे
विप्रा इत्येवं राज्ञे युधिष्ठिराय उपदिश्य स्वकात्र गृहान् प्रति जग्मुः ॥ २९ ॥ स एष इति ॥ स एष विष्णुरतनाम्ना कथितः प्रसू गजा यत् यस्मात् पूर्वदृष्टं गर्भेऽनुभूतं
पुरुषमनुध्यायन्नह लोके नरेषु सोऽयं भवेन्नो वेति परिक्षेत परिक्षितवान् तस्मात् परिक्षिदिति नामान्तरेणापि लोके विख्यातो जातः गर्भदृष्टमित्यपि पाठः ॥ ३० ॥
स इति ॥ स पूर्वोक्तो राजपुत्रः पितृभिर्गुधिष्ठिरादिभिर्भोगैश्चतुष्पष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोऽन्वहं प्रतिदिनम् उदुप इव यथा उदुपश्चन्द्रः शुक्ले शुक्लपक्षे काश्याभिः कला-

जिज्ञासितात्मयात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ ॥ हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥ २८ ॥ इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातकका-
विदाः ॥ लब्धापचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान्गृहान् ॥ २९ ॥ स एष लोकविख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः ॥ पूर्वदृष्टमनुध्यायन्परिक्षेत
नरेष्विह ॥ ३० ॥ स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोदुपः ॥ आपूर्यमाणः पितृभिः काश्याभिरिव सोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन
ज्ञातिद्रोहिहासया ॥ राजाऽलब्धधनो दध्यावन्यत्र करदण्डयोः ॥ ३२ ॥ तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातराऽच्युतचोदिताः ॥ धनं प्रहीणमाजहु-
रुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥ ३३ ॥ तेन संभृतसंभारो लब्धकामो युधिष्ठिरः ॥ वाजिमैधेस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिम् ॥ (आहूतो
भगवान् राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपम् ॥ उवास कतिचिन्मासान्सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ १ ॥ ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः ॥

ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन्सानुगैर्यदुभिर्वृतः ॥ २ ॥) ॥ ३४ ॥

भिरपूर्यमाणः अन्वहं वर्धते तथा आशु शीघ्रं ववृधे ॥ ३१ ॥ यक्ष्यमाण इति ॥ ज्ञातिद्रोहस्य ज्ञातिवधपापस्य जिहासया जिहीषया अश्वमेधेन यज्ञेन यक्ष्यमाणः यदु-
भिमिच्छन् करो राजभागः दण्डश्च तयोरन्यत्र विषये न लब्धं धनं येन तादृशो राजा युधिष्ठिरो धनार्थं दध्यौ चिन्तयामास करदण्डलब्धयनस्य प्रजापतिजनपालन उपशीण-
त्वात् ॥ ३२ ॥ तदभिप्रेतमिति ॥ तस्य युधिष्ठिरस्याभिप्रेतं यज्ञानुष्ठानार्थं धनार्जनसंकल्पमालक्ष्य ज्ञात्वा अच्युतेन चोदिता भ्रातरौ भीमादयः उदीच्यां दिशि भूमिः
प्रहीणं मरुत्तस्य राज्ञो यज्ञे दक्षिणादिभिः परिपूर्णविभ्रमोजनं कृत्वा परित्यक्तं धनं सुवर्णपात्रादिकमाजहुरानतिवन्तः श्रीकृष्णस्य प्रेरणं च मरुत्तस्य राज्ञः कर्तव्यं युधिष्ठि-
रस्यसिमाननुदृशाय च ॥ ३३ ॥ तेनेति ॥ तेनानतिन धनेन संभृताः संगृहीताः संभाराः यज्ञसाधनानि येन स ज्ञातिद्रोहपापात् भीतः धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः त्रिभिः वाजिमे-

धैर्यज्ञैः हरिं समयजत् पूजितवान् पूर्वं याजयित्वाश्वमेधैस्तमित्यादिना शोकं तदेवं यज्ञत्रयम् । अतः परम् “आहूतो भगवान् राजा याजयित्वा द्विजैर्गणैः । उवाच कृति-
चिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्यया ॥ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बन्धुभिः । ययौ द्वारपर्वी ब्रह्मन्मार्जुनो यदुर्मिद्वितः ॥” इति श्लोकद्वयं कर्त्तुं पुनश्च अतः ततो
तत्प्रक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथपथशिक्षकम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्कन्धस्य द्वादशोऽव्याख्य ॥ १२ ॥ त्रयोदशो धृतराष्ट्रं गतेऽप्यनुवाचिष्ठः ॥ नागद-
सान्स्वयनत्र श्लोकानां षष्टिरर्द्धयुक् ॥ अनुष्टुप् त्वेकैर्षष्टिः सास्त्रयोवाचपञ्चकम् ॥ १३ ॥ विदुर इति ॥ क एनमेत्यादिनृतीयस्कन्धोक्त्या याचा दुर्योधनं निगम्यते विदुर
स्तीर्थयात्रार्थं निगतस्तत्र मैत्रेयाक्षेरात्मनो गतिं तत्त्वं ज्ञात्वा तया गत्या तत्त्वज्ञानेन अवातं लब्धं विवित्सितं लब्धुमिष्टं येन स “विदुल्ल, लभे” नादशः सन् पुनर्होत्स्नितुं तस्य
गात् ॥ १ ॥ यावत् इति ॥ कुपरोः पुत्रः कौपारवो मैत्रेयस्तस्याग्रतः क्षत्वा विदुरो यावतः कर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान्कृतवान्तेषु कनिष्ठप्रश्नानामुत्तरं गौविन्द-

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे परीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां भैत्रेयान्मन्मना
गतम् ॥ ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरं तथाऽवाप्तविवित्सितः ॥ १ ॥ यावतः कृतवान्यश्नान्क्षत्वा कौपारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गौविन्दे तेभ्यश्चा-
परराम ह ॥ २ ॥ तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥ ३ ॥ गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन्सुभद्रा
चोत्तरा कृपी ॥ अन्याश्च जामयः पाण्डोज्ञातयः समुताः स्त्रियः ॥ प्रत्युज्जगमुः प्रहर्षेण प्राणं तस्य द्वागतम् ॥ ४ ॥ अभिसंगम्य विधिवन्प-
रिष्वङ्गाभिवादनैः ॥ मुमुचुः प्रेमबाष्पापं विरहौत्कण्ठकातराः ॥ ५ ॥ राजा तमर्ह्यांचक्रे कृतासतनपरिश्रमम् ॥ ६ ॥

जाता एका अव्यभिचारिणी भक्तिर्यस्य तथाभूतः संस्तोत्रोऽवशिष्टश्रेष्ठश्च उपरराम अवशिष्टप्रश्नानामुत्तराणि श्रोतुं वैच्छत् भक्तिरूपोपायलाभे उपायमार्कचिन्तनत्वात्
॥ २ ॥ तं बन्धुमिति सार्द्धद्वयम् ॥ हे ब्रह्मन् तमागतं बन्धुं विदुरं दृष्ट्वा सहानुजः भीमार्जुनादिभिः सहितो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः धृतराष्ट्रादयश्च तत्र युयुत्सुर्धृतराष्ट्रादेश्वाया-
जातः सूतः सज्जयः शारद्वतः कृपः कृपी द्रोणभार्या पाण्डोर्जामयः ज्ञातिभार्या जामिशब्दश्च वर्गदिरन्तस्थादिश्च कोशेषु प्रसिद्धः समुता ज्ञातयः पुरुषाः अन्याश्च स्त्रियः प्राण-
मागतं तन्व इव यथा मूर्च्छादिना प्राणे मन्त्रे करादयो निश्चेष्टा भवन्ति आविर्भूते च चेष्टन्ते तद्वत् प्रहर्षेण प्रत्युज्जगमुः अभिमुखं ययुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभिसंगम्यति ॥ परिष्व-
ङ्गाभिवादनैर्विधिवत् यथोचितं तमभिसंगम्य मिलित्वा विरहयुक्तौत्कण्ठेन कातरा विवशाः प्रेम्णा बाष्पाधमानन्दश्रुप्रवाहं मुमुचुः ॥ ५ ॥ राजेन्यर्द्धम् ॥ कृतः आसनस्य
परिश्रमः स्वीकारो येन तं विदुरं राजा युधिष्ठिरोऽर्ह्यांचक्रे ॥ ६ ॥

तमिति ॥ भुक्तवन्तं विश्रान्तं गतमार्गश्रममासने सुखमासीनं तं विदुरं तेषां स्वकीयानां शृण्वतां सतां प्रश्रयेणावनतः सन् राजा ग्राह स्म ॥ ७ ॥ अपीति ॥ प्रक्षिप्यां २ ॥ अ-
न्यतिसिन्धेन पक्षच्छायायां वर्द्धन्ते तद्वत् युष्माकं पक्षपातच्छायायां समेधिताम्रोऽस्मान् अपि किं स्मरथ यद्यस्मात् विषान्यादेर्विषद्रणात्समातृकाः वयं युष्मासिन्धिताः
स्मः ॥ ८ ॥ कयेति ॥ क्षितिमण्डलं चरद्भिर्वो युष्माभिः कया वृत्त्या जीविकया वर्तितं देहनिर्वाहः कृतः इह भूतले कानि तीर्थानि क्षेत्रगुह्यानि च युष्माभिः सेवितानि
व इति युष्माभिरित्यर्थोऽव्ययम् ॥ ९ ॥ भवद्विधा इति ॥ हे विभो भवद्विधाः भागवताः स्वयमेव तीर्थभूताः ते च स्वान्तः मनसि स्थितेन यदाज्ञतां हास्यां हेतुना परि-
जनसंसर्गेण पापयन्ति तीर्थान्यपि तीर्थीकुर्वन्ति स्वसङ्गदेव पुनः पापहरणसमर्थानि कुर्वन्ति ॥ १० ॥ अपि इति ॥ अपीति प्रश्ने ॥ हे तान् गोऽप्याकं भुङ्क्ते हि
चिन्तकाः बान्धवाः कृष्ण एव देवता येषां ते यदवः दृष्टाः अथवा स्वपुर्वा द्वास्कायां सुखमासत इति श्रुताः किम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तोऽपि ॥ इत्युक्तोऽपि ॥ इत्युक्तोऽपि ॥

तं भुक्तवन्तमासीनं विश्रान्तं सुखमासने ॥ प्रश्रयावनतो राजा ग्राह तेषां च शृण्वताम् ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्म-
त्पक्षच्छायासमेधितान् ॥ विपद्गुणाद्विषाद्विषादेर्मौचिता यत्समातृकाः ॥ ८ ॥ कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ॥ तीर्थानि क्षेत्र-
मुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥ ९ ॥ भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो ॥ तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वात्स्न्येन गदाभृता ॥ १० ॥
अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः ॥ दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्वा सुखमासते ॥ ११ ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् ॥
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥ नन्वप्रियं दुर्विपदं नृणां स्वयमुपस्थितम् ॥ नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥
कंचित्कालमथावास्तीत्सत्कृतो देववत्सुखम् ॥ भ्रातृज्यैष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥ अविभ्रदर्यमा दण्डं यथानदवकारिषु ॥
यावद्धार दूद्रत्वं शापाद्वर्षातं यमः ॥ १५ ॥

विदुरो यदुकुलक्षयं विनान्यदथानुभूतं दृष्टं श्रुतं च तत्सर्वं क्रमशः समवर्णयत् ॥ १२ ॥ यदुकुलनाशकार्येण हेतुमाह—नन्विति ॥ ननु विश्वे नृणां स्वयं धारद्वय-
स्थितं दुर्विषहं सोढुमशक्यमप्रियं स्वयं दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः सकृन् न आवेदयेत् ॥ १३ ॥ कंचिति ॥ अथानन्तरं भवंकंदेवदीश्वरवत्सत्कृतो द्रष्टुमा-
सर्वेषां युधिष्ठिरादीनां प्रीतिमावहन् ज्यैष्ठस्य भ्रातृवृत्तगृहस्य श्रेयस्कृत् ज्ञानवैराग्यापदेशेन श्रेयस्कृत् कंचित्कालं तत्रैवावात्मीत् देववत्सुखमित्यपि पाठः ॥ १४ ॥ नच
कनिष्ठोऽयं कथमुपदिदेशेति शङ्क्यम् अस्य यमावतारत्वादित्याह—अविभ्रदिति ॥ शापान्माण्डव्यस्यर्षेः शापाद्धेतोयमो यावद्दर्पथानपर्यन्तं शूद्रत्वं विदुर्गुरुं दयाः ॥ १५ ॥ नच
रिषु पापिष्वर्यमा पितुराजो यथावद्यथोचितं दण्डमविभ्रत् कारयामास ॥ अविभ्रदिति वाच्ये अविभ्रदित्यर्षः । अत्रेयमाख्यायिका । कंचिद्योमानुभावतो म-
ज-
ज-
ज-

माण्डव्यस्य तपश्चरतः समीपे तान्श्राप्य तेन सह निबध्नाऽऽजीय राज्ञे निवेदा तदज्ञया सर्वानिव शूलभागयेयामासुः । ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादयन्तर्ग प्रगादयामास ॥ ततो मुनिर्मथं प्रति गत्वा कुपित उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति तेनोक्तं त्वं चाल्ये कुशोष्णेण शूलभमाविध्य क्रीडितवानिति । तच्छ्रुत्वा माण्डव्यमन् शशाप । बाल्येऽजानतो मे यतो महान्तं दण्डं कारितवानतस्त्वं शूद्रो भवेति ॥ १५ ॥ युधिष्ठिर इति ॥ लब्धं गज्यं येन स युधिष्ठिरः कुलधरं कुलनिवहिकम् अभोजार्यां मन्त्रार्पः ॥ पौत्रं परीक्षितं दृष्ट्वा इन्द्रादिलोकपालभैरतस्तत्सदृशानृभिः परया श्रिया च मुमुदे ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तमकारेण गृहेषु सक्तानां तदीहया गृहचर्या प्रमत्तानां विस्मृतकर्त्तव्यानां परमदुस्तरः कालः अविज्ञात एवात्यक्रामत् अतिक्रान्तवान् । गृहेषु सक्तानामित्यादिः युधिष्ठिरादिभ्योन्येषामिव निन्दा तेषां न किं नै कामा इत्यादिना अनासक्तैरुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ विदुर इति ॥ तत् तं कालातिक्रममभिप्रेत्य ज्ञात्वा विदुरो धृतराष्ट्रमभाषत । हे राजन् इतः शीघ्रं त्वया निर्गम्यताम् आपतमुप-

युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलधरम् ॥ आतृभिलौकपालभैरमुमुदे परया श्रिया ॥ १६ ॥ एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ १७ ॥ विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥ १८ ॥ प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चिकीर्हचित्प्रभो ॥ स एष भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥ १९ ॥ येन चैवाऽभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रिततमैरपि ॥ जनः सद्यो विद्युज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥ २० ॥ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ॥ आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे ॥ २१ ॥ अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ॥ भीमेनावर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥ २२ ॥ अग्निर्निमृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ॥ हतं क्षेत्रं धनं येषां तदुत्तरसुभिः कियत् ॥ २३ ॥

स्थितिमिदं श्रयं पश्य आलोचय ॥ १८ ॥ प्रतिक्रियेति ॥ हे प्रभो इति इह संसारे कुतश्चित् ब्रह्मादिभ्योपि कर्हिचिदपि यस्य प्रतिक्रिया निरासो नास्ति स एव भगवान् समर्थः कालः विनाशकालो नोऽस्माकं सर्वेषां यैः प्रतिक्रिया कार्या तेषामपि समागतः ॥ १९ ॥ येनेति ॥ येन कालेनाभिपन्नो ग्रस्तोऽयं दृश्यमानो जनः प्रियतमैरपि प्राणैः सद्यो विद्युज्येत अन्यैः प्राणानुबन्धैर्धनादिभिर्विषुज्येतेति किमुत वक्तव्यम् ॥ २० ॥ पितृभ्रात्रिति ॥ तव पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राः हताः वयो यौवनं च विगतमात्मा देहश्च जरया ग्रस्तः यदाप्येवं तथापि तेषां शत्रूणामिव गेहं जीवन्मर्थमुपाससे । शब्दगुणाव्यर्थः ॥ २१ ॥ अहो इति ॥ जन्तोर्जीवस्य जीविताशा अहो महीयसी अतिशयेन महती यया जीविताशया भवान् भीमेन पुत्रशत्रुणाऽऽवर्जितं परिभूय दत्तं पिण्डं कवलं गृहपालः श्वा तद्वत् आदत्ते स्वीकरोति अग्नि ॥ २२ ॥ अग्निरिति ॥ येषां भीमादीनां प्रदहनार्थं लाक्षागृहे अग्निनिमृष्टः येषां गरो विषं दत्तः येषां दाराः पत्नी द्रौपदी दूषिता कचग्रहणादिभिरवमताः येषां धनं क्षेत्रं भूमि राज्यं

च हतं त्वयेति शेषः । तैर्भागादिभिर्दत्तैरन्नादिभिः संरक्षितैरसुभिः प्राणैर्जीवनेन कियत् किं फलं न किञ्चित् ॥ २३ ॥ तस्यापीति ॥ तस्यैवं दैन्यमनुभवतः कृपणस्य देहात्मकस्य अत एव जिजीविषोः देहत्यागमनिच्छतोऽपि तवायं जर्णः सन् वाससी इव अन्तरंगीचरगयवस्त्रे इव परैति क्षीयते । वाससी इति द्विवचनोपमाया उपमेयेषु स्थूलसूक्ष्मभेदेन देहद्विविध्यं पलितादि बाधिर्यादि च जीर्णत्वलक्षणं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ गतस्वार्थमिति ॥ गतः स्वार्थः धर्मादियस्मान्निमित्तं मनुष्यदेहं मर्दतो विरक्तः अत एव मुक्तबन्धनः त्यक्ताभिमानः क गत इत्यादिवाता गतिर्यस्य तथाभूतश्च सन् यो जह्यात् त्यजेत्स वै स एव धीर इत्युदाहृतः ॥ २५ ॥ प्रागेव कृतप्रयत्नस्तु नरोत्तम इत्याह—य इति ॥ यस्तु वार्द्धकात्यागेव स्वकात्स्न्यत एव परतोऽप्योपदेशाद्वा इह संसारे धनपुत्रादौ जातो निर्वेदो वैराग्यं ग्रभ्य सः आत्मवान् विवेकी हर्षो हृदि कृत्वा गेहात्प्रव्रजेन्निरिच्छेत्स तु नरोत्तमः अत्रातुसंन्यासी धीरः भक्तिविवेकी नरोत्तमः इति भक्ताः ॥ २६ ॥ त्वं नरोत्तमो नाज्ञतो योगी संवत्साह—

तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ॥ परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४ ॥ गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ॥ अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥ यः स्वकात्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ हृदि कृत्वा हर्षं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः ॥ २६ ॥ अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतोऽर्वाक्प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ २७ ॥ एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधितो ह्याजमीढः ॥ छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान्द्रष्ट्रिभ्यो निश्चक्राम भ्रातृसंदाशिताच्चा ॥ २८ ॥ पतिं प्रयान्तं सुवलस्य पुत्री प्रतिव्रता चानुजगाम साध्वी ॥ हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्संप्रहारः ॥ २९ ॥

अथेति ॥ स्वैर्ज्ञातिभिरज्ञाता गतिर्यस्य तथाभूतो भवान् अथानन्तरं शीघ्रमेव उदीचीम् उत्तरां दिशं यातु इतोऽर्वागर्वाचीनः एष्यान्नित्यर्थः । कालः प्रायशः पुंसां गणानां विवेकधैर्यादीनां विकर्षणः विनाशक एष्यतीति ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ एवमनुजेन विदुरेण बोधितः प्रज्ञैव चक्षुर्यस्य सः अन्यः आजमीढः अजर्मादिवंशजः राजा धृतराष्ट्रः द्रष्टुः चित्तदाढ्यात् हेतोः भ्रात्रा विदुरेण संदर्शितः अध्या मार्गो यस्यै तादृशः सन् स्वेषु पुत्रादिषु स्नेहरुपात्त पाशाच्च च्छित्त्वा गृहान्निश्चक्राम ॥ २८ ॥ पतिमिति ॥ प्रतिव्रता साध्वी सुशीला च सुवलस्य पुत्री गान्धारी न्यस्तः त्यक्तो दण्डो भूतद्रोहो येस्तेषां प्रहर्षो यत्र तादृशं हिमालयं प्रयान्तं पतिमनुजगाम । दुःखदस्यापि हर्षहेतुत्वे दृष्टान्तः । मनस्विनां सत्संप्रहार इव मनस्विनां शूराणां युद्धे सन् तीव्रः संप्रहारो यथा संप्रहर्षकः तथेति सत्संप्रहारमिति पाठे द्रष्टव्यमायम् बहुव्रीहिं कृत्वा युद्धमित्यध्याहारो वा ॥ २९ ॥

अजातशत्रुरिति ॥ कृतं मैत्रं मित्रदेवस्य कर्म सन्ध्यावदनं येन सः हुता अग्रयः आहवनीयादयो येन सः अजातशत्रुमुधिष्ठिरस्मिलोभाभिरक्रमैः विमानना प्रविश पिण्डो-
मिति वत् तेषां दोषेन सकलस्य इत्याक्षेपलभ्यं गुरुणां पूज्यानां धृतराष्ट्रदीनां वन्दनाय धृतराष्ट्रस्य गृहं प्रविष्टः संस्तव्यः पितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ सौवर्ली गान्धारी च पापशत्रु-
रात्रावेव धृतराष्ट्रस्य निर्गमात् ॥ ३० ॥ तत्रेति साद्वम् ॥ तत्र धृतराष्ट्रगृहे आसीन्मुपाविष्ट सञ्जयनामानं सूतम् उद्विष्टमानसो युधिष्ठिरः स्पन्द्यते गावचाणो गन्धार्ग्य-
सूतस्य पुत्र सञ्जय नेत्रयोः नेत्राभ्यां हीनः शेषे षष्ठी । वृद्धश्च नोऽस्माकं तातः धृतराष्ट्रः कः गतः मया हताः पुत्रा यस्याः साऽन एवाऽऽर्जो दुःमिता आत्मा गान्धारी वा
क गता तथा सुहृत् पितृव्यो विदुरश्च कः गतः ॥ ३१ ॥ अपीति ॥ मया हता बन्धवः पुत्रादयो यस्य सः स्वभार्यया सह दुःखिनो धृतराष्ट्रः अहन्तरो विमलजने
मयि शमलमपराधं युधिष्ठिरेण सर्वे पुत्रा हता अतः किं तदाश्रितेन जीवनेनेति आशंसमानो निर्वदेन चिन्तयन् यद्वा कुलहन्तुरस्य सद्बन्धुत्वमपि पापमम् इति च ॥ अग्नि-

अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्विप्राव्रत्वा तिलगोधूमिरक्रमैः ॥ गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न चापश्यत्पितरौ सौवर्ली च ॥ ३० ॥ नत्र संस्तवमा-
सीन् पप्रच्छोद्विष्टमानसः ॥ गावल्याणे क नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥ अम्बा च हतपुत्राऽऽर्जो पितृव्यः कः गतः सुहृत् ॥ ३१ ॥
अपि मय्यकृतप्रज्ञो हतबन्धुः स्वभार्यया ॥ आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत् ॥ ३२ ॥ पितर्युपरते पाण्डो सशत्रुः सुहृदः
मिश्रान् ॥ अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क गतावितः ॥ ३३ ॥ सूत उवाच ॥ कृपया सहैवैकव्यात्सूतो विरहक्रांशितः ॥ आत्मश्रमचक्षाणां
न प्रत्याहातिपीडितः ॥ ३४ ॥ विमृज्याऽश्रूणि पाणिभ्यां विष्टभ्यान्मात्मना ॥ अजातशत्रुं प्रयूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥ ३५ ॥
संजय उवाच ॥ नाहं वेदु व्यवासितं पित्रोर्वैः कुलनन्दन ॥ गान्धार्या वा महाबाहो सुपितोऽस्मि महात्माभिः ॥ ३६ ॥

किं गङ्गागमपतत् ॥ ३२ ॥ पितरिति ॥ पितरौ पाण्डावुपरते धृते सति सर्वाचोऽस्मान् सुहृदः पुत्रान् शिशून् व्यसनत आपद्धयो यावत्क्षतां तौ पितृभ्यां धृतराष्ट्रविदु-
रितः स्थानात् क गतौ ॥ ३३ ॥ कृपयेति ॥ आत्मनः स्वस्येश्वरं स्थाभिर्न धृतराष्ट्रमचक्षणः अपश्यन्साक्षिरेहण कश्चितः कृपया हा वृत्रयोः का यतिर्ग-
विष्यतीत्यालोचनेन स्नेहेन च यदैकव्यं व्याकुलत्वं तस्माच्चातिपीडितः सूतः सञ्जयो न प्रत्याह स्म शीघ्रं प्रयुक्तं न ददौ ॥ ३४ ॥ विमृज्येति ॥ पाणिभ्यामश्रूणि विष्टभ्यां
आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः विष्टभ्यां स्थिरीकृत्य प्रभोः धृतराष्ट्रस्य पादावनुस्मरन् संजयः अजातशत्रुं प्रयूचे ॥ ३५ ॥ नाहमिति ॥ हे कुलनन्दन हे महाबाहो शुभाक-
र्मोर्विदुरधृतराष्ट्रयोगान्धार्या वा व्यवासितं निश्चितमहं न वेद यतस्त्वमिवाऽहमपि महात्माभिर्महाबुद्धिभिस्तेषु पितो वञ्चितोऽस्मि मम निद्रासमये ते गता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथेति ॥ एवं कंचित्कालं शोचति तस्मिन् अथ तुम्बुरुणा सहितो भगवान् नारदस्तत्राजगाम । तमवलोक्य सानुजो युधिष्ठिरः प्रत्युत्थायाभिवाद्याभ्यर्चयन्निवाह । शोक-
वेगात्सम्यगर्चनाभावादिदशब्दः । यद्वा इव एवार्थे शोकोवेगादभ्यर्चयन्नेवाह नतु अभ्यर्चनानन्तरम् । अत्र शोकोवेगादभ्यर्चयन्निवाह न त्वन्यार्चयत् इति स्वाभिप्रायः
॥ ३७ ॥ नाहमिति सार्द्धम् ॥ हे भगवन् पित्रोऽधृतराष्ट्रविदुरयोगिति पदवीमहं न वेद तावितः क गतौ तथा हतपुत्रा अत एव आतां तपस्विनीं संतापवतीं अन्वा गान्धारी च क
गता तदप्यहं न जाने अतस्तत्त्वं वेदति शेषः । यतः अपारे समुद्रे निमग्नानां पारदर्शकः कर्णधार इव गतिप्रदर्शको भगवान् सर्वज्ञस्त्वमागतमि ॥ ३८ ॥ अथेति ॥ अथ
मुनिषु सत्तयः भगवान् नारदः आबभापे । हे राजन् कंचनापि जनं मा शुचः मा शोचीस्तित्यर्थः । “ शुचिर्, प्रतीप्तो ” इत्यस्य वा शोकार्थता कल्प्या ।
यद्यस्मात् सर्वमपि जगत् ईश्वरवशम् अस्ति ॥ ३९ ॥ लोका इति ॥ सपाला इन्द्रादिमहिता इमे लोका जना यस्येशितुः परमेश्वरस्य बलिं वहन्ति साद्रमाज्ञां

अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुम्बुरुः ॥ प्रत्युत्थायाभिवाद्याऽहं सानुजोभ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं वेद गतिं पित्रा-
भगवन्क गतावितः ॥ अन्वा वा हतपुत्राऽर्त्ता क गता च तपस्विनी ॥ कर्णधार इवापारे भगवान्पारदर्शकः ॥ ३८ ॥ अथाबभापे भग-
वान्नारदो मुनिसत्तमः ॥ मा कंचन शुचो राजन्यदीश्वरवशं जगत् ॥ ३९ ॥ लोकाः सपाला यस्येमे वहन्ति बलिमीशितुः ॥ स संयुनक्ति
भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ ४० ॥ यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाः स्वदामभिः ॥ वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा वहन्ति बलिमीशितुः
॥ ४१ ॥ यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ॥ इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेदोच्छया नृणाम् ॥ ४२ ॥ यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं
वा न चोभयम् ॥ सर्वथा हि न शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥ ४३ ॥

पालयन्ति स भूतानि प्राणिनः संयुनक्ति स एव वियुनक्ति च ॥ ४० ॥ यथेति ॥ नसि नासिकायां प्रोताः संयुक्तरज्जवो गावो बलीवदास्तन्त्यां तिरश्चीनायां महत्यां रज्ज्वा भ्य-
दामभिः स्वस्थासाधारणप्रवैर्बद्धा यथा वशं तिष्ठन्ति तथा वाक् कर्तव्याकर्तव्यविधायको वेद एव तन्तिस्तस्यां नामभिः ब्राह्मणः ब्रह्मचरित्यादिभिर्वर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धा जीव-
दीशितुः बलिं वहन्ति स्वस्वाधिकारकर्माणि कुर्वन्तस्तदाज्ञां पालयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रवृत्तौ पारतन्त्र्यमुक्त्वा संयोगविगमौ स्याताम् ॥ इह लोके यथा कस्यचिद्
क्रीडितुः पुंसः इच्छया क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमौ भवतस्तथैवशस्य इच्छया नृणामपि संयोगविगमौ स्याताम् ॥ ४२ ॥ यदिति ॥ यत् यदि त्वं लोकं जीवरूपेण ध्रुवं
मन्यसे यदि वा देहरूपेण अध्रुवं मन्यसे यदि वा न चोभयं शुद्धब्रह्मरूपेण अनिर्वाच्यरूपेण वा न ध्रुवं नाभ्यध्रुवं मन्यसे वाशब्दात् उभयं वा चिज्जडांशतः ध्रुवाध्रुवं मन्यसे
सर्वथापि चतुर्वर्षि पक्षेषु मोहजादज्ञानजालेहादन्यत्र विषये ते धृतराष्ट्रादयो न शोच्याः आद्ये ध्रुवत्वादेव शोको व्यर्थः । द्वितीये ध्रुपत्वसम्पादनस्याशयत्वात् तृतीये चाग्रे
च अशोच्यत्वादेव सर्वत्र शोके स्नेह एव हेतुः सतु मोहजत्वात्प्राज्यः ॥ ४३ ॥

तस्मादिति ॥ अङ्ग हे राजन् यस्मान्निरर्थक एव शोकरत्नस्मान्मां विना वनमाश्रिताः अनाथाः कृपाणा दीनाः कथं नु वतैरन् जिवेयुः स्यान्मकजानकृतमात्मनो मनसो वैकुण्ठ्यं जहि त्यज ॥ ४४ ॥ तेषां रक्षकं स्वमात्मानं तु मां मरुत्या इत्याह—कालेति ॥ कालो गुणक्षोभकः कर्म जन्मनिमित्तं गुणः मूलकारणं तदर्थाः पाञ्चभौतिको जडस्तद्विभोगे नाशवांश्चायं देहो यथा स्वयं संप्रणाजगरेण ग्रस्तो गिलितो जनोऽपरं तथाविधं न रक्षितुं शक्नोति तथा अन्यान् देहान् कथं गोपायेत् रक्षेत् न कथमपीत्यर्थः । कोपि कर्मणि कथमपि रक्षितुं न समर्थ इति तात्पर्यम् ॥ ४५ ॥ सर्वेषां जीविकार्पाश्वरेण कृतेत्याह—अहस्तानि इति ॥ अहस्तानि मत्स्यफलादीनि सहस्तानां मनुष्यादीनां जीवसम् उपलक्षणतया अहस्तानामजारादीनां सहस्ता मनुष्यादयो जीवनमित्यादि ज्ञेयम् । अपश्चानि तृणादीनि चतुष्पदां गवादीनां जीवनं तत्र तेव्यहस्तादिष्वपि फल्गुनि अल्पानि महतां जीवनमेव जीव एव जीवस्य जीवनं जीविका तेन पत्रपुष्पफलादिषु मत्सु धृतराष्ट्रजीवितार्थं किं विषीदसि ॥ ४६ ॥ ननु देहादिः का-

तस्माज्जहद्गङ्ग वैकुण्ठ्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथं त्वनाथाः कृपणा वतैरन्वनाश्रिताः ॥ ४४ ॥ कालकर्मणुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ॥ कथमन्यास्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम् ॥ ४५ ॥ अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ॥ फल्गुनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ४६ ॥ तदिदं भगवान् राजन्नेक आत्माऽऽत्मनां स्वदृक् ॥ अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा ॥ ४७ ॥ सोयमद्य महाराज भगवान्भूतभावनः ॥ कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यमभवाय सुरद्विषाम् ॥ ४८ ॥ निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥ तावद्वयमवशेषं भवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥ धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया ॥ दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥

लकर्मणुणाधीनश्चेत् ईश्वराधीन इति शक्यमुक्तमिति चेत्तत्र कालादिरूप ईश्वर एवेत्याह—तदिदमिति ॥ हे राजन् तत् इदम् अहस्तादिरूपं जगत् एकः आत्मनां जीवानामात्मा स्वरूपमेव अतो न सजातीयभेदः । स्वदृक् स्वमकथाः अन्तरो भोक्तृरूपोऽनन्तरो वहिर्भाग्यरूपश्च भगवानेव भाति अतो न विजातीयभेदोऽपि तमेकमेव मायया उरुधा नानाविधं जातं पश्येति । धा आर्षः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ हे महाराज भूतानां भावनः पालकोऽपि स भगवानद्य अस्यां भूमौ सुरादिषां दैत्यानामभवाय नाशाय कालरूपः दैत्यैरेव कालरूपत्वेनानुपमानः स्वयं तु परमानन्दरूपः अयं श्रीकृष्ण एवावतीर्णः ॥ ४८ ॥ निष्पादितमिति ॥ देवानां कृत्यं तेन निष्पादितमवशेषं यदुकुलस्य अन्तर्द्वारपनरूपं प्रतीक्षते । तच्च भूतमपि विदुरवेदेव नावर्णयत् स ईश्वरो यावदिह भूमौ भवेत् वर्त्तते तावद्वयमव्यवशेषं तदनन्तरमिदो निर्गच्छत ॥ ४९ ॥ धृतराष्ट्र इति ॥ भ्रात्रा विदुरेण स्वभार्यया गान्धार्या च सह धृतराष्ट्रो हिमवतो दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि एनवन्तमव्ययम् । ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥

स्रोतोभिरिति ॥ या वै प्रसिद्धा स्वधुनी गङ्गा सा नाना पृथक् सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये यत्रात्मानं सप्तधा व्यधात् अत एव यतीर्थं सप्तस्रोत एव मरीचिगङ्गा अत्रिगङ्गेत्यादिनाम्ना प्रचक्षते वदन्ति तमगादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तस्य योगसाधनमाह—स्नात्वेति ॥ तस्मिन्नाश्रमेऽनुसवनं त्रिकालं स्नात्वा यथाविधि अग्नीन् गार्हपत्यादीन् हुत्वा च अप एव भक्षयतीत्यब्धक्षः इति नियमा उक्ताः उपशान्तात्मा क्रोधादिरहितचिन्तनः विगता एषणा सुतादीच्छा यस्य स आस्ते इति यमा उक्ताः ॥ ५२ ॥ जितासन इति त्रयम् ॥ जितमासनं येन दृढासन इत्यर्थः । जिताः श्वासाः प्राणा येन प्रत्याहृतानि शब्दादिविषयेभ्यो व्यावर्तितानि षट् इन्द्रियाणि येन हारिभाव-नया ध्वस्ता रजःसन्तमोरूपा मला यस्य इति आसनप्राणायामभक्त्याहारधारणाध्यानानुक्तानि ॥ ५३ ॥ समाधिमाह—विज्ञानेति ॥ आत्मानमहङ्कारस्पन्दं स्थूलेद्वाद्भ्योऽप्य विज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृतं विभाव्य तं विज्ञानात्मानं दृश्यांशाद्विद्योज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टारं प्रविलाप्य तं च क्षेत्रज्ञं द्रंश्याद्विद्योज्य यथा घटाम्बरं घटोपाधेर्विद्योज्य

स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै स्वधुनी सप्तधा व्यधात् ॥ सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥ ५१ ॥ स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन्हुत्वा चाग्नीन्यथाविधि ॥ अब्धक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥ जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतपांडिन्द्रियः ॥ हारिभावनया ध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥ विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ ५४ ॥ ध्वस्तमायागुणेदुर्को निरुद्धकरणाशयः ॥ निर्वर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः ॥ ५५ ॥ तस्यान्तरायो भैवाभूः संन्यस्ता खिलकर्मणः ॥ ५६ ॥ स वा अद्यतनाद्राजन्परतः पञ्चमेऽहनि ॥ कलेवरं हारयति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ॥ ५७ ॥ दृढमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नीसहोदजे ॥ बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥

महाकाशे प्रविलाप्यते तथा आधार आश्रयसंज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य अयं भावः । देहोऽहमित्यहङ्कारं त्यक्त्वा क्षेत्रज्ञोऽहमिति भावितवान् तत्तत्त्वं त्यक्त्वा प्रत्यगात्माहमिति भावितवान् ततस्तमपि त्यक्त्वा ब्रह्माहमिति भावयित्वा ध्वस्तो मायागुणानामुदकः उत्तरफलं वासना यस्य सः निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य सः अत एव निर्वर्तितोऽखिल आहार इन्द्रियैर्विषयाहरणं येन सः स्थाणुरिव अचलः निश्चल आस्ते । ध्वस्तेत्यादिना व्युत्थानाभाव उक्तः । यतोन्तर्गुणक्षोभाद्बहिर्निन्द्य-विशेषाद्वा व्युत्थानं भवेत् तदुभयं तस्य नास्ति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तस्येत्यर्द्धम् ॥ संन्यस्तानि अखिलान्यपि कर्माणि येन तस्य धृतराष्ट्रस्यान्तरायो विघ्नभूतत्वं भैवाभू-रित्यङ्गागमश्छान्दसः ॥ ५६ ॥ तेषां दर्शनार्थकर्मणि तव दुर्लभमित्याह—स वै इति ॥ हे राजन् स धृतराष्ट्रोऽद्यतनाद्वर्तमानदिनादारभ्य परतः पञ्चमेऽहनि स्वं कलेवरं हारयति वै त्यक्ष्यति तच्च कलेवरं योगाग्निवै भस्मीभविष्यति ॥ ५७ ॥ दृढमान इति ॥ महोदजे पर्णशालासहिने प्रत्युद्देहं अग्निभिर्यागभिना सह गार्हपत्यादिभिर्दत्तमानं सति साध्वी पतिव्रता तस्य पत्नी गान्धारी बहिःस्थिता सती तं पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥

विदुर इति ॥ हे कुरुनन्दन तव धृतराष्ट्रस्य शीघ्रं विमुक्तिरुपमाश्रयं निशाम्य दृष्ट्वा भानुर्विभुम्भया हर्षस्ताद्वियोगेन शोकश्च ताभ्यां युवयोर्नार्थनिषेवकः तीर्थानि भवितुं
“तुमुन्पुलौ” इति प्रविष्यति ण्वुल् । विदुरस्तस्मात्स्थानात् गन्ता गमिष्यति ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ इत्येवमुक्त्वाथानन्तरं महत्तुम्बुकः तुम्बुशृङ्गा सहितो नारदः स्पर्श-
मारुहत् “कम्पदहिरक्षच्छन्दसि” इति च्छेदः । युधिष्ठिरस्तु तस्य नारदस्य वचो हृदि कृत्वा शुचः शोकानजहात् तस्याज ॥ ६० ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्विनाथ-
प्रकाशिकम् ॥ गङ्गासहायो निरमात्यथमस्य त्रयोदशो ॥ १३ ॥ चतुर्दशो महोत्पातै रब्रथिन्नाथ फाल्गुनः ॥ आगतो द्वारकातोऽज श्लोकाः सार्द्धाः ऋतौत्विष्यः
उवाचचित्रांग सार्द्धाः पञ्चवैदा अनुष्टुभः ॥ १४ ॥ संप्रस्थित इति द्वयम् ॥ द्वारकायां बन्धुनां दिक्षया पृण्यश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य विचेष्टितं चकारादभिप्रायं च ज्ञातुं जिष्णा-

विदुरस्तु तदार्थं निशाम्य कुरुनन्दन ॥ हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वाऽथारुहस्वर्गं नारदः सहतु-
म्बुरुः ॥ युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुचः ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे विदुरोत्तया धृत-
राष्ट्रभोक्षवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षथा ॥ ज्ञातुं च
पृण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १ ॥ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदानाऽयात्ततोऽर्जुनः ॥ ददर्श घोररूपाणि निमि-
त्तानि कुरुद्रुह ॥ २ ॥ कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्ततुर्धर्मिणः ॥ पापीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभानृतान्मात्रम् ॥ ३ ॥ जिह्म-
प्रायं व्यवहृतं शाब्दमिश्रं च सौहृदम् ॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च कल्कनम् ॥ ४ ॥ निमित्तान्यन्यारणानि काले त्वनुगत-
नृणाम् ॥ लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वावाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥

वज्रुने संप्रस्थिते गते सति कतिचित् सप्त मासा व्यतीताः ततोऽपि द्वारकायाः सकाशादनुगो न आयात् तदा कुरुद्रुहः युधिष्ठिरो घोररूपाणि निमित्तान्युत्पातान् ददर्श ॥ १ ॥
॥ २ ॥ कालस्येति त्रयम् ॥ विपर्यस्ता विपरिता क्रतूनां वसन्नादीनां धर्माः फलपुष्पादयः शीतोष्णादयश्च विदन्ते यस्य तस्य कालस्य रौद्रां भयंकरां गतिं दृष्ट्वा क्रोधलोभानृ-
तैर्युक्त आत्मा मनो येषां तेषां नृणां वार्तां जिविकां पापीयसीं हिंसाबहुलां दृष्ट्वा जिह्मप्रायं कौटिल्यप्रचुरं व्यवहृतं व्यवहारं दृष्ट्वा शाठ्यं वञ्चनं तेन मिश्रं च सौहृदं मैत्र्यं दृष्ट्वा
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च पितृपुत्रयोः सुहृदोभ्रात्रादम्पत्याश्चत्यर्थः । कल्कनं मिथः कलहं दृष्ट्वा काले अनुगते सर्वदोषानुकूले सति निमित्तान्युत्पातान् अत्यारिष्टानि
अत्यन्तमशुभानि तथा नृणां लोभाद्यधर्मेषु प्रकृतिं स्वभावं च दृष्ट्वा नृपो युधिष्ठिरोऽनुजं भीममुवाच ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

संप्रेषित इति द्वयम् ॥ द्वारकायां ये बन्धवस्तेषां दिदक्षया पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य विचेष्टितं ज्ञातुं च जिष्णुः अर्जुनः संप्रेषितः तस्य सप्त मामा गताः हे भीमसेन अधुनापि तवानुजोर्जुनः कस्य वा हेतोर्चीर्याति तदिदमनागमनकारणमहमजसा तत्त्वेन न वेद ॥ ६ ॥ ७ ॥ अर्पति ॥ अथि किं यत् प्राणिनां कालं भगवान् श्रीकृष्ण आत्मनः स्वस्य आक्रीडं क्रीडासाधनमङ्गं मनुष्यनाट्यमुत्सिष्टसक्ति उत्सृष्टमिच्छति स देवर्षिणा नारदेनादिष्टः तावद्युयमवक्षस्वमिति य उक्तः ग कालोऽयमेवोपस्थितः प्राप्तः ॥ ८ ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धेतोः यस्य हरेरनुग्रहात् नोऽस्माकं सम्पदो राज्यं दाराः दारक्षा प्राणाः कुलं कुलरक्षा प्रजा मयनानां विजयः लोकाः यज्ञफलभूताः आसन् स भगवानङ्गमुत्सिष्टसक्ति किम् इत्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ पश्येति ॥ हे नरव्याघ्र दिव्यान् दिधिभवान् भीमान् दैहिकान् दारुणान् अदूरात् समनन्तरकालमेव नोऽस्माकं बुद्धिं मोहयतीति तथाभूतं भयं शंसतः सूचयतः उत्पातान् पश्य ॥ १० ॥ दैहिकानाह—अर्पति ॥ अङ्ग हे भीम मह्यं मां स्वेदयितुं “क्रियार्थोपपदम् ०” गुधिष्ठिर उवाच ॥ संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्वन्दितदक्षया ॥ ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥ गताः सप्तऽधुना मामा भीमसेन तवानुजः ॥ नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदमजसा ॥ ७ ॥ अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ॥ यदुत्तमनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिष्टसक्ति ॥ ८ ॥ यस्मान्नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ॥ आसन्मपन्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥ पश्योत्पत्ता नरव्याघ्र दिव्यान्भोमान्दैहिकान् ॥ दारुणाञ्छंसतो दूराद्भयं नो बुद्धिमेहनम् ॥ १० ॥ अर्वाक्षिवाहयो मह्यं स्फुरन्त्यङ्ग पुनः पुनः ॥ नेपथुश्चापि हृदये आरादास्यन्ति विप्रियम् ॥ ११ ॥ शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ॥ मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरौति ह्यऽभीरुवत् ॥ १२ ॥ शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पञ्चवोऽपरे ॥ बाह्यांश्च पुरुषव्याघ्र लक्ष्ये रुदतो मम ॥ १३ ॥ मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ॥ प्रत्युलूकश्च कुहानैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थी । ऊरुः अक्षि बाहुश्च एतानि वामानि पुनः पुनः स्फुरन्ति हृदये वेपथुः कम्पश्च भवति अत एते उत्पत्ता आरात् निकटमेव मह्यं विप्रियं दुःखं दास्यन्ति ॥ ११ ॥ भौमानाह—शिवेति ॥ अङ्ग हे भीम अनलवज्ज्वलदाननं यस्याः अग्निं मुखेन वमन्ती सैषा शिवा शृगालविशेषः उद्यन्तमादित्यमभि अभिलक्ष्य रौति आक्रोशति । अयं सारमेयः श्वा मामभिलक्ष्य अभीरुवत् निःशङ्कं रौति प्लुतं भषति ॥ १२ ॥ शस्ता इति ॥ शस्ताः गवादयः पशवो मां सव्यं दक्षं कुर्वन्ति अपरे गर्दभाद्या दक्षिणं कुर्वन्ति । हे पुरुषव्याघ्र मम बाहान् अश्वान् रुदतो लक्ष्ये ॥ १३ ॥ मृत्युदूत इति ॥ अयं कपोतः मृत्युदूतः मृत्युमुचकः भाति कुहानैः कुल्मिनश्छेदयन्ः कम्पयन् उलूको घृकः प्रत्युलूकः तत्पतिपक्षो घृकः काको वा अनिद्रौ सन्तौ विषं शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

धूमा दिशः धूमा धूसराः परिधयः सूर्यचन्द्रपरिपटलानि च दृश्यन्त इति शेषः । अद्रिभिः सह भूः पृथ्वी च कम्पते । दिव्यानाह स्तनयितुभिः लक्षणया निगम-
गजैः साकं महान् निर्घातो निरन्नवज्जात आसीत् ॥ १५ ॥ वायुरिति ॥ स्वरः परुषः स्पर्शो यस्य तथाभूतो वायुः रजसा तमः विमृजन् वाति जलदाः सर्वतः असृग्नु-
धिं वर्षन्ति अतः सर्वतः सर्वत्र बीभत्सं निन्दमेव जातम् । इव एवार्थे ॥ १६ ॥ सूर्यमिति ॥ दिवि अन्तरिक्षे हता प्रज्ञा यस्य तथाभूतं सूर्यं पश्य मिथः गृहणां
भौमादीनां मर्दं युद्धं पश्य कुसुतार्दीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तामिति ज्योतिषम् । ससंकुलैः प्राण्यन्तसंहितैः भूतगणैः भूतपिशाचादिसमूहैः रोदसी वावापृथिव्यौ
ज्वलिते प्रदीप्ते इव पश्य ॥ १७ ॥ पुनर्भौमानाह—नव इति ॥ नवः नवश्च क्षुभिताः सरांसि मनांसि च क्षुभितानि अग्निराहवनीयादिः आज्येन घृतेनापि न ज्वलति
अतोऽयं विपरीतधर्मा कालः किं दुःखं विधास्यतीत्यहं न वेद्धि ॥ १८ ॥ न पिबन्तीति ॥ वत्साः क्षुधिता अपि स्तनं स्तन्यं दुग्धं न पिबन्ति पशुमुष्यादीनां मातरश्च न

धूमा दिशः परिधयः कम्पते भूः सहाद्रिभिः ॥ निर्घातश्च महानासीत्साकं च स्तनयितुभिः ॥ १५ ॥ वायुर्वाति खरस्पृशो रजसा विमृजं-
स्तमः ॥ असृग्वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥ सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ॥ ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥
॥ १७ ॥ नवो नवो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च ॥ न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥ न पिबन्ति स्तनं वत्सा न
दुहन्ति च मातरः ॥ रुदन्यश्चमुखा गावो न दृध्यन्त्यृषभा व्रजे ॥ १९ ॥ दैवतानि रुदन्तीव स्विद्यन्ति हुञ्जलन्ति च ॥ २० ॥ इमे जनपदा
ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमयं दर्शयन्ति नः ॥ २१ ॥ मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ॥ अनन्यपुरुषश्री-
भिर्हीनाभूहृतसौभगा ॥ २२ ॥ इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ॥ राज्ञः प्रत्यागमद् ब्रह्मण्यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २३ ॥

दुहन्ति न प्रस्तुवन्ति कर्मकर्त्तरि दुहो लट् यक्प्रत्ययैरे अपि । गावश्च अश्रमुखाः सत्यो रुदन्ति व्रजे कृषभा वृषभाश्च न हृष्यन्ति हर्षनादं न कुर्वन्ति ॥ १९ ॥ दैवतानित्यङ्गसु
दैवतानि देवप्रतिमाः रुदन्तीव स्विद्यन्ति गात्रप्रखेदं कुर्वन्ति च उच्चलन्ति उत्कृत्य चलन्ति ॥ २० ॥ इमे इति । भ्रष्टा श्रीः शोभा येषां तथा निर्गत आनन्दो प्रेभ्यस्ते इमे
जनपदाः ग्रामाः पुराणि उद्यानानि आकरा आश्रमाश्च नोऽस्माकं किमयं दुःखं दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति वयं न जानीमः ॥ २१ ॥ मन्य इति ॥ एतैर्महोत्पातैर्नूनं हतं सौभाग्यं
सौभाग्यं यस्याः सा भूः न विद्यते अन्येषु पुरुषेषु श्रविजाङ्कुशादिशोभा येषां तैर्भगवतः पदैर्हीना जाता इत्यहं मन्ये ॥ २२ ॥ इतीति ॥ हे ब्रह्मन् शौनक इत्येवं दृष्टानि
ज्ञातान्यारिष्टानि येन तेन चेतसा चिन्तयतः तस्य राज्ञो शुधिष्टिरस्य पुरः यदुपुर्याः सकशात्कपिध्वजः अर्जुनः प्रत्यागमत् ॥ २३ ॥

तमिति द्वयम् ॥ अयथापूर्वमिति पूर्वं कदापि यथा न भवति तथा किंचिदनुक्त्वेव पादयोर्निपतितमित्यर्थः । अधो वदनं यस्य तं नयनाब्जयोरब्जिन्दून् अश्रुणि मुञ्चन्ते
 विच्छाये विगतकान्तिं तमागतमनुजमर्जुनमातुरं विलोक्य स्वयमप्युद्विगहदयः सन् सुहृदां मध्ये स्थितो नृपो युधिष्ठिरस्तावदयमवेक्ष्यध्वमिति नारदेनेरितमुक्तं वचनं
 संस्मरन् पृच्छति स्म ॥ २४ ॥ २५ ॥ कच्चिदित्थं मधुभोजादयः यादवविशेषाः नोऽस्माकं स्वजना बन्धवः आनर्त्तपुर्यां द्वायकायां सुखं यथा
 भवति तथा कच्चिदास्ते ॥ २६ ॥ शूर इति ॥ वाऽप्यर्थे मारिषः मान्योऽस्माकं मातामहः शूरोपि कच्चित्स्वस्ति सुखमास्ते अथ सानुजः अनुजैर्देवभागादिभिः सहितोऽस्माकं
 मातुल आनकदुन्दुभिर्विसुदेवः कुशलौ कच्चिदास्ते ॥ २७ ॥ सतेति ॥ तस्य वसुदेवस्य पत्न्योऽस्मन्मातुलान्यः समसंख्याः स्वसारः परस्परं भगिन्यः देवकीप्रमुखाः नवमस्क-
 तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ॥ अधोवदनमब्जिन्दून्मुञ्चन्तं नयनाब्जयोः ॥ २४ ॥ विलोक्योद्विगहदयो विच्छायमनुजं नृपः ॥
 पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मन्नारदेरितम् ॥ २५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कच्चिदानर्त्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमास्ते ॥ मधुभोजदुःखार्हसाल्व-
 तान्धकवृष्णयः ॥ २६ ॥ शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाऽथ मारिषः ॥ मातुलः सानुजः कच्चित्कुशलानकदुन्दुभिः ॥ २७ ॥ सप्त
 स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः ॥ आसते सन्तुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयम् ॥ २८ ॥ कच्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य
 चानुजः ॥ हृदीकः ससुतोऽकूरो जयन्तगदसारणाः ॥ २९ ॥ आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिददयः ॥ कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवा-
 न्सात्वतां प्रभुः ॥ ३० ॥ प्रबुध्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः ॥ गम्भीररथोऽनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ॥ ३१ ॥ सुषेणश्चरुदेष्णश्च साम्बो
 जाम्बवतीसुतः ॥ अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३२ ॥ तथैवानुचराः शौरैः श्रुतदेवोद्धवादयः ॥ सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये
 चान्ये सात्वतर्षभाः ॥ ३३ ॥ अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ॥ अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं वद्धसौहृदाः ॥ ३४ ॥
 न्योक्ताः आत्मजैः कृष्णादिभिः सहिताः सन्तुषाः स्तुषाभिः रुक्मिण्यादिभिः सहिताश्च कच्चित्स्वयं क्षेमं यथा भवति तथा आसते ॥ २८ ॥ कच्चिदिति ॥ असन् पुत्रो
 यस्य स राजा आहुकः उग्रसेनः कच्चिज्जीवति दुष्पुत्रत्वाज्जीवनमात्रमेव पृष्टम् । अस्य राज्ञोऽनुजः देवकश्च तथा मुतेन कृतवर्मणा सहितः हृदीकः तथा अक्रुगे जयन्तादयः
 कृष्णभ्रातरः कुशलमासते इत्युचरादपकर्षः ॥ २९ ॥ आसत इति ॥ तथा ये च शत्रुजिददयः ते सर्वे कच्चित्कुशलमास्ते सात्वतां प्रभुः भगवान् रामः कच्चित्सुखमास्ते
 ॥ ३० ॥ प्रबुध्न इति ॥ सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथः प्रबुध्नः कच्चिसुखमास्ते उत तथा युद्धे गम्भीरो महान् रथो वेगो यस्य स भगवान् अनिरुद्धो वर्धते मोदते किम्
 ॥ ३१ ॥ सुषेण इति त्रयम् ॥ सुषेणः चारुदेष्णश्च जाम्बवतीसुतः साम्बः अन्ये च ऋषभादयः कार्ष्णिप्रवराः श्रीकृष्णपुत्रश्रेष्ठाः सपुत्राः तथैव शौरैः श्रीकृष्णस्यानुचराः

मेवकाः श्रुतेदोषद्वयोऽन्ये च ये सुतन्त्रन्दौ शीर्षण्यौ मुख्यौ येषां ते सात्वतर्षभाः रामकृष्णयोर्भुजवेवाश्रयो येषां ते सर्वेऽपि किं स्वस्यसते अपि किं तेऽस्माकं कुशलं स्मरन्ति वाञ्छन्ति यतोऽस्मासु बद्धं सौहृदं यैस्ते तादृशाः सन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भगवानिति ॥ सुहृद्भिर्मित्रैवृतः ब्रह्मण्यः भक्तवत्सलः भगवान् गोविन्दोऽपि पुरे द्वारकायां तत्रापि सुधर्मायां समायां कश्चित्सुखमास्ते ॥ ३५ ॥ यद्यपि भावति सुखप्रशो नावश्यकस्तथापि भगवतो द्वारकावर्याने हि लोकानां भङ्गल-मित्याशयेनाह—मङ्गलायेति ॥ लोकानां मङ्गलाय क्षेमाय लब्धपालनाय भवाय समृद्धये चानन्तसखः बलभद्रसहचारी आढः पुमान् श्रीकृष्णो यदुकुलरूपेभ्यो समुद्रे कश्चिदास्ते ॥ ३६ ॥ यद्वाङ्मिति ॥ यस्य श्रीकृष्णस्य बाहुदण्डैर्गुमायां संरक्षितायां स्वपुत्र्यां द्वारकायामर्चिताः बहुभूताः महापौरुषिकाः भगवत्पार्षदा इव यदवः परमानन्दं यथा भवति तथा क्रीडन्ति ॥ ३७ ॥ यदिति ॥ यस्य श्रीकृष्णस्य पादयोः शुश्रूषणं परिचरणमेव मुख्यं यत्कर्म तेन हेतुना सत्यभाषादयो द्वाष्टसहस्र-भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ॥ कश्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृदतः ॥ ३८ ॥ मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ॥ आस्ते यदुकुलम्भो धावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३९ ॥ यद्बाहुदण्डगुमायां स्वपुत्र्यां यदवोऽर्चिताः ॥ क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३७ ॥ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्रव्यसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्य संख्ये त्रिदशास्तदाशिषो हरन्ति वज्रायुधबलभोचिताः ॥ ३८ ॥ यद्बाहुदण्डाभ्युदयाऽनुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ॥ अधिक्रमन्त्यग्निभिराहतां बलात्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ॥ ३९ ॥ कश्चि-तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ॥ अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोपितः ॥ ४० ॥ कश्चिन्नाभिहतो भवैः शब्दादिभिरमङ्गलैः ॥ न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ॥ ४१ ॥

योषितो भगवद्भार्याः संख्ये युद्धे त्रिदशान् देवान्निजित्य कृष्णबलेनैवेत्यर्थः । वज्रायुधस्येन्द्रस्य वज्रभा शची तस्या उचिताः तदाशिषस्तेषां देवानां भोग्यान् पारिजातादीन् हरन्ति भगवता हताभुञ्जत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यद्वाङ्मिति ॥ यस्य हेरबहुदण्डयोरभ्युदयः प्रभावस्तदनुजीविनो यदुप्रवीरा न विद्यते कुनोऽपि भयं येषां तथाभूताः सन्तः सुरराचमानमिन्द्रादीनामुचितामत एव बलात् स्वप्रभावैर्णैव भागवताऽहतां सुधर्माख्यां समाभङ्गविभिर्मुहुर्मुहुर्दुर्गधिकमन्ति क्रमेर्दीर्घमाव आर्षः । स गोविन्दः कश्चि-त्सुखमास्ते ॥ ३९ ॥ कश्चिदिति ॥ हे तात ते तव कश्चित् अनामयमारोग्यमस्ति यतो मे मम त्वं भष्ट तेजो यस्य तथाभूतो विभासति । हे तात वाऽथवा यतस्त्वं तत्र चिरोषितः बहुकालं स्थितः अतः न लब्धो मानः येन तथाभूतः सन् प्रत्युत तैरेवावज्ञातः तिरस्कृतः किम् ॥ ४० ॥ कश्चिदिति ॥ न विद्यते भावः प्रेमा येषां तैः आभावैः प्रेमशून्यैः पुरुषैरमङ्गलैः कुत्सितैः शब्दादिभिः साधनैर्नाभिहतो न ताडितोऽपि कश्चित् । यद्वा आशया सह यथा आशा भवति तथा यदर्थिभ्यो याचमानेभ्यः

प्रतिश्रुतं दास्यामीति प्रतिज्ञातं तत्तेभ्यो न दत्तं किम् । यद्वा तेभ्यो दास्यामीति नोक्तम् ॥ ४१ ॥ कञ्चित्त्वमिति ॥ ब्राह्मणबालादीन् अन्यं वा शरणोपसृतं शरणागतं सत्त्वं प्राणिमात्रं शरणप्रदस्त्वं नात्याक्षीः न त्यक्तवानसि किम् ॥ ४२ ॥ कञ्चित्त्वमिति ॥ कञ्चित् अग्न्यां स्त्रियं त्वं नागमः न गतवानसि असत्कृतो मलिनवद्वा-
दिनाग्न्यां वा स्त्रियं नागमः किम् अथवा भवान् नोत्तमैः अनुत्तमैः समैः असमैरथमैर्वा जनैः पथि न पराजितोऽस्ति ॥ ४३ ॥ अपि स्विदिति ॥ संभोज्यान् प्रथमं भोजनाहान् बृहान् बालकांश्च त्वम् अपिस्वित् किंस्वित्यर्थमुद्धृत्वाः परित्यज्य एकः स्वयं भुक्तवानसि अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तत्किञ्चिज्जगुप्सितं निन्दितं कर्म तु न
कृतवानसि किम् ॥ ४४ ॥ कञ्चिदिति ॥ अथवा नित्यं सर्वदा प्रेष्टतमेन आत्मबन्धुना श्रीकृष्णेन रहितोऽत एव हृदयेन शून्यो निश्चेतनोऽस्मीति कञ्चिन्मन्यसे । अन्यथा
एतद्विना ते तव महाधीरस्य रुक् मनःपीडा न संभवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिका ॥ गंगासहायो निरमात्यथमस्य चतुदशे ॥ १४ ॥

कञ्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ॥ शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४२ ॥ कञ्चित्त्वं नागमोऽग्न्यां गम्यां वाऽसत्कृतो
स्त्रियम् ॥ पराजितो वाऽथ भवान्नोत्तमैर्नाऽसमैः पथि ॥ ४३ ॥ अपि स्वित्पथ्यमुद्धृत्वास्त्वं संभोज्यान्बृहबालकान् ॥ जुगुप्सितं कर्म किञ्चित्कृ-
तवान् यदक्षमम् ॥ ४४ ॥ कञ्चित्प्रेष्टतमेनाऽथ हृदयेनात्मबन्धुना ॥ शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभाग-
वते महापुराणे प्रथमस्कन्दे युधिष्ठिरवितर्के द्वारकाया अर्जुनस्यागमनवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ स्मृत उवाच ॥ एवं कृष्णसखः
कृष्णो आत्रा राज्ञा विकल्पितः ॥ नानाशङ्काऽऽस्पदं रूपं कृष्णाविश्लेषकरीतः ॥ १ ॥ शोकेन शुष्यद्बदनहृत्सरोजो हतप्रभः ॥ विभुं तमेवाऽनु-
ध्यायन्नाऽशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ॥ परीक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥ सख्यं
भैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥

कलिं दृष्ट्वा पञ्चदशे दत्त्वा राज्यं परीक्षिते ॥ नृपः स्वर्गं ययावत् श्लोकाः सार्द्धाः कुर्मार्गणाः ॥ अनुष्टुभां चतुःषष्टिः सार्द्धा चोवाचयुगमकम् ॥ १५ ॥ एवमिति द्वयम् ॥ भ्रात्रा
राज्ञा युधिष्ठिरेणैवं नानाशङ्कानामास्पदं निमित्तभूतं स्वकायं रूपं आ विकल्पित इति च्छेदः । आलक्ष्य विकल्पितो विकल्पेन एवंभूतो वा त्वमेवंभूतो वेत्यात्मकेन पृष्टोऽपि
कृष्णस्य यो विश्लेषो वियोगस्तेन करिषितः कशीकृतः शोकेन हेतुना शुष्यन्ती वदनं च हृच्च ते एव सरोजे यस्य अत एव हतप्रभः निस्तेजाः स कृष्णस्य सखा कृष्णोऽ-
र्जुनः तमेव विभुं श्रीकृष्णमनुध्यायन् प्रतिभाषितुं नाशक्नोत् ॥ १ ॥ २ ॥ कृच्छ्रेणैति द्वयम् ॥ कृच्छ्रेण नेत्रयोः शुचः शोकाश्रूणि संस्तभ्य यान्यश्रूणि उद्धृच्छन्ति
तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य रोदनवगं रुद्वेत्त्यर्थः । गलितान्यश्रूणि पाणिनाऽऽमृज्य परीक्षेण दर्शनगोचरेण कृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं यत्प्रणयौत्कण्ठ्यं प्रेयोत्कर्षः तेन कातरो

व्याकुलः सख्यं हितैषितां मैत्रिभुषणं सौहृदं बन्धुकृत्यं चकारात्संबन्धितां च सारथ्यादिषु कर्मसु यद्भवता कृतं तत्संस्मरन् अत एव बाष्पेण कण्ठगोधात् गद्गदया कुप्रीभूतया गिरा नृपमश्रवं युधिष्ठिरं प्रतीति वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ वञ्चित इति ॥ हे महाराज देवानामपि विस्मापनमाश्रयकरं यन्महन्मे मम तेजस्नदेनापहृतं तेन मातुल्युत्रबन्धुरुपिणा हरिणाऽहं वञ्चितस्त्यक्तोऽस्मि ॥ ५ ॥ यस्येति ॥ यस्य हरेः क्षणमात्रवियोगेनैवाऽयं सर्वोऽपि लोको नास्ति प्रियं द्रष्टुं यस्य तथाभूतो जातः प्रियस्यापियत्वे दृष्टान्तः यथा हि उक्थेन प्राणेन रहित एष पित्रादिमृतकः प्रोच्यते तद्वत् यच्छब्दानां तेनाहं वञ्चित इत्यनेन संबन्धः ॥ ६ ॥ यत्संश्रयादिति ॥ खलु एवार्थे यस्य हरेः संश्रयादलक्षितोऽपि बाः स्वयंवरस्य मुखे प्रारम्भे स्मरेण कामेन दुर्मदानां दुपदगेहमुपागतानां राज्ञां धनुर्ग्रहेणैव तेजो मया हृतं ततः सज्जीकृतेन आरोपितज्याबाणकेन धनुषा मत्स्यो यन्त्रोपरि भ्रमन् यद्वा मत्स्याकारो यन्त्रविशेषः मयाऽभिहतः विद्धः कृष्णा द्रौपदी चाधिगता लब्धेति तेनाहं वञ्चितः ॥ ७ ॥ यत्स-

अर्जुन उवाच ॥ वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरुपिणा ॥ येन मेऽपहतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यऽप्रियदर्शनः ॥ उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥ यत्संश्रयाद् दुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ॥ तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ॥ ७ ॥ यत्संनिधावहसु खाण्डवमश्रयेऽदमिन्द्रं च साऽमरगणं तरसा विजित्य ॥ लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहम् नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥ ८ ॥ यत्तेजसा नृपशिरौघ्रिमहन्मखाथै आर्यो-नुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यैः ॥ तेनाहताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरे ते ॥ ९ ॥

न्निधाविति ॥ उ विस्मये यस्य सन्निधौ हेतुभूते सति तरसा वगेन सामरगणम् अमरगणैः सहितामिन्द्रमहं विजित्य खाण्डवाख्यं तस्य वममश्रये अदां दनवानस्मि तत्र खाण्डवदाहे रक्षितेन मयेन कृता निर्मिता अद्भुतानि शिल्पानि प्रतिमादीनि माया च जलादौ स्थलादिमानेहेतुयस्यां सा सभा मया लब्धा तथा यत्सन्निधौ ते तवाध्वरे राजसूये दिग्भ्यो नृपतयो बलिमहम् आनयन् ॥ ८ ॥ यत्तेजसेति ॥ यस्य हरेः तेजसा युक्तः अत एव गजानामयुतस्य सत्त्वमुत्साहो वीर्यं बलं च यस्य स तवानुजो ममार्यः पूज्यो भीमो नृपाणां शिरःस्वङ्घ्रियस्य तं महाप्रतापं जरासन्धं मखार्थे तव राजसूययज्ञार्थमहम् तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः । तं च हत्वा प्रमथनाथो महामै-रवत्तस्य मखाय ये दिग्विजये तन्मतां न गता भूपास्तेन बलादाहता निरुद्धाश्च ते च यदास्मात्तद्वधादिमोचितास्तस्यैव तवाध्वरे राजसूये बलिं तस्माधनभृतं द्रव्यमनयन् आनयन् अयं श्लोको विगीत इति स्वामिपादाः ॥ ९ ॥

पत्न्या इति ॥ यत्स्मरणात्तदानीमिवागतस्य श्रीकृष्णस्य नमने पदयोः पतितान्यश्रूणि मुखे यस्यास्तस्याः पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याश्रुशब्देन ममासौ नित्यसापे-
क्षत्वात् । यद्वा पदयोः पतिता चासौ अश्रुमुत्सी च तस्याः तव पत्न्याः द्रौपद्या अधिमखं राजसूयमखे कलशो विरचितो यो महाभिषेकस्तेन श्लाघिष्ठमत्यन्तश्लाघ्यं चारु-
मुन्दरं कबरं धम्मिल्लं सभायां विकीर्यं विशिष्य यैः कितवैर्धूतैर्दुःशासनादिभिः स्पृष्टमाकृष्टं तेषां स्त्रियः स्त्रीः हता ईशाः पतयो यासां ताश्च विमुक्ताः केशा यासां ताश्च तथाभूताः
यो भगवान् कृष्णः अकृत कृतवान् ॥ १० ॥ यो न इति ॥ यः शिष्याणामयुतस्याग्रे अग्रपङ्क्तौ भुङ्क्ते तस्मादुर्वारसो हेतोः अरिणा दुर्योधनेन विहितात् रचितद्वारान्तक-
च्छादपारसङ्कुटाच्छापारुपात्रोऽस्मान् वनमेत्य आगत्य स्थालीलघं शाकमेवात्रं तस्मिन्नेव पात्रे शिष्टमुपयुज्य जग्ध्वा भुज्येन्थपि पाठः । यो भगवान् जुगोप रक्षितवान् । तत्र
हेतुः यतः शाकान्नभोजनात् हेतोः स्नानार्थं सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघः त्रिलोकीं तृताम् अमस्त अमन्यत । एवं हि भारते कथा । कदाचित् दुर्वारसो दुर्योधनेनातिथ्यं
कृतं तेन च परितुष्टेन वरं वृणोषेत्युक्ते दुर्वारसः शापात् पाण्डवा नश्येयुरिति मनसि विधाय दुर्योधनेनोक्तम् । युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यः अतस्तस्यापि भवतैव शिष्या-
पत्न्यास्तवाधिमखकृतमहाभिषेकश्चाविष्टचारुकबरं कितवैः सभायाम् ॥ स्पृष्टं विकीर्यं पदयोः पतिताश्रुमुख्या यैस्तस्त्रियोऽकृतं हतेऽविमु-
क्तकेशाः ॥ १० ॥ यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्रादुर्वारसोऽरिविहितादयुताग्रभुग् यः ॥ शाकान्नाशिष्टमुपभुज्य यतस्त्रिलोकीं तृताममस्त
सलिले विनिमग्नसंघः ॥ ११ ॥ यत्तेजसाऽथ भगवान्युधि शूलपाणिर्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदात्रिजं मे ॥ अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण
प्राप्तो महेन्द्रभवने महादासनार्थम् ॥ १२ ॥

युतसंहितेनातिथिना भवितव्यं किंतु द्रौपदी यथा शुधा न सीदेत्तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गन्तव्यमिति । ततश्च तथैव दुर्वारसि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं
कृत्वा आगम्यतामिति ज्ञापितो मुनिसंघोऽधर्मर्षणाय जले निमज्ज । तत्र चिन्तातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णस्तत्क्षण एव भक्तवत्सल आगतस्तथा चोवेदिते वृत्तान्ते
भगवतोक्तं द्रौपद्यहं बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजय तया चातिलज्जयोक्तं स्वामिन्मद्भोजनपर्यन्तमक्षयमन्नं सूर्यदत्तस्थाल्यां तिष्ठति । मया च सर्वान् भोजयित्वा
भुक्तमतो नास्त्यन्नमिति तथाप्यतिनिर्वन्धेन भगवता पाकस्थालीमानाय्य तत्कण्ठलग्नं शाकान्नं प्राशोक्तम् अनेन विश्वत्मा भगवान् प्रीयताम् । इति । अथ भगवान् भोक्तुं
मुनिसंघमाहूयति भीमं प्रहितवान् सच मुनिसङ्घः भगवत्तर्पितत्वात् अतितृप्तः वृथा पाकभयात् पलायित इति ॥ ११ ॥ यत्तेजसेति ॥ यस्य तेजसा सगिरिजः पार्वतीयुक्तः
स भगवान् शूलपाणिः शिवो मया युधि विस्मापितः सन्निजं पाशुपताण्यमखं मे महामदात् । तथा अन्येऽपि शक्रादयो लोकपालाः विस्मापिता निजान्यस्त्राणि ददुः ययय
तेजसाहममुनैव कलेवरेण मनुष्येर्देहेन महेन्द्रभवने महतो महेन्द्रस्यासनार्थं प्राप्तः ॥ १२ ॥

तत्रैवेति ॥ तत्रैवद्भवने विहरतो मे येन भगवतनुभावितं प्रभावयुक्तं कृतं गाण्डीवलक्षणं गाण्डीवेन सह लक्ष्यत इति तथाभूतं गाण्डीवं लक्षणं चिह्नं ग्रस्य वा गाण्डी-
वज्याद्यालक्षणं वा भुजदण्डयोर्युग्मं सेन्द्रा देवा अरातिवधाय कालकेयनिवातकवचादासुरवार्थं श्रिताः सहायत्वेनाश्रिताः हे आजमीढ हे राजन् तेन तन्ना परिपूर्णतमेन
पुरुषेण श्रीकृष्णेनाहमव मुषितोऽस्मि वञ्चितोऽस्मि स मां विहाय स्वलोकं जगामेत्यर्थः । भून्ना अतिशयेन मुषित इति वा ॥ १३ ॥ यद्वा न्यव इति ॥ यो भगवान्
बान्धवः सहायभूतो यस्य सोऽहमेक एव नास्त्यन्तो गाम्भीर्येण पारं च देशतो यस्य तम् अतीर्याणि दुस्तराणि सत्त्वानि शष्पिमादिहृणाणि तिभिक्लिष्टादीनि शर्मिस्तम् अतीर्य-
त्यत्र अतार्येति वाच्ये इन्द्राव आर्षः । कुरुणां बलाब्धि सेनासमुद्रं पोतेनेव रथेन ततरे तीर्णवान् । ततरेहमित्यार्षं ततराहमित्युचितम् । किंच यद्वा न्यवेन मया उत्तरोग्रहे
भीष्मादीन्निजित्य तैर्नतं बहुधनं गोगणरूपं प्रत्याहृतं शत्रूणां शिरोम्यः सकक्षाचेजसदं प्रभावस्य व्यञ्जकं सत्त्वं कस्कादित्वकल्पयया तेजस्यदमिति पाठे आस्यदमिति

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ॥ सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ तेनाहमव मुषितः पुरुषेण भून्ना ॥ १३ ॥

यद्वा न्यवः कुरुबलाब्धिमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्त्वम् ॥ प्रत्याहृतं बहुधनं च मया परेषां तेजरूपदं मणिमयं च हृतं शिराभ्यः
॥ १४ ॥ यो भीष्मकर्णगुरुशूल्यचमृष्वदभ्रराजन्यवर्यथमण्डलमण्डितासु ॥ अत्रेचरो मम विभो रथयूथपानामयुर्मनांसि च दृशा सह ओज
आच्छत् ॥ १५ ॥ यद्दोषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगतशूलसैन्यवबालिकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमोघमाहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशु-
र्नृहरिदासमिवाऽऽसुराणि ॥ १६ ॥ सौत्ये वृतः कुमतिनाऽत्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभावाय भजन्ति भव्याः ॥ मां श्रान्तवाहमरयो रथिनो
भुविष्टं न ग्राहयन् यदनुभावानिरस्तिचिताः ॥ १७ ॥

पदेन सन्धिरार्षः । मणिमयं मुकुटाण्येषादिरूपं च मोहनक्षणे मोहयित्वा हतम् ॥ १४ ॥ यो भीष्मेति ॥ हे विभो अदक्षाणां बहूनां राजन्येषु वर्याणां श्रेष्ठानां स्थानां
मण्डलैः समूहमण्डितासु भीष्मकर्णादिचमृषु यो भगवान् सारथिरूपेण ममात्रेचरः अवस्थितः सन् दृशा दृष्टिमात्रेणैव तेषां रथयूथपानाम् आयुः मनांसि उत्ताहादिशक्तीः
सहो बलम् ओजः अस्त्रादिकैशलं च आच्छत् हतवान् ॥ १५ ॥ यद्दोष्विति ॥ यस्य दोषः पुंशुजेषु मध्ये प्रणिहितं तेनैव कृपया स्थापितं मा माम् अमोघः महिमा
येषां तान्यपि गुरुद्रोणः भीष्मः कर्णः द्रौणिरश्वत्थामा त्रिगतः तदेशाधिपतिः सुशर्मा शलः शल्यः सैन्यवो जयद्रथः बाह्लिकः शन्तनोः भ्राता एतदाद्यैः निरूपितानि प्रयु-
क्तान्यमोघमाहिमानि अप्रतिहतप्रभावाणि अस्त्राणि नृहरिदासं प्रह्लादं यथा आसुराणि असुरैः प्रयुक्तान्यस्त्राणि न स्पृशन्ति स्मेति प्रतीकाराकरणेऽयस्यर्थं दृष्टान्तः । तथा
नोपस्पृशुः न स्पृशन्ति स्म ॥ १६ ॥ सौत्ये इति ॥ भव्याः श्रेष्ठाः अभवाय मोक्षाय यस्य पादपद्मं भजन्ति स आत्मदः भक्तेभ्य आत्मानमपि ददाति स ईश्वरोपि कुमतिना

मे मया सौत्ये सारथ्ये वृतः स्थापितः यमन्ये भजन्ति तमभव्योऽहं भजनमकारयमित्यर्थः । तत्रापि तस्य दशां शृण्वित्याह । श्रान्ता वाहा यस्य तं जयद्रथवेधे हि जलपानं विना अध्वाः श्रान्ताः ततो रथादवतीर्य बाणैर्भुवं भित्त्वा मया जलं सम्पादितं तदा भुविष्ठं भूमौ स्थितमपि मां यस्यानुभावेन निरस्तं चित्तम् अयं मारणीय इति ज्ञानं येषां ते तथाभूताः सन्तोऽर्यो रथिनोऽपि न प्राहरन् न ग्रहतवन्तः ॥ १७ ॥ नर्मणीति ॥ हे नरदेव उदारं श्रेष्ठं रुचिरं सुन्दरं च यत् स्मितं तेन शोभितानि अत एव हृदि स्मृशानि मनोज्ञानि माधवस्य नर्मणि परिहासवाक्यानि तथा हे अर्जुन हे सखे हे कुरुनन्दनेति संजल्पितानि मधुरवाक्यानि इदानीं स्मर्तुममं हृदयं लुठन्ति लोठयन्ति क्षोभयन्ति निजभाव आर्षः चुरादेरानित्यो निज् वा । अन्तर्भावितपर्यथा वा हृदये इति सप्तम्यन्तोऽपि पाठः ॥ १८ ॥ शय्येति ॥ शय्या आसनम् अटनं भ्रमणं विकत्थनं स्थलाघ्रा भोजनं च एतद्वादिषु ऐक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्व्यभिचारं दृष्ट्वा हे वयस्य ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋतमानिति पाठे वत्त्वाभाव आर्षः । ऋतुमानिति पाठे ऋतवो देवाः सेवका अस्य सन्तीति यतोऽसौ महानतो महितया स्वमहत्त्वेन महामहितया इति पाठे अतिमहत्त्वेन सत्त्वरचं

नर्मण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ॥ संजल्पितानि नरदेव हृदिस्मृशानि स्मर्तुं लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥ १८ ॥ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वेक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥ सत्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥ १९ ॥ सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपीरग्रहमङ्ग रक्षन्गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥

यथा सखा सहते तथा तनयस्य अघं यथा पिता सहते तद्वत् कुमतेः मे मम सर्वमघमपराघं सेहे ॥ १९ ॥ पराजितो वाथ भवानिति त्वया तर्कितमपि सत्यमित्याह सोऽहमिति ॥ अङ्ग हे नृपेन्द्र स हरेः सखाहं प्रियेण सख्या सुहृदा हितैषिणा पुरुषोत्तमेन हरिणा रहितः अत एव हृदयेन शून्यः उरुक्रमस्य हरेः परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीहयं रक्षन्ध्वनि मार्गे असद्भिर्नीचैरतितुच्छैश्च गोपैरबलेव स्त्री इव विनिर्जितोऽस्मि भगवत्पत्नीनां नीचहस्तगमनं च शापवशात् एता हि देवाङ्गनाः स्नानं कुर्वन्तमष्टावक्रमृषिं स्तुत्वा ततो विष्णुर्वः पतिर्भविष्यतीति वरं प्राप्य तस्य जलद्विहर्निःसरणे तदङ्गचक्रिप्रदर्शनजडुपहाराद्व्यसुहस्तगता भविष्येति शापं च प्रापुः किंच गोपदस्य रूपमपि शापपालनार्थं भगवानेव दधार । “न वयं साध्वि साम्राज्यम्” इत्यादिना भगवत्प्रियाभिर्विजन्तत्वं काङ्क्षितं तदेव रूपान्तरेण ताभिः प्राप्तं तदेवं भगवता प्रापितम् । अन्यथा नीचस्पर्शे तासां सब एवान्तर्धानं स्यात् अतः प्रकाशान्तरेण तासां व्रजस्त्रीत्वभारित्यपि ज्ञेयम् । अत एव गोपैः भूम्यादिपालकैः असद्भिः न विद्वन्ते सन्तो येभ्य

च वाक्यं “यो वीने श्रौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्मादहिष्कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः ” ॥ ३५ ॥ यदेति ॥ श्रवणीया श्रवणार्हा सती कथा यस्य सः मुकुन्दो भगवान् यदा स्वतन्वा इमां महीं जहौ सतनोरेव वैकुण्ठारोहात् तदा तस्मिन्नेव अहः अहनि सप्तम्या लुगार्षः । अप्रतिबुद्धचेतसाभिविवेकिनामधर्महेतुः विवेकिनां तु न प्रभु- रित्यर्थः । कलिरन्ववर्तत ततः पूर्वमंशेन प्रविष्टोऽपि तदा सर्वतः प्रसृतवान् ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर इति ॥ तदा बुधः श्रीमात्रं युधिष्ठिरः पुरे राष्ट्रे देशे गृहे च आत्मनि मनसि लोभः अनुत्तं जिह्वं कौटिल्यं हिंसनं परपीडा इत्यादीनामधर्माणां चक्रं यत्र तत् तस्य कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विभाव्य पर्यालोच्य गमनाय पर्यायात्तदुचितं परिधानं कर्तव्यं कृत- वान् ॥ ३७ ॥ स्वराडिति ॥ स्वराट् राजा युधिष्ठिरः विनयिनं शिक्षितं गुणैरादायद्विरात्मनः सुसम्पत्तिमसहं स्वयैत्रं परिक्षितं तोयं समुद्रोदकमेव नीविः परिधानविशेषो यस्यस्तस्याः भ्रूसः पतिं पतित्वेन गजाह्वये हस्तिनापुरेऽभ्यषिञ्चत् ॥ ३८ ॥ मथुरायामिति ॥ मथुरायां वज्रनाभकनिरुद्धस्य पुत्रं शूरसेनदेशस्य पतिं पतित्वेना-

यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ॥ तदाहरेवाऽप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुः कलिरन्ववर्तत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरस्तत्प- रिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तदात्मनि ॥ विभाव्य लोभानृतजिह्वाहिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥ ३७ ॥ स्वराट् पौत्रं विनयिन- मात्मनः सुसम्पं गुणैः ॥ तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्गजाह्वये ॥ ३८ ॥ मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ॥ प्राजापत्यां निरुध्ये- ष्टिमग्नीनिषिवदीधरः ॥ ३९ ॥ विमृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवल्यादिकम् ॥ निर्ममो निरहंकारः सच्छिन्नाशेषबन्धनः ॥ ४० ॥ वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ॥ मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यऽजोहवीत् ॥ ४१ ॥ त्रित्वे हुत्वाथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्यजुहवीद्व्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२ ॥

अभ्यषिञ्चत् । ततः ईश्वरः राजा युधिष्ठिरः प्राजापत्यां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं निरुज्य कृत्वा अग्नीन् गार्हपत्यादीनिषिवत् आत्मन्यारोपयामास ॥ ३९ ॥ विमृज्येति द्वयम् ॥ निर्ममः निरहंकारश्च सत्यक् छिन्नमशेषबन्धनमविद्याव्यं यस्य सः युधिष्ठिरः तत्र गृह एव तद्राजोचितं दुकूलवल्यादिकं सर्वं विमृज्य मनसि वाचं जुहाव वाचगित्युपलक्षणं सर्वार्णान्द्रियाणि मनसि जुहाव मनोर्धानवृत्तित्वात्तदभेदं भावयामासेत्यर्थः । तन्मनःप्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तं प्राणं च इतरेऽपाने स्मिन्नभावे आर्षः । अपानेन प्राणाकर्षणात् उत्सर्गो नामापानव्यापाररूपस्तेन सहितमपानं मृत्यौ तदभिमानिदेवतायां जुहाव अनैव वामादीन्द्रियेष्वपि तत्तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयम् । तं च मृत्युं पञ्चत्वे पञ्चमहाभूतानामभ्य- रूपे देहेऽजोहवीत् देहस्यैव मृत्युर्नात्मन इति भावितवान् । यद्वृत्तुगन्ताहृद् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्रित्वे इति ॥ अथ पञ्चत्वं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं त्रित्वे गुणत्रये हुत्वा तच्च त्रित्वमेकत्वे अविवक्षायां मुनिः मनशीलो युधिष्ठिराजुहोत् । तच्च सर्वं सर्वारोपकारणमविद्यामात्मनि जीवेऽजुहोत् । तं च शोधितमात्मानम् अव्यये अविकारे ब्रह्मणि

अजुहवीत् अजोहवीत् न तस्यान्यत्र लप इत्यर्थः । गुणाभाव आर्षः ॥१२॥ चरेति सार्द्धम् ॥ चरिवासाः निराहारः बद्धवाक् मौनी मुक्तमूढेजः लोकसंबन्धानिवृत्त्यर्थं जडः शून्यहृदयः उन्मत्तपिशाचौ स्फुटौ । तद्वत् आत्मनः रूपं दर्शयन् अनवेक्षमाणोऽजभाष्यादिप्रतीक्षाभक्तुर्वन् यथा बधिरस्तथा केषामपि वचनमशृण्वन् गृह्यद्विरगात् ॥ ४३ ॥ उदीचीमिति ॥ हृदि परं ब्रह्म ध्यायन् यतः यां दिशं गतो जनः संसारे नावर्तेत तां महात्मभिः मुनिभिर्गतपूर्वा पूर्वसंविताम् उदीचीमुत्तरमाशां दिशं प्रविवेश ॥ ४४ ॥ सर्वे इति ॥ भुवि याः प्रजास्ताः अधर्मस्य मित्रेण कलिना स्पृष्टाः व्याप्ताः दृष्टा कृतो निश्चयो गृहत्यागादिरूपो यैस्ते सर्वे भ्रातरो भीमादयः तं युधिष्ठिरमनु निर्जमुः ॥ ४५ ॥ ते इति ॥ साधु सम्यक् कृताः सर्वेया यज्ञादिमाधनानि यैस्ते युधिष्ठिरादयः वैकुण्ठस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजम् आत्मन आत्यन्तिकं मुख्यं शरणं ज्ञात्वा ते देव मनसा धारयामासुः ॥ ४६ ॥ तद्धयानेति द्वयम् ॥ तस्य हरेर्ध्यानोदिक्या वृद्ध्या भक्त्या विधुद्धा धिषणा बुद्धिर्येषां ते तस्मिन् शास्त्रप्रसिद्धे परे श्रेष्ठे नारायणस्य पदे चरण

चरिवासा निहारो बद्धवाङ् मुक्तमूर्ध्वजः ॥ दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ अनवेक्षमाणो निरागदशृण्वन्बधिरौ यथा ॥ ४३ ॥ उदीचीं प्रविवेशाऽशां गतपूर्वा महात्मभिः ॥ हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नाऽवर्तेत यतो गतः ॥ ४४ ॥ सर्वे तमनु निर्जमुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ॥ ४५ ॥ ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः ॥ मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६ ॥ तद्धयानोदिक्या भक्त्या विधुद्धधिषणाः परे ॥ तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥ ४७ ॥ अवापुर्दुरवापां ते असद्विर्विषयात्मभिः ॥ विधूतकल्मषाः स्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ ॥ विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ॥ कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥ ४९ ॥ द्रौपदी च तदाऽऽज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ॥ वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिराप तम् ॥ ५० ॥

एवैकान्ता निश्चला मतिर्येषां ते तथाभूताः विरजेन शुद्धेन आत्मना एव विधूतं कल्मषं येषां ते युधिष्ठिरादयः विषयेष्वेव आत्मा मनो येषां तैः असद्विः दुरवापाश्च अप्राज्या स्थानं भगवत्स्थानरूपां गतिम् अवापुः । विरजेन शुद्धेनात्मना नतु लिङ्गशरीरेण तस्मिन् परे नारायणपदे एकान्तमतयस्ते विधूतकल्मषणामास्थानभूतां गतिमवापुर्गतिं बान्वयः । अत्र कल्मषा इति निर्विसर्गः पाठः । “स्वपरे०” इति विसर्गलोपः ॥ ४७ ॥ विदुरोऽपीति ॥ आत्मवान् दशकृतचिचः कृष्णस्यावेशेन स्वान्तः प्रवेशेन हेतुना तस्मिन्नेव चित्तं ययुस् तथाभूतः विदुरोऽपि प्रभासे तीर्थे देहं परित्यज्य तदानीमानेतुमागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थितिरधिकारिणाम्” इति व्याख्या दामाधिकारसमाप्तेरर्वाक् भगवत्यापिस्तु नाभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ द्रौपदी च पतीनामनपेक्षतां स्वापेक्षाराहित्यमाज्ञाय ज्ञात्वा वासुदेवे भगवति एकान्ता अनन्या मतिर्यस्याः सा तथाभूता सती तं भगवन्तमाप प्राप ॥ ५० ॥

य इति ॥ भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानाम् इत्येवंप्रकारकम् एतत् अलं स्वस्त्ययनम् अतिशुभावहं पवित्रं च संप्रयाणं गृहास्त्रिगमनं यः प्राणी श्रद्धया शृणोति सोऽपि हरो भक्तिं लब्ध्वा सिद्धिं भगवत्प्राप्तिम् उपैति प्राप्नोति ॥ ५१ ॥ इति श्रीकृष्णमेतवार्थमन्वितायप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्यामूं पञ्चदशे व्यधात् ॥ १५ ॥ सवादः षोडशे भूमिभययोः कलिखिन्नयोः ॥ पराक्षित्वाप तत्रात्र श्लोकास्त्रिंशच्च सैतं च ॥ चत्वार्युवाचेति साक्षाः सिद्धिवेदाः अनुष्टुभः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ हे विप्र शौनक मूर्त्यां जन्मादिनेऽभिजातकोविदाः जातककर्मनिपुणाः ब्राह्मणाः यथा हि समादिशन् पार्थप्रजाविता साक्षादिदृक्पाकुरिव मानव इत्यादिनोक्तवन्तस्तथैव महान्तो गुणा यस्मिन् सः आत्माभाव आर्षः । महाभागवतः पराक्षित् द्विजवर्याणां ब्राह्मणानां शिक्षया महीं शशास पालयामास ॥ १ ॥ स इति ॥ स पराक्षित उत्तरस्य स्वमतुलस्य तनयामिरावतीम् उपयेमे उदुवाह तस्यां चेराकृत्यां जनेमेजयादींश्चतुरः सुतातुत्यादयत् अहमाव आर्षः । अक्षराधिक्यं छान्दसम् उत्पादयन्निति पाठे

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामिति संप्रयाणम् ॥ शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरो भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे पाण्डवस्वर्गरोहणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सूत उवाच ॥ ततः पराक्षिद्विजवर्याशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ॥ यथा हि मूर्त्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गुणस्तथा ॥ १ ॥ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ॥ जनेमेजयादींश्चतुरस्तस्यसुत्यादयस्तुतान् ॥ २ ॥ आजहाराश्वमेधांस्त्रिंशद् गङ्गायां भूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षगोचराः ॥ ३ ॥ निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ॥ नृपालिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ॥ नृदेवाचिह्नकलूद्रः कोऽसौ गां यः पदाऽहनत् ॥ ५ ॥

हेतौ शता । सुतान् उत्पादयितुमिरावतीम् उपयेमे इति योजना ॥ २ ॥ आजहारेति ॥ शारद्वतं कृपं गुरुं कृत्वा गङ्गायां गंगातीरे भूरिदक्षिणान् त्रीनश्वमेधान् आजहार कृतवान् । यत्र येषु अश्वमेधेषु देवा इन्द्रादयः अक्षगोचराः प्रत्यक्षा बभूवुः ॥ ३ ॥ निजग्राहेति ॥ वीरः पराक्षित दिग्विजये निमित्ते विचरन् क्वचिदेशे ओजसा बलत्कारेण कर्मणा रूपेण च शूद्रमपि नृपालिङ्गधरं पदा पादेन गोमिथुनं स्त्रीपुंसयोर्योः युग्मं घ्नन्तं कलिं निजग्राह स्ववशीकृतवान् ॥ ४ ॥ कस्येति ॥ नृपः पराक्षिद्विग्विजये कलिं वधयोग्यमपि कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह नतु हतवान् यो गां पदा पादेन अहनत् अहनत् । शपो लुगभावाच्छान्दसः । यतः असौ कलिर्नृदेवाचिह्नकलूद्रः सः शूद्रकः निन्दायां कन् । शूदेष्वाप्यतिकुत्सितः अतो वधयोग्य एव शूद्रः क इति पृथक्पदापाठे योऽसौ गां पदाहनं धृजेः किम् शूद्रः कलिः कः कीदृशोपवान् ॥ ५ ॥

तदिति ॥ हे महाभाग तद् कलिनिग्रहादिकं यदि कृष्णकथा आश्रयो यस्य तादृग् भवेत् अथवा अस्य कृष्णस्य पदान्भोजस्य मकरन्दं रसं लिहन्ति तेषां सतां कृष्णभक्तानां कथाश्रयं भवेत्तर्हि कथ्यतामन्यथा तु न कथनीयम् ॥ ६ ॥ किमिति ॥ अङ्ग हे सूत ऋतं सत्यं मोक्षम् इच्छतां तस्यां कामयमानानां क्षुद्रायुषां मर्त्यानां मरणधर्मवर्ता नृणां प्रसाकं यत् येष्य आयुषः अमद्वयः निरर्थकः क्षयो भवति तैरन्यैः कृष्णतद्रूपकथाश्रयव्यतिरिक्तैरसद्भिर्नरकहेतुभिरालापैर्वर्णितैः श्रुतैर्वा किं प्रयोजनं न किंचित् ॥ ७ ॥ इहेति ॥ इह नैमिशो क्षेत्रे सत्रयागे वा शमितुरिदं कर्म शमित्रं यज्ञे पशुमारणं तत्र कर्मणि यज्ञांगपशुमारणे कार्ये भगवान् मृत्युः उपहृतः आकारितोऽस्ति स चान्तको यावदिहास्ते तावदत्र कश्चिदपि न प्रियते ॥ ८ ॥ एतदिति ॥ हि निश्चये । अहो अत्याश्रयभूतं हरिलीला एवामृतं यत्र तद् वचो नृलोके जनैः पीयेत कर्मणि लिङ् । “पीङ्, पाने” इत्यस्य कर्त्तरि वा एतदर्थमेव भगवान्मृत्युः परमर्षिभिरत्राहृतः ॥ ९ ॥ भगवदशःश्रवणाभावे तु आयुर्व्यर्थमित्याह—मन्दस्य-

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ॥ अथवास्य पदान्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ ६ ॥ किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्वयः ॥ क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानामृतमिच्छताम् ॥ ७ ॥ इहोपहृतो भगवान्मृत्युः शमित्रकर्मणि ॥ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः ॥ ८ ॥ एतदर्थं हि भगवानाहृतः परमर्षिभिः ॥ अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ९ ॥ मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ॥ निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ यदा परीक्षितुरुजाङ्गले वसन्कलं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते ॥ निशम्य वार्तामन-
तिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिराददे ॥ ११ ॥ स्वलंकृतं इयमतुरङ्गयोजितं स्थं मृगेन्द्रध्वजमास्थितः पुरात् ॥ वृतो रथाश्वद्विपपत्ति-
युक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥ १२ ॥

अलसस्य मन्दभाग्यस्य वा मन्दप्रज्ञस्य तुच्छबुद्धेः मन्दायुषश्च वै निश्चये हरिलीलामृगवृतो नक्तं रात्रौ यद्वयस्तीक्ष्णदया ह्रियते हस्यते दिवा अहनि च यद्वयस्तनु व्यर्थः कर्मभिर्हियते ॥ १० ॥ येदति ॥ यदा कुरुजाङ्गले हस्तिनापुरे वसन् संयुगे युद्धे शौण्डिः शूरः पाठान्तरे शौरिः कृष्णस्तनुत्य इत्यर्थः । परीक्षित निजचक्रवर्तिते स्वसेन-
या पालिते कुरुजाङ्गले देशे कलं प्रविष्टं शुश्राव । ततः तदा तमेवानतिप्रियां वार्ताम् अत्र प्रविष्टः कलिरेवानतिप्रिया वार्तित्यनुवादविधेयभावो विवक्षितः । अतिशब्दानुद्धको-
तुकसम्पत्त्या कलिजिवांसया च प्रियां च निशम्य दुष्टग्रहाय शरासनं धनुराददे ॥ ११ ॥ स्वलमिति ॥ तदा सुष्ठु अलङ्कृतं श्यामैः तुरङ्गैर्योजितं मृगेन्द्रः सिंहस्तेनाङ्कितो
ध्वजो यस्मिन् रथमास्थितो भूत्वा रथाश्वद्विपपत्तिभिर्युक्तया स्वसेनया वृतश्च दिग्विजयाय स्वपराभिर्गतः ॥ १२ ॥

भद्राध्वानिति ॥ भद्राध्वानि पञ्चमस्कन्धे प्रसिद्धान् वर्षविशेषान् किंपुरुषादीनि वर्षाणि च विजित्य बालं करं जगृहे ॥ १३ ॥ तत्रेति त्रयम् ॥ तत्र तत्र देशे प्रतीयमाणं “कृत्यचः” इति णत्वम् । नकारपाठस्त्वार्षः । स्वपूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां तथा महात्मनान्येषां च कृष्णमहात्म्यसूचकं यथा उपशृण्वानः शृण्वन् शान्तजार्षः । चानश् वा अध्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसः सकाशादात्मानं कृष्णेन परित्रातं परिपालितं शृण्वन् वृष्णीनां यादवानां पार्थानां च परस्परं स्नेहं च शृण्वन् तेषां यादवपाण्डवानां केशवे भक्तिं च शृण्वन् परमसंतुष्टः श्रित्या उज्जृम्भिते प्रफुल्ले लोचने यस्य स महात्मना उदारचित्तः राजा तेभ्यः पूर्वोक्तयशआदि श्रावयितृभ्यो महाधनानि बहुमूल्यद्रव्याणि वासांसि मुकादिहारांश्च ददौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सारथ्येति ॥ स्त्रियेषु पाण्डुषु पाण्डुपुत्रेषु विष्णोः सारथ्यं सूतकर्म पारिषदं सभापतित्वं पारषदमिति पाठस्त्वार्षः । सेवने चित्तनुवृत्तिः सख्यं दौत्यं च वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणम् अनुगमनं पथाच्चलनं स्तवनं प्रणामश्चेत्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन् तथा विष्णोर्जग-
भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान्धुरुहन् ॥ किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिम् ॥ १३ ॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम् ॥

प्रतीयमाणं च यज्ञः कृष्णमहात्म्यसूचकम् ॥ १४ ॥ आत्मानं च परित्रातमथत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ॥ स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ॥ १५ ॥ तेभ्यः परमसंतुष्टः श्रित्युज्जृम्भितलोचनः ॥ महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामनाः ॥ १६ ॥ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवी-
रासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ॥ स्त्रियेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥ १७ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहम् ॥ नातिदूरे किलाश्वर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥ १८ ॥ धर्मः पदैकेन चरन्विच्छायासुपलभ्य गाम् ॥ पृच्छति स्माऽश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥ १९ ॥ धर्म उवाच ॥ कश्चिद्भेदेनामयमात्मनस्ते विच्छायाऽसिम्लयतेपन्मुखेन ॥ आलक्ष्ये भवतीमन्तराधि-
दूरे बन्धुं शोचसि कंचनाम्ब ॥ २० ॥

त्कर्तुंकां प्रणतिं च शृण्वन् नृपतिः परीक्षितः विष्णोश्चरणारविन्दे भक्तिं करोति स्म ॥ १७ ॥ तस्येति ॥ तस्य परीक्षित एवं पूर्वेषां युधिष्ठिरादीनां वृत्तिमन्वहं वर्तमानस्य सतो नातिदूरे समीपमेव शीघ्रमेव वा किल यदाश्वर्यमासीत्तन्मे मत्तः कथयतः निबोध ॥ १८ ॥ धर्म इति ॥ युगारम्भक्षणत एव धर्मपृथिवीकलयस्तथाभूता भवन्तो लोकैरदृश्या अपि दिदृक्षणीयत्वात् अनुध्यायता परीक्षिता योगदृशा दृष्टा इति ज्ञेयम् । तथा च धर्मः धर्माधिदेवो वृषरूपधर एकेन पदा पादेन चरन् विच्छायां नितेजस्कां विवत्सां मृतवत्सां मातरमिव अश्रुवदनां पुत्ररहिता माता यथा रोदिति तथा रुदतीं गां गोरूपधरां पृथिवीम् उपलभ्य दृष्ट्वा । पृच्छति स्म ॥ १९ ॥ कश्चिदिति ॥ हे भेदे ते तवात्मनो देहस्थानामयमारोग्यं कश्चिदस्ति यतः बहिर्गमयदर्शनाभावेऽपि रूपं म्लायता हर्षक्षयमुपगतेन मुखेन विच्छाया निस्तेजस्कासि अतोऽहं भवतीं स्वामन्त-

हृदये आधिः हेःशो यस्यास्तथाभूतामालक्षये तर्कयामि । हे अम्ब दूरे स्थितं कञ्चन बन्धुं किं शोचसि शालिनीछन्दोमङ्गः ॥ २० ॥ पादैरिति ॥ किं वा पादैस्त्रिभिर्नू-
नमत एवैकः पादो यस्य तं मा मां शोचसि अथवा वृषलैः शूद्रप्रणैराजभिर्भोक्ष्यमाणं पुंस्त्वमात्मविशेषणतया आत्मानं शोचसि । अहो अथवा हतो विनष्टो यज्ञियो हविर्भागो
येषां तान् सुरादीन् देवादीन् शोचसि । उत स्विद अथवा मधवतीन्द्रे अवर्षति सति दुर्भिक्षपीडिताः प्रजाः शोचसि शालिनीछन्दोमङ्गः ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणा
इति ॥ हे उर्वि पृथिवि पतिपुत्रादिसिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः स्त्रीः शोचसि अथवा पित्रादीभिररक्ष्यमाणान् बालान् । प्रत्युत पुरुषादा राक्षसास्तनुत्यैः तैरेवानां पीडिताश्च तान्
शोचसि अथवा कुत्सितं कर्म यस्यास्मिन् ब्रह्मकुले ब्राह्मणकुले स्थितां देवीं वाचं वेदलक्षणां पाण्डित्यलक्षणां वा सरस्वतीं शोचसि । अथवा अब्रह्मण्ये ब्राह्मणभक्तिहीने
राजकुले लोभवशात्सेवकत्वेन स्थितान् कुलाभ्यान् ब्राह्मणोत्तमान् शोचसि ॥ २२ ॥ किमिति ॥ कलिना उपसृष्टान् व्याप्तान् क्षत्रबन्धून् राजाधमान् किं वा शोचसि तैः
पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥ अथो सुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजा उत्तस्विन्मधवत्यवर्षति ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणाः
स्त्रिय उर्वि बालाच्छोचस्यथो पुरुषादैरिवातान् ॥ वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाभ्यान् ॥ २२ ॥ किं क्षत्रबन्धून्कालिनो-
पसृष्टान्प्राज्ञाणि वा तैरवरोपितानि ॥ इतस्ततो वाऽज्ञानपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३ ॥ यद्वाऽम्ब ते भूरिभरावतारकृतावता-
रस्य हरेर्धरित्रि ॥ अन्तर्हितस्य स्मरती विमृष्टा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥ २४ ॥ इदं ममाऽऽचक्ष्व तवाऽऽधिमूलं वसुन्धरे येन विक-
शितासि ॥ काले न वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमद्य सौभागम् ॥ २५ ॥ धरण्युवाच ॥ भवान्हि वेदं तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि ॥
चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकमुखावहैः ॥ २६ ॥

क्षत्रबन्धुभिरवरोपितानि उद्वासितानि प्राज्ञाणि देशान्वा शोचसि किं वाऽथवा इतस्ततो निषेधानादरेण सर्वतः अशनं भोजनं पानं प्रसिद्धं वासो वस्त्रं विसर्गरहितपाठे वासः
स्थानं स्नानं प्रसिद्धं व्यवायो मैथुनं तेषु उन्मुखम् अमिलाषयुक्तं जीवलोकं शोचसि ॥ २३ ॥ यदेति ॥ हे अम्ब हे धरित्रि यद्वा ते तव यो भूरिभरिस्तस्यावताराय कृतोऽ-
वतारो येन तस्येदानीमन्तर्हितस्य हरेः निर्वाणं मोक्षस्तद्विलम्बितमाश्रितं येषु तानि पाठान्तरे निर्वाणं विडम्बितम् उपहसितं यैः तानि मोक्षादप्याधिकमुत्तमानि हरेः कर्माणि
स्मरती सती नुमभाव आर्षः । हरिणा विमृष्टा त्यक्ता त्वं शोचसि ॥ २४ ॥ इदमिति ॥ हे वसुन्धरे सर्वेषामपि बलिनां बलीयसा कालेन ते तव यत्सुरार्चितं देवैरपि
बहुमत् सौभाग्यमद्य हतं तद्वा किं शोचसि अतो येनाधिना विकशितासि कशत्वं नीतासि तस्य तवार्धेर्मनःपीडाया इदं मूलं कारणं ममाचक्ष्व मद्यं कथय ॥ २५ ॥ भवा-
निति षट्कम् ॥ हि निश्चये हे भगवन् धर्मं यन्ममाधिकारणं त्वं मामनुपृच्छसि तत्सर्वं भवान् वेदं हि जानात्येव । येन हेतुभूतेन भगवता त्वं सर्वलोकमुखावहैश्चतुर्भिः पादैः

परीक्षिता समदशो कृलेर्निग्रह उच्यते ॥ तस्मै स्थानानि दत्तानि तत्र श्लोकाः शराब्धयः ॥ सैतोवाचोति षट्चत्वारिंशत् सार्द्धा अनुहुसः ॥ १ ॥ तावतीति ॥ तत्र तस्मिन् देशे राजा परीक्षित् अनाथवत् दृषलेन हन्यमानं ताड्यमानं गोमिथुनं गावोयुग्मं नृपस्येव लांछनानि चिह्नानि यस्य सत्यवेतादिमर्यादाभङ्गेन स्वातन्त्र्यात् तथा शृणो हस्ते यस्य तं गोमिथुनहनारं दृषलं शूद्रं च ददशो दर्श तदार्षः ॥ १ ॥ दृषमिति ॥ मृणालं पद्मकन्दस्तद्वत् धवलं मेहनं मूत्रयन्तमिव विषयतम् एतेन पादावशिष्टोऽपि धर्मः प्रतिक्षणं क्षरन्निवास्त इत्युत्प्रेक्षया विनश्यदवस्था सूच्यते । तं वेपमानं नानाविधैः कलिनाऽनियन्त्रत्वरणात् सीदन्तं शूद्रेण ताडितम् एकेन पदापलक्षितं वृषं वृषरूपधरं धर्मं च ददर्श ॥ २ ॥ गमिति ॥ धर्मदुष्टां यज्ञादिमाधमिभ्यादकत्वेन धर्महेतुभूतां दीनां भृशं शूद्रस्य पदा हतो विपत्तां सस्यादिप्रसवक्षयात् उत्तरहितामिव अतोश्रुवदनां यज्ञाभावात् क्षमां दुर्बलां यक्सं तृणं पृथ्वीपक्षे तु यज्ञभागमिच्छतीं गां गौरूपधरां पृथ्वीं ददर्श ॥ ३ ॥ प्रपच्छेति ॥ कार्तस्वराः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा यस्मिन् तं रथमारूढः

सूत उवाच ॥ तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् ॥ दण्डहस्तं च वृषलं ददशो नृपलाञ्छनम् ॥ १ ॥ वृषं मृणालधवलं मेहनमिव विषयतम् ॥ वेपमानं पदैकेन सीदन्तं शूद्रताडितम् ॥ २ ॥ गां च धर्मदुष्टां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ॥ विवत्सामश्रुवदनां क्षमां यक्समिच्छतीम् ॥ ३ ॥ प्रपच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् ॥ मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥ ४ ॥ कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धस्यऽबलान्वली ॥ नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः ॥ ५ ॥ कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ॥ शोच्योऽस्यशोच्याव्रह्मसि प्रहरन्धर्महसि ॥ ६ ॥ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् ॥ वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥ न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते ॥ भूतले नु पतन्त्यस्मिन्विना ते प्राणिनां शुचः ॥ ८ ॥

समारोपितं कलेः पलायनशङ्कया सजीकृतं कार्मुकं धनुर्येन स परीक्षित् मेघतुल्यगम्भीरया वाचा प्रपच्छ ॥ ४ ॥ क इति ॥ अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तस्मिन् लोके बली सन् अवलान् दुर्बलान् बलाद्धसि सः त्वं कः नटवद्वेषमात्रेण नरदेवोऽसि कर्मणा गीताडनरूपेण तु अद्विजः शूद्रोऽसि ॥ ५ ॥ क इति ॥ गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन सह कृष्णे दूरं गते स्वलोकं प्राप्ते सति रहसि एकान्ते अशोच्यान् निरपराधान् प्रहरन् अस्माभिः शोच्यः वध्यत्वेन चित्यः त्वं वस्तुतः कोऽसि तथापि सर्वथा त्वं वधमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वमिति ॥ मृणालमिव धवलः पादैर्बहिर्न्यूनः एकेन पदा चरन् त्वं कः वृषरूपेण नः अस्मान् परिखेदयन् कश्चिद्देवोऽसि किम् ॥ ७ ॥ नेति ॥ नु वितर्के कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डैः परिरम्भिते परिरम्भो जातो यस्य तद्वत् पालितोऽस्मिन् भूतले ते तव शुचोऽश्रूणि विना अन्येषां प्राणिनाम् अश्रूणि न पतन्ति इति खेदहेतुत्वं दर्शितम् ॥ ८ ॥

मेति ॥ हे सौरभेय सुरभेः पुत्र मा नु शुचः मा शोचीः आर्षः श्लेष्ः शुचिर्यातोर्वा अनेकार्थत्वात् । वृषलात् भूद्रात् ते तव भयं व्येतु अपयातु । हे अम्ब ते तव भद्रं सुखमस्तु । खलानां शास्तरि दण्डधरे मयि विद्यमाने सति त्वं मा रोदीः ॥ १९ ॥ एतद्धनने ममापि हितमित्याह यस्येति ॥ हे साध्वि यस्य राज्ञो राष्ट्रे देशे असाधुभिर्दुष्टैः सर्वाः याः कश्चिदपि प्रजाः त्रस्यन्ते पीडयन्ते तस्य मत्तस्य स्वकर्तव्यशून्यस्य कीर्तिर्यथाः आयुः भगो भाग्यं गतिः पुण्यलोकप्राप्तिः एते नश्यन्ति ॥ १० ॥ एष इति ॥ हि यस्मात् एष आर्त्तानां आर्त्तिनिग्रहो राज्ञां परः धर्मोऽतो भूतद्रुहमत एव असत्तममेनं वधिष्यामि ॥ ११ ॥ क इति ॥ हे सौरभेय चतुष्पदः तव त्रीन् पादान् कोऽवृथत् अच्छिनत् । कृष्णानुवर्त्तिनां राज्ञामस्माकं राष्ट्रे देशे त्वादृशा दुःखिताः जनाः मा भूवन् ॥ १२ ॥ आख्याहीति ॥ हे वृष साधूनाम् अकृतागसां वः भद्रं भवतु । आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यकर्त्तारं मा सौरभेयाऽनुशुचो व्येतु ते वृषलाद्रयम् ॥ मा रोदीरम्ब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ १९ ॥ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्य-साधुभिः ॥ तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिराधुर्भगो गतिः ॥ १० ॥ एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः ॥ अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥ कोऽवृथत्तव पादांस्त्रीन्सौरभेय चतुष्पदः ॥ मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ॥ आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् ॥ १३ ॥ जनेऽनागस्यऽयं युञ्जन्सर्वतोऽस्य च मद्भयम् ॥ साधूनां भद्रमेव स्यादसाधुदमने कृते ॥ १४ ॥ अनागःस्त्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः ॥ आहर्तोस्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि साङ्गदम् ॥ १५ ॥ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् ॥ शास्तोऽन्यान्पथाशस्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १६ ॥ धर्म उवाच ॥ एतद्भः पाण्डवेयानां युक्तमार्तोभयं वचः ॥ येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान्कृतः ॥ १७ ॥

पार्थानामस्माकं कीर्तिं दूषयति यः तमाख्याहि ॥ १३ ॥ जन इति ॥ योऽनागसि निरपराधे जने अयं दुःखं युञ्जन् कुर्वन् भवति अस्यैवंभूतस्य मत्तः सकाशात् सर्वतः सर्वस्मिन्नेतत्काले देशे च भयं स्यात्तथा चासाधूनां दमने कृते साधूनां युष्माकं भद्रमेव स्यात् । उत्तरार्द्धं क्वचिन्नायुपलाभ्यते ॥ १४ ॥ अनागस्त्विति ॥ य इह लोके निरङ्कुशो निर्भयः सन् अनागःसु निरपराधेषु भूतेषु आगस्कृद्ब्रह्मणो भवति तस्य साक्षादमर्त्यस्य देवस्यापि साङ्गदम् अङ्गदसाहितं मूलत एव भुजमाहर्तास्मि ॥ १५ ॥ राज्ञ इति ॥ अनामदि अपि उत्पथान् धर्ममार्गत्यागिनः अन्यान् असाधून् यथाशास्त्रं शास्तो दण्डयतो राज्ञ इह स्वधर्मस्थानामनु निरन्तरं पालनमेव परमो धर्मः अनापदीत्युक्त्या आ-पदि दोषाल्पद्वमाह ॥ १६ ॥ एतद्विति ॥ पाण्डवेयानां पाण्डुवंशजानां वो युष्माकम् एतत् आर्त्तानामभयं यस्मात्तद्वचो युक्तमुचितमेव । येषां गुणगणैः कृष्णो भगवान् दौत्यादौ कर्मणि कृतः स्थापितः ॥ १७ ॥

केन त्वं क्लेशितोऽस्मिति प्रश्नस्योत्तरमाह—नेति ॥ हे पुरुषर्षभ यतो यस्मात् पुरुषात् क्लेशस्य बीजानि पादच्छेदादीनि स्युस्तं पुरुषं क्लेशकारणं वादिनां वाक्यभेदानावि-
धवाक्यैर्विमोहिता वयं न विजानीमः अयं भ्रातः । यदाप्ययं क्लेशदायी दृश्यते एव परं त्वयं समैव क्लेशदो नाप्यस्येति हेतोः क्लेशबीजमप्येव किंचिदस्ति ततश्च यतः
क्लेशबीजानि स्युस्तं न विद्मः ॥ १८ ॥ वाक्यभेदानाह—केचिदिति ॥ क्लेशकारणवादिनां मध्ये केचिद् विकल्पं भेदं वसते आच्छादयन्ति ये योगिनस्ते आत्मानमेवा-
त्मानः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः । यद्वा विकल्पैः कुतैकैः प्रवृत्ता नास्तिकाः आत्मानमेव स्वतन्त्रं प्रभुमाहुः । यद्वा केचिर्नास्तिकाः आत्मानः सुखदुःखबीजमात्मानमेवाहुः ।
अन्ये ज्योतिर्विदे देवं ग्रहादिकं प्रभुमाहुः । अपरे मीमांसकाः कर्ममाहुः । अपरे लोकायतिकाः स्वभावमेवाहुः ॥ १९ ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ मनसा अप्रतर्क्यात् अनि-
र्देश्याद्वचनगोचरात् परमेश्वरादेव स्वतन्त्रात्कर्मणां फलदातुः सुखदुःखादिकं भवति इति अपि केषुचिद्भगवद्भक्तकेषु निश्चयः केष्वपीति दुर्लभत्वम् निश्चय इति सिद्धान्तत्वं

न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरुषर्षभ ॥ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥ १८ ॥ केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः ॥
देवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥ १९ ॥ अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः ॥ अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥ २० ॥
एवं धर्मे प्रवदति स सम्राट् द्विजसत्तम ॥ समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तम् ॥ २१ ॥ राजोवाच ॥ धर्मे ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृष-
रूपधृक् ॥ यद्धर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥ २२ ॥ अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ॥ चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति
निश्चयः ॥ २३ ॥ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः ॥ अधर्माश्चैस्त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव ॥ २४ ॥

चोक्तम् । हे राजन् अत्र विषये अनुरूपं योग्यं पक्षं स्वमनीषया विमृश विचारय ॥ २० ॥ एवमिति ॥ हे द्विजसत्तम शौनक धर्म एवं प्रवदति सति स प्रसिद्धः
सम्राट् परीक्षित् विखेदः गतभ्रमः सन् समाहितेन सावधानेन मनसा तं धर्मं पर्यचष्ट प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ धर्ममिति ॥ हे धर्मज्ञ यतो निर्धारितमिव ब्रुवन् वातकं जानन्नपि
न सूचयेदित्येवंपक्षं धर्ममेव त्वं ब्रवीषि अतः वृषरूपधृक् धर्मोऽसि । धृजेः कृष् । यत् अधर्मकृतः पापधर्तुः स्थानं नरकादि भवति तद् सूचकस्य अपि भवेत् किं पुनः
साक्षादभिधायकस्य ॥ २२ ॥ अथ वेति ॥ अथवा अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति त्वया सिद्धान्त उक्त एवेत्यर्थः । तदेवाह । देवस्य भगवतो मायायाः गतिः प्रवृत्तिर्नूनं
भूतानां प्राणिनां चेतसो वचसश्चागोचराविषयो न भवति इति एष एव निश्चयः सिद्धान्तः ॥ २३ ॥ तप इति ॥ धर्माधिदेवस्य तव तपः शौचं दया सत्यं चेति चत्वारः
पादाः प्रकीर्तिताः तेषु च स्मर्यो बुद्धिर्विमोहः सङ्गः क्षीयः क्रमेण त्रिभिर्गोभग्नाः ॥ २४ ॥

इदानीमिति ॥ इदानीं कलौ हे धर्म ते पादश्चतुर्थशः अस्ति तत्रापि सत्यमेवास्ति यतः सत्यात् भवानात्मानं निर्वर्तयेत् कथंचिद्वारयेत् । यद्वा पुरुषस्त्वं साधयेत् तमपि पादम् अनृतनैधितः संवर्द्धितः कलिरूपोऽयमधर्मो जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति । यदपि सत्यमस्तीत्युक्तं तथापीयं द्वादशस्कन्धदृष्ट्या व्यवस्था बोध्या । कृतयुगे प्रथमं संपूर्णश्चतुष्पाद्धर्मः त्रेतायां तु चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः सङ्गेन शौचं मदेन दया अमृतेन सत्यमित्येवं प्रत्येकं चतुर्थोशो हीयते । द्वापरे त्वर्द्धशः कलौ चतुर्थोशोऽवशिष्यते सोऽप्यन्ते विनश्यति ॥ २५ ॥ इयमिति द्वयम् ॥ इयं च साध्वी परोपकारैकपरा गौरीः पृथ्वी भगवता श्रीरूपेण न्यासितोऽनतिः उरुभरो यस्याः सा तथा श्रीमद्भिरब्जादिशोभायुक्तैः तस्य भगवतः पदन्यासैः सर्वतः कृतं कौतुकं मङ्गलं यस्यास्तथाभूता च सती अधुना तेनोज्झिता त्यक्ता अतः अश्रूणि कलयति मुञ्चतीति तथा सती अब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिहीनाः नृपव्याजाः नृपवेषधारिणः शूद्रा मां भोक्षयन्ति । तड्भावा आर्षः । इति दुर्भगा भाग्यहीनेव शोचति ॥ २६ ॥ २७ ॥

इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः ॥ तं जिघृक्षत्यऽधर्मोऽयमनृतनैधितः कलिः ॥ २५ ॥ इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ॥ श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २६ ॥ शोचत्यऽश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिताऽधुना ॥ अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्षयन्ति मामिति ॥ २७ ॥ इति धर्मं महीं चैव सान्त्वयित्वा महारथः ॥ निशातमाददे स्वङ्गं कलयेऽधर्मेहेतवे ॥ २८ ॥ तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम् ॥ तत्पादमूलं शिरसा समगाद्वयविह्वलः ॥ २९ ॥ पतितं पादयोर्वीक्ष्य कृपया दीनवत्सलः ॥ शरण्यो नाऽवधीच्छोक्य आह चेदं हसन्निव ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥ न ते गुडाकेश्यशोधराणां वद्धाञ्जलेयं भयमस्ति किञ्चित् ॥ न वर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः ॥ ३१ ॥

इतीति ॥ महारथः परीक्षित इत्येवं धर्मं महीं च सान्त्वयित्वा अधर्महेतवे कलये कलिं हन्तुं निशातं तीक्ष्णं खड्गमाददे गृहीतवान् ॥ २८ ॥ तमिति ॥ तं परीक्षितं जिघांसुं हन्तुमिच्छुमभिप्रेत्य आलक्ष्य नृपलाञ्छनं किरितादि विहाय भयेन विह्वलः सन् शिरसा तस्य पादयोर्मूलं समागात् ॥ २९ ॥ पतितमिति ॥ पादयोः पतितं कलिं वीक्ष्य दीनवत्सलः शरण्यः आश्रयाहः श्लोक्यः प्रशंसायोग्यः परीक्षित कृपया नावधीत् राज्ञोऽयमभिप्रायः । वक्ष्योऽप्ययं शरणमागतो वध्येत चेच्छरणगतवधजन्यमधर्मं मालम्ब्य मय्येवासौ प्रवेक्ष्यति नतु मरिष्यतीति नावधीत् । हसन्निव च इदं वक्ष्यमाणमाह स्म । इवशब्देन दुष्टे तस्मिन् कोपो नापगतः परंतु शरणागतिरूपेण कथंचेन रक्षित इति कलेश्चातुर्यमेवोपहसति स्मेति । वीक्ष्येत्यत्र वीर इति वा पाठः ॥ ३० ॥ नेति ॥ गुडाकेशोऽजुनस्तस्य यशोधराणां कीर्तिवर्द्धनानामस्माकमग्रे बद्धोऽलियेन तस्य तव किंचिदपि भयं नैवास्ति परन्तु मदीये क्षेत्रे मत्पालिते देशे कथंचनापि केनाप्यंशेन भवता न वर्तितव्यम् । यतः त्वमधर्मस्य बन्धुः अनुबन्धी अस्मि ॥ ३१ ॥

त्वामिति ॥ नरदेवाः ब्राह्मणा राजानो वा तेषां देहेषु वर्तमानं त्वामनुसृत्य लोभः परधनाऽभिलाषः अनृतं चौर्यम् अनार्यं दौर्जन्यमहः पापाचरणं ज्येष्ठा अलक्ष्मीः द्वात्रिंशच्च माया कपटं कलहो विरोधः दंभो वञ्चनादि अयम् अधर्मस्य पूगः समुदायः प्रवृत्तः ॥ ३२ ॥ नेति ॥ हे अधर्मबन्धो यत्र यज्ञवितानविज्ञाः यज्ञानुष्ठानकाविदा जनाः यज्ञैर्यज्ञैश्चरं भगवन्तं यजन्ति तत्र धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये धर्मग्रहणेन सिद्धेऽपि सत्यस्य प्राधान्यात्पृथगुक्तिः । सत्येन निष्कपटेन धर्मेणैति वा । मदीये देशे ब्रह्मावर्ते सरस्वती-तृषद्वयोदेवनदोरन्तर्वर्तिनि देशे त्वया न वर्तितव्यम् ॥ ३३ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिंश्च ब्रह्मावर्ते इज्या यज्ञो मूर्तियस्य इज्यात्ममूर्तिरिति णठे इज्याः पूज्या इन्द्रादयो देवा आत्मनः स्वस्य मूर्तयो यस्य स एष स्थिरजङ्गमानामात्मा तथापि अन्तर्बहिश्च व्याप्य वायुरिव स्थितः । यथा वायुः प्राणरूपेणान्तःस्थितोऽपि बहिरप्यास्ति तथा सर्वानर्थो-मीश्वरोऽपि जीववन्न परिच्छिन्नः सर्वात्मा भगवान् हरिर्विष्णुरिज्यमानः यज्ञैः संपूज्यमानो यजतां निष्कामानां शमात्मसुखं मोक्षं सकामानां तु अमोघान् उत्तमान्कामान् त्वां वर्तमानं नरदेवदेष्टव्यऽनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ॥ लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दुग्धः ॥ ३२ ॥ न वर्तितव्यं तदु-धर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ॥ ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञैश्चरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥ ३३ ॥ यस्मिन्हर्भगवानिज्यमान इज्यामूर्ति-र्यजतां शं तनोति ॥ कामानमोघान्स्थिरजङ्गमानामन्तर्बहिविशुरिवैष आत्मा ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ॥ परिक्षितवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ॥ तमुद्यत्सिमाहेदं दुण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥ ३५ ॥ यत्र क्वचन वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया ॥ लक्ष्ये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम् ॥ ३६ ॥ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठन्तेऽनुशासनम् ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्था-नानि कलये ददौ ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥ ३८ ॥

विषयांश्च तनोति प्रयच्छति तत्र न वर्तितव्यमित्यनुपङ्गः ॥ ३४ ॥ परिक्षितेति ॥ एवं परिक्षिता आदिष्टः जातवेपथुः स कलिः दुण्डपाणिं यमसिव स्ववधार्थम् उद्यतं उद्यत उच्चीकृतोऽसिः येन तम् इदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ३५ ॥ येनेति ॥ हे सार्वभौम सर्वस्या भूमेरीश्वर तवाज्ञया ब्रह्मावर्तं विहाय यत्र क्वचनपि वत्स्यामि तत्र तत्रापि आनो गृहीत इषुर्बाणैः शरासनं धनुश्च येन तथाभूतं त्वामेव लक्ष्ये बुद्ध्या पश्यामि ॥ ३६ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् हे धर्मभृतां श्रेष्ठ तत्तवानुशासनमातिष्ठन् पालयन् यत्रैव नियतो निश्चलो निर्भयः वत्स्ये तद्वार्षः । तत् स्थानं मे निर्देष्टुं नामग्रहणेन कथयितुं त्वमर्हसि ॥ ३७ ॥ अभ्यर्थित इति ॥ एवमभ्यर्थितः संसार्थितो राजा तदा तस्मै कलये यत्र चतुर्विधोऽधर्मः भवति द्यूतं पानं मदादेः स्त्रियः अविवाहितस्त्रिसङ्गः सूना हिंसा इति स्थानानि ददौ । यत्र द्यूतादिषु चतुर्विधः क्रमेणानृतस्मयाशौचक्रौर्यरूपः सत्यतप-शौचदयानाशकः अधर्मः भवति । पूर्वं मदो दयानाशकत्वेन यदपि सर्वं सर्वत्र संभवति यथा हिंसायां सर्वः समुदित एवाधर्मश्चतु-

विधोऽपि तिष्ठति नहि प्राणिहिंसकेषु तपः शौचं दया सत्यं वा सम्भवति तथापि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं ज्ञेयम् । द्वादशस्कन्धे सत्यं दया तपो दान-
मित्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तम् । “द्वैप, शोधने” इति धातोः मनःशुद्धिरुपत्वाद्भूताभयदानस्य “अथमपादैरनृतं हिंसासन्तोषविग्रहैः” इत्यत्र च असंतोषशब्देन तेद्धतुर्गो लक्ष्यते
विग्रहशब्देन च तद्धेतुः स्त्रीसङ्ग इत्यविरोधः । वस्तुतस्तु अधर्महेतूनां कामक्रोधलोभादीनां यत्र यत्र विषये यस्य यस्या यदा यदा प्राधान्यविवक्षा तत्र तत्र तदा तदा तस्य
तस्य पादत्वोक्तिर्न विरुध्यते । एवं धर्महेतुषु तपःसत्यादिविवृति ॥ ३८ ॥ पुनरिति ॥ लोकैर्दुस्त्यजं चतुर्विधस्याग्न्येकं स्थानं देहीति पुनर्वाचिमानाय कलये स प्रभुः परीक्षित्
जातरूपं सुवर्णमदात् उपलक्षणतया इव्यमेवादात् । ततः सुवर्णदानात् अनृतं मंदं कामं स्त्रीसङ्गं रजः रजोमूलां हिंसां पञ्चमं वैरं चाथादिवादात् एषां सुवर्णोपलक्षितधनमू-
लकत्वात् ॥ ३९ ॥ अमूनीति ॥ अधर्मः प्रभवत्यस्मात् इति तथाभूतः कलिः तस्य परीक्षितो निदेशकत्वाज्ञानुवर्त्ता सन् औत्तरेयेण परीक्षिता दत्तानि अमूनि पूर्वो-

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततोऽनृतं मंदं कामं रजो वैरं च पञ्चमम् ॥ ३९ ॥ अमूनि पञ्च स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः
कलिः ॥ औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकत्वात् ॥ ४० ॥ अथैतानि न सेवेत बुभुषुः पुरुषः क्वचित् ॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा
लोकपतिगुरुः ॥ ४१ ॥ वृषस्य नष्टास्त्रीन्यादांस्तपः शौचं दयामिति ॥ प्रतिसंदध आश्वस्य महीं च समवर्धयत् ॥ ४२ ॥ स एष
एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम् ॥ पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥ ४३ ॥ आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरेवेन्द्रः श्रियो
ल्लसन् ॥ गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छवाः ॥ ४४ ॥

कानि पञ्चस्थानानि समर्थे द्वितीया । अकर्मकथातुयोगेन देशादेः कर्मत्वं वा । न्यवसत् नितरामवसत् ॥ ४० ॥ अर्थेति ॥ अथ तस्याद्बुभुषुः स्वशेषमिच्छुः पुरुषः क्वचित्
कस्मिन्नपि काले देशे च वा एतानि द्यूतादीनि न सेवेत । स्त्रीसुवर्णयोगसेवनं च तत्रानासक्तिकं विशेषतो धर्म एव शीलं वृत्तं यस्य सः लोकानां पतिः गुरुश्च राजा न सेवेत ॥ ४१ ॥
वृषस्येति ॥ वृषरूपस्य धर्मस्य नष्टान् तपः शौचं दयामिति त्रीन् पादान् परीक्षित् पुनः प्रतिसंदधे योजयामास । तप आदीनि प्रवर्त्तितवानित्यर्थः । तथा महीं चाश्वस्य
सान्त्वयित्वा सम्यग् धर्ममार्गप्रवर्त्तनेन कृष्यादिना चार्धयत् ॥ ४२ ॥ स इति ॥ स उक्तविधप्रभावः एष परीक्षित एतर्हि अधुनापि अरण्यं वनं विविक्षता प्रवेष्टुमिच्छता
पितामहेन राजा युधिष्ठिरेण उपन्यस्तं प्रदत्तं पार्थिवस्य सार्वभौमस्योचितम् आसनं सिंहासनमध्यास्ते ॥ ४३ ॥ आस्त इति ॥ चक्रं भूमण्डलं वर्त्तयति पालयति चक्रवर्त्ता बृह-
च्छवाः विपुलकीर्तिः महाभागः स राजर्षिः परीक्षितकौरेवेन्द्राणां युधिष्ठिरादीनां श्रियोल्लसन् कौरेवेन्द्र इति पृथक् पदपाठे कर्तृविशेषणम् । गजाह्वये हस्तिनाग्रेऽधुनास्ते ॥ ४४ ॥

इत्यस्मिन्मिति ॥ अयमभिमान्युसुतो नृपः परीक्षित इत्यंभूतानुभावः यस्य क्षोणीं पृथ्वीं पालयतः सतः यूयमपि सत्राय दीक्षिताः प्रवृत्ताः अत्र प्रकरणे आस्ते पालयत इत्यादिषु वर्त्तमानसमीप्ये वर्त्तमानवर्तिदेशः स्मेत्यध्याहारो वा । सत्रमिदं बलदेवदृष्टान्देव ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्त्रितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमस्यासुं सप्तदशो व्यथात् ॥ १७ ॥ अष्टादशे पितुः कण्ठे मृतमर्पनिधानतः ॥ राज्ञे मुनिशिषोः शायोऽत्र श्लोकाः साद्वैष्वर्षवः ॥ त्रिण्युवाचेति पादाढ्याः षट्षेत्राश्वानुष्टुभः ॥ १८ ॥ य इति ॥ यो वै परीक्षित मातुरुदर एव द्रोणेः ब्रह्मक्षणे विप्लुष्टो निर्दोषोऽपि अद्भुतकर्मणो भगवतः कृष्णस्य अनुग्रहात् न मृतः ॥ १ ॥ ब्रह्मेति ॥ भगवत्यर्पित आश्रयेन्तःकरणं येन सः यस्तु राजा ब्रह्मकोपेन ब्राह्मणशोपेन उत्थितत्योरितात्क्षकात् प्राणानां विपुबो नाशः तस्मात् यत् उरु भयं तस्मान्न संयुमोह ॥ २ ॥ उत्सृज्येति ॥ सर्वतः सर्वत्र देहपुत्रादिषु च सङ्गम आसक्तिम् उत्सृज्य विज्ञाता अजितस्य भगवतः सोस्थितित्वत्वेन स वैयासकेः शुक्रस्य शिष्यः परीक्षित गङ्गायां स्वं कलेवरं इत्यंभूतानुभावोऽयमभिमान्युसुतो नृपः ॥ यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे कलिनग्रहो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ यो वै द्रौण्यस्त्राविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥ अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ १ ॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्राणविप्लवात् ॥ न संयुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥ २ ॥ उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ॥ वैयासकेर्जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वं कलेवरम् ॥ ३ ॥ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ॥ स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाब्जम् ॥ ४ ॥ तावत्कलिनं प्रभेत्यविद्यापीह सर्वतः ॥ यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥ यस्मिन्नहनि यद्बोव भगवानुत्तमसर्जगाम् ॥ तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारमुक्त् ॥ कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥ जहौ ॥ ३ ॥ नेति ॥ उत्तमश्लोकस्य भगवत एव वार्ता येषां तस्य उत्तमश्लोकस्यैव कथामृतं जुषतां सेवमानानां शतार्षः । तस्य पदाब्जं स्मरतां च अन्तकालेऽपि संभ्रमो मोहो न स्यात् ॥ ४ ॥ तावदिति ॥ एकराट् चक्रवर्ती महान् आभिमन्यवः अभिमन्युसुतो यावदुर्व्यामिशो बभूव तावदिह भारतवर्षे सर्वतः प्रविष्टोऽपि कलिं प्रभवेत् दम्भादिदोषं न प्रकटीकृतवान् लङो लिङार्षः ॥ ५ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे भगवान् श्रीकृष्णो गां भयिम् उत्तमसर्ज तस्याज तदा तस्मिन्नेवाहनि क्षणे च अयमस्य प्रभवो यस्मिन्नोऽसौ कलिर्हि भूमावनुवृत्तः प्रविष्टः ॥ ६ ॥ ननु कलिं सर्वथा किञ्च हतवानित्यशङ्क्याह—नेति ॥ सारङ्ग इव ऋषर इव सारमुक्त् सारथ्याही सम्राट् सार्वभौमः परीक्षित कलिं नानुद्वेष्टि स्म । सारमाह । यत् यस्मिन् कलौ कृतानि कुशलानि पुण्यकर्मणि आशु सिद्ध्यन्ति शीघ्रं फलन्ति इतराणि पापानि तु शीघ्रं न सिद्ध्यन्ति इतरयुगेषु नायं गुणः । यदा कुशलानि अकृतान्यपि आशु संकल्पमात्रेण सिद्ध्यन्तिना इतराणि पापानि आशु न सिद्ध्यन्ति किन्तु कृतान्येव सिद्ध्यन्ति नतु संकल्पमात्रेण ॥ ७ ॥

किमिति ॥ बालेष्विवेकिषु शूरेण धीरेण विवेकिषु भीरुणा कलिना किं नु अनिष्टं स्यान्न किमपि । यः कलिः प्रमत्तेष्वेव नृषु अप्रमत्तः सावधानः सन् वर्षाषु दृक् इह वर्तते ॥ ८ ॥ उपवर्णितमिति ॥ यद्ययं मामपृच्छत पृष्ठवन्तः तदेतत्पारीक्षितं परीक्षित्वान्वि पुण्यं वदतां शृण्वतां च वासुदेवकथोपेतमाख्यानं मया वो युष्माकमुपवर्णितम् ॥ ९ ॥ या इति ॥ कथनीयानि उरुणि कर्माणि यस्य तस्य भगवतो गुणा वात्सल्यादयः कर्माणि सृष्ट्यादीनि च आश्रयो यासां तथा याः कथाः सन्ति ताः बुभूषुभिः क्षेममिच्छद्भिः पुम्भिः संसेव्याः ॥ १० ॥ सूतेति ॥ हे सूत हे सौम्य त्वं शाश्वतीः समाः अनन्तात्मवत्सराश् जीव । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यस्त्वं नोऽस्माकं मर्त्यानां मरणधर्माणाम् अमृतम् मरणनिवर्तकं विशदं कृष्णस्य यशः शंससि कथयसि ॥ ११ ॥ कर्मणोति ॥ अनाश्रयो वैगुण्यबाहुल्येन अनिश्चितफलेऽस्मिन् सत्राख्ये कर्मणि संलभानामत एव धूमेन धूमा विवर्णा आत्मानो येषां तेषामस्माकं कर्मणि शेषे षष्ठी । भवान् गोविन्दस्य पादपद्मयोगोरासवं मकरन्दमासवमिव दुःखविस्मरकं मधु मधु इव

किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८ ॥ उपवर्णितमेतद्गुण्यं पारीक्षितं मया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ९ ॥ या याः कथा भगवतः कथनीयोरुर्कर्मणः ॥ गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः ॥ १० ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ॥ यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११ ॥ कर्मण्यऽस्मिन्ननाश्रयो धूमधूमात्मनां भवान् ॥ आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥ १२ ॥ तुलयास लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवेत् ॥ भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ १३ ॥ को नाम त्वय्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥ नाऽन्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥ १४ ॥

स्वादु यशः आपाययति श्रावयति ॥ १२ ॥ तुलयास इति ॥ भावत्सङ्गिनां यः सङ्गस्तस्य यो लवः स्वल्पः कालस्तेनापि स्वर्गं कर्मफलमपुनर्भवं मोक्षं ज्ञानफलं च वयं न तुलयास समं न पश्याम संभावनायां लोड् । तत्संभावनामपि न कुर्मः । मर्त्यानां मनुष्याणाम् आशिषो राज्याद्याः न तुलयामेति किमुत वक्तव्यम् । तत्र भक्तेः साधनस्यापि साधुसङ्गस्य लवेनापि कर्मज्ञानोदः संपूर्णमपि फलं न तुलयास किमुत बहुकालव्यापिना साधुसङ्गेन किमुतरां तत्फलभूतया भक्त्या किमुतयां भक्तिफलेन प्रेम्णा इति कैमुत्यातिशयो ब्योत्यः । अत्र न तथास्य भवेत् हेत्यादिना यथा योषित्सङ्गादपि तत्सङ्गिसङ्गे निन्द्यस्तथा भगवत्सङ्गादपि भगवत्सङ्गिसङ्गः पशस्य इत्याशयः ॥ १३ ॥ क इति ॥ महत्तमानां परमविवेकिनामैकान्तनान्व्यभिचारेण परमुत्कृष्टमयनमाश्रयो यस्तस्य भगवतः कथायां रसवित् रसज्ञः को नाम त्वय्येव न कोऽपीत्यर्थः भवः शिवः पद्मो ब्रह्मा च मुख्यौ येषां ते ये योगेश्वराः तेऽपि अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य हेरः कल्याणगुणानामन्तं न जग्मुः एतावन्त इति परिगणयितुं न शक्नुः ॥ १४ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् हे विद्वन् नोऽस्माकं मध्ये भगवानेव प्रधानं यस्य सः भवान् महत्तमैकान्तपरायणस्य हेः उदारं श्रेष्ठं विशुद्धम् आचरितं शुश्रूषतां औतुमिच्छामा आसि-
भता । नोऽस्माकं वितनेतु वितरतः कथयतु ॥ ३५ ॥ स इति ॥ वै प्रसिद्धः महाभागवतः अदभ्रा अनल्या बुद्धियस्य सः परीक्षित येन वैयासकिराब्धितेन शुकोपदिष्टेन
ज्ञानेन ज्ञानसाधनेनाख्याननेन अपवर्गो मोक्ष इत्याख्या यस्य तत् स्वर्गेन्द्रध्वजो गरुडध्वजो भगवांस्तस्य पादमूलं भोजे प्राप । अत्र भगवत्कर्तॄणां भगवत्पदातिरेवापवर्गशब्द-
वाच्या इत्याशयः ॥ ३६ ॥ तदिति ॥ परं पुण्यं पुण्यावहम् अत्यद्भुतयोगे ज्ञानयोगे निष्ठा परिसमाप्तिर्यस्य तत् अंसद्वृतः स्पष्टोऽर्थो यस्य तत् अननस्य भगवत आचरितेनो-
पपन्नं संयुक्तं भागवतानामभिराममानन्दकरं परीक्षितं परीक्षिते कथितम् आख्यानं श्रीभागवतत्रयोऽभ्यभ्याख्याहि एतौविशेषणैः कर्मज्ञानभक्तिप्रयोगप्रकाशकत्वं दर्शितम् ॥ ३७ ॥
अहो इति ॥ अहो अस्मद्भाग्यं वयं विलोभजताः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः वर्णसङ्करा अपि वृद्धानां शुकादीनाम् अनुवृत्त्या सेवया अद्यावन्ना जन्मभूतः सकलजन्यान्-

तन्नो भवानै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥ हरेरुदाराचरितं विरुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् ॥ १६ ॥ स वै महाभा-
गवतः परीक्षितोऽपवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥ ज्ञानेन वैयासकिशोर्बिन्दतेन भजे स्वर्गेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥ तन्नः परं पुण्यमसंवृताथमाख्यान-
मत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥ आख्याह्वानन्तारचितोपपन्नं परीक्षितं भागवताभिरामम् ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हारमहृद्भुव-
त्स्याऽपि विलोमजाताः ॥ दोष्कुल्यमार्धिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानमभियानयोगः ॥ १८ ॥ कुतः पुनर्युगतो नाम तस्य महत्तमैकात्मशरा-
यणस्य ॥ योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो महद्गुणत्वादमनन्तमाहुः ॥ १९ ॥ एतावताऽलं ननु सूचितेन गुणैरसाभ्यानितीत्यायनस्य ॥ द्विचैतश-
न्यार्थयतो विघ्नतिर्यस्याद्वित्रिणं सुषतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥

आस्म जाताः। हेति हर्षे महत्तमानां त्वाद्दशानामभिधानयोगः। लौकिकोऽपि संभाषणसम्बन्धः दौष्कृत्यं दुष्कुलत्वम् आधि तन्निमित्तां मनःपीडां च शीघ्रं विधुनोत्यप्यनयति १८॥
कुत इति ॥ योऽसौ भगवान् अनन्तशक्तिः यश्च स्वयमव्ययनन्तः महान्तो गुणा यस्य तस्य भावो महद्गुणत्वं तस्मात् आत्याभाव आधि यं गुणतोऽप्यनन्तमाहुः तस्य महत्त्वै-
कान्तपरायणस्य नाम गूणतः कर्तयितः पुंसः कुतः पुनर्दौष्कृत्यार्थी। यद्वा गूणतः पुंसः नामकर्तृदौष्कृत्यमार्थिं च धुनेतीति कुतः पुनर्वक्तव्यम् ॥ १९॥ एतावतोति ॥ गुणैर्न
विद्यते साम्यं यस्य न विद्यतेऽतिशयमनतिशयश्च यस्मात् गुणैस्तत्साम्यं तदधिक्यं चान्यस्य नास्तीति तस्य पूर्णगुणस्य भगवतः सूचितेन विद्मन्त्रप्रदर्शितेनायता महिम्नाल
पर्याप्तं कस्तद्विस्मृतो वक्तुं शक्नोति तदेवाह। विभक्तिर्लक्ष्मीः प्रार्थयतोऽपि इतरान् ब्रह्मादीन् हित्वा विहायानभीप्सोरकामयमानस्यापि यस्याङ्घ्रिगुणं जुषते सेवते ॥ २०॥

[illegible]

॥ २८ ॥ अभूतेति ॥ हे ब्रह्मन् शौनक क्षुत्तुष्टूभ्यामर्दितः पीडितः आत्मा यस्य तस्य राज्ञः ब्राह्मणं मुनिं शर्माकं प्रति सहसा झटिति पूर्वं कदापि यो न भूतः अमृतपूर्वः

एवंभूतो मन्युः क्रोधो मत्सरोः तदुत्कर्षासहनं च अभूत् ॥ २९ ॥ स इति ॥ स तु राजा ततो विनिर्गच्छन् रुषा धनुषः कोट्याग्रेण तस्य ब्रह्मक्षरंसे स्क्रन्द्ये गतासु मृतसुरां

सर्पं निधाय सो ब्रह्मन् यथाहमतिथिस्त्वया सायु सत्कृतस्तथा त्वामहमग्नयया मालया सत्करोमीति वदन्निति भावः । स्वपुरम् आगमत् ॥ ३० ॥ पुरागमनसमये राज्ञा

विमृशति-एष इति । किमेष मुनिः निभृतशेषकरणः नियमितसकलेन्द्रियः सन् मीलितेक्षणो मुदितनयो यथार्थसमाधिः अहोस्विदागतेः क्षत्रबन्धुभिरस्माकं किं प्रयोजनं

स्यादिति बुद्ध्या मृषा वृथैव समाधिष्यस्य तथाभूत एवमास्ते अत्रापं राज्ञो महात्मनोऽपि बुद्धिविषुवे तं शीघ्रं स्वपाशं नेतुं विप्रशापद्वारा विरक्तं विधाय शुकेन संसेल्य श्रीभा-

गवतरूपेण स्वयमाविर्भूय कलौ जनिष्यमाणानपि कांश्चिद्रक्तान् स्वलीलां श्रावयितुं हरेरेवायं मनोरथः ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ तस्य मुनेः बालकोऽप्यति तेजस्वी शृङ्गिनामा

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तुष्टूभ्यामर्दितः ॥ ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च ॥ २९ ॥ स तु ब्रह्मक्षरंसे गतासुसुरां रुषा ॥ विनिर्ग-

च्छन्धनुष्कोढ्या निधाय पुरमागमत् ॥ ३० ॥ एष किं निभृतशेषकरणो मीलितेक्षणः ॥ मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽति तेजस्वी विहरन्बालकोऽभैकैः ॥ राज्ञाऽयं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ अहो अधर्मः पालानां पीत्रां बलिभुजा-

मिव ॥ स्वामिन्यपं यदासानां द्वारपानां शुनामिव ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हं द्वारपालो निरूपितः ॥ स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं

भोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥ कृष्णे गते भगवति शास्त्रयुत्पथगामिनाम् ॥ तद्विभ्रसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ॥ ३५ ॥ इत्युत्तवा रोषताम्राक्षो

वयस्यानृषिबालकान् ॥ कौशिक्याऽप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥ ३६ ॥

पुत्रः अभैकैः सह विहरन् तातं पितरं राज्ञा अयं सर्पनिधानेन दुःखं प्रापितं श्रुत्वा तत्र बालानां मध्य एवेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ अहो इति ॥ पीत्रां पुष्टानां पाला-

नां राज्ञामहो अधर्मः स्वामिनि ब्राह्मणे यदासानां क्षत्रियाणामधम् अपराधाचरणं तद्वलिभुजां कानामिव द्वारपानां शुनामिव चेति ॥ ३३ ॥ दासत्वं दर्शयन् दृष्टानं विद्वानो-

ति-ब्राह्मणैरिति ॥ क्षत्रबन्धुर्हं ब्राह्मणैः श्वेव द्वारपालत्वेन निरूपितः स्वर्क्षाथमिव राज्येऽभिषिक्त इत्यर्थः । स क्षत्रबन्धुर्द्वोःस्थः द्वारि स्थातुं योग्यः सन् उच्छिष्टभोजनयो-

ग्यः तेषां ब्राह्मणानां गृहे सभाण्डं पात्रे एव स्थितं वस्तु कथं भोक्तुमर्हति । तेन राज्ञां मुनीनां सहसाश्रमप्रवेशे तत्र जलदिप्रार्थने च का योग्यतेति भावः ॥ ३४ ॥ कृष्ण इति ॥

उत्पथगामिनां शास्त्रारि दण्डयितरि श्रीकृष्णे स्वलोके प्रति गते सति तत् तदनन्तरं भिन्नमेतन् मर्यादाभेदकतृन् अबाहं शास्मि दण्डयामि मे बलं पश्यत ॥ ३५ ॥ इतीति ॥

वयस्यान् ऋषिबालकान् तत्वेवमुक्त्वा रोषेण ताम्रे रक्ते अक्षिणी यस्य स ऋषिबालकः कौशिक्याः नद्या अपः संधिरार्षः उपस्पृश्य आचम्य वाग्वज्रं शापं विससर्ज ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इत्येवं सर्पनिधानेन लङ्घिता मर्यादा येन तं मे मम तददुहं पितृदुहं कुलाङ्गारं स्वकुलनाशकं शापयोग्यं राजानं मे मया चोदितस्तक्षकः इतः सप्तमेऽहनि दृङ्क्ष्यति
 दंशेन हनिष्यति । मत्पितृगले मृतः सर्पो निक्षिप्तोऽनो जीवन्नेव सर्पो दृङ्क्ष्यतीति भावः । धक्ष्यतीति पाठे भस्मीकरिष्यति । ततोति छान्दसम् ॥ ३७ ॥ तत इति ॥
 ततः शापं दत्त्वा पितुराश्रममभ्येत्यागत्य गले कण्ठे सर्पो यस्य तत् कलेवरं यस्य तं “समासे अमूर्द्धे” इति सप्तम्या अलुक् । स्वपितरं वीक्ष्य दुःखान्तः बालो मुक्तकण्ठः उच्चैः
 स्वययुक्तो रुरोद ॥ ३८ ॥ स वा इति द्वयम् ॥ ततश्च हे ब्रह्मन् स वै आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः शमीकः स्वमुत्तरं तिष्ठानं देवतं श्रुत्वा शनकैर्नैत्रे उन्मील्य स्वप्ति
 मृतमुत्तुंगं दृष्ट्वा तं विमृज्य प्रक्षिप्य पुत्रं प्रपच्छ हे वत्स कस्मात् रोदिषि केन वा ते तव प्रतिकृतम् अपकारः कृतः इत्युक्तः स बालकः सर्वं वृत्तं न्यवेदयत् कथयामास
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निशम्येति ॥ अतदर्हं शापानर्हं नरेन्द्रं शप्तं निशम्य स ब्राह्मणः शमीक आत्मजं पुत्रं शृङ्गिन्नामानं नाभ्यनन्दत् किंतु निन्दितवान् । अहो वत हे

इति लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ॥ दृङ्क्ष्ययति स्म कुलाङ्गारं चोदितो मे तददुहम् ॥ ३७ ॥ ततोऽभ्येत्याऽऽश्रमं बालो गलेसर्पकलेवरम् ॥
 पितरं वीक्ष्य दुःखान्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ३८ ॥ स वा आङ्गिरसो ब्रह्मज्जुत्वा सुतविलापनम् ॥ उन्मील्य शनकैर्नैत्रे दृष्ट्वा स्वप्ति मृतोरगम्
 ॥ ३९ ॥ विमृज्य पुत्रं प्रपच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि ॥ केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ४० ॥ निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं स
 ब्राह्मणो नाऽऽत्मजमभ्यनन्दत् ॥ अहो वताहो महद्दंश ते कृतं स्वल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥ ४१ ॥ न वै नृभिर्नरेदं पराख्यं संमातुम-
 र्हेस्यविपक्वबुद्धे ॥ यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यऽकुतोभयाः प्रजाः ॥ ४२ ॥ अलक्ष्यमाणे नरेदेवनाग्नि रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ॥
 तदा हि चौरप्रचुरो विनङ्क्ष्यन्त्यरक्षमाणोऽविवरूथवक्षणात् ॥ ४३ ॥ तदद्य नः पाणमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोविलुम्पकात् ॥ परस्परं
 श्रान्ति शपन्ति वृक्षते पशून्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्यवो जनाः ॥ ४४ ॥

अज्ञ ते त्वया महर्दहः पापं कृतम् अल्पीयसि अतितुच्छे द्रोहेऽपकारे उरुमहान् दमो दण्डः धृतः ॥ ४१ ॥ नेति ॥ हे अविपक्वबुद्धे नृभिः साधारणनरैः परो विष्णु-
 रित्याख्या यस्य तं नरेदं राजानं संमातुं समं द्रष्टुमेव नार्हसि । यस्य दुर्विषहेण चोरादिदुष्टैः सोढुमशक्येन तेजसा गुप्ताः सुरक्षिता न कुतश्चित् भयं यासां ताः प्रजाः भद्राणि
 सुखानि विन्दन्ति लभन्ते ॥ ४२ ॥ अलक्ष्यमाण इति ॥ अङ्ग हे बालक यदा राज्ञो मरणं स्यात् तदा नरेदेवनाग्नि रथाङ्गपाणौ विष्णावलक्ष्यमाणे सत्ययं लोकोऽ-
 रक्ष्यमाणः अत एव चौरप्रचुरः अविवरूथवत् यथा अरक्षितो मेघसङ्घो वृकादित्यः आशु विनश्यति तथा क्षणात् विनङ्क्ष्यति ॥ ४३ ॥ तदिति ॥ नष्टो नाथो रक्षको
 यस्य तस्य लोकस्य वसोविमुक्तो धनस्य पुंस्त्वमार्षम् । विलुम्पकादपहर्तुश्चौराद्धेतोयत्पापं भविष्यति तत् अनन्वयमस्मत्संबन्धशून्यमपि अस्मत्कृतशपणविषितत्वाच्चोऽ-

स्मान् अद्य शीघ्रमेव उपैति उपैष्यति । यतः पुरवो बहुला दस्यवो येषु ते जनाः परस्परं घ्नन्ति शपन्ति पुरुषं वदन्ति । पशून् स्त्रियोऽर्थश्च वृजते अपहरन्ति च । “ वृजि-
वर्जने ” अदादिः अत्रापहारे वृत्तिः ॥ ४४ ॥ तदेति ॥ तदा रक्षकाभावाकाले वर्णाश्रमाचारयुतः त्रयमियः वेदप्रतिपादितो नृणामार्यधर्मः सन् मार्गश्च विलीयते विनश्यति
ततश्च धर्मविनाशात् अर्थकामयोरभिनिवेशित आत्मा मनो येषां तेषां शुनामिव कपीनामिव च वर्णानां संकरो भविष्यति ॥ ४५ ॥ राजमात्रं शापानर्हमुक्त्वा परीक्षिति
विशेषमाह—धर्मपाल इति सार्द्धम् ॥ अतः सः धर्मपालः सम्राट् बृहच्छूवाः विपुलकीर्तिः साक्षात् निष्कपटः महाभागवतो राजर्षिः राजसु कृषितुल्यः हयमेधेन यजतीति
हयमेधयाद् ग्विभ्यन्दसः । दीनः स्वागतप्रश्नादावावेन तिरस्कृतः क्षुत्तृश्मस्युतो नरपतिः अस्मच्छापं नैव अर्हति ॥ ४६ ॥ परीक्षित् कर्मकानादरणवाप्रयायिञ्चाय
भगवन्तं प्रार्थयते—अपापेष्वाति ॥ अपापेषु निरराधेषु स्वभृत्येषु अपक्वबुद्धिना बालेन यच्छापदानलक्षणं पापं कृतं तत् सर्वात्मा भगवान् क्षन्तुमर्हति पापं निवर्तयि-
तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥ ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ॥ ४६ ॥ धर्मपालो
नरपतिः स तु सम्राट् बृहच्छूवाः ॥ साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ॥ क्षुत्तृश्मस्युतो दीनो नैवाऽस्मच्छापमर्हति ॥ ४६ ॥ अपापेषु
स्वभृत्येषु बालेनाऽपक्वबुद्धिना ॥ पापं कृतं तद्भगवन्सर्वात्मा क्षन्तुमर्हति ॥ ४७ ॥ तिरस्कृता विप्रलब्धाः शूनाः क्षिता हता अपि ॥
नास्य तत्पतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४८ ॥ इति पुत्रकृतावेन सोऽनुतप्तो महाशुनिः ॥ स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाऽप्यं
तदचिन्तयत् ॥ ४९ ॥ प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ॥ न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥ ५० ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे विप्रशापोपलम्भनं नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥
तुमर्हति ॥ ४७ ॥ यदि राजा प्रतिशपेत्तदा निष्कृतिः स्यादपि साप्यत्र नास्तीत्याह—तिरस्कृता इति ॥ तिरस्कृताः परभूताः विप्रलब्धाः प्रतारिताः शूनाः क्षिताः निन्दता
हतास्ताडिता अपि तस्य भगवतो भक्ताः प्रतिकर्तुं प्रभवोऽपि समर्था अपि अस्य तिरस्कारादिकर्तुं तत् तिरस्कारादिकं न प्रतिकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥ इतीति ॥ सः शमीकः
महाशुनिः एवं पुत्रकृतेन अवेनपराधेनानुतप्तः स्वयं च राजा सर्पक्षेपेण विप्रकृतोऽपि तस्याप्यं नैवाचिन्तयत् ॥ ४९ ॥ प्रायश इति ॥ ये लोके साधवस्ते परैः शत्रु-
भिर्नादिभिः द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु योजिता अपि न व्यथन्ति तदभावात् आर्षः । न हृष्यन्ति यतस्तेषामात्मान्तःकरणं क्षमासन्तोषादिगुणानामाश्रयः । यद्वा अगुणाश्रयः
गुणकार्यरागेद्वेषादीनामनाश्रयः । यद्वा यतः आत्मा गुणानां सुखदुःखादीनामाश्रयो न भवति ॥ ५० ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्विताथप्रकाशिकायः ॥ गङ्गासहायः
प्रथमस्कन्धस्याष्टादशो व्यवधात् ॥ १८ ॥

उनविंशे तु गङ्गायां राज्ञः प्रायोपवेशनम् ॥ श्रीशुकस्यागमश्चात्र ह्योका दृष्टाः स्वार्द्धयः ॥ उवाच त्रितयं सङ्घ्रिद्विप्रश्चाशनुमुभः ॥ १९ ॥ महीपतिरिति ॥ अथ स्वगृह-
गमनसमय एव महीपतिः परीक्षिदात्मकृतं तन्मुनिस्कन्धे सर्पनिधानरूपं गह्वं निबन्धं कर्म विचिन्तयन् सुदुर्मनाः अतिस्निग्धमना अभूत् । अहो मया अनायवत् मूर्खवत्
निरागसि निररागे गूढमनोव्यक्तं तेजः सामर्थ्यं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्मणे विषये नीचं पापं कृतम् अभीवमिति पाठेभ्यमेवार्थः ॥ १ ॥ ध्रुवमिति ॥ ततः कृतात्
देवस्य भगवतो हेलनादवज्ञारूपात् मे मम नातिदीर्घात् शीघ्रमेव दुरत्ययमतिवर्चितुमशक्यं व्यसनं दुःखं ध्रुवं निश्चितमेव भविष्यति तद् व्यसनं तु मेऽवश्यं निष्कृताय
पापविनाशाय कामम् असंकोचेनाऽद्धा साक्षादेवास्तु नतु पुत्रादिद्वारेणेति । यद्वा कृतदेवहेलनात् मे व्यसनं ध्रुवमेव भविष्यति तनु नातिदीर्घात्कालात् शीघ्रमेवास्तु तत्रा-
प्यद्धा साक्षादेवास्तु यथा पुनरेवविधं पापमहं न कुर्यामेव ॥ २ ॥ अवेति ॥ प्रकोपितं कोपं प्रापितं यद् ब्रह्मकुलं तदेवानलोदैव मे राज्यं बलं च सैन्यमृद्धं प्रभूतवनं

सूत उवाच ॥ महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गह्वं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ॥ अहो मया नीचमनार्थवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि-
॥ १ ॥ ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद् दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ॥ तदस्तु कामं त्वधनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्धा ॥ २ ॥
अद्वैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ॥ दहत्यभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥ स चिन्तयन्नित्यम-
थाश्रुणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निष्कृतिस्तत्क्षकार्यः ॥ स साधु मेने न चिरेण तत्क्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥ अथो विहाये-
ममसुं च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् ॥ कृष्णाङ्घ्रिसेवामधिमन्यमान उपविशन्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ ५ ॥ यावै लसच्छीतुलसी-
विमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री ॥ पुनानि लोकानुभयत्र संशान्कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥

कोशं च दहतु । ततश्च अभद्रस्य दुष्टस्य मे पुनर्द्विजभ्यो देवभ्यो गोभ्यश्चैवविधा पापीयसी अपचिकीर्षायुक्ता धीर्न अभूत् न भवेदिति लिङ्गार्थं लुङ्गार्थः ॥ ३ ॥ स इति ॥
स राजा इत्थं चिन्तयन्नथानन्तरमेव यथा येन प्रकारेण सप्तमेऽहनि तत्क्षकार्यो निष्कृतिर्मृत्युः मुनेः सुतेनोक्तः तथा शर्माक्रेषितशिष्यादश्रुणोत् श्रुत्वाऽपि शापमोक्षाय
अनुनयमपि नाकरोत् किन्तु स राजा तत्क्षकस्य विषानलं साधु मेने । यतो विषेषु प्रसक्तस्य नचिरेण शीघ्रमेव विरक्तिकारणमिति ॥ ४ ॥ अथो इति ॥ अथो
तच्छ्रवणानन्तरमेव पुरस्ताच्छापात्पूर्वमेव राज्यावस्थायामेव हेयतया विमर्शितौ विचारेण निश्चितौ अमुम् इयं च लोकं विहाय तत्र सुखस्पृहां त्यक्त्वा कृष्णस्याङ्घ्रयोः
सेवामेव अधि लोकद्वयादधिकां मन्यमानः सन् प्रायमनशनं यथा भवति तथा तत्संकल्पेनामर्त्यनदां गङ्गायां तच्चारे उपाविशत् ॥ ५ ॥ यावै इति ॥ यावै रफुटं लसन्ती
श्रीरस्यस्तां तुलस्या विमिश्राः ये कृष्णाङ्घ्रिरेणवस्तैरस्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदम्बु तस्य नेत्री तद्वाहिनी या गङ्गा सेशाद् ईशैलैकपालादिभिः सहिता च लोकान् जनानुगमय

ऊर्ध्वार्धः अन्तर्बहिश्च पुनरिति तां मरिष्यमाणः आसन्नमरणः आर्षः शानच् । को वा न सेवेत मरणकालस्यानिश्चितत्वात्सर्वोऽपि लोकः मरिष्यमाण एव अतः सा सर्वदा रोव्या ॥ ६ ॥ इतीति ॥ स पाण्डवेयः परिक्षित् इति हेतोर्विष्णुपदां गङ्गायां प्रायोपवेशं प्रतिव्यवच्छिद्य निश्चित्य मुक्तः समस्तेषु देहादिषु सङ्गो येन सः मुनीनां व्रतं विगमो यस्य सः उपशान्तः न विद्यतेऽन्यस्मिन्भावो भावना यस्य स मुकुन्दस्याङ्घ्रिं दध्यौ ॥ ७ ॥ तत्रेति ॥ तत्र गङ्गातीरे राज्ञ उपकारार्थं नतु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् भुवनं पुननाः महानुभावाः सशिष्याः मुनयः उपजगमुरागताः प्रायेण सन्तस्तीर्थभिगमापदेशैस्तीर्थयात्रायाञ्जैः स्वयमेव तीर्थानि लोकप्रमलिनानि पुनन्ति शोधयन्ति न तेषां कश्चित्स्वार्थः ॥ ८ ॥ अत्रिरिति त्रयम् ॥ अत्रिः वसिष्ठः इत्याद्याः आपताः तत्र गाधिसुतः विश्वामित्रः रामः परशुरामः कुम्भयोनिः अगस्त्यः अरुणादयश्चरष्यः काण्ड-

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ॥ दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ७ ॥ तत्रोपजगमुषु वनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ॥ प्रायेण तीर्थभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥ ८ ॥ अत्रिवसिष्ठश्चरष्यः शरद्भन-रिष्टनेमिर्भृगुराङ्गिराश्च ॥ पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उत्थय इन्द्रप्रमदेवमाहौ ॥ ९ ॥ मेधातिथिदेवल आर्षिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥ मेनेय और्वेः कवषः कुम्भयोनिर्द्विपायनो भगवान्नारदश्च ॥ १० ॥ अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ॥ नानर्षेयप्रवृत्तसमेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ॥ विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्निसिद्धीतपाणिः ॥ १२ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ॥ राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचादूराद्विसृष्टं बत गर्भकर्म ॥ १३ ॥

र्षिस्वर्षिषेण पृथङ्निदिष्टाः नाना यान्यर्षेयाणि कर्षणां गोत्राणि तेषु ये प्रवराः श्रेष्ठाः तान् समेतान् प्रामात्र राजान्यर्च्य शिरसा भुवं स्पृशन् ववन्दे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुखेति ॥ अथ तेषु सुखं यथा तथापविष्टेषु सत्सु भूयोऽपि विज्ञापनार्थं कृतः प्रणामो येन स उपस्थितस्तेषां समीपे तिष्ठन्नग्रेऽभिगृहीतपाणिः संयोजिताञ्जलिः विविक्तचेताः शुद्धचित्तः राजा यत्स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादि तदुक्तमयुक्तं वेति विज्ञापयामास ॥ १२ ॥ स्वस्मिन्मुनीनामनुग्रहमालक्ष्यात्मानं श्लाघते-अहो इति ॥ अहो नृपाणां मध्ये वयं धन्यतमाः यतो महत्तमैर्भूमाभिरनुग्रहणीयं शीलं वृत्तं येषां तथाभूताः । “ दूरादुच्छिद्यविष्णुत्रपादांशसि समस्तुजेत्र । ” इत्युक्तेः पादशौचजलं दूरे क्षिप्यते राज्ञां कुलं तु बत यस्माद्धेतोः गर्भं निन्द्यं कर्म यस्य तादृशमस्ति अतः ब्राह्मणानां यत्पादशौचं पादक्षालनजलं ततोऽपि दूराद्विसृष्टं ततोऽपि दूरे स्थितियाग्यमित्यर्थः । गर्भकर्ममिति आत्मानमुद्दिश्योक्तम् ॥ १३ ॥

शापोप्यनुग्रह एवेत्याह—तस्येवेति ॥ अभीक्ष्णं गृहादिषु विशेषेणासक्तं चित्तं यस्य तस्यैव गृहार्कर्मण एव अधस्य पापात्मनः अपि मेऽनुग्रहार्थं निर्वंदो वैराग्येव मूलं प्राप्तिकारणं
 यस्मिन्स द्विजशापरूपः परावरेणो भगवानेव प्रादुर्भव । यत्र यस्मिन् शोभे सति प्रसक्तो गृहावासको जनः आशु भयं धत्ते निर्विणो भवति । स्वस्य वैराग्यभाष्यत्वात् तस्य
 च भयमूलत्वात् तदर्थं द्विजशापं कारितवान् इत्यर्थः । यद्वा निर्वंदस्य मूलं कारणमिति परावरेण विशेषणं पुंस्त्वमार्षम् । यत्र परावरेण आसक्तो जनः आशु शीघ्रयस्यं भयभावं
 धत्ते ॥ १४ ॥ तमिति ॥ हे विमाः भवन्तः तमुक्तविधम् ईशो धृतचित्तं मा माम् उपयातं शरणागतं प्रतियन्तु जानन्तु । तथा गङ्गा च देवी देवतारूपा मां शरणागतं जावातु ।
 विष्णोः गाथाः कथाः गायत द्विजेनोपमृष्टः प्रेरितः कुहको वेषान्तरभाक् तक्षको वा अलं यथेष्टं मां दशतु ॥ १५ ॥ पुनश्चेति ॥ भूयोऽपि कदाचित् यां यां सृष्टिं येनिसुयामि
 तत्रानन्ते भगवति रतिस्तदाश्रयेषु महत्सु प्रसङ्गः सङ्गश्च भूयात् सर्वत्र सर्वजनेषु मैत्री च भवदनुग्रहेणास्तु । ब्राह्मणानादराजानानुताप आह । द्विजेशो भवद्वयो नमोऽस्तु
 तस्यैव मेऽयस्य परावरेणो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ॥ निर्वंदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥ १४ ॥ तं दापयतं गति-
 यन्तु विमा गङ्गा च देवी धृतचित्तमीशो ॥ द्विजोपमृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥ १५ ॥ पुनश्च भूयाद्भगवत्प्रवन्ते रतिः
 प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु ॥ महत्सु यां यासुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ १६ ॥ इति स्मराजाध्यवसायशुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु
 धीरः ॥ उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥ १७ ॥ एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः ॥ प्रशस्य
 भूमौ व्यकिरन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥ महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यऽनुमोदमानाः ॥ ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा
 यदुत्तमश्लोकगुणामिरूपम् ॥ १९ ॥ न वै इदं राजर्षिवर्यं चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ॥ येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्ययवत्पार्श्वकृत्वाः २० ॥
 ॥ १६ ॥ इति स्मृति ॥ इत्येवमध्यवसायो निश्चयस्तदुक्तो धीरः स्वसुते जनमेजये न्यस्तो राज्यभारो येन स राजा समुद्रपत्न्याः गङ्गाया दक्षिणकूले तीरे प्राचीनानि पूर्वदिक-
 स्थितानि मूलानि लक्षणया अत्राणि येषां तेषु प्राग्नेषु प्रागग्रानामेवासने विधानात् कुशेषु उदङ्मुख आस्ते स्म उपविष्टवान् ॥ १७ ॥ एवं चेति ॥ एवं हि नरदेवानां राज्ञां
 देवे पूज्ये तस्मिन् परीक्षिति प्रायोपविष्टे सति दिवि वर्त्तमाना देवसङ्घास्तं भूमौ स्थितं प्रशस्य मुदा मुहुः प्रसूनैः कुसुमैर्व्यकिरन् वृष्टिमकुर्वन् देवैर्वादिता दुन्दुभयश्च नेदुः
 ॥ १८ ॥ महर्षय इति ॥ प्रजासु जनेषु योऽनुग्रहस्तस्मिन् शीलं सारो वलं च येषां ते ये च महर्षयस्तत्र समुपागतस्ते साधु साध्वित्यनुमोदमानास्तं राजानं प्रशस्य उत्तमश्लोकस्य
 हरेर्गुणैरभिरूपं योग्यं यद्वचनं तदूचुः ॥ १९ ॥ न वै इति ॥ हे राजर्षिवर्य ये भवन्तो भगवत्पार्श्वं प्राप्तुकृत्वाः सन्तो राजकिरीटजुष्टं सेवितमध्यासनं भार्वाभौमसिंहासनं सर्वो
 जहुर्ययवत्प्रायेण तेषु कृष्णं समनुव्रतेषु श्रीकृष्णसेवकेषु भवत्सु इदं भगवत्कथाप्राथम्यं चित्रमाश्रयं नैव भवति ॥ २० ॥

अथ ते परस्परं संमन्त्रयन्ते-सर्वे इति ॥ भ्रातृवतेषु प्रधानः असौ राजा यावत्कलेवरं विहाय विरजस्कं शुद्धं विशोकं परमुच्छृङ्खलं लोकं यास्यति तावदयं सर्वं अव्यहारास्ते ॥ २१ ॥ आश्रुत्येति ॥ समं पक्षपातशून्यं मधुच्युतं अमृतस्नावि गुरु गम्भीरार्थमव्यलीकं यथार्थं तत्पूर्वोक्तकृषिणानां वचः परीक्षित् आश्रुत्य विष्णोश्चितानि शुश्रूषमाणः श्रोतुकामः युक्तः सावधानः सखेतानृषीनिभिवन्वाभाषत छन्दोभङ्गः ॥ २२ ॥ समागता इति ॥ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके यथा मूर्तिधरा वेदाः सन्ति तद्वद्वेदाः आसमानाः यूयं सर्वे सर्वतः सर्वाय्यो दिग्य एवह मदनुग्रहार्थं समागता न स्वार्थं येषां भवताम् आत्मशीलं स्वतःसिद्धस्वभावकल्पं परेषु मादृशेषु दीनेष्वनुग्रहम् ऋते विनोदलोकेऽथवायुत्र च स्वर्गादिलोके कश्चनाप्यर्थः प्रयोजनं नास्ति ॥ २३ ॥ ततश्चेति ॥ हे विप्राः विश्रम्य भवद्विश्वासं कृत्वा इत्येवंकचव्यमित्यस्य भाव इति कृत्यता तस्यां विषये सर्वे वयं तावदिहास्महेद्य कलेवरं यावदसौ विहाय ॥ लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ २३ ॥ आश्रुत्य तदापि गणवचः परीक्षित्समं मधुच्युदुरु चाव्यलीकम् ॥ अभारपैतानि भिवन्द्य युक्तं शुश्रूषमाणश्चितानि विष्णोः ॥ २४ ॥ समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ॥ नेहाथ वाऽमुत्र च कश्चनाऽर्थं ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २५ ॥ ततश्च वः प्रच्छयमिमं विपृच्छे विश्रम्य विप्रा इति कृत्यतायाम् ॥ सर्वात्मना त्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामृताभिभूताः ॥ २६ ॥ तत्राभवद्भगवान्वासापुत्रो यदृच्छ्या गामदयानोऽनपेक्षः ॥ अलक्ष्यलिङ्गो निजलभतुष्टो वृतः स्त्रिवालैरवधूतवेषः ॥ २७ ॥ तं व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाह्वंसं कपोलगात्रम् ॥ चार्वायताक्षोन्नतस्तुल्यकर्णसुभ्रवानं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥ २८ ॥ निगूढजङ्घं पृथुतुङ्गवक्षसमावर्तनाभिं वलिवल्यदूरं च ॥ दिगम्बरं वक्रविकीर्णकेशं प्रलम्बबाहुं स्वभरोत्तमाभम् ॥ २९ ॥ इयामं सदाऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तच्छक्षणा अपि गूढवचसम् ॥ ३० ॥

इमं प्रच्छयं श्रेष्ठ्यं वो गुष्मान् अहं विपृच्छे विशेषतः पृच्छामि तदार्षः चानश्व वा । तत्र अभियुक्ताः सर्वज्ञा एकमतयो वा यूयं प्रियमाणैः यत् सर्वात्मना शुद्धं कृत्यं तत् आमृशत विचारयत ॥ २४ ॥ तत्रेति ॥ तत्रैवं पृच्छतो राज्ञः सन्निधाने यद्वा तत्र तेषु यायोगतपोभिर्विदमानेषु सत्सु गां भुवं यदृच्छ्या पर्यटमानः आर्षः शानन् चानश्व वा । अनपेक्षः विरक्तः निजलाभेनैव तुष्टः अलक्ष्याणि लिङ्गाणि महापुरुषचिह्नानि यस्य अवधूतानां लोके त्यक्तानामिव असंस्कृतशरीरजडानामिव वा वेपो यस्य स्त्रीभिः बालैश्च वृतः हस्वमार्षम् । भगवान् व्यासपुत्रः शुक्रः अभवदागतः ॥ २५ ॥ तमिति त्रयम् ॥ द्विगुणान्यद्वौ वर्षाणि यस्य तं षोडशवर्षवयस्कमिव स्थितं सुकुमारौ पादौ करौ ऊरू बहू असौ कपोलौ च यस्मिस्तद् गात्रं यस्य तं चारुणी आयते दीर्घे अक्षिणी यस्मिन् उन्नता नासिका यस्मिन् लम्बहस्तादिवैषम्यं विना तुल्यौ कर्णौ यस्मिन् शोभने भ्रुवौ यस्मिन् एवंभूतमानं यस्य तं कम्बुवद्वेसात्राचिवितः सुष्ठु जातः कण्ठो यस्य तं कण्ठस्याधोभागयोः स्थिते अस्थिनी जन्तुणी मांसेन निगूढे जन्तुणी यस्य तं

पृथु विस्तीर्णं तुङ्गमुन्नतं च वक्षो यस्य तम् आवर्त इव वर्तुला विविकरन्ध्रा च नाभिर्यस्य तं बलिभिस्त्रियशिघ्ररेखाभिर्वल्गु रम्भमुदरं यस्य तं दिगम्बरं नम्रं वक्रा विकी-
र्णाः केशा यस्य तं प्रलम्बवाहुं स्वमरेषु श्रेष्ठेषु देवेषु उत्तमो हरिस्तद्वदात्मा यस्य तं श्यामं सदा अपीच्यमतिकमनीयं यद्वयो यौवनं तेन या अङ्गलक्ष्मीर्दिहकान्तिस्तया
रुचिरेण स्मितेन च क्षणीणां मनोज्ञं स्पृहणीयं गूढं मर्षासंवृतमणिचित्रोहितं वर्चस्तेजो यस्य तथाभूतमपि तं दृष्ट्वा तल्लक्षणज्ञास्ते मुनयः स्वामनेभ्यः प्रत्युत्थिताः ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ स इति ॥ अथ स विष्णुरातः परिक्षित् आगताय अतिथये तस्मै शुकाय शिरसा सपर्याभाजहार प्रणामेनैव तत्पूजां कृतवान् आत्मानं समर्पितवान्वा-
ततो हि अबुधाः स्त्रियः अर्भकाश्च ये तेन सहागतास्ते निवृत्ताः। सच शुकः राज्ञा पूजितो महति आसने राज्ञा समर्पित उपविवेश सोपविवेशाति “ सोचि लोपं चेत् ” इति
सुलोपः । यद्वा पूजित इत्यत्र पूजा यथोचितसत्कारः तत्समास्थितव्यासादिकृताशीरादितरकृतप्रणामादिश्च संजाता यस्य सः एतेन तत्र समायां व्यासनारदीनामपि

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्या शिरसाऽऽजहार ॥ ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः ॥ २९ ॥ स संवृत-
स्तत्र महान्महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिर्देवर्षिसंघैः ॥ व्यरोचताऽलं भगवान्यथेन्द्रग्रहक्षतारानिकरैः परीतः ॥ ३० ॥ प्रज्ञान्तमासीनमकुण्ठमेधसं मुनिं नृपो
भागवतोऽभ्युपेत्य ॥ प्रणम्य मूर्ध्नोऽवहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सूनृतयाऽन्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्सत्सेव्याः क्षत्रवन्धवः ॥ कृपयाऽ-
तिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ॥ ३२ ॥ येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः ॥ किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥ ३३ ॥

सत्वाचेभ्यः प्रणामादिकमपि शुकश्चकार महासनोपवेशनं तु तेषामज्ञायैवेति ज्ञेयम् । अत्रावतारभूतेभ्योऽपि नारदप्रशुरामव्यासादिभ्यः शुकोत्कर्षो भक्त्युत्कर्षणैवेति ॥ २९ ॥
स इति ॥ तत्रासन उपविष्टो महीयसामपि महान् ब्रह्मर्षिराजर्षिर्देवर्षीणां सङ्घैः संवृतः स भगवान् शुकः ग्रहा भौमावाः क्रक्षाणि आश्विन्यादीनि तदुभयतरास्ताराः तेषां
निकरैः परीतः परिवृतो यथेन्द्रुः रोचते तथा अलमतिशयेन व्यरोचत ॥ ३० ॥ प्रशान्तमिति ॥ प्रशान्तं कोपादिदोषरहितम् अकुण्ठा अप्रतिहता मेवा यस्य अस्मिर्जार्भः।
तमासीनं सुखमुपविष्टं मुनिं भागवतो नृपः परीक्षिदभ्युपेत्य मूर्ध्ना प्रणम्य कृताञ्जलिरवहितः सावधानश्च सन् प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा सूनृतया मधुरया गिरा अन्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥
अहो इति ॥ हे ब्रह्मन् वयं क्षत्रवन्धवोऽपि अहो अद्य सतां सेव्या आदरणीयाः जाताः यतो भवद्भिरतिशिरूपेण कृपयैव तीर्थकाः कृताः पवित्रीकृताः कञ्चित् स्थान-
तीर्थकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्चन्त इति तीर्थकानां पुंस्त्वम् ॥ ३२ ॥ येषामिति ॥ येषां संस्मरणात् यत्कर्तृकाबत्कर्मकाद्वा पुंसां सकुटुम्बा गृहाः सद्य एव शुद्ध्यन्ति
तेषां दर्शनस्पर्शनादिभिः वयं विशुद्धा जाता इति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शा. प्र. स्कं.

॥ ६३ ॥

सान्निध्यादिति ॥ अतः हे महायोगिन् यथा विष्णोः सान्निध्यात्सुरेतरा दैत्यराक्षसादयो नश्यन्ति तथा ते तव सान्निध्यादेव हेतोः पुंसां महान्त्यपि पातकानि सद्य एव नश्यन्ति ॥ ३४ ॥ अपीति ॥ अपि संभावनायाम् । पाण्डुसुतानां प्रियः अतः पैतृष्वसेयाणां पाण्डवानां श्रैत्यर्थं तेषां शुधिष्ठिरादीनां गोत्रस्यापि मे मध्यमात् स्वीकृतं बान्धवं वन्द्यकृत्यं येन स भगवान् कृष्णः मे ममोपरि प्रीतः प्रसन्नो जातः ॥ ३५ ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्ता गतिरस्य तस्य संसिद्धस्य आत्मकायस्य वनीयसः वनीयता याचयिता वनीयतरो वनीयान् इत्यमुन् "तुरिष्टमेयसु" इति तृष्यस्य लोपः तत इदं निवृत्तौ णिच्छोपे मुक्त्यर्थे वनीयानिति सिद्ध्यति । तस्य अत्युदारतया मां याचस्वेति प्रवर्तकस्येत्यर्थः । ते तव दर्शनं नृणां कथं स्यात् त्रियमाणानाम् आसन्नमृत्यूनां नोऽस्माकं तु नितरां कथं स्यात् ॥ ३६ ॥ अत इति ॥ अतः योगिनां परमं गुरुं त्वां संसिद्धिं मोक्षोपायं पृच्छामि । इह संसिद्धौ त्रियमाणस्य पुरुषस्य सर्वथा यत्कार्यं कर्तुं योग्यं साधनं तव पृच्छामि ॥ ३७ ॥ यदिति ॥ हे प्रभो नृभिः यच्छ्रोतव्यमथो यच्च जाप्यं

सान्निध्यात्ते महायोगिन्यातकानि महान्त्यपि ॥ सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोः सुरेतराः ॥ ३४ ॥ अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुत-
प्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ॥ ३५ ॥ अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् ॥ नितरां त्रियमाणानां संसिद्धस्य
वनीयसः ॥ ३६ ॥ अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ॥ पुरुषस्येह यत्कार्यं त्रियमाणस्य सर्वथा ॥ ३७ ॥ यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं
यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥ स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥ ३८ ॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन्तेषु गृहमेधिनाम् ॥ न लक्ष्यते ह्यवस्थानम-
पि गोदेहनं क्वचित् ॥ ३९ ॥ सूत उवाच ॥ एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा शृङ्गया गिरा ॥ प्रत्यभापत धर्मज्ञो भगवान्बादरायणिः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कन्धे शुक्रागमनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
जपितव्यं जप्यथब्धत्स्वार्थेण यच्च नृभिरवश्यं कर्तव्यं स्मर्तव्यं भजनीयमाराध्यं च । यद्वा यच्च विपर्ययकार्यमश्रोतव्यमजप्यमकर्तव्यमस्मर्तव्यमभजनीयं च तत्सर्वं ब्रूहि ॥ ३८ ॥ तव दर्शनं दुर्लभमतः शीघ्रं कथयेत्याह—नूनमिति ॥ हे ब्रह्मन् नूनं गृहमेधिनां गृहेषु भगवतस्तवावस्थानं गोदेहनं यावता कालेन गौर्दहते तावत्कालमात्रमपि ॥ ३८ ॥ तव दर्शनं दुर्लभमतः शीघ्रं कथयेत्याह—नूनमिति ॥ एवं शृङ्गया गिरा राज्ञा आभाषितोऽभिमुखीकृतः पृष्टश्च सः धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः शुक्रः प्रत्यभाषितं क्वचिदपि न लक्ष्यते न दृश्यते ॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ एवं शृङ्गया गिरा राज्ञा आभाषितोऽभिमुखीकृतः पृष्टश्च सः धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः शुक्रः प्रत्यभाषितं उत्तरं दत्तवान् ॥ ४० ॥ यत्कानिचिदस्ति विगुणं विरसं विरूपं तदस्तु भोः कृतार्थियः स्वदत्तां भवद्वयः ॥ लोकोत्तराखिलगुणं भयुरालयं यत्स्मिन्नितान्तरुचिरे रुचिरस्ति नस्तु ॥ १ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थयान्तिवार्थप्रकाशिकायाम् । गङ्गासहायो निरमात्यमस्योनर्विशके ॥ १९ ॥

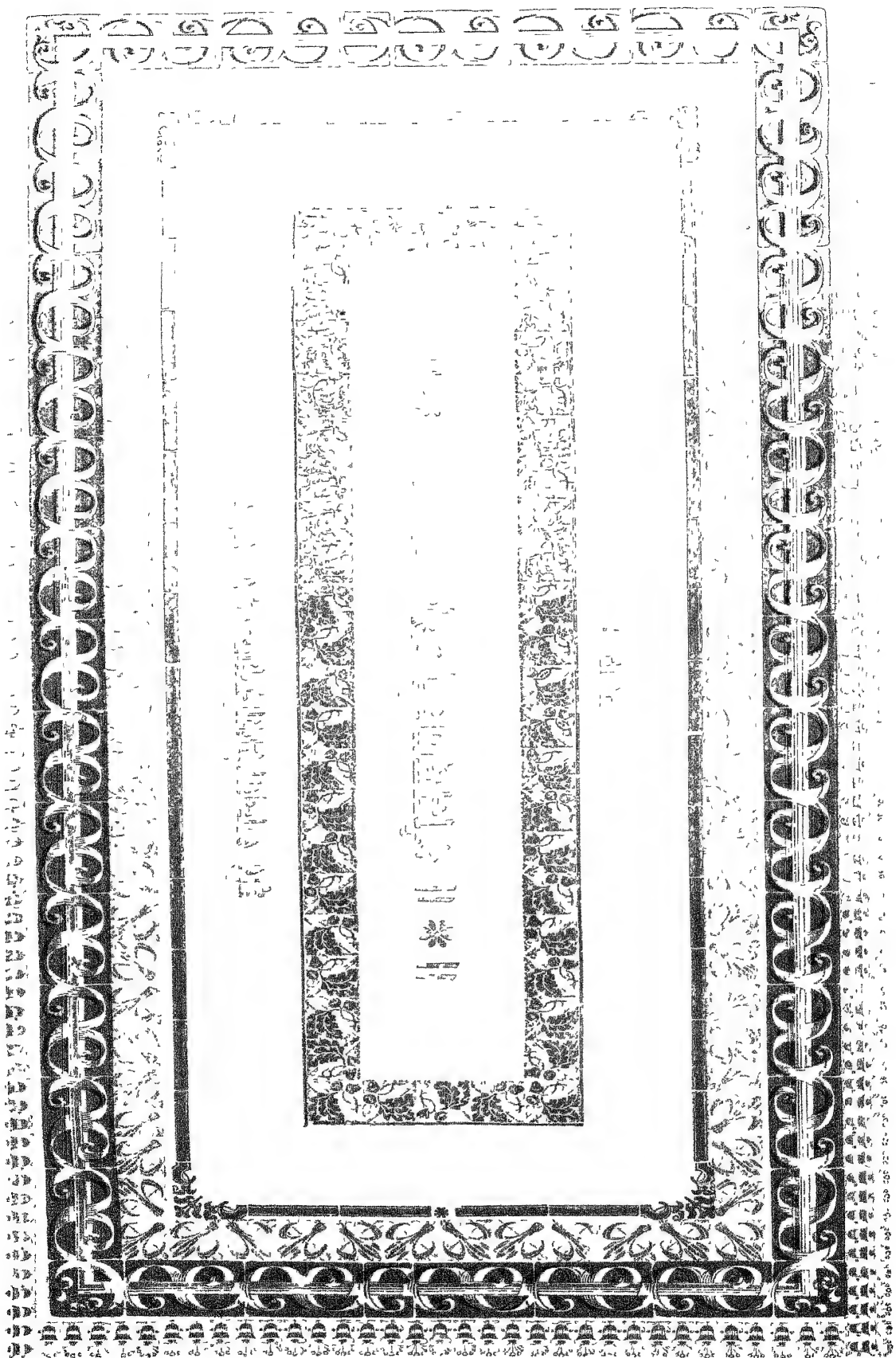
अयं श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धः बृन्दीनिवासिपण्डितगङ्गासहायकृतान्वितार्थप्रकाशिकालव्यवस्थयासहितः कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वकीये
“ लक्ष्मीवैकटेश्वर ” मुद्रणगारे मुद्रयित्वा प्रकाशितः । मा. शु. ११ शकाब्दे. १८२१ ॥

2

3

28

29

अथ अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहिते

प्रारभ्यते ।

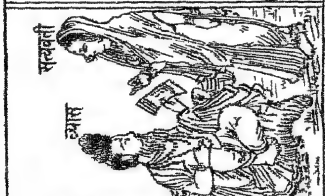
द्वितीयस्कंधः

व्याह

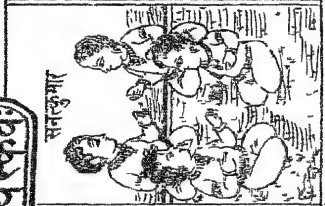
विष्णु

व्यास

सतवती

सनकुमार

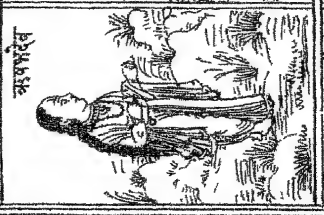
नाथन

नय

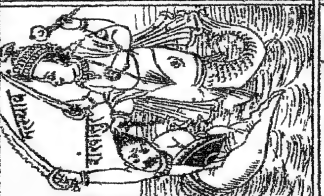
ध्रुव

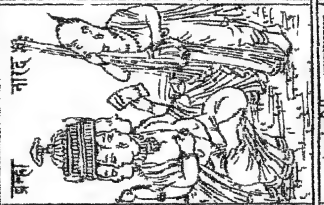
अश्वमेध

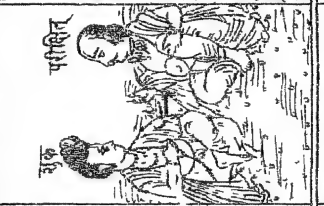
हृषीकेश

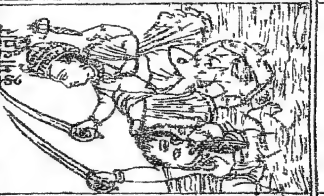
शालग्राम

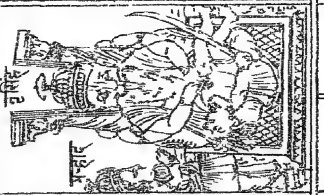
ब्रह्मा

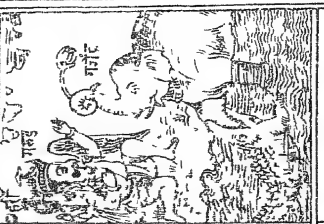
परीक्षित

शुक्र

महाभारत

गङ्गा

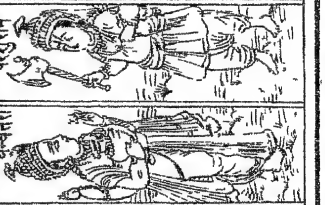
चामुण्डा

हंसावतार

व्यास

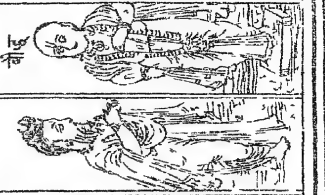
धृतराष्ट्र

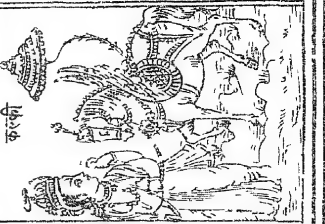
कृष्ण

कुम्भ

मोह

कल्पी

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥ आनन्दयामिनि चिदेकरसेद्वितीये तस्मिन्नेऽस्तु मम चित्रमगोचरेऽपि ॥ यस्तद्वजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारदीनामधीनमिव गोचरतामुपैत ॥ १ ॥
यावन्निरञ्जनस्य गुरुषु ज्वरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ॥ तावद्वलत्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरअनपुअमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेष्णा मुकुन्दपदकज-
युग्मं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ॥ गङ्गासहायजरठो हरितोषहृताः पञ्चवेदा अनुष्ठुभः ॥ १ ॥ आदौ राज्ञः प्रश्नमभिनिन्दति-वरीयानिति ॥ हे नृप “यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यम्”
मन्त्रो धारणा तत्र श्लोकाः साक्षां नैवाश्रयः ॥ त्रिण्युवाचेति पादोनाः पञ्चवेदा अनुष्ठुभः ॥ १ ॥ आदौ राज्ञः प्रश्नमभिनिन्दति-वरीयानिति ॥ हे नृप “यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यम्”
इत्यादिर्यस्ते त्वया प्रश्नः कृतः एष वरीयान् श्रेष्ठः । यतो लोकानां हितं भवति यश्च आत्मविदां मुक्तनामेषां सभ्यानां संमतः यश्च पुंसां श्रोतव्यादिषु परः श्रेष्ठः प्रश्नोऽपि
श्रेष्ठः किं पुनस्तस्योत्तरम् ॥ १ ॥ हरिरेव श्रोतव्य इत्याद्युत्तरं वदिष्यन् ब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यस्योत्तरमाह-श्रोतव्यादीनीति ॥ हे राजेन्द्र आत्मतत्त्वमपश्यतां गृहेषु
स्थितानामसौ एव गृहमेधिनां गृहागतपञ्चमूनपरणां “मेधु हिंसायाम्” नृणां गार्हस्थ्यनिर्वाहार्थं श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्ति ॥ २ ॥ निद्रयेति ॥ हे राजन् नक्तं रात्रौ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकाहितं नृप ॥ आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः
॥ १ ॥ श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ॥ अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥ निद्रया द्वियते नक्तं व्यवायेन
च वा वयः ॥ दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥ देहापत्यकलत्रादिष्व्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ॥ तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि
न पश्यति ॥ ४ ॥ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरीश्वरः ॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ ५ ॥ एतावान् साङ्ख्ययो-

गाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ॥ जन्मलाभः परः पुंसां जन्मने नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

यद्यय आधुस्ताच्चिद्रया व्यवायेन स्त्रिया सह रत्या मैथुनेन वा हियते दिवा अहनि यद्वयस्तदर्थहः ॥ अर्थमुवायेन सिद्धे चार्थे कुटुम्बस्य भरणेन पोषणेन वा हियते । चकारा
नानाव्यापारसमुच्चयार्थी ॥ ३ ॥ देहेति ॥ अस्तसु असमर्थेषु दुष्टेष्वपि च देहापत्यादिषु आत्मनः ‘तेन्येषु परिकरेषु कालेन सह योद्धुमिव सेनानुत्तरेषु प्रपन्नः आसक्तस्तेषां
निधनं पश्यन्नपि न पश्यति । पित्रादिदृष्टान्तेन विनाशं जानन्नपि नानुसंधत्ते ॥ ४ ॥ तस्मादिति ॥ हे भारत तस्मात् अभयं मोक्षमिच्छता पुरुषेण सर्वात्मा भगवान् ईश्वरः हरिः
श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्तव्यश्च । उपलक्षणमेतदर्चनादीनाम् ॥ ५ ॥ एतावानिति ॥ साङ्ख्य तत्त्वविवेकः योगोऽष्टाङ्गः ताभ्यां तथा स्वधर्म या परिनिष्ठा स्थितिः तया चेति
त्रिभिरेपि साधनेभ्यो नारायणस्मृतिर्भवति एतावानेव पुंसां जन्मनः लाभः फलम् । अन्ते तु नारायणस्मृतिः परो जन्मलाभ इति साङ्ख्यादित्रयस्य स्वातन्त्र्येण लाभं वार-
यति । यद्वाः साङ्ख्ययोगधर्मैरेतावानेव परो जन्मलाभः या अन्ते प्रत्यासत्तिन्यायेन साङ्ख्ययोगधर्माणामन्ते नारायणस्य स्मृतिः ॥ ६ ॥

प्रायेणेति ॥ हे राजन् नैर्गुण्ये त्रिगुणतीति ब्रह्मणि स्थिता अत एव विधिषेधतः विधिनिषेधात्मकदेवादिनिवृत्तास्तदुक्तगुण्यपासं बन्धरहिता अपि भुवः प्रायेण हरगुणानां लीलानामनुकथने रमन्ते स्म ॥ ७ ॥ इदमिति ॥ अहं ब्रह्मसम्पितं वेदतुल्यम् इदं वक्ष्यमाणं भगवत्योक्तं भगवन्तमधिकृत्य भवतं वा अतः भागवतं नाम पुराणं द्वापरादौ द्वापर आदिर्यस्य कालस्य तस्मिन् काले द्वापरान्त इत्यर्थः । शन्ननुसमकाले व्याप्तावतारप्रसिद्धेः । द्वैपायनोद्भव्यात्मात्त्वपितुः सकाशादधीतवान् ॥ ८ ॥ परिनिष्ठित इति द्वयम् ॥ हे राजर्षे नैर्गुण्ये निर्गुणब्रह्ममार्गे परिनिष्ठितः स्थिरान्तःकरणोऽप्यहम् उत्तमशोकस्य हरेः लीलया गृहीतचेताः आकृष्टचित्तो यदिदमाख्यानं श्रीभागवताख्यमयी- तवानस्मि । यस्य च कथायां श्रद्धयतां जनानाम् आशु शीघ्रं मुकुन्दे सती श्रद्धा मतिः स्यात् तदुक्ते तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि । यतः भवान् महापौरुषिकः पुरुषेण हरिणा चरति पौरुषिकः चरतीति ठक् महाआत्मौ पौरुषिकश्चेति ॥ ९ ॥ १० ॥ एतदिति ॥ हे वृत्तनिर्विद्यमानानां विरज्यमानानाम् अकुतोभयं मोक्षमिच्छतां योगिनां हेतोः प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः ॥ नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुक्रमेण हरेः ॥ ७ ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ अधी- तवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनद्वहम् ॥ ८ ॥ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमशोकलीलया ॥ गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥ तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ॥ यस्य श्रद्धतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥ एतन्निर्विद्यमानानामिच्छताम- कुतोभयम् ॥ योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ११ ॥ किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ॥ वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥ खट्वाङ्गो नाम राजर्षिज्ञान्वेयत्तामिहायुषः ॥ मुहूर्तोत्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥ तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितवधिः ॥ उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्सांपरायिकम् ॥ १४ ॥

एतद्धरेर्नामानुकीर्तनमेव वृद्धैर्निर्णीतम् । यद्वा । निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन इच्छतां कामिनां च कामसाधनत्वेन योगिनां ज्ञानिनां फलत्वेन चाकुतोभयमिदं हरेर्ना- मानुकीर्तनमेव निर्णीतम् ॥ ११ ॥ अल्पिष्ठेनयुषा किं कर्तुं शक्यमिति तु मा शोचीरित्याह-किमिति ॥ प्रमत्तस्य गृहाबासकस्य परोक्षैश्ज्ञाततया गतैर्बहुभिरपि हायनैः संवत्सरैरिह मनुष्यजन्मनि किं किं प्रयोजनं सिद्ध्यति न किञ्चिदपीत्यर्थः । विदितं वृथैव यातीति ज्ञातं तु मुहूर्तमपि वरं श्रेष्ठं यतो येन मुहूर्तेन श्रेयसे मोक्षाय घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥ खट्वाङ्ग इति ॥ खट्वाङ्गो नाम राजा देवपक्षे स्थित्वा दैयानजयत् । ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते मम शेषमायुः कियदिति ऊचे । ततो देवैर्मुहूर्तमात्रमित्युक्ते स खट्वाङ्गो नाम राजर्षिः इह आयुषः इयतां मुहूर्तमात्रं प्रमाणं ज्ञात्वा भूमिमागत्य सर्वं कुटुम्बादिकमुत्सृज्य अभयं भयनिवर्तकं हरिं मुहूर्तात् मुहूर्तमात्रकालेन गतवान् ॥ १३ ॥ तवेति ॥ हे कौरव्य अपिस्त्वर्थः । तव त्वेतर्हिदानमपि जीवितस्यावधिः सप्ताहपर्यन्तमस्ति इति हेतोर्गत्सांस्परायिकं परलोकसाधनं तव सर्वं तावत् तावता काले-

नोपकल्पय सम्पादय ॥ १४ ॥ तदेवाह-अन्तकाल इति ॥ अन्तकाल आगत आसन्ने सति तु पुरुषो गतसाध्वसो मरणभयरहितः सन् असङ्गः अनासक्तिस्तद्रूपेण शश्वेण देहे स्पृहां सुखेच्छां तं देहमनुसृत्य ये वर्तमानाः कलत्रापत्यादयस्तेषु च स्पृहां भोगेच्छां छिन्द्यादित्यर्थः ॥ इति वैराग्यमुपदिष्टम् ॥ १५ ॥ गृहादिति द्वयम् ॥ धीरो जितेन्द्रियः इति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् । गृहात्यव्राजितो निर्गतः पुण्यतीर्थानां जलेषु आप्लुतः स्नातः इति नियमोपलक्षणम् । शुचौ पवित्रे विविक्त एकान्ते देशे विधिवच्चैलाजिनकुशोत्तरमिति रीत्या कल्पित आसने आसीनः सन् इति योगस्याष्टस्वङ्गेषु यमनियमासनमूचनम् । त्रिवृत्वयाणामकारोकारमकाराणां वृद्धतं यस्मिन् तदकारादित्रयव्यथितं शुद्धं परं मन्त्रान्तरस्यः श्रेष्ठ ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसाऽयसेत् जपेत् । जितधासः सन् ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन् स्मरन्नेव मनो यच्छेद्वशीकुर्यात् इति प्राणायामः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नियच्छेदिति ॥ बुद्धिः सारथिः सहायो यस्य सः मुमुक्षुर्मनसा विषयेभ्यः शब्दादिभ्योऽक्षान् श्रोत्रादीनिन्द्रियाणि पुंस्त्वमार्षम् । नियच्छेत्यरावर्तेत इति प्रत्याहारः । कर्मभिर्वा-

अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ॥ छिन्द्यादुसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥ गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थ-जलाद्भुतः ॥ शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ॥ १६ ॥ अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् ॥ मनो यच्छेजितश्वसो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ १७ ॥ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ मनः कर्मभिराक्षितं शुभार्थे धारयेद्विया ॥ १८ ॥ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ॥ मनो निर्विषयं युद्धस्त्वा ततः किंचन न स्मरेत् ॥ १९ ॥ पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ रजस्तमोभ्यामाक्षितं विमूढं मन आत्मनः ॥ यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २० ॥ यतः संधार्यमाणायं योगिनो भक्तिलक्षणः ॥ आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षितः ॥ २१ ॥

सनाभिराक्षितमाकष्टं यद्वा कर्मभिः प्रत्याहाररूपैराक्षितमा सर्वतो विषयेभ्यो दूरीकृतं विशुद्धं मनः शुभार्थे शुभाश्रये भगवद्रूपे धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या धारयेत् स्थिरं कुर्यात् इति धारणा ॥ १८ ॥ तत्रेति ॥ तत्र भगवत्स्वरूपेऽव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादिवियुक्तेन चेतसैकमेकं पादावयवं ध्यायेत् इति ध्यानम् । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्स्थित्थिरिकरणं धारणा । अवयवविभावनया तदाढ्यं ध्यानमिति भेदः । मनो निर्विषयं युद्धस्त्वा परमानन्दमात्राकारं कृत्वा ङकारवान् पाठ आर्षः । तत्तदन्तरं किंचनाऽप्यन्यत्र स्मरेत् इति समाधिः ॥ १९ ॥ पदमिति अर्द्धम् ॥ यत्र स्थितं मनः प्रसीदति उपशम्यति तत् परमं श्रेष्ठं भगवतो विष्णोः पदं स्वरूपमेव च नान्यत् । गुणवशात्पुनरपि क्षोभे धारणामेव स्थिराकुभ्यादित्याह रज इति ॥ यदात्मनः स्वस्य मनो रजसाऽऽक्षितं तमसा विमूढं वा स्यान्नदा धीरः सन् धारणया तद् यच्छेद्वशीकुर्यात् । या धारणा तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतं मलं विक्षेपमोहरूपं दोषं हन्ति निवर्तयति ॥ २० ॥ यत इति ॥ यतो यस्यां धारणायां संधार्यमाणायं सम्यक्क्रियमाणायं भद्रं मङ्गलरूपमाश्रयं विषयं भगवत्स्वरूपमाक्षतो

ध्यातुर्योगिनः शता आर्षः भक्तिरक्षणो भगवति परमभूषणो योगस्तत्वास्तुपायरूपश्च आशु सम्पद्यते सैव धारणानुष्ठेया इति शेषः ॥ २१ ॥ यथेति ॥ हे ब्रह्मन् धारणा यथा सन्धार्यते यत्र च स्वरूपे धारणा संमताऽभिप्रेता यादृशी वा धारणाऽऽशु शीघ्रं पुरुषस्य योगिनो मनोमलं विक्षेपादिकं हरोदिति धारणाप्रकारादि वक्तव्यम् ॥ २२ ॥ जितसन् इति ॥ जितसन्तः अन्त्यासबलेन आसनकृतयासरहितः जितश्वासः प्रणायामेन वशीकृतश्वासः जितसङ्गोऽत्यदावासाकिरहितः जितेन्द्रियश्च सन् धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या स्थूले भगवतो रूपे मनः सस्यधारयेत् ॥ २३ ॥ स्थूलरूपमाह-विशेष इति ॥ विशेषः अयमपरोक्षो ब्रह्माण्डात्मकः समष्टिविराड् देहो विशेषशब्दाच्यस्तस्य भगवतो देहः स्थवीर्यसौ स्थूलतराणामपि मध्ये स्थविष्ठः स्थूलतमः यत्र भगवद्देह इदं भूतं भव्यं भवच्च सत् समष्टिव्यष्ट्यात्मकं कार्यमात्रं विष्यं दृश्यते । अत्र विराड्देहतज्जितदन्तयामिणास-भेदभारोप्योपासनं कर्तव्यमित्याशयेनोक्तम् ॥ २४ ॥ अस्य चोपलक्षणत्वेन विषयत्वम् । वस्तुतस्तु विराड् जीवनि यन्ता भगवानेव धारणाविषय इत्याह-आण्डेति ॥ आण्डको-

॥ राजोवाच ॥ यथा संधार्यते ब्रह्मन्धारणा यत्र संमता ॥ यादृशी वा हरेदशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जितसन्तो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ॥ स्थूले भगवतो रूपे मनः संधारयेद्विधा ॥ २३ ॥ विशेषस्तस्य देहाऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीर्यसाम् ॥ यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥ आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन् सत्तावरणसंयुते ॥ वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान्धारणाश्रयः ॥ २५ ॥ पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पाणिप्रपदं रसातलम् ॥ महातलं विश्वमृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥ द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरुद्धयं वितलं चातलं च ॥ महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गुणन्ति ॥ २७ ॥ उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महवदनं वै जनोऽस्य ॥ तपो राराटं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्षणः ॥ २८ ॥

शान्तवर्तिकदाह एव पृथिव्यावरणं ततोऽन्तेजोवाग्याकाशाहंकारमहत्त्वानि दशगुणोत्तराधिकानि सप्तावरणानि तैः संयुतेऽस्मिन्नाण्डकोशाख्ये शरीरे योऽसौ शरीरी वैराजः स्वः हिरण्यगर्भदिहः तज्जीवान्तर्यामी भगवान्पुरुषो धारणाया आश्रयः ॥ २५ ॥ विराड्देहतज्जितदन्तयामिणमभेदभारोप्योपासनं कार्यमित्याह-पातालमिति ॥ पातालम् एतस्य वैराजपुरुषस्य पादमूलं पादस्याधोभागं पठन्ति वेङ्गाः पातालं पादतलत्वेनोपास्यमिति । एवं पातालदीनतूख भगवतः पादमूलत्वादिना उग्रस्थत्वं विधीयते । रसातलं तु पाणिः पादपश्चाद्भागः प्रपदं पादाग्रभागस्तदुभयं पठन्ति । अथ तथा महातलम् अस्य विश्वमृजः पुरुषस्य भगवतो गुल्फौ पठन्ति । तलातलं द्वे अपि जङ्घे पठन्ति ॥ २६ ॥ द्वे इति ॥ हे महीपते सुतलं विश्वमूर्तेर्भगवतो द्वे जानुनी गुणन्ति । वितलं चातलं च तस्योर्ध्वं गुणन्ति । वितलम् ऊरोरधोभागोऽतलमुत्तरभाग इति ज्ञेयम् । महीतलं भूलोकं तस्य जघनं कट्याः पुरोभागं गुणन्ति । नभस्तलं भुवर्लोकं नाभिरिव सरस्तद् गुणन्ति ॥ २७ ॥ उरःस्थलमिति ॥ ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्लोकम् अस्य वैराजस्योः स्थूलपुरः-

प्रदेशं गृणन्ति । महलकं श्रवेति गृणन्ति । जनो जनलकोऽस्य वदनमिति गृणन्ति । तपोलोकम् अस्यादिपुंसो रराटी ललाटं विदुर्जनन्ति । सत्यं सत्यलोकं तु अस्य सहस्रशीर्ष्णं सहस्रशिरसः शीर्षाणि शिरांसि विदुः ॥ २८ ॥ इन्द्रादय उन्नास्तेजोमयशरीराः “ किरणोन्नमयूखां० ” इत्यमरः । देवाः अमुष्य वैराजस्य बाहव इत्याहुः । दिशोऽस्मदादिश्रोत्राधिष्ठान्यो देवताः अस्य कर्णौ श्रोत्रेन्द्रियस्याधिष्ठानम् आहुः । अस्मदादिश्रोत्रविषयः शब्दस्तु तस्य श्रोत्रेन्द्रियम् । एवमग्रे नासिकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र व्यष्टिसमष्टिविराजोर्यदपि तुल्यमेवाध्यात्मादिविभागस्तथापि समष्टिविराट् हिरण्यगर्भापासकैर्याणिभिः परमेश्वरत्वेनोपास्यः परमेश्वरस्य चोन्द्रियेभ्य एव व्याष्टि-विराजो विषयाः भवन्ति । तदिन्द्रियाधिष्ठानेभ्यस्त्विन्द्रियाणि इन्द्रियाधिष्ठान्यो देवताश्च स्युरिति कार्यकारणयोरभेदोपचारादिकेन दिक्शब्दादिभिः समष्टिविराजः कर्णश्रोत्रा-दिकल्पना ज्ञेयेति । नास्त्यदस्मौ अश्विनौ परमस्य वैराजस्य नासे नासिकापुटे । गन्धोऽस्य घ्राणोन्द्रियम् । इक्षुः प्रदीप्तोऽग्निमुखम् ॥ २९ ॥ द्यौरिति । द्यौर्बुलोकस्तत्रत्यः सूर्यो वा अक्षिणी नेत्रगालके । पतङ्गः सूर्यस्तैजसं रूपं वा विष्णोर्व्यापकस्य वैराजस्य चक्षुरिन्द्रियमभूत् । दिवः सूर्यस्य चाक्षिणीति च वक्ष्यमाणात् उभे अहनी अहोरत्रं इन्द्रादयो बाहव आहुरुक्ताः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ॥ नास्त्यदस्मौ परमस्य नासे घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९ ॥ द्यौराक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ॥ तद् भूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥ छन्दांस्यनन्तस्य शिरा गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ॥ हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गौ यदुपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥ ब्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः ॥ कस्तस्य मेढं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥ नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ॥ अनन्तवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्मगुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥

तस्य विष्णोः पक्ष्माणि । परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य धिष्यं स्थानं तस्य भूविजृम्भो भूविलसः आपस्तदभिमानां वरुणः अस्य तालु । रसः अस्य जिह्वा इन्द्रियम् ॥ ३० ॥ छन्दांसि इति ॥ छन्दांसि गायत्र्यादीनि अनन्तस्य वैराजस्य शिरः गृणन्ति अत्र । शिरःशब्देन तदुपरिभागो ब्रह्मरन्ध्रं पूर्वं सत्यं तु शीर्षाणित्युक्तत्वात् । यथो गृणन्तीति पाठान्तरम् । यमः दंष्ट्रा पुत्रादिस्नेहस्य कलालेशा द्विजानि दन्ताः षण्ढत्वमर्षम् । जनानामुन्मादकरी माया तस्य हासः । यत् योऽयं दुरन्तोऽधारः सर्गः स तस्यापाङ्गमोक्षः कदाशः तैवैव सृष्टिप्रवृत्तेः ॥ ३१ ॥ ब्रीडिति ॥ ब्रीडा लज्जा अस्य उत्तरोष्ठ उपरितनौष्ठः लोभ एवाधरोऽधरोष्ठः धर्मः स्तनोऽपथोऽधर्ममार्गः अस्य पृष्ठभागः कः प्रजापतिः तस्य मेढं भित्तौ भित्तिवत्तुल्यौ तस्य वृषणौ समुद्राः कुक्षिरुदरं गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥ नद्य इति ॥ हे नृपेन्द्र नद्यो गङ्गादयोऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहा विश्वतनोर्वैराजस्य तनूरुहाणि रोमाणि मातरिश्वा वायुः अनन्तवीर्यस्य भगवतः श्वसितं प्राणः पृथक्पदपाठे मातरिश्वनो विशेषणम् । वयः कालः गतिर्गमनं गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवाहः

देवतयिङ्मनुष्यादिमुष्टिपरमरा तस्य कर्म क्रीडा ॥ ३३ ॥ ईशस्येति ॥ हे कुरुवर्य अम्बुवाहान् मेवान् ईशस्य तस्य वैराजस्य भगवतः केशान्विद्धुः । सायंपातरुहे सन्ध्ये तु भूक्षो महतोऽस्य भगवतो वासो वक्ष्मम् । अव्यक्तं प्रधानं तु तस्य हृदयमाहुः । स प्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वोषध्यादिविकारहेतुस्तथैवमस्तदीयं मनः ॥ ३४ ॥ विज्ञानेति ॥ महिं महत्तत्वं तस्य सर्वात्मनः विज्ञानशक्तिं चिन्तामननन्ति कथयन्ति । गिरित्रं श्रीरुद्रमन्तः करणमहङ्कारमनन्ति । अथा अश्वतर्यः रासभाद्रवयामुत्पन्नाः उष्ट्राः गजाश्चेत्यावास्तस्य नखानि । सर्वे मृगा हरिणादयः पशवश्च गवादयस्तस्य श्रोणिदेश उपास्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ वयांसीति ॥ वयांसि विचित्ररूपाः पक्षिणः विचित्रं तनस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम् । मनुः स्वायम्भुवादिः मनीषा बुद्धिः मनुजो मनुष्यवर्गो निवासः स्थानं “ पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा ” इति श्रुतेः । गन्धर्वा विद्याधराः चारणाः अप्सरसश्चेत्येषां समाहारद्वन्द्वः । स्वरः भगवत्कर्तृकः षड्जादिरागविशेषः असुराणीकवर्यः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादस्तस्य स्मृतिः स्मृतीरिति पाठे स्मृतय इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । स्वरस्मृतीरसुराणीकवीर्य इति पाठे तु गन्धर्वादयस्तस्य स्वरजातय इत्यर्थः । असुराणीकं वीर्यं प्रभावो यस्य स इति समास एवोद्देश्यविधेर् ईशस्य केशान्विद्धुरम्बुवाहान्वास्तस्तु संच्ये कुरुवर्य भूम्नः ॥ अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः ॥ ३४ ॥ विज्ञानशक्तिं महिमा मनन्ति सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ॥ अथाश्वतर्यमृगा नखानि सर्वे मृगा पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥ वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ॥ गन्धर्वविद्याधराचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुराणीकवीर्यः ॥ ३६ ॥ ब्रह्माऽऽननं क्षत्रभुजो महात्मा विद्धुररुद्धिश्रितकृष्णवर्णः ॥ नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ॥ ३७ ॥ इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ॥ संधार्यतेऽस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किंचित् ॥ ३८ ॥

यथावः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणस्तस्याननं भगवतो मुखद्वयं ब्राह्मणोऽग्निश्च तत्राग्निः पूर्वमेव मुखमग्निरिद्ध इत्युक्तः । क्षत्रं क्षत्रियो रक्षकत्वाद् भुजो यस्य सः विद्धुः वैश्यः व्यवहारनिर्वाहकत्वादूहू यस्य सः अङ्घ्रिश्रितः कृष्णवर्णः सेवार्थमकः शूद्रो यस्य स एवंविधो महात्मा सर्वात्मा वैराजः नानाभिधा नानानामका ये अभीज्या यष्टव्या वसुरुद्रादयो देवास्तेषां गणैरुपपन्नो युक्तो यो द्रव्यात्मको हविः साध्यो वितानयोगो यज्ञादिप्रयोगः स तस्य कर्म आश्रयकतयाभिप्रेतम् ॥ ३७ ॥ इयानेति ॥ इयानेतावन्नामावीश्वरविग्रहस्य यः संनिवेशोऽवयवस्थानरूपः स मया ते तुभ्यं कथितः अस्मिन्स्थविष्ठे वपुषि योगिभिः स्वबुद्ध्या मनः सन्धार्यते यतो यस्मादश्वरविग्रहद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदपि नास्तीति अयमर्थः । मनो हि स्वचाञ्चल्यथावात्र यत्र भ्रमति तत्र तत्र भगवतोऽनुक्रममङ्गमिति स्वबुद्ध्या विचारयेत्तं च मनसः स्वाभाविकाः सर्वे एव विषया भगवदङ्गाभ्येवेति सर्वमपि चिन्तनं भगवच्चिन्तनमेवेति पर्यवस्येचदा स्पष्टविज्ञादयो नैवोत्पद्येरन् । तद्विषयाणां मनुष्यार्द्रादीनामपि भगवदङ्गाभ्युत्पत्तेन ध्येयत्वादिति ॥ ३८ ॥

एवं मनसश्चाध्वन्यनिवृत्तये सर्वत्र भावदङ्गताभावनया स्पष्टविज्ञादिदोषनिवृत्तये च विराड्देहजीवेश्वराणामभेदेन स्थूलधारणोक्ता । चित्ते स्थिरे तु देहजीवौ भगवति विलाप्य भगवानेव ध्येय इत्याह—स इति ॥ सर्वेषां धीवृत्तिभिर्नुमन्तं सर्वं येन स तथाभूत इत्यर्थः । यथा स्वप्ने कल्पितानां जनानामिन्द्रियैः ईक्षिता एक एवात्मा जीवस्तथा भगवानपीत्यर्थः । अतः सत्यम् आनन्दनिधिं च तं भजेत । अन्यत्र देहापत्यादौ धारणाफलभूतसिद्धिषु च न सजेत् । यतो यस्मादासङ्गदात्मनः स्वस्य संसारमध्ये पात एव भवति ॥ ३९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायः प्रथमे द्वितीयस्य व्याधादिमाम् ॥ १ ॥ द्वितीये स्थूले जितस्य मनसः सर्वसाक्षिणि ॥ सर्वेशे धारणा विष्णौ तत्र श्लोका नगाग्रैः ॥ उवाचेत्येकमद्भुतः शशिर्वाणा अनुशुभः ॥ २ ॥ एवमिति ॥ एवं या धारणोक्ता तथा तुष्टादरेः सकाशात् पुरा प्रलयसमये नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुद्धच लब्ध्वा व्यवसायात्मिका एवमेवेदं स्मृत्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् अत एव तथा धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यात् अमोघा दृष्टिर्यस्य स आत्मयो-

स सर्वधी वृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ॥ तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेत आत्मपातः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पा० सं० द्वितीयस्कन्धे महापुरुषसंस्थानवर्णनं विराड्गुरुपकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिरनर्घां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ॥ तथा ससर्जैर्दममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥ शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपथैः ॥ परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥ अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ॥ सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत भूयः परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

निः ब्रह्मा अप्ययात्पलाय प्रागिदं विश्वं यथा आसीन्नथा ससर्ज ॥ १ ॥ सर्वत्र विरक्तस्य शुद्धधारणायामधिकारोऽतो वैराग्यार्थं सर्वं निन्दति—शाब्दस्येति ॥ शाब्दं शब्दसमं ब्रह्म वेदस्तस्यैष पन्थाः कर्मफलबोधनप्रकारः यत् अपार्थैः अपगतार्थैरेव “अक्षय्यं ह वै चतुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” इत्यादिनामभिरक्षय्यत्वबोधकशब्दैः सायकस्य धीर्बुद्धिर्ध्यायति तत्तत्सत्त्वच्छां करोति इति तत्र स्वर्गादौ मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान्तरादिव परिभ्रमन् अर्थान् न विन्दते तत्तत्त्वोक्तं प्राप्नोऽपि क्षयिष्णुत्वात् निरतिशयसुखं न लभते ॥ २ ॥ सर्वकर्मफलत्यागे देहपातमाशङ्क्याह—अत इति ॥ अतः स्वर्गादावपि यथेष्टसुखाभावात् व्यवसायबुद्धिः नन्दं सुखमिति निश्चयात्मकबुद्धिः कविर्दीप्तान् नामसु नाममात्रेषु भोग्यवस्तुषु यावता वस्तुना अर्थो देहनिर्वाहो यस्य तथाभूतः स्यात् तथा अभ्रमन्तः तावन्मात्रेऽपि अनासक्तः स्यात् तत्रापि अन्यथैव यत्नं विनैव अर्थे देहनिर्वाहादौ प्रयोजने सिद्धे सति तत्र यत्ने परिश्रममेव फलं समीक्षमाणः तत्र भूयस्ततोविकलाप्तार्थं न यतेत ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिमाह-सत्यामिति ॥ क्षितौ सत्यां कशिपोः शय्यायाः प्रयासैः किं प्रयोजनम् । बाहौ स्वतः सिद्धे सति उपवर्हणैः उच्छिषकैः किम् । अञ्जलौ सति पुरुषा

बहुधा अन्नपात्र्या बहुप्रकारान्नभोजनयन्त्रेण किम् । धाप्रत्यय आर्षः । दिशः पूर्वाद्या वल्कलं वृक्षत्वक् तदादौ सति दुकूलैः पट्टवस्त्रैः किं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ चौराणीति ॥

चौराणि जीर्णवस्त्रखण्डानि पथि मार्गे पतितानि किन्न सन्ति । परान् विभ्रति फलादिभिः पुष्पान्ति ते परमृतोऽङ्घ्रियाः वृक्षाः किं भिक्षां स्वफलपत्रादिरूपाद्यैव दिशन्ति । जलाथं सरितो नद्यः अपि अशुष्यन् किं तथा निवासार्थं गुहाः पर्वतविलानि किम् । रुद्धाः । सर्वेषामप्यलान्ते भगवानेव योगक्षेमं विधास्यतीति विश्वसनीयमित्याह । अजितो भगवान् उपसन्नाद् शरणागतान् किं नावति न रक्षति अतः कवयो विवेकिनः धनदुर्मदान्यान् कस्माद्धेतोर्भजन्ति अपि तु न भजन्त्येव ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ एवं देहादिनिवहि सति य आत्मा प्रियः अर्थः सत्यः अनन्तः भगवान् स्वचित्तेनःकरणे स्वत एव सिद्धः अन्तर्यामितया स्थितः अस्ति । यत्र च भगवति संसारहेतोरविद्याया उपरमो निवृत्तिर्भवति

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपवर्हणैः किम् ॥ सत्यञ्जलौ किं पुरुषाऽन्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

चौराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रियाः परमृतः सरितोप्यशुष्यन् ॥ रुद्धा गुहाः किमजितोऽयति नोपसन्नान्कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्यान् ॥ ५ ॥ एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ॥ तं निवृतो नित्यतार्थो भजेत संसारहेतुपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥ कर्त्ता त्वनादृत्य परानु चिन्तामृते पद्मनसर्तौ नाम युञ्ज्यात् ॥ पश्यञ्जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान्परितापञ्जुषाणम् ॥ ७ ॥ केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ॥ चतुर्भुजं कञ्ज्रथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्ब-

किञ्जल्कापिशङ्गवाससम् ॥ लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥

तं भगवन्तं निवृतः भजनानन्दनिमग्नः नित्यो निश्चितोऽर्थो भगवद्भूयो येन तादृशः सन् नित्यं भजेत ॥ ६ ॥ क इति ॥ यमराजद्वारं यातनानदी वैतरणी तस्यां तनुल्यायां संसृतौ पतितं तत्र च स्वकर्मजान् परितापान् जुषाणं भुञ्जानं मुग्धाव आर्षः । जनं पश्यन्नपि को नाम जनः तां पूर्वोक्तां परस्य भगवतः अनु चिन्ता मनादृत्य पशून् ऋते विना असर्तौ विषयचिन्तां युञ्ज्यात् कुर्यात् । यस्तां चिन्तां कुर्यात् स तु पशुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ केचिदिति ॥ केचित्तु स्वदेहस्यान्तर्मध्ये यो हृदयावकाशस्तत्र वसन्तं प्रादेशस्तर्जन्य-दुष्टयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयप्रमाणं तत्रोपचर्यते चतुर्भुजं कञ्ज्रथाङ्गादिकं धरति तं पुरुषं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥ प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नमनुग्रहोन्मुखं वक्त्रं मुखं यस्य तं नलिनं इव तापहरे आयते दीर्घे ईक्षणे नेत्रे यस्य तं कदम्बकुसुमस्य यः किञ्जल्कः केभारस्ते इव पिशङ्गे पीते वाससी यस्य तं लसन्ति महारत्नानि येषु तानि हिरण्मयान्पाङ्गवानि यस्य तं स्फुरन्ति यानि महारत्नानि तन्मयानि किरीटकुण्डलानि यस्य तं स्मरन्त्यनुषङ्गोऽग्रेऽपि ॥ ९ ॥

उन्निदति ॥ उन्निद्रं विकसितं यत् हृत्पङ्कजं तस्य कर्णिकेव आलयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितौ पादपङ्खवौ यस्य तं श्रीलक्ष्मीरेव लक्ष्मणं चिन्हं वामस्तनोर्ध्वं लक्ष्मीरे-
खायुक्तं यस्य तं कौस्तुभं रत्नं कन्यरायां कन्यरासन्नवक्षसि यस्य तम् । यद्वा । कौस्तुभारवं तदग्रथनहिण्मयसूत्रं कन्यरायां यस्य अम्बानाः लक्ष्म्यः शोभा यस्यास्तया एक-
वचनास्तस्यैव लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठादत्र बहुत्वान्न कप् । वनमालया आचितं व्यासम् ॥ १० ॥ विभूषितमिति ॥ मेखलया कटिसूत्रेण महाधनैरमूल्यरत्नादियुक्तै-
रङ्गुलीयकैर्नूपुरकङ्कणादिभिश्च विभूषितं स्निग्धानि अमलानि आकुञ्चितानि नीलानि च यानि कुन्तलानि तैर्विरेचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ ११ ॥
अदीनिति ॥ अदीनम् अत्युदारं यल्लालहसितं तेन युक्तं यदीक्षणं तेनोल्लसन्तो भ्रूमङ्गाः भ्रूविक्षेपास्तैः संसृचितो भूर्यनुग्रहो येन तं चिन्तामयं चिन्तयैवाविर्भवन्तमेनमी-
श्वरं यावद्वारणया मनोऽवतिष्ठते निश्चलं भवति तावदीक्षेत ॥ १२ ॥ एकैकश इति ॥ गदाभूतः हेरः पादादि पादप्रभृति यावद्वसितं मन्दस्मितावधि एकैकशः प्रत्येकमङ्गानि
धियानुभावयेत् चिन्तयेत् । यथा यथा ध्यानेन धीः शुध्यति तस्मिन्निश्चला भवति तथा तथा जितं जितमनायासेन स्फुरितं स्थानं पादगुल्फादवयवमगोहं त्यक्त्वा परं परं
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपङ्खवम् ॥ श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरममलानलक्ष्म्या वनमालयाऽऽचितम् ॥ १० ॥

विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ॥ स्निग्धामलकुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरेचमानानहसपेशलम् ॥ ११ ॥ अदीनलीलाह-
सितेक्षणोल्लसद्भ्रूमङ्गसंसृचितभूर्यनुग्रहम् ॥ ईक्षेत चिन्तामयमेनमीश्वरं यावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥ एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावये-
त्पादादि यावद्वसितं गदाभूतः ॥ जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥ यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन्निश्चेश्वरे
द्रष्टरि भक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयः पुरुरस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत् ॥ १४ ॥

जङ्घजान्वादावयवं धारयेत् ध्यायेत् ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तैर्वैराजधारणया एतद्वारणाङ्गत्वमाह-यावदिति ॥ परे ब्रह्मादयः अवरे यस्मात्तस्मिन् विश्वस्येश्वरे द्रष्टरि अस्मिन्श्वे-
तन्यधनविग्रहे अशुद्धबुद्धित्वावाद् भक्तियोगः परममलक्षणो न जायेत तावच्चित्तशुद्धयर्थमग्निहोत्रादावशयकीः क्रियाः कुर्वन्तद्वसाने तत्समाप्तौ सावकाशसमये एतेन कर्माणि
भक्तियोगपर्यन्तमेवेत्युक्तम् । प्रयतः प्रयत्नवान् सन् पुरुषस्य भावतः स्थवीयः स्थूलतरं पूर्वोक्तं रूपं स्मरेत् ध्यायेत् तडाक्षः । अत्र भागवताः । धारणायां चतुर्विधा योगिनः
समाप्नुवन्ति । तत्र ये भगवद्गुणमालम्बमानाः प्राणमनोधारणावन्तस्ते तु विगिता एव । एके पूर्वोक्तवैराजधारणया शुद्धचिन्ता मृणालगौरायेत्यादितृतीयस्कन्धोक्ततदन्तर्यामि-
धारणावन्तः अन्ये वैराजधारणानन्तरं द्यष्टिविराडन्तर्यामिचतुर्भुजरूपधारणावन्तः । परे तु स्वत एव शुद्धचिन्ताः प्रथमत एव व्यष्टयन्तर्यामिचतुर्भुजधारणावन्तस्त एवात्र
केचित्स्वहेत्यवोक्ताः ॥ १४ ॥

एवमासन्नमृत्योः कृत्यमुक्तम् इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह—स्थिरमिति ॥ अङ्ग हे राजन् यतियोगीश्यामी यदा इमं लोकं देहं जिहासुः स्यात् त्यक्तुमिच्छेत्तदा देशो पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनो न सज्जेयद् देशकालौ न सिद्धिहेतुं किन्तु भगवानेवेति दृढनिश्चयो भवेत् । ततः जितासुः वशीकृतप्रणयः स्थिरं सुखकरं चासनमाश्रितो मनसा प्राणानिन्द्रियाणि यच्छेत् अन्यपराणि कुर्यात् । प्राणमित्यपि पाठः ॥ १५ ॥ मन इति ॥ धीरो मुमुक्षुः अमलया स्वबुद्ध्या मनो नियम्य बुद्ध्या-पारमात्ररतं कृत्वा एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिदृष्टारं निनयेत् नियच्छेत् तं क्षेत्रज्ञमात्मनि शुद्धे तं च शुद्धमात्मानमात्मैवाहमित्यात्मनिशुद्धब्रह्मणि अवरुद्धय एकीकृत्य तेन लब्ध्वा उपशान्तिः आत्मानन्दो येन तथाभूतः सन् कृत्यादप्रयत्नाद्विरमेत ततः परं प्राप्याभावात् तदार्षः ॥ १६ ॥ न यजेति ॥ यत्रात्मस्वरूपे अनिमिषां देवानां मिषतेः क्रिपू । परो नियन्ता कालो न प्रभुः किमपि कर्तुं न समर्थः । तत्र ये देवा जगताम् ईश्वरे ईशा असूयन् आमभावात् आर्षः । अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । ते कालेन नियम्या देवाः स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहसुरिममङ्गलोकम् ॥ काले च देशे च मनो न सज्जेयन्प्राणं नियच्छेन्मनसो जितासुः ॥ १५ ॥ मनः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ॥ आत्मानआत्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥ न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईश्वरे ॥ न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महाप्रधानम् ॥ १७ ॥ परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्निति नेतीत्यतदुत्तिसमृद्धवः ॥ विमृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्याऽहंपदं पदे ॥ १८ ॥ इत्थं मुनिस्तूपरमेव्यवस्थितो विज्ञानहृदवीर्यमुरन्विताश्रयः ॥ स्वपार्थिनाऽपीड्य गुदं ततोऽनिलं स्थानेषु षट्सूत्रमयेजितक्लमः ॥ १९ ॥ नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरायेय तस्मादुदानगतयोरसि तं नयेन्मुनिः ॥ ततोऽनुसंधाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनैर्कनयेत् ॥ २० ॥

कुतो नु प्रभवः स्युः यत्र सत्त्वं न प्रभुः रजस्तमश्च न प्रभू न वै विकारोऽङ्कारः न च महान् महत्त्वं न च प्रधानं प्रकृतिः प्रभुः ॥ १७ ॥ परमिति ॥ यत् यस्मात् न तत् अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवं सर्वमुत्तिसमृद्धवः उत्सृष्टुं त्यक्तुमिच्छवः परमविवेकिनः दौरात्म्यं देहादिव्यात्मावं विमृज्य अहस्य पूज्यस्य भावतः पदं चरणारविन्दं पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा हृदयेन उपगुह्य आश्लिष्य अनन्यसौहृदाः न ततोऽप्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूतास्तत्पूर्वोक्तं वैष्णवं विष्णुसंबन्धि परं सर्वत उत्कृष्टं पदम् आमनन्ति निरूपयन्ति ॥ १८ ॥ इत्थमिति ॥ इत्थं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितः विज्ञानं शास्त्रं तेन जाता या दृक् ज्ञानं विज्ञानमनुभव एव दृगिति वा तस्य वीर्येण सुरन्विता विनाशिताः आश्रयाः विषयवासना यस्य स मुनिर्योगी तु कृत्यादुपरमेत् । तुशब्देन यदि भगवन्प्राणान्तरादिशेष उक्तः । देहत्यागकाले तु जितः क्लमो येन तादृक् सन् स्वपार्थिना गुदं मूलाधारमपीड्य निरुद्धय ततोऽनिलं प्राणं षट्सु नाभ्यादिषु वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु उन्नमयेदूर्ध्वं नयेत् ॥ १९ ॥ नाभ्यामिति ॥ मुनिर्योगी नाभ्यां मणिपूरकचक्रे स्थितं

तं प्राणं हृदि अनाहतचक्रेऽधिरोप्य तस्माच्चक्रादुदानस्य वायोगत्या तत्सञ्चारप्रकारेण उरगमि कण्ठादधोदेशस्थिते विशुद्धिचक्रे नयेत् । ततोऽनन्तरं मनस्वी जितचित्तः ततः स्थानादधुश गमनसंभवाद्धिया स्वबुद्ध्यानुसन्धाय विचार्य शनैकैः स्वतलुमूलं पूर्वचक्रस्यैवाग्रप्रदेशं प्राणं नयेत् प्रापयेत् ॥ २० ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादपि स्वतलुमूलद्वहुश गमनसंभवात् निरुद्धानि श्रोत्रे नेत्रे नासे आस्यमिति समाऽसूनामयनानि प्राणमार्गा येन तथाभूतः सन् समायतन इत्यपि पाठः । भ्रुवोरन्तरं भ्रूमध्यस्थमाज्ञाचक्रं प्रति प्राणमुन्नयेत् । अनपेक्षः परमेष्ठ्यादिपदानिरेपेक्षश्चेत् अकुण्ठा अखण्डा दृष्टिः यस्य तादृशः सन् मुहुर्तद्धै तथैव स्थित्वा परं परमात्म्यां गतः अनुसन्धन्मूढं न मूढानं निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विमृजेत् मूर्धन्नित्यार्षम् ॥ २१ ॥ सर्वोमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह—यदिति ॥ हे नृप यदि पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं प्रयास्यन्भवति अष्टौ आधिपत्यानि अणिमादौश्रयाणि यस्मिंस्तद्वैहायसानां विमानेन आकाशो विचरतां सिद्धानां यद्विहारं क्रीडास्थानं वा यदि प्रयास्यन्भवति किं बहुना गुणसंनिवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे यत्र कुत्र वा यदि प्रयास्यन्भवति तर्हि देहत्यागावसरे मन इन्द्रियाणि च न विमृजेत्किंतु मनसेन्द्रियैश्च चकारालाणैश्च सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥ योगेश्वराणामिति ॥ पवन-

तस्माद् भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत् निरुद्धसप्ताऽयतनोऽनपेक्षः ॥ स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्धन्विमृजेत्परं गतः ॥ २१ ॥ यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ॥ अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥ योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ॥ न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥ वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा ॥ विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥ तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः ॥ नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते ॥ २५ ॥

स्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषां तेषां विद्या उपासना तपः भगवद्धर्मः योगः अष्टाङ्गः समाधिः ज्ञानं तानि ये भजन्ति तेषां योगेश्वराणां त्रिलोक्याः अन्तः पातालादि मध्ये ततो बहिर्महर्लोकदिषु च गतिं गमनसामर्थ्यमाहुः तां गतिं कर्मिणः कर्मभिर्नाप्नुवन्ति ॥ २३ ॥ तां गतिमाह—वैश्वानरमिति ॥ हे नृप प्रथमं ब्रह्मपथेन ब्रह्मप्राप्तियोगेण शोचिषा तेजोमय्या सुषुम्णया नाड्या शरीराद्वहिरपि स्थितया विहायसा आकाशमार्गेण गतः सन् वैश्वानरम् अन्यभिमानिर्नो देवतां याति । अथ तदनन्तरं विधूतकल्कः निरस्तमलः कागयसज्जमान इत्यर्थः । उदस्तादुपरिद्वद्वर्तमानं हरेः संबन्धि तारारूपं नारायणाधिष्ठितं शैशुमारं पञ्चमस्कन्धे बह्यमाणं शिशुमारश्रयं ज्योतिश्चक्रं प्रयाति । चक्रस्थानान्यादित्यादिश्रुवान्तानि पदानि प्रयाति इत्यर्थः । उदस्तादित्यार्षम् ॥ २४ ॥ तदिति ॥ तज्ज्योतिश्चक्रं विश्वनाभिं सूर्याद्याश्रयं विश्वात्मकपुरुषस्य नाभिस्थानीयं वा अजहद्विज्ञानाभाभिशाब्दस्य चक्रविशेषणत्वेऽपि न ह्येवम् । अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतः स्वर्गिणां गत्यभावादेक एव विरजेत निर्मलेन अणीयसा अतिसूक्ष्मेण आत्मना

लिङ्गेदेहेन ब्रह्मविदां स्थानं स्वर्गादित्यैर्निररुतं महर्लोकमुपैति । यत् यस्मिन् महाकल्पपर्यन्तमायुषं ते विशेषेण बुधाः भूयादयः रमन्ते स्वयमुदेन वर्तन्ते ॥ २५ ॥ अथो
इति ॥ अथो अनन्तरं यदि कल्पपर्यन्तं कौतुकवशात्तत्रैव स्थातुमिच्छति तदा स योगी कल्पान्ते अनन्तस्य शेषस्य मुखानलेन विष्वक्त्रैलोक्यं दंदब्रह्मणं गर्हितं दंदब्रह्मणं निरिद्वय
तत्राप्युपपन्नोऽयत् द्वैराध्यं द्विरादर्शत्वाय सिद्धेश्वैरुष्टानि सेवितानि धिषण्यानि विमानानि यस्मिस्तत् उइति श्रेष्ठं सूचितम् । प्रारमेष्ठं ब्रह्मपदं प्रति निर्याति ॥ २६ ॥
न यत्रेति ॥ अविविदाम् इदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरन्तं दुःखं यस्मिन्स्थाभूतो यः प्रभवो जन्म तस्यान्वदृशनात् तेषां कृपया यच्चित्तोदो मदः गीढा भवति
तमृते तं विना यत्र सत्यलोके कुतश्चिदपि हेतोः शोको नास्ति न च जरा न मृत्युः न च आर्तिः न च उद्वेगो भयं केवलमन्यलोके स्थितान् प्राणिनो दुःखितान् दृष्ट्वा
कृपयैव सेवो भवति नान्यत्र दुःखम् ॥ २७ ॥ ब्रह्मलोकगतानां तु त्रिविधा गतिः ये पुण्योत्कर्षेण गतास्ते कल्पान्तरे पुण्यतारतम्येनाऽऽधिकारिकाः भवन्ति ये तु हिरण्य-
गर्भाद्युपासनावलेन तत्र गतास्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । भगवदुपासकास्तु यदि ब्रह्मलोकं गतास्तत्रैव स्थातुमिच्छन्ति तदा महाकल्पान्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । यदि तदन्तरेव
मोक्षमिच्छन्ति तदा स्वच्छया पृथिव्यादिकावरणभेदनक्रमेण ब्रह्माण्डं भित्त्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति तत्र तेषां पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारमाह । तत्रेयं प्रक्रिया । ईश्वराधिष्ठितायाः

अथो अनन्तस्य मुखानलेन दन्दब्रह्मणं स निरिद्वय विश्वम् ॥ निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्यं यद् द्वैराध्यं तदु पारमेष्ठयम् ॥ २६ ॥
न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ॥ यच्चित्ततोदः कृपयाऽनिर्दुविदां दुरन्तदुःखप्रभावाद्दर्शनात् ॥ २७ ॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनाऽपोनलमूर्तिरत्वरन् ॥ ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्त्वं तदंशोनाहङ्कारः तदंशेन शब्दतन्मात्रद्वारा तप्तः एवं तदंशैव सप्तर्षिरुपसगन्धन्तमात्रद्वारा क्रमेण वायुतेजोजलभूमयः तैश्चतुर्दशभुवनान्तकं विराट्शरीरं
तस्य पञ्चाशत्कोटिकोटियोजनस्य पृथिव्येयाण्डकदहविशेषाब्जवाच्या । तत्र कोटियोजनविशालं प्रथमावरणं पञ्चाशत्कोटियोजनविशालमित्येकं । तत्तथावादीनां ये परिणता
अंशास्तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि । अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव आवरणभेदश्च पूर्वं पूर्वं कार्यावरणतादात्म्यप्राप्त्यनन्तरमुत्तरोत्तरं कारणे कार्याविलक्षणपूर्वकं
कारणतादात्म्यपान्तिस्तथा च लिङ्गशरीरेण पृथिव्यात्मतां प्राप्य तथा सह जलं गच्छेत्तत्र भूमिं विलाप्य जलत्वतां प्राप्य तेन सह तेजः गच्छेत् । तत्र जलं प्रविलाप्येत्या-
दि । अथ श्लोकव्याख्या-तत इति ॥ ततः सत्यलोकभोगानन्तरं निर्भयः कथं यास्यामीति शङ्काशून्यः सन् योगी अत्वरन् तत्तदात्मत्वेन बृहदाहादिशङ्काभावात्थेष्ट
भोगान् भुञ्जानः शतार्षः । विशेषं प्रतिपद्य लिङ्गेदेहेन पृथिव्यात्मतां प्राप्य ततः तेनात्मना पृथ्वीरूपेण प्रागुत्तरीत्या अपः जलानि प्राप्य अवात्मतां प्रतिपद्य एवमग्नेऽग्नि
प्रष्टव्यम् । ततोऽनलमूर्तिः तेजआवरणं प्राप्य ज्योतिर्मयः सन् काले भोगावसाने वायुमुपेत्य वाय्वात्मना बृहत् आत्मनः ब्रह्मणः लिङ्गं मूर्तित्वेनोपास्यं स्वमाकाशमुपैति ॥ २८ ॥

प्राणेनेति ॥ घ्राणेन्द्रियेणाधिष्ठितेन गन्धमुपेत्य रसनैवेन्द्रियेण रसमुपेत्य तथा दृष्ट्या नेत्रेण तु रूपमुपेत्य त्वचैव श्वसनं स्पर्शनमुपेत्य श्रोत्रेण च नमोगुणत्वं शब्दात्मतामुपेत्य प्राणेन तत्कर्मैन्द्रियेण चाकूतिं तत्तत्क्रियां योगयुपैति प्राप्नोति । एतेनेन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणां चातिक्रम उक्तः । अत्र पृथिव्याद्यावरणेष्वेव गन्धादयः सन्ति तेषामतिक्रमं पूर्वमनुक्तं संप्रत्याहोति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ स्थूलसूक्ष्मभूततिक्रममुक्त्वा तदावरणभूतहङ्कारप्राप्त्या महादादिप्राप्तिमाह-स इति ॥ तत्र भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च संनिकर्ष लयस्थानं तामसं राजसं चाहङ्कारं संसाद्य तत्रहङ्कारस्त्रिया तत्र तामसाद् भूतसूक्ष्माणि जायन्ते । राजसाद्वाहिर्भुवानि दशेन्द्रियाणि सात्विकान्मन इन्द्रियदेवताश्च तेषां लयश्च तत्तदहङ्कारे तथा च तामसाहङ्कारे भूतसूक्ष्माणि राजसाहङ्कारे इन्द्रियाणि प्रविलाप्येत्यर्थः । ततश्च मनोमयं देवमयं च सात्विकं विकार्यमहङ्कारं संसाद्य प्राप्य सात्विकाहङ्कारे मनो देवताश्च प्रविलाप्येत्यर्थः । ततश्चावशिष्टेन तेनाहङ्कारेण सह गत्या गमनेन स योगी विज्ञानतत्त्वं महत्त्वं याति । अहङ्कारं महत्त्वे प्रविलापयति इत्यर्थः । ततश्च तेन महत्त्वेन गुणानां सन्निराधो लयो यस्मिंस्तत्स्थानं प्राप्नोति महत्त्वं प्रधानं प्रविलापयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तेनात्मनेति ॥ अङ्ग हे राजन् तेनात्मना प्रधानरूपेण प्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपं तु दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ॥ श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥ स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् ॥ संसाद्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधम् ॥ ३० ॥ तेनाऽऽत्मनात्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ॥ एतां गतिं विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधम् ॥ ३१ ॥ एते सुती ते नृप वेदगीते त्वयाऽभिपृष्टे ह सनातने च ॥ ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान्वासुदेवः ॥ ३२ ॥ न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ॥ वासुदेवं भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥

वर्त्तमानोऽपि तस्याप्यवसाने लये सति स्वयमानन्दमयः शान्तमविकृतमानन्दविग्रहमात्मानं परमात्मानमुपैति प्राप्नोति । एतां भागवतीं भगवत्संबन्धिनीं गतिं यो गतः स पुनरिह संसारे नैव विषज्जते नैवावर्तते ॥ ३१ ॥ एते इति ॥ हे नृप एते ह सुती त्वया प्रियमाणैः किं कार्यमिति सामान्यकुक्षिगतत्वेन पृष्टे वेदे न गतिं न तु स्वैत्यक्षिते सनातने च ये च सुती पुरा ब्रह्मणाराधितोऽतः प्रत्यक्षः संस्तेन पृष्टो भगवान्वासुदेवो ब्रह्मणे आह स्म । ते एते सुती मोक्षमार्गो ज्ञेये । तत्र अन्येषो निर्भिद्य मूर्द्धन् विमृजेत्परं गत इति या सवोमुक्तिः सैका मृतिः । यदि प्रयास्यान्नित्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया मृतिः । यद्वा । अर्चिरादिमार्गो धूमादिमार्गश्चेति सुती ज्ञेये ते अपि वक्ष्येते वेदे च । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हवि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥” इति सवोमुक्तिः । तेर्चिराग्निसंभवन्ति इत्यादिना क्रममुक्तियोक्ता ॥ ३२ ॥ न हीति ॥ इह संसृतौ संसारे विशतः पुंसः यतः साधनात् वासुदेवं भगवति भक्तियोगो भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखकरः पन्था नास्ति ॥ ३३ ॥

भगवानिति ॥ भगवान् ब्रह्मा कूटस्थो निर्विकार एकाग्रचित्तः सन् स्वमनीषया त्रिः त्रीन् वारान् कालस्येन साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यतः साधनादात्मनि हौ रतिभीक्ष्विवेचदेव साधनं समीचीनमार्गतयाऽध्यवस्यत् निश्चितवान् । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ” इत्यहमावः ॥ ३४ ॥ नन्वनुभूते हौ कथं रतिमिवेचनाह-भगवानिति ॥ दृष्टा भगवान् हरिः सर्वभूतेषु स्वात्मना जीवान्तर्यामितया लक्षितस्तथा दृश्यैर्बुद्ध्यादिमिलक्षणेः स्वप्रकाशान्तर्यामिकलक्षकैः लक्षितः तथा अनुमायैकमुत्पानजनकैर्दृश्यैर्बुद्ध्या-दिभिर्बहुभिलक्षितः अनुभूतः जीवाः प्रयोजककर्तृस्वामिका अस्वातन्त्र्यात् तस्मादित्यत्र तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वादास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेन स्वतन्त्रं कर्तारमुत्पापयन्ति न ददत इत्यनुपपत्तिमुखेन बुद्ध्यादीनि स्वप्रकाशमन्तर्यामिणं लक्षयन्ति तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वादास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेन स्वतन्त्रं कर्तारमुत्पापयन्ति ॥ ३५ ॥ तस्मादिति ॥ हे राजन् तस्माद्धेतोः सर्वात्मना एकाग्रेण मनसा सर्वत्र देशे सर्वदा काले च हरिर्भगवान् नृणां श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्तव्यश्च ॥ ३६ ॥ पिबन्ती-

भगवान्ब्रह्म कालस्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ॥ तदुध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४ ॥ भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्हरिः सर्वत्र सर्वदा ॥ श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥ ३६ ॥ पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतम् ॥ पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं ब्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिक्वम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे पुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतन्निगदितं पृष्ठवान्यद्भवान्मम ॥ नृणां यन्मित्रयमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्प-
त्तिम् ॥ इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥

ति ॥ सतां भक्तानां श्रवणरूपेषु पुटेषु संभृतं सर्वात्मनो भगवतः कथारूपममृतं ये पिबन्ति आदरेण शृण्वन्ति श्रवणपुटेषु संभृतं सतामात्मनो भगवतः कथामृतमिति वान्वयः । ते विषयवासनाभिर्विशेषेण दूषितमाशयं स्वान्तःकरणं पुनन्ति शोधयन्ति तस्य भगवतश्चरणसरोरुहस्यान्तिकं समीपं ब्रजन्ति च ॥ ३७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थ-प्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो द्वितीये द्वितीयस्य व्याध्यादिमाम् ॥ २ ॥ तृतीये विविधैः कामैः प्रोक्तं नानासुरार्चनम् ॥ हरिभक्तैः प्रशंसात्र श्लोकानां पञ्चविंशतिः ॥ उवाचेति द्वयं चार्ष्टविंशतिः स्यादष्टमाम् ॥ ३ ॥ अथान्यदेवताभजनस्य तुच्छफलत्वेन हेयत्वं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति-एवमिति ॥ मनुष्येषु ये मनीषिणस्तेषां मित्रयमाणानाम् आसन-मृत्यूनं नृणां यत् कथं तदहद् भवान् मम मां पृष्ठवांस्तेदेवमेतद्वरिक्थाश्रवणादिकं निगदितं शास्त्रेषु विहितम् ॥ १ ॥ किं वा भजनीयमिति पृष्ठं तत्र मन्दधियां भजनी-यानाह-ब्रह्मवर्चसीति ॥ वेदाध्ययनादिजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मणस्पतिं वेदस्य पतिं ब्रह्माणं यजेत । “ षष्ठ्याः पतिपुत्रः ” इत्यादिना छान्दसं विसर्गस्य सत्वम् ।

इन्द्रियसामर्थ्याकामस्तु इन्द्रं यजेतेत्यग्रेऽप्यनुषङ्गः । प्रजाकामः पुत्रकामः प्रजापतीन् दक्षादीन् यजेत ॥ २ ॥ देवमिति ॥ श्रीः सम्पत्तिस्तत्कामः देवीं मायां दुर्गां यजेता तेजस्कामः विभावसुमार्गं यजेत । वसुकामो धनमात्रार्थी द्रोणादीन् वसून् यजेत । वीर्यं प्रभावस्तत्कामो रुद्रान् यजेत । वीर्यं वीर्यावान् भवतीति शेषः । यद्वा । वीर्यावान् बलवान्युरुषो वीर्यकामः बहुव्रीहिसंगार्थकशुक्रकामश्चेत् रुद्रान् यजेत् ॥ ३ ॥ अन्नमिति ॥ अन्नं भोज्यम् आद्यं भक्ष्यं च तत्कामस्त्वदिति यजेत । स्वर्गकामः अदितेः सुतान् द्वादशादित्या-
न्यजेत । राज्यं राज्ञः कर्म तत्कामो विश्वान् देवान् यजेत । अग्रे तु राज्यं राजत्वमिति भेदः । विशां देशस्थप्रजानां संसाधकः स्वाधीनतामिच्छन् साध्यान् यजेत । यद्वा । विशां वैश्यवृत्तीनां कृषिवाणिज्यादीनां साधने प्रवृत्तः साध्यान् यजेत ॥ ४ ॥ आयु रिति ॥ आयुर्वृद्धिकामः अश्विनौ देवौ देवैर्बौ यजेत । पुष्टिकामः इलां भूम्यभिमानीं देवतां यजेत् । प्रतिष्ठास्थानादप्रच्युतिलोकसम्माननं वा तत्कामः पुरुषो लोकमातरौ प्राण्याधारभूतौ रोदसीं द्वावापृथिव्यौ यजेत ॥ ५ ॥ रूपमिति ॥ रूपाभिकामः गन्धर्वांन्

देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ॥ वसुकामो वसून् द्वादर्वीर्यकामोऽथ वीर्यावान् ॥ ३ ॥ अन्नाद्यकामस्त्वदिति स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ॥ विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशां ॥ ४ ॥ आयुःकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ॥ प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसीं लोकमातरौ ॥ ५ ॥ रूपाभिकामो गन्धर्वांन् वीर्यकामोऽप्सर उर्वशीम् ॥ आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥ यज्ञं यजेद्यज्ञ-
कामः कोशकामः प्रचेतसम् ॥ विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थं उमां सतीम् ॥ ७ ॥ धर्मार्थं उत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वन्पितृन्यजेत् ॥ रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥ राज्यकामो मनुन्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत् ॥ कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९ ॥

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥

यजेत । स्त्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः अप्सराश्चासुबुधशी च तां यजेत । सर्वेषाम् आधिपत्यकामः परमेष्ठिनं ब्रह्माणं यजेत ॥ ६ ॥ यज्ञमिति ॥ यशस्कामः यज्ञं यज्ञोपाधि-
विष्णुं यज्ञसंज्ञमिन्द्रं वा यजेत् । कोशो धनसंचयस्तत्कामः प्रचेतसं वरुणं यजेत । वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः । ब्रह्मविद्याकामस्तु गिरिशं यजेत । दाम्पत्यं दम्पत्यो-
न्यशीतिस्तदेवार्थो यस्य स उमां सतीं यजेत ॥ ७ ॥ धर्मार्थ इति ॥ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिं विष्णुं धर्मं वा यजेता तन्तुं तन्वन् सन्ततिवृद्धिमिच्छन् पितृन् अग्नि-
ध्यानादीन् यजेत । रक्षा बाधाविनिवृत्तिस्तत्कामः पुण्यजनान् यशान् यजेत । ओजस्कामो बलकामो मरुद्गणान् यजेत् ॥ ८ ॥ राज्येति ॥ राज्यकामः राजत्वकामः मनून्
मन्वन्तस्पालान् देवान् यजेत । पूर्वं राज्यं राज्ञः कर्म अत्र राजत्वम् इति भेदः । अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन्तु निर्ऋतिं राक्षसं यजेत । कामकामः कामभोगेच्छुः सोमं चन्द्रं
यजेत । अकामो वैराग्यकामः परं पुरुषं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमाश्वरं यजेत ॥ ९ ॥ मन्दधियां कृत्यमुक्त्वा उदारधियां कृत्यमाह-अकाम इति ॥ अकामः एकान्तभक्तः

कामनाक्षयकामो वा उक्तानुक्तसर्वकामो मोक्षकामो वा उदारधीर्जनः तत्रिणोऽविच्छिन्नेन भक्तियोगेन परं पुरुषं पूर्णस्वरूपाधिं यजेत । मोक्षकामस्यपि सकामत्वसूचनार्थमका-
मात्युत्थगुणदानम् ॥ १० ॥ अन्यदेवतायजनस्यापि भगवद्भक्तिरेव मुख्यं फलमित्याह—एतावानिति ॥ इह लोके यजतामिन्द्रादीन् भजतामपि यत् भागवतानां सङ्गतो
भगवत्यचलो भावः निश्चला भक्तिर्भवति तत् एतावानेव निःश्रेयसस्योदयो लाभः अन्यत्सर्वं तुच्छमित्यर्थः । देवतान्तरभजने भगवद्भक्तसङ्गः ततो भगवद्भक्तिरित्यर्थः
॥ ११ ॥ ज्ञानमिति ॥ यत् यासु हरिकथासु आ सर्वतः प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्मिणां रागदीनां चक्रं समूहो यस्मात्तथाभूतं भवति । उत अपि आत्मप्रसादश्चित्तैर्नैत्यमपि
यतो भवति यत्र आत्मप्रसादे सति गुणेषु विषयेष्वसङ्गो वैराग्यं च भवति । उभयत्रेति पाठान्तरे तु इहमुत्र च गुणेष्वसङ्गो भवति । अथ कैवल्ये मोक्षे यः संमतः कैवल्यमित्येव
संमतो वा यः पन्थाः स तादृशो भक्तियोगश्च भवति तासु हरिकथासु को नाम निवृत्तः श्रवणमुखानुभवान् रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ इत्येवं पूर्वोक्तं शुकेनाभि-

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ ११ ॥ ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसादं

उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ॥ कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निवृत्तो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥ ज्ञानक उवाच ॥ इत्यभि-

व्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ॥ किमन्यत्पृष्टवान्भूयो वैयासिकिमृषिं कविम् ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुषतां विद्वत्सूतं नोऽहं सि भाषितुम् ॥

कथा हरिकथोदकोः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ स वै भागवतो राजा पाण्डवयो महारथः ॥ बालक्रीडनैकैः क्रीडन्कृष्णक्रीडां य

आददे ॥ १५ ॥ वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः ॥ उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥ आयुर्हरति वै पुंसमुद्यमस्तं

च यन्नसौ ॥ तस्यर्ते यत्क्षणे नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥ १७ ॥

व्याहृतं कथितं निशम्य भरतर्षभः राजा परीक्षितः कृषिं परब्रह्मनिष्ठं कविं शब्दब्रह्मणि निष्णातं वैयासकिं शुकं भूयः अन्यत्किं पृष्टवान् ॥ १३ ॥ एतदिति ॥ हे सूत हे

विद्वन् एतच्छ्रुकरीक्षित्वादेवरूपं श्रुश्रुषतां श्रोतुमिच्छतां शता आर्षः । नोऽस्माकं त्वं भाषितुमर्हसि । ध्रुवं यतः हरिकथैवोदकं उत्तरफलं यासु तथाभूताः कथाः सतां

भागवतानां सदसि स्युरिति नात्र संदेहः । एतेन विश्वसर्गविसर्गमन्वन्तरादिकथानामपि हरिकथोदकत्वमेव ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ स वै इति ॥ स वै पाण्डवः महारथः राजा भागवत

एव यो राजा बाल्ये बालक्रीडनैकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां कृष्णपूजारूपां क्रीडामादावेव आददे स्वीकृतवान् ॥ १५ ॥ वैयासकिरिति ॥ भगवान्

वैयासिकिः शुकश्च वासुदेवपरायणः तत्रागता अन्येऽपि भागवता एव अतस्तेषां सतां समागमे उरुगायो भगवांस्तस्य गुणैरुदाराः श्रेष्ठाः कथाः स्युः ॥ १६ ॥ नात्र विलम्बः

कार्य इत्याह—आयुरिति ॥ असौ सूर्यः उद्यमस्तदर्थं प्राप्नुवन् अस्मदर्थानं च यन् गच्छन् इणः शता । यत् येन जनेन उत्तमश्लोकस्य वार्तया क्षणो नीतस्तस्य आयुः कृते वर्ज-

धित्वा पुंसांमायुर्वैथ हति । हरिकथाक्षणस्तु वृथा न याति तत्क्षणसाफल्यमात्रात्सर्वयुःसाफल्यमत्रोच्यते । एकस्यां शाखायां फलितायां वृक्षः फलित इतिवत् ॥ १७ ॥
जीवनमात्रं त्वायुषः फलं न वाच्यमित्याह—तरव इति ॥ तरवः किञ्च जीवन्ति भस्माश्रमकोशा उत अपि किञ्च श्वसन्ति । अपरे ग्रामपशवः किं न खादन्ति नाश्रन्ति न भेहन्ति रतेःसकं मैथुनं न कुर्वन्ति किम् ॥ १८ ॥ तदेवाह—श्वविडिति ॥ गदाग्रजो हरिः नाम जातु कदाचिदपि यत् कर्णपथो पेतो यस्य श्रवणविषयतां गतो न भवति स पुरुषः पुरुषकारः पशुः श्वविड्वराहोद्वारैः संस्तुतः तत्र श्वभिः कुक्षुरैः अवज्ञास्पदत्वात् विड्वराहैर्ग्रामिभूकरैः कश्मलवद्विषयासक्तत्वात् उद्वैः कण्टकसमदुःखभाक्त्वात् स्वैर्भारवाहित्वात् सदृशतया कल्पितः पृथग्धर्माणामेकैव धारणात् स्तुतो वा ॥ १९ ॥ तरयाङ्गानि च वृथेत्याह—विले इति ॥ हे सूत बत खेदे उरुक्रमस्य विक्रमान् न शृण्वतः अशृण्वतो नरस्य ये कर्णपुटे ते सर्पविले इव वृथारन्ध्रे उरुगायस्य हरः गाथाः पुरुषो न चेदुपगायति तदा तस्य जिह्वा दादुरिका मण्डूकजिह्वेव वृथा कटुभाषिणी तरवः किं न जीवन्ति भस्माः किं न श्वसन्त्युत ॥ न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ १८ ॥ श्वविड्वराहोद्वारैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ॥ न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ १९ ॥ विले बतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ॥ जिह्वाऽसती दादुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥ भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ॥ शायौ करौ नो कुरुतः सपर्यां होरलसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥ बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ॥ पादौ नृणां तौ दुमजन्मभजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरयौ ॥ २२ ॥

जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिणं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ॥ श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥ तदश्मसारं हृदयं बतेदं यदृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ॥ न विक्रियेताऽथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥ असती च ॥ २० ॥ भार इति ॥ पट्टेन पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमप्युत्तमाङ्गं शिरो यदि मुकुन्दं न मेतत् तदा परं केयलं भार एव । लसन्ती काञ्चनकङ्कुणे ययोस्तथा भूतावपि करौ वाशब्दोऽप्यर्थे यदि हरः सपर्यां नो कुरुतस्तदा शायौ शवो मृतकस्तत्संबन्धिना विवाशुद्धोव ॥ २१ ॥ बर्हायिते इति ॥ नराणां ये नयने विष्णोलिङ्गानि मूर्तीर्न निरीक्षतो न निरीक्षते तडभाव आर्षः । ते बर्हायिते मयूरपिच्छगतनेत्रतुल्ये । नृणां यौ पादौ हरः क्षेत्राणि तीर्थादीनि नानुव्रजतस्तौ दुमवजन्म भजत इति तथा वृक्षमूलतुल्यौ ॥ २२ ॥ एकै कानि अङ्गानि निन्दित्वा सर्वाणि निन्दति—जीवन्ति ॥ यस्तु मर्त्यो भागवतानामङ्घ्रिणं जातु कदाचिदपि नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् सर्वङ्गेषु न धारयेत् स जीवन्नपि शवो मृततुल्यः । प्रेतविशेष इव चेष्टमानः साधून् भीषयेत् । यस्तु श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदलभत्वेन विष्णुपदात्यभिधानायास्तुलस्याः सुगन्धं न वेद अवघ्राय नाभिनन्देत् सोऽपि मनुजः श्वसन् जीवन्नपि शवो मृततुल्य एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ बाह्यमङ्गं निन्दित्वाऽन्तरङ्गमपि निन्दति—तदिति ॥ बत खेदे । हरि-

नामधेयैः हरिवाचकशब्दैः स्वयमन्येन वा गृह्यमाणैर्यद्वृद्धयं न विक्रियेत तदिदमस्मात्प्रमन इव सारं काठिन्यं यस्य तथाश्रुतम् अथेति नामश्रवणानन्तरमेव । यद्वा । नेत्रे जलमानन्दश्रुताग्रहेषु हर्षः रोमाञ्चश्च भवति तदा ताभ्यां तद्विकारो भक्तिलक्षणः ज्ञाप्येति शेषः ॥ २४ ॥ अथेति ॥ अङ्ग हे सूत अथ तस्मात् साधु सम्यक् पृष्टः सन् आत्मविचार्या विशारदो विपुणः वैयासकिः नृपतिं प्रति यदाह तस्माकम् अभिधिहि । यतो भागवतेषु प्रधानस्त्वस्माकं मनोबुक्कल हर्षकरं प्रभाषसे ॥ २५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थकाशिकाम् । गङ्गासहायरवृत्तौ द्वितीयस्य व्याधादियाम् ॥ ३ ॥ चतुर्थे सृष्ट्यादिप्रश्नसङ्गान्तरादाजयोः । सवादो वर्णयति तत्र श्लोकाः साद्धेषु बहवः ॥ चत्वार्युवेचेति साद्धा एकात्रिंशदनुष्टुभः ॥ ४ ॥ वैयासकेरिति ॥ वैयासकेः शुकस्य भगवान् सर्वभूतेषु लक्षित इत्येवंभूतमात्मनो भगवतस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्यात्तद्वैयासकेः शुकस्य वच उपधायोऽऽकलय्य औत्तरयः परीक्षित् श्रीकृष्णे सती विद्यमानमेव श्रद्धां सति भक्तिं व्यधात् विशेषेण अकरोत् ॥ १ ॥ आत्मजायति ॥ आत्मा देहः जायसुतो

अथाभिधेद्वाङ्ग मनोबुक्कलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः ॥ यदाह वैयासकिरात्माविद्याविशारदो नृपतिं साधुपृष्टः ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ॥ उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरयः सती व्यधात् ॥ १ ॥ आत्मजायसुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ॥ राज्यं चाविकले नित्यं निरुद्धां ममतां जहौ ॥ २ ॥ पप्रच्छ चेमेमेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ॥ कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धधानो महापनाः ॥ ३ ॥ संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैविर्गिकं च यत् ॥ वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ समीचीनं वचो ब्रह्मन्सर्वज्ञस्य तवाऽनघ ॥ तमो विशीर्यते मद्वां हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥ भूय एव विविस्तामि भगवानात्ममायया ॥ यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमनीश्वरैः ॥ यथा गोपायति विश्वं यथा संयच्छते पुनः ॥ ६ ॥

च अगरं गृहं पशवः द्रविणं धनं वन्यवश्च तेषु अविकले निरुद्धेन राज्ये च नित्यं सर्वदा निरुद्धां ममतां स्वकीयत्वाभिमानं जहौ तत्याज ॥ २ ॥ पप्रच्छेति द्वयम् ॥ हे सत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धधानः महापनाः भगवति वासुदेवे दृढम् आत्मभावं परप्रेम्णा भावदात्मत्वं गतः स राजा संस्थां मृत्युं विज्ञाय यत् त्रैविर्गिकं धर्मार्थकामसाधनं कर्म तत्तन्त्यस्य त्यक्त्वा यूयं यत् यं मां पृच्छथ तमिममेवार्थं हरिलीलालक्षणे पप्रच्छ च ॥ ३ ॥ ४ ॥ समीचीनमिति ॥ हे ब्रह्मन् हे अनघ सर्वज्ञस्य तव वचः समीचीनं यतस्तव हरेः कथाः कथयतः सतो मह्यं मम तमोऽज्ञानं विशीर्यते विनश्यति कर्मकचीर लट् ॥ ५ ॥ भूय इति सार्द्धम् ॥ अर्थात्तैरपि दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यमिदं विश्वं भगवानात्ममायया यथा सृजते तद्वर्षः यथा च गोपायति रक्षति यथा च पुनः संयच्छते संहरति तद्वर्षः । तथा भूय एव विविस्तामि वेदितुमिच्छामि इडभाव आर्षः । पुनरित्यनेन सृष्ट्यादेः प्रवाहो दर्शितः ॥ ६ ॥

यां यामिति ॥ पुरुशकिरन्तशक्तिः परः पुमान् यां यां शक्तिमुपाश्रित्याक्रीडन्त्यात्मनं ब्रह्मादिरूपिणं करोति ततद्रूपिणं चात्मनं क्रीडयन् विविधं करोति ॥ ७ ॥ नूतयिति ॥ हे ब्रह्मन् नूनम् अद्भुतकर्मणः भगवतः हरेः श्रेष्ठितं लीला कविभिरपि दुर्विभाव्यमिवाभाति ॥ ८ ॥ यथेति ॥ स्वयं पुरुषरूपेण त्वेको जन्मभिरवतारैर्भूरिशः कर्षाणि कुर्वन् प्रकृतेर्गुणान्युगपत् क्रमशोऽपि वा यथा विभर्ति गृह्णाति ॥ ९ ॥ विचिकित्सितमिति ॥ एतत्पूर्वोक्तं सर्वं मे मम विचिकित्सितं संदिग्धमतौ भगवान् भवान् यथा यथावत् ब्रवीतु खलु यस्माद्धेतोः भवान् त्वं शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये विचारेण निष्णातः परस्मिन् ब्रह्मणि चानुभवेन निष्णात इति ॥ १० ॥ इतीति ॥ इत्येवं हरेर्गुणानुक्रमेण राज्ञोपपन्नितः शुक्रः हृषीकेशं स्पष्टदेवम् उपलक्षणतया गुरुं व्याप्तं चानुस्मृत्य प्रतिवक्तुम् उत्तरं दातुं प्रचक्रमे आरम्भं कृतवान् ॥ ११ ॥ तत्र हृषीकेशानुस्मरणसाह-नम् इति ॥ भूयसे महामहिम्ने सतः प्रपञ्चस्य उद्भव उत्पत्तिः स्थानं पालनं निरोधः संहार एतन्नित्यरूपा या लीला तया निमित्तभूतया गृहीतं ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपेण रजःसत्त्वतमोरूपं शक्तित्रितयं

यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ॥ आत्मनं क्रीडयन्क्रीडन्करोति विकरोति च ॥ ७ ॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन्हरेरद्भु-
तकर्मणः ॥ दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥ ८ ॥ यथा गुणास्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा ॥ विभर्ति भूरिशस्त्वेकः
कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा ॥ शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिन्श्च भवान्खलु ॥ १० ॥
॥ सूत उवाच ॥ इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुक्रमेण हरेः ॥ हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥ श्रीशुक्र उवाच ॥ नमः
परस्मै पुरुषाय भूयसे सद्ब्रवस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भावायानुपलक्ष्यवत्सर्मे ॥ १२ ॥ भूयो नमः सद्ब्र-
जिनच्छिद्रेऽसतामसंभावायाऽखिलसत्त्वमूर्तये ॥ पुंसां पुनः परमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥ नमो नमस्तोऽ-
स्तुवृषभाय सात्त्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुर्यागिनाम् ॥ निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥

येन तस्मै देहिनान्तर्भावाय अन्तर्यामिणे अतः सर्वानरत्वात् अनुपलक्ष्यं दुर्ज्ञानं क्लमं यस्य तस्मै परस्मै सर्वोत्तमाय पुरुषाय नमः ॥ १२ ॥ भूय इति ॥ सतां धर्मरतिनां
वृजिनच्छिद्रे दुःखहारिणे असतां दुष्टनामसंभावाय अनुद्भवहेतवे अखिलानि सत्त्वानि प्राणिन एव मूर्तियस्य सर्वरूपाय परमहंसानां विवेकिनां कर्म परसहस्रं प्रत्यग् निष्ठारूपं
तत्र य आश्रमः संन्यासाश्रमस्तत्र व्यवस्थितानां पुंसां पुनः पुनर्यदनुमृग्यमन्वेष्णीयं यदात्मतत्वं तस्य दाशुषे दात्रे । “ दाश्वान्साह्वान् ” इति कस्वन्तश्छान्दसः । साधते
भूयः पुनरपि नमः ॥ १३ ॥ नम इति ॥ सात्त्वतां यादवानामृषभाय श्रेष्ठाय भक्तानां पालकाय वा ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । मुहुः पुनः पुनर्निरन्तरं कुर्यागिनां भक्तिरहितानां
विदूरं काष्ठा दिगपि यस्य तस्मै दुर्ज्ञेयाय निरस्तं साम्यमतिशय आधिक्यं च यस्मात् यदोक्षयान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा तेजसा ऐश्वर्येण स्वधामनि विजस्व-

रूपे ब्रह्मणि रंस्यते रममाणाय नमः शता वसमाने लुट्कार्षः ॥ १४ ॥ यदिति ॥ यस्य कीर्तनादिकं लोकस्य कीर्तनादिकर्तुः पुरुरस्य कल्पं पापं तद्यो विधुनोति विवाशयति तस्मै सुभद्रं मङ्गलरूपं श्रवो यशो यस्य तस्मै नमो नमः ॥ १५ ॥ विचक्षणा इति ॥ विचक्षणाः निपुणबुद्धयो यस्य चरणयोरुपसादनं दृजनात् यच्चरणशरणगमनादुभयत इहामुत्र च अन्तरात्मनो मनसः सङ्गं भोगाभिलाषं व्युदस्य त्यक्त्वाऽत एव कारणाभावात् गतकृयाः निवृत्तभयासाः सन्तः ब्रह्मर्गतिं श्रग्वन्तं विन्दन्ति प्रबुधन्ति तस्मै सुभद्र-श्रवसे नमो नमः ॥ १६ ॥ तपस्विन इति ॥ तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः दानपराः यशस्विनः कूपारामादिनिर्मातरः मनस्विनो मनआदीन्द्रियविग्रहपराः मन्त्रविदो मन्त्रज-पराः मन्त्रज्ञानाद्यज्ञादिकर्मबुष्ठानपरा वा सुमङ्गलाः अन्ये च स्वाचारपराः एते सर्वेऽपि स्वानुष्ठिततप आदेशस्मिन्नर्पणं विना क्षेमं तपआदेः परमं फलं न विन्दन्ति वै लभन्ते तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १७ ॥ किरातेति ॥ किराताः हूणाः इत्यादयो जातितो दुष्टाः अन्ये च ये कर्मतः पापाः येषां प्रायश्चित्तरपि न विमुच्यन्ते यदपश्रवश्रव्या मो

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ॥ लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १८ ॥

विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ॥ विन्दन्ति हि ब्रह्मर्गतिं गतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १९ ॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदो मन्त्रज-परा यदर्थं विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १९ ॥

किरातहूणान्ध्रपुल्लिन्दुल्लकसा अभीरकङ्का यवनाः खसादयः ॥ येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुच्यन्ति तस्मै प्रभविणवे नमः ॥ १८ ॥

स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ॥ गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान्प्रसीदताम् ॥ १९ ॥

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिलैकपतिर्धरापतिः ॥ पतिर्गतिश्चान्यकवृष्णिमात्वंतां प्रसीदतां मे भगवान्स्तां पतिः ॥ २० ॥

यदुद्धुच्युत्थानसमाधिधौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्स्वमात्मनः ॥ वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

भगवान् अपाश्रयो येषां ते भगवद्भक्ताः यदपश्रव्यस्ते आश्रयो येषां तथाभूताः सन्तः शुद्धयन्ति तस्मै प्रभविणवे पापादिशोधने प्रभवन्शालिय नमः ॥ १८ ॥

स इति ॥ आत्मवतां धीराणाम् आत्मदर्शिनमेव आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः अधीश्वरः त्रयीमयो वेदरूपः धर्ममयः तपोमयश्च त्रयीधर्मस्तपोमैर्गुणैरुपास्यः इत्यर्थः ॥ पतं व्यलीकं विमलिन्मादिदोषो येषां तैः अजशङ्करादिभिरपि वितर्क्यमत्याश्रयेण वीक्षणायं लिङ्गं स्वरूपं यस्य स एष पतिर्मीगवान्मे प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु तङ्कार्षः ॥ १९ ॥

श्रिय इति ॥ पूर्वार्धे स्पष्टम् ॥ अन्यकवृष्णिमात्वंतां पतिः स्वामी गतिः प्राप्यं सर्वोपलभु रक्षकश्च स सतां पतिर्भगवान्मे मह्यं प्रसीदताम् तङ्कार्षः ॥ २० ॥ यदिति ॥ अस्याङ्गद्वयो-रनुत्थानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया धिया आत्मनः तत्वं यथात्थं योगिनः अनुभूयन्ति साक्षात्कुर्यन्ति ॥ अन्ये तु अयोगीतयात् कवयोऽन्निपुणा अपि एतत् तत्वं

यथारुचं यथामति यद्वा स्वरूप्यनुसारेणैव सगुणं निर्गुणमित्यादि वदन्ति तवाथार्थं नैव जानन्ति स मुकुन्दः भगवान् मे प्रसीदताम् । तदार्पः ॥ २१ ॥ प्रचोदितेति ॥ पुरा कल्यादौ अजस्य ब्रह्मणो हृदि सतीं सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता विस्तारयता येनान्त्यभिणा प्रचोदिता प्रेरिता स्वलक्षणा स्वानि असाधारणानि लक्षणाणि शिक्षादुक्तानि यस्याः सा सरस्वती वेदरूपा आस्यतो ब्रह्मणो मुखतः प्रादुर्भूतसः ऋषीणां ज्ञानप्रदानमुषभः श्रेष्ठो मे प्रसीदताम् । तदार्पः ॥ २२ ॥ भूतैरिति ॥ यत् यस्माद् यः विभुः समर्थः पूर्ण शयनानुरूपश्च यः । अतः आकाशादिभिर्बह्विधैर्मूर्तिरिमाः सर्वत्र परिदृश्यमानाः पुरः शरीराणि निर्माय अमूषु आसु पूर्ण यः शैते अन्यथाभितया निवसति अतः पुरुषसमाख्या उपपन्ना एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानीत्येषां षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थे कन् । यः षोडश पूर्वोक्तान् गुणान् प्रकाशयति साक्षितयाऽनुभवति यद्वा पञ्च शब्दादिरूपान् विषयान् पञ्च वागादिव्यापारान् पञ्च प्राणादिवायुवृत्तिकं संकल्प्यादिरूपमित्येवं तान् षोडशगुणान् भुङ्क्ते नात्र जीवो विवक्षितः प्रार्थनविरोधात् । स भगवान् मे वचांसि अलं कृषीष्ट माधुर्यादिगुणविशिष्टानि करोतु ॥ २३ ॥ श्रीगुरुं व्यासं प्रणमति—नम इति ॥ ज्ञानमयं यन्मुखाम्बुरुहे य आसवो मकरन्दस्तं सौम्याः शान्त्यादि-

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ॥ स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलाऽस्यतः स मे ऋषीणामुषभः प्रसीदताम् ॥ २२ ॥ भूतैर्महद्भिर्द्यु इमाः पुरो विभुर्निर्माय शोते यदमृषु पूरुषः ॥ भुङ्क्ते गुणान्षोडश षोडशत्मकः सोऽलं कृषीष्ट भगवान्वचांसि मे ॥ २३ ॥ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥ एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते ॥ वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ॥ तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १ ॥

गुणविशिष्टा वैश्यायनादयस्तच्छिष्याः पपुः तस्मै वेधसे वेदादिमृष्टिप्रवर्तकाय भगवते वासुदेवाय वासुदेवावताराय श्रीव्यासाय नमः । व्यासायायिततेजसे इत्यपि पठः ॥ २४ ॥ एतदेवेति ॥ हे राजन् यच्च प्रश्नस्योत्तरतया मया वक्तव्यम् एतदेव विपृच्छते नारदाय उत्पत्तिमय एव वेदा गर्भे यस्य सः आत्मभूः जहा यत्साक्षाद्भरिव आत्मने आत्मानं ब्रह्माणं प्रति आह स्म तदेवाभ्यधात् ॥ २५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गामहायश्चतुर्थे द्वितीयस्य व्यादिमाद् ॥ ४ ॥ पञ्चमे तु हरेर्लला मृष्टयाद्या ब्रह्मणेच्यते ॥ कालादिभिर्विराट्मृष्टिस्तत्र श्लोकास्त्रिवार्षिक्यः ॥ अनुष्टुभोऽपि तावित्य उवाचेति द्वयं तथा ॥ ५ ॥ देवदेवेति ॥ हे देवानां देव पूज्य हे भूतानां भावन उत्पादक हे पूर्वेषां पूर्वज अनन्दे ते तुभ्यं नमोऽस्तु । यत् आत्मतत्त्वस्य निदर्शनं नितरां दर्शनं येन तत् यद् ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं साधनं वा विस्तरतः तद्विशेषेण जानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ १ ॥

यद्वयमिति ॥ हे प्रभो इदं विषयं यद्वयं येन रूप्यते प्रकाशयते यदस्य लक्षणमिति वा यदधिष्ठानं यदाधारं यतः येन सृष्टं यस्मिन्संस्था लभ्यो यस्य तत् यत्परं यदर्थानं यच्च यदात्मकं स्वतः सत्कारणतो वेत्यर्थः । तस्यैतस्य तत्त्वं तत्त्वतो यथार्थतो वद । अस्य विश्वस्य प्रकाशकं लक्षणं स्रष्टृलयरथानमीशितृ च किमिति ॥ २ ॥ सर्वमिति ॥ यन्मया पृष्टमेतत्सर्वं भवान् वेद जानात्येव । हि यस्मात् भूतं पूर्वजातं भव्यं जनिष्यमाणं भवजायमानं तेषां प्रभुः त्वमेवातः करे आत्मलकवत् अमलकं जलं तद्वद्वा सर्वमपि विषयं तव विशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ॥ ३ ॥ यद्विज्ञान इति अर्द्धम् ॥ एवं यतो विज्ञानं यस्य स यद्विज्ञानस्तव विज्ञानदः क इत्यर्थः । य आधारे यस्य स यदाधारे यस्तवाधारः स क इत्यर्थः । यः परः स्वामी यस्य स यत्परस्तव स्वामी क इत्यर्थः । य आत्मा यस्य स यदात्मकः यस्तवात्मा तं वेदति शेषः ॥ ४ ॥ मम तु त्वमेव स्वतन्त्र इति बुद्धिरित्याह— एक इति सार्द्धम् ॥ एकोऽमहाय एव त्वात्ममायया सृष्टभूतैः पृथिव्यादिभिः पञ्चमहाभूतैः भूतानि देवतियेद्भुम्बुष्यादिरूपाणि सृजसि ऊर्णनाभिः कटविशेषः स यथा आत्मशक्तिमवष्टभ्याक्लृप्त आयुसरहित एव तन्नून् सृजत्यवति च तद्वत् तथा त्वं स्वयमात्मानन्नपराभावयन् अन्यतः पराभवमप्रापयन् आत्मन् आत्मनि स्थितानि यद्वयं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ॥ यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥ सर्वं ह्येतद्भवावेदं भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ करामलकवद्विषयं विज्ञानवसितं तवा ॥ ३ ॥ यद्विज्ञानो यदाधारे यत्परस्त्वं यदात्मकः ॥ ४ ॥ एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ आत्मन्भावयसे तानि न पराभावयन्मयम् ॥ आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लृप्तमः ॥ ५ ॥ नाहं वेदं परं ह्यस्मिन्नापरं न समं विभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदन्यतः ॥ ६ ॥ स भवानन्नरद् धारं यत्तपः सुसमाहितः ॥ तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कं प्रयच्छसि ॥ ७ ॥ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ॥ विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ सम्यक्कारुणिकस्येदं तव वत्स चिकित्सितम् ॥ यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वर्यदृशने ॥ ९ ॥ छिद्युर्गार्धः । तानि स्मृष्टानि भूतानि भावयसे पालयसि ॥ ५ ॥ नाहमिति ॥ तस्मादहं तु अस्मिन् विश्वस्मिन् किंचिदपि परमुत्तममन्यतो न वेद एवपरममर्थं न वेद तथा समं मध्यमं न वेद । तत्रापि नाम देवमनुष्यादिरूपं द्विपदत्वाद्विगुणाः शुक्लादयः तैर्भाव्यं साध्यं तत्रापि सदसत्स्थूलं सूक्ष्मं च यद्वस्तु यत्किंचिदप्यन्यतो न वेद किंतु सर्वं त्वत् एव भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥ स इति ॥ स एवविधोऽपि भवान् यत् यतः सुसमाहितो तिसावधानः सन् घोरमन्येर्दुःखं तपोऽचरत् तेन तपश्चरणेन त्वं नोऽस्मान् पुत्राच्च खेदयसे मोहयसि यतः पराशङ्कामीश्वरान्तरस्याशङ्कं प्रयच्छसि । ईश्वरान्तराभावे कस्य प्रसादनार्थं ताश्चर्येति तर्कमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदिति ॥ हे सर्वज्ञ हे सकलेश्वर त्वयानुशासितोऽनुशिक्षितोऽहं शास्तेः स्वार्थं निचू कः । अहमिदं भवतोपदेश्यमाणं यथैव बुध्ये जानीयां तथैतत् सर्वं पृच्छतो मे मम विजानीहि विशेषेण ज्ञापय । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ ८ ॥ सम्यगिति ॥ हे वत्स ते तवेदं विचिकित्सितं संदेहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयं सम्यगित्यर्थः । यतः कारुणिकस्य दयावत्स्वभावं प्रभुः यत् यस्मादहं

भगवतो वीर्यदर्शने महात्म्यवर्णने धर्मे परधर्मप्रदर्शने इति पाठेऽपि स एवार्थः । त्वया चेदितः प्रवर्तितोऽस्मीति अतो जिज्ञासुरपि त्वं कृपामेव कृतवाद् ॥ १ ॥ नादृतमिति ॥
 भो वत्स एकः मृजसि भूतानीत्यादिना मां प्रति यथा प्रब्रवीषि तच्चापि तव वचनमत्यन्तमदृतं न भवति । हि यस्माद् यतः परमेश्वरान्मे ममैतावन्वम् एतावतः महिष्ठो भावः
 एतावन्वम् । एतावत्परिमाणो महिमास्ति तं मनः परं परमेश्वरमविज्ञाय तथा प्रब्रवीषि अतः सादृश्यान्नेवेयं भ्रान्तिः नतु बुद्धिपूर्वमदृतमित्यर्थः । यतः ईश्वरान्मम एतावन्व-
 तमविज्ञायेति वा ॥ १० ॥ येनेति ॥ यथा अर्कः अग्निश्च तथा यथा वा ऋक्षाणि ग्रहास्तरकाश्च भगवत्तेजसा प्रकाशितमेव विश्वं प्रकाशयन्ति तथा येन भगवता स्वरो-
 विषा स्वचेतन्यप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव विश्वमहं रोचयामि प्रकाशयामि मृद्वृक्षिव्यकं करोति । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेषा विबुनो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तेमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य आसा सर्वमिदं विभाति ॥” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ तस्मै इति ॥ दुर्जयया यस्य मायया विमोहिता युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कारणं वदन्ति
 तस्मै भगवते वासुदेवाय नमो धीमहि नमस्तुर्महे च्छान्दसम् ॥ १२ ॥ विलज्जमानयेति ॥ मत्कपटमसौ जानातीति मत्वा यस्य भगवतः ईक्षापथे दक्षिण्ये स्थातुमपि विलज्ज-
 नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ॥ अविज्ञाय परं मत एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥ येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ॥
 यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथक्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥ तस्मै नमो भगवते वसुदेवाय धीमहि ॥ यन्मायया दुर्जयया मां भ्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥
 विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ॥ विमोहिता विकल्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥ १३ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव
 च ॥ वासुदेवात्सरो ब्रह्मन् चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥ नारायणपरा वेदा देवा नारायणपराङ्गजाः ॥ नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः
 ॥ १५ ॥ नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ॥ नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

मानया इव तस्मिन् स्वकार्यमकुर्वत्या अमुया मायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियः अविद्यादृष्टज्ञाना एव केवलं ममाहमिति विकल्थन्ते श्लाघन्ते । इदं च यदूपमित्यस्यो-
 वसम् ॥ १३ ॥ द्रव्यमिति ॥ हे ब्रह्मन् द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि कर्म जन्मनिमित्तं कालो गुणकर्मादिकोभक्तः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवो भोक्ता अन्यश्चातुकः
 सर्वोऽपि पदार्थः तत्त्वतः परमार्थतः वासुदेवात्सरो भिन्नो नास्त्येव । कार्यस्य कारणव्यतिरेकात् एतेन यदधिष्ठानमित्यादिप्रश्नोत्तरमुक्तम् । वासुदेव एव सर्वस्याधिष्ठानादि-
 इत्याशयः ॥ १४ ॥ तत्पञ्चयति—नारायणेति ॥ वेदाः नारायणः परं तात्पर्यविषयः कारणं प्रवर्तकं नियामकं वा येषामिति यथोचितं विश्रहः । तत्र वेदाः नारायणभूति-
 पादकाः देवाश्च नारायणस्याङ्गाज्जाताः अतो न तद्व्यतिरिक्ताः लोकाः स्वर्गादयो नारायणपरास्तदानन्दांशा इत्यर्थः । मखाः यज्ञाः नारायणपराः स्वर्गादिसाधनत्वेन
 वेदद्वारा ते नारायणेनैव प्रवर्तिताः ॥ १५ ॥ नारायणेति ॥ योगोऽष्टाङ्गः नारायणपरः तेनैव प्रवर्तितः तपश्चान्द्राणादिकं नारायणपरं तेन प्रवर्तितम् । ज्ञानमपि नारायणपरं

तदर्थं गतिः तत्तल्लोकगमनं भगवत्प्रापिन्न नारायणपरा तदधीना ॥ १६ ॥ तर्हि त्वं किं करोषि तत्राह-तस्यापीति ॥ सुष्टवर्थं तेन सुष्ट उरतादितः ईशरा तं कल्पयामेतेन अभिचोदितश्चाहमपि द्रष्टुः साक्षिणः ईशस्य कूटस्थस्य निर्विकारस्य अखिलात्मालनः तस्यैव सृज्यं सृजामि सृष्टिकरणे प्रवर्तितस्तत्करणेन तदज्ञां पालयामि ॥ १७ ॥ कुतोऽयं जीवेश्वरविभागो यतस्त्वं प्रेयः स प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह-सत्वमिति ॥ विभोः समर्थस्य निगुणस्यापि विमोक्षस्य भावतो वशीभूताः सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः सन्ति ते च स्थितिसर्गनिरोधेषु स्थित्यवर्थं मायया तेनैव स्वेच्छया गृहीताः सन्ति ॥ १८ ॥ कार्येति ॥ इव्यं गृहाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रियाशब्देन्द्रियाणि तेषामाश्रयाः कारणतया आश्रयभूताः ते गुणाः वस्तुतः नित्यदा मुक्तमपि बन्धरहितमपि दा आपः । मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं कार्यकारणकर्तृत्वे कार्यमधिभूतं देहः कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि कर्ता अधिदेवतं देवताः तेषां भावस्तत्वं तस्मिन् नित्यदा सर्वदा बध्नन्ति स्वरूपार्थं तत्तद्विशिष्टानेन बध्नन्ति ॥ १९ ॥ तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ॥ सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयवाभिचोदितः ॥ १७ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रिगुणस्य गुणक्षयः ॥ स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥ १८ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ॥ बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥ स एष भगवौल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः ॥ स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥ कालं कर्म स्वभावं च मायेऽशो मायया स्वया ॥ आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुधपुरुषाददे ॥ २१ ॥ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ॥ कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥ महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसस्योपबृंहितात् ॥ तमःप्रधानस्त्वभवद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तो विबुधैस्समभूत्रिधा ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्विदा ॥ द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिकर्तृज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

स इति ॥ हे ब्रह्मन् स पूर्वोक्तः एष वशीकृतमायोऽधोक्षजः एभिश्चिन्तिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्टु अलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य । यद्वा । एभिर्लिङ्गैर्वापैकैः सैः ज्ञानभिकैरेव लक्षिता अनुमिता गतिर्यस्य स भगवान् सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां मय चकाराचव चेश्वरो नियन्ता ॥ २० ॥ यतः सुष्टमिदमित्यस्योत्तरमाह-कालमिति ॥ मायेऽशो भगवान् स्वया मायया द्वाभूतया विबुधैः विविधं यथा तथा भवितुमिच्छुः सन् यदृच्छयात्मनि प्राप्तं लीनं कालं गुणवैषम्यहेतुं कर्मजीवादष्टं स्वभावं परिणमहेतुं कारणतया उपादे स्वीकृतवान् स्वकार्यैर्मुष्यमाणादितवान् ॥ २१ ॥ कालादिति ॥ पुरुषः परमेश्वरस्तदधिष्ठितात्येरीतादिति सर्वेषां पञ्चम्यन्तातां विशेषणं कालाद्गुणानां सत्त्वादीनां व्यतिकरः क्षोभः स चेह साम्यावस्थान्यागः परस्परमेलनं चाभूत् । स्वाभावतो गुणानां परिणामो रूपांतरापरिणमूत् । कर्मणः विभिन्नभूतात् भावराजाजीवानामष्टाद्व महतो महत्तत्त्वस्य जन्माभूत् ॥ २२ ॥ महतस्त्विति सार्द्धद्वयम् ॥ हे प्रभो पुरुषाधिष्ठितात् अत एव विकुर्वाणात् रूपान्तरं प्राप्नुवतः अत एव रजःसत्त्वाश्रयुपबृंहितात्

वार्द्धितात् रजःसत्प्रथानादपि महतो द्रव्याणि पृथिव्यादिमहाभूतानि ज्ञानं मनोदेवताश्च क्रिया इन्द्रियाणि च न द्वात्मकः तेषां कारणभूतस्तत्प्रधानन्तु यः पदार्थोऽवस्तो-
 हंकार इति प्रोक्तः । सोऽपि विकुर्वन् रूपान्तरं गच्छन् त्रिया समभूत् । तत्र वैकारिकः सात्विकः तैजसः राजसः तामसश्चेति यद्भिदा एवं यस्याहंकारस्य भेदोऽस्ति तेषु च
 द्रव्यं महाभूतानि तदुत्पादने शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तामसः एवं क्रिया इन्द्रियाणि तदुत्पादशक्तिः राजसः ज्ञानमन्तःकरणं देवताश्च तदुत्पादशक्तिर्यः स सात्विक इति
 प्रातिलोभेन योज्यम् । अत्र साम्यावस्थगुणत्रयं प्रधानं महत्त्वस्य त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यानुपूर्वहितत्वं तत्र मत्तंशस्योद्रेकाद् महत्त्वं रजोऽद्रेको महत्त्वमेव
 सूत्रतत्त्वम् अहंकारस्य स्वावरकत्वाच्चमःप्रधानत्वम् अत एवाहंकारकार्येषु तामसमाकाशादिकं बहु राजसं सात्विकं चाल्पम् एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधि-
 क्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ तामसादिति ॥ भूतानामाकाशादीनामादिः कारणं भूतादिस्तस्मात्तामसादपि विक्रियमाणाऽन्न आकाशोऽभूत् । ननु तामसः शब्द शब्द उच्यते इति
 प्रसिद्धमिति चेत् स शब्दस्तु तस्याकाशस्य मात्रा सूक्ष्मं रूपं गुण असाधारणो व्यावर्तको धर्मश्च शब्दद्वारा आकाश उदपद्यतेत्यर्थः । एवमेव स्यादिव्वपि द्रष्टव्यम् । यच्छब्दार्थं
 तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणदभूतम् ॥ तस्य मात्रा गुणः शुब्दो लिङ्गः यद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ २५ ॥ नभसोऽथ विकुर्वाणदभूतपरीगुणोऽनिलः ॥ परा-
 न्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥ २६ ॥ वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यत तेजो वै रूपवत्परीशब्दवत् ॥ २७ ॥
 तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् ॥ रूपवत्परीशब्दम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८ ॥ विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ॥
 परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९ ॥ वैकारिकान्मनो जज्ञे देवो वैकारिका दृश ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वहोन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३० ॥
 द्रष्टृदृश्योलिङ्गं कुड्यान्तरितेनापि केनचिद्रजो गज इत्युच्चैरुके यो गजदद्या यथा तेन दृश्यो गजस्तयोर्लिङ्गं बोधकमिति लिङ्गशब्दविशेषणत्वाच्छब्दस्य क्षीबत्वम् ॥ २५ ॥
 नभस इति ॥ अथानन्तरं विकुर्वाणद्रूपान्तरं गच्छतः नभसः स्पर्शतन्मात्रद्वारा स्पर्शगुणवान् अनिलो वायुर्भूत् । स च वायुः परस्य स्वकारणस्याकाशस्यान्ययात् अवबुधेः
 शब्दवांश्चाभूत् । तस्यैव लक्षणं शणो देहधारणम् ओज इन्द्रियाणां शक्तिः सहान्तःकरणशक्तिः बलं देहसामर्थ्यं तेषां हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ वायोरिति ॥ कालकर्मस्वभावत
 इत्यपि यत्र नोक्तं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । कालादितो विक्रियमाणाद्वयोरपि रूपतन्मात्रद्वारा स्वतो रूपवत् कारणभूतयोर्व्याकाशयोरेव्यत्परीशब्दवच्च तेज उदपद्यत ॥ २७ ॥
 तेजस इति ॥ विक्रियमाणात् रसतन्मात्रद्वारा रसात्मकं रसवत् परान्वयाच्च रूपवत् स्पर्शवत् घोषः शब्दः तद्वच्च अम्भो जलमासीत् ॥ २८ ॥ विशेष इति ॥ अरुणस्तु
 विकुर्वाणात् गन्धतन्मात्रद्वारा गन्धवान् परान्वयाच्च रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितो विशेषः पृथिव्यभूत् ॥ २९ ॥ वैकारिकादिति ॥ वैकारिकात् सात्विकाहङ्कारान्मनो जज्ञे
 मनःशब्दैर्देवाश्च तदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि ज्ञेयः । तथा दश देवा अपि वैकारिकाः सात्विकाहङ्काराज्ज्ञाताः ते च दिग्वातादयो ज्ञेयाः । कः प्रजापतिः एते क्रमाद् धोत्रत्यम्-

चक्षुर्जिह्वाघ्राणवक्त्राणि पादायुष्मन्स्थानाभिधानाः ॥ ३० ॥ तैजसादिति सार्द्धम् ॥ विक्रियमाणान्तैजसाद्राजसाहङ्कारात् देशेन्द्रियाण्यभवन् तानि च श्रोत्रत्यादिकानि ज्ञेयानि । दोर्भुजः मेहमुपस्थः क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः यतः ज्ञानशक्तिबुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च नौ तैजसौ राजसाहङ्कारकार्यौ अतो ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणिन्द्रियाण्युभयविधान्यपि राजसाहङ्कारकार्याणि तथा चायमर्थः । पञ्चज्ञानशक्तिबुद्धिः पञ्चक्रियाशक्तिः प्राणः बुद्धिप्राणौ तैजसौ अतः पञ्च श्रोत्रादयो बुद्धिविशेषाः पञ्च वागादयः प्राणविशेषा इत्यर्थः । अत्र तामसाहङ्कारकार्येऽनिल एव प्राणरूपेण तैजसाहङ्कारकार्यो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ कारणमुष्टिमुक्त्वा कार्यमुष्टिमाह—येदिति द्वयम् ॥ हे ब्रह्मवित्तम् यदेते भूतेन्द्रियमनोरूपाः गुणाः गुणकार्यरूपा भावाः पदार्थाः पृथग्विरुद्धस्य भावत्वादसङ्गता अमिलिता आत्मन् अत एव च यदा आयतनस्य समष्टिव्यवस्थान्तरस्य शरीरस्य निमाणे न शुकुः तदा तेष्वेव प्रविष्टस्य भगवतः शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः योजिताः सन्तः सदसत्त्वं प्रधानगुणभावमुपादायङ्गीकृत्यान्योन्यं संहत्य पञ्चीकरणोक्तप्रकारेण मिलित्वा चोभयं हि प्रसिद्धसमष्टिव्यवस्थान्तरकमदः ब्रह्माण्डाल्यं शरीरं समुज्जुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वर्णेति ॥ तत्पूर्वोक्तम् अण्डं ब्रह्माण्डाल्यं शरीरमजीवं चेतनारतैजसातु विबुधैर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिबुद्धिः प्राणस्तु तैजसौ ॥ श्रोत्रत्वघ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्भुजद्विपायवः ॥ ३१ ॥ यदेतैः सङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ॥ यदाऽऽयतननिमाणे न शुकुर्ब्रह्मवित्तम् ॥ ३२ ॥ तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादाय चोभयं समुज्जुर्बुद्धः ॥ ३३ ॥ वर्षपूषसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ॥ कालकर्मस्वभावस्थो जीवो जीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥ स एव पूषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य जघनादिभिः ॥ ३५ ॥ यस्येहावयवैर्लोकाङ्ककल्पयन्ति मनीषिणः ॥ कव्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ३६ ॥

हितमत एवोदकेशयं वर्षपूषानां सहस्रस्यान्ते कालकर्मस्वभावस्थः कालादीनां नियन्ता जीवयतीति जीवो भावान् अजीवयत् सर्जवं चेतनासहितमकरोत् । अयं हिण्यगर्भान्तर्गामी विष्णोर्द्वितीयं रूपमिति भागवताः ॥ ३४ ॥ स एवेति ॥ स एव विराट् पुरुषोऽण्डं निर्भिद्य तस्माद्विर्गतः अण्डभावं परित्यज्य पूषस्वरूपेण पृथक् स्थितः सच सहस्रमूर्धः अङ्गुयः बाहवः अक्षीणि च यस्य सः सहस्रमाननानि शीर्षाणि च तद्वान् अमूत् । अन्ये तु हिण्यगर्भान्तर्गामी अण्डं निर्भिद्य निर्गतः बहिः स्थितः तस्य कारणवित्तस्य निर्गुणं रूपमाह सहस्रेति । नादशः सन्निगतः इत्यर्थः इत्याहुः ॥ ३५ ॥ यस्येति ॥ इह लोके मनीषिणः कट्यादिभिः कटयूरुजतुजङ्घगुल्फपदपाददूलेरवयवैस्तलवितलुतलतालतलमहातलसतलपातालसंज्ञानधःस्थितान् सतलोकात् सतलोकात् वैश्वानरान् तथा जघनादिभिर्जघनान्गुरोधीवावदनललटशिरोभिर्मूर्धः स्वर्महजनतपः सप्तत्यक्त्यानुर्ध्वं स्थितान् सतलोकात् कल्पयन्ति । ऊरुमूलयोः पञ्चाङ्गानः कटिः पुरोभागो जघनम् ॥ ३६ ॥

पुरुषस्येति ॥ पुरुषस्य मुखं ब्रह्म इति कार्यकारणयोरेकविवक्षया मुखान् ब्रह्मणो जात इत्यर्थः । अत्र क्षत्रियः एतस्य बाहवो बाहुभ्यो जात इत्यर्थः । ऊर्वाः ऊरुभ्यो वैश्यो जातः भगवतः पदभ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥ अथोपासनार्थं लोककल्पनामेदाम् दर्शयन्मतलोकपक्षमाह—भूलोक इति ॥ पातालमारुह्य भूलोकः पदभ्यां कटिपर्यन्ताभ्यां कल्पितः तथास्य महात्मनः स्थूलतरस्य पुरुषस्य नाभितो भुवर्लोको हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोकश्च कल्पितः ॥ ३८ ॥ श्रीवायामिति ॥ अस्य श्रीवायां च जनलोकः स्तनद्वयात्तपोलोकः उपासनार्थत्वाद्बुधोभावावैपरित्यं न दोषः । यद्वा । स्तनत् शब्दं कुर्वत् यदोष्ठद्वयं तस्मान्तपोलोकः मूर्ध्निभिः सत्यलोकश्च कल्पितः । ब्रह्मणो भगवतो लोको वैकुण्ठाख्यस्तु सनातनो न तु मृज्यान्तरवर्ती नित्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अथ चतुर्दशलोकपक्षः तत्र जघनादिभिः मूरादयः सप्त प्राणुका एव शेषानाह—तत्कल्या-
मिति ॥ तस्य विभोः कट्यामतलं कृतम् । ऊरुभ्यां वितलं कृतं जानुभ्यां भगवद्भक्तवलिनिवासाच्छुद्धं सुतलं कृतम् ॥ जङ्घाभ्यां तु तलातलं कृतम् ॥ ४० ॥ महातल-

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ॥ ऊर्वोर्वेदयो भगवतः पदभ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥ भूलोकः कल्पितः पदभ्यां भुवर्लोकोऽ-
स्य नाभितः ॥ हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥ ३८ ॥ श्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् ॥ मूर्ध्निभिः सत्यलोकस्तु
ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ३९ ॥ तत्कल्यां चातलं कृतमूरुभ्यां वितलं विभोः ॥ जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥ ४० ॥
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ॥ पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥ भूलोकः कल्पितः पदभ्यां भुवर्लोको-
ऽस्य नाभितः ॥ स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः
॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ वाचां वह्निमुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः ॥ हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्म्य च ॥ १ ॥

मिति ॥ गुल्फाभ्यां महातलं कृतम् । प्रपदाभ्यां पादाभ्यां रसातलं कृतम् । पादतलतः पातालं कृतम् इत्येवं पुमान् विराट्पुरुषो लोकमयो लोकमयत्वेन ध्येयः ॥ ४१ ॥
त्रिलोकपक्षमाह—भूलोक इति ॥ अस्य पुरुषस्य पदभ्यां कटिपर्यन्ताभ्यां पातालादिसहितो भूलोकः कल्पितो नाभितश्च भुवर्लोकः कल्पितः । मूर्ध्ना तु ब्रह्मलोकपर्यन्तः
स्वर्लोकः कल्पित इति वा लोककल्पना ज्ञेया ॥ ४२ ॥ इति श्रीलज्जसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो द्वितीयस्याध्याये पञ्चमे व्यधात् ॥ ५ ॥ षष्ठे विराजो-
ध्यात्सामिधेवादुका विभूतयः ॥ गौरुषं सूक्तं ततोऽत्र श्लोकाः स्युस्तर्कवाधयः ॥ उवाचैवेत्येकमङ्गुलान् पञ्चशतस्युगुहम् ॥ ६ ॥ वाचामिति ॥ अस्मदादिवाचां वागिन्द्रियाणां
तदधिष्ठितुर्वहेत् तस्य भगवतो वैराजस्य मुखं गोलकं क्षेत्रमुत्पातिस्थानम् अत्र सर्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमान्तं क्षेत्रम् । प्रथमान्ताच्च षष्ठ्यन्ता बभूवुरिति तद्विवरणं ज्ञेयम् ।
किं च अत्र कचिद्वोलकमिन्द्रियं चैकीकृत्य निर्देशः यथा जिह्वायाः कचिपृथक् यथा नासाग्रणयोः वैराजस्येन्द्रियेभ्योऽस्मदादेर्विषयाः तद्वोलकेभ्योऽस्यादिन्द्रियाणि

अधिष्ठात्र्यो देवताश्रयेति प्राणुकमसुसन्ध्यम् । तदनुसारेणैवात्र व्याख्यानम् । छन्दसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य सप्तधातवः त्वगादयः क्षेत्रम् । हव्यं देवानामन्नं कव्यं पितृणाभ्यन्नममृतं तदुभयशेषो मनुष्याणामन्नमेषामन्नानां सर्वस्य मधुरादेः रसस्य चकारादस्मदादिसनेन्द्रियस्य तदधिष्ठतुकरणस्य च तस्य जिह्वा रसनेन्द्रियगोलकं क्षेत्रम् । एवं सर्वत्रानुकमप्युद्येयम् ॥ १ ॥ सर्वेति ॥ सर्वाभूनामस्मदादिप्राणानां तदधिष्ठतुवीर्योश्च अश्विनोः औषधीनां यवादीनां च तस्य नासे नासारन्ध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषान्यथैव तस्य घ्राणो घ्राणेन्द्रियं परमायनम् । पुंस्त्वमार्षम् ॥ २ ॥ रूपणामिति ॥ रूपणां शुक्लादीनां तेजसां रूपप्रकाशकानां तस्य चक्षुरिन्द्रियक्षेत्रम् । दिवः स्वर्गस्य सूर्यस्य च तस्याक्षिणां नेत्रगोलके क्षेत्रे । दिशां तीर्थानां गङ्गादीनां च तस्य कर्णौ श्रोत्राधिष्ठिते कर्णविले स्थानम् । आकाशशब्दयोस्तु तस्य श्रोत्रमिन्द्रियं स्थानम् ॥ ३ ॥ तद्वात्रमिति अर्द्धम् ॥ वस्तुनो ये सारभूताः सुवर्णादयस्तेषां सौम्यस्य सौन्दर्यस्य च तस्य गात्रं शरीरं साजनं स्थानम् । त्वगिति । स्पर्शस्य वायोश्च “सर्वेन्द्रो विभाषयैकवद्वति” इत्येकत्वम् वायोरित्यस्य वलोप आर्षो वा । सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य च अस्य त्वक् स्थानम् । यैस्तु यज्ञः सम्पादितो भवति तेषामुद्भिज्जजतीनां सर्वाभूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने ॥ अश्विनोरौषधीनां च घ्राणो मोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥ रूपणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी ॥ कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥ ३ ॥ तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौम्यस्य च भाजनम् ॥ त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥ रोमाण्युद्भिज्जजतीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः ॥ ४ ॥ केशश्च क्षेमस्य शरणस्य च ॥ सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥ ६ ॥ अपां वीर्यस्य सार्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ पुंसः शिशुन उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिवृत्तेः ॥ ७ ॥

वृक्षाणां तस्य रोमाणि स्थानम् । यज्ञियानां प्रशंसार्थमिदम् । अयज्ञियानामपि तत एवेत्येतेः ॥ ४ ॥ केशेति ॥ शिलालोहास्त्रविदुतामस्य केशश्चमथुनखानि स्थानम् । तत्र केशाः अस्त्राणां श्मश्रूणि विदुतां नखानि शिलालोहादीनां विदुतां बुद्धिर्न नखानित्येके । प्रायशः क्षेमकर्मणां पालनकर्तृणां लोकपालानामिन्द्रादीनां तस्य बाहवः स्थानम् ॥ ५ ॥ विक्रम इति ॥ भूः भुवः स्वरित्यव्ययत्वात् पठ्या लुक् भूतूरादीनां व्याणां लोकानां विक्रमस्तस्य त्रिधा पदविन्यासः स्थानम् । क्षेमस्य प्राप्तक्षेपस्य शरणस्यानिष्टनिवारणस्य सर्वेषां कामानां काम्यमानानां पदार्थानां वरस्य वरणस्यापि हरेश्चरण आस्पदमाश्रयः ॥ ६ ॥ अपामिति ॥ अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सार्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य वृष्ट्यक्षिमानिदेवस्य वृष्यमाणजलस्य वा प्रजापतेश्च पुंसो हरेः शिशु उपस्थेन्द्रियाधिष्ठानं स्थानम् । प्रजात्यानन्दः संतनार्थं संज्ञोत्पत्तेरनिवृत्तिस्तपहानिस्तस्यास्तदुपस्थेन्द्रियमाश्रयः ॥ ७ ॥

पायुरिति ॥ हे नारद यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलयगणस्य च तस्य पाय्विन्द्रियं स्थानम् । हिंसायाः प्राणिपिडायाः निर्कतेरलक्ष्याः निर्कतेरलक्ष्याः निर्कतेरलक्ष्याः वा भृत्याः पाय्विन्द्रियाधिष्ठातुः निरयस्य नरकस्य च स्थानतया तस्य गुदः पायुगोलकं स्मृतः । यद्यपि वहीन्द्रोपेन्द्रनिवकाः इति क्रमशः प्रतीतिमित्रस्यैवाधिष्ठातृदेवतात्वं प्रतीयते तथापि गुदं मृत्युरणनेनेति वक्ष्यमाणेन मृत्युरेवाधिष्ठाता विवक्षितः । पायुर्यमस्य मित्रस्येति मित्रस्योपकारकमात्रत्वं विप्रतम् । अतः अधिष्ठानमित्रस्य पायुरिन्द्रियं क्षेत्रमिति व्याख्यातमुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ पराभूतेरिति ॥ पराभूतेर्दारिद्र्यस्य पराजयस्य च अधर्मस्य पापस्य तमसः अज्ञानस्य चापि पश्चिमस्तस्य पृष्ठभागः स्थानम् । नदानां नदीनां च तस्य नाड्यः स्थानम् । गोत्राणां पर्वतानां तस्यास्थिसंहतिः अस्थिसमूहः स्थानम् ॥ ९ ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तं प्रधानं रसोन्नादिसारः सित्यवः समुद्राः भूतानां सर्वेषां प्राणिनां निधनस्थाने लयस्य च पुंसः भगवतः उदरं स्थानतया विदितम् । मनसः अस्मदालिङ्गशरीरस्य तस्य हृदयं पदं स्थानम् ॥ १० ॥ धर्मस्य मम चतुर्मु-

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ॥ हिंसाया निर्कतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥ ८ ॥ पराभूतेरधर्मस्य तपसश्चापि पश्चिमः ॥

नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥ अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ॥ उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥ धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारणां भवस्य च ॥ विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ॥ ११ ॥ अहं भवान्भवश्चैव त इमे

मुनयोऽग्रजाः ॥ मुरामुनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणेश्वराः ॥ पञ्चवः पितरः सिद्धा विद्याधरा-

श्चरणा दुमाः ॥ १३ ॥ अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ॥ ग्रहक्षेकतवस्तारास्तडितः स्तनयित्तवः ॥ सर्वं पुरुष एवेदं भूतं

भव्यं भवच्च यत् ॥ १४ ॥ तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमयितिष्ठति ॥ १५ ॥

खस्य तुभ्यं तव नारदस्य कुमारणां सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्य च विज्ञानस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चित्तस्य तत्त्वस्येति पाठे तु महत्तत्त्वस्य परस्य परमेश्वरस्यात्मा चित्तं परायण-

मुत्तमं स्थानम् ॥ ११ ॥ एवं ब्रह्मणो जातं जगत्तो न पृथक् ब्रह्म च सर्वनियन्तु इत्यादर्थान्दुकं । तत्पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रव्यति । तत्र सहस्रशीर्षित्यर्थस्य “ बाल-

णोऽस्य मुखमासीद् ” इत्यादेश्य ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याय एव दर्शितः । इदानीं तु पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थं दर्शयति—अहमित्यादिसाधैर्ब्रह्मिभिः ॥ अहं ब्रह्मा भवान्भारदः

भवश्च ये इमे ते तवाग्रजाः मुनयः सनकादयश्च सरीसृपाः वृश्चिकादयः जलं स्थलं नभश्च ओकांसि स्थानानि येषां तथाभूता अन्ये च विविधप्रकारा जीवाः सन्धिरार्षः । शेषाः

स्पष्टाः । किंबहुनोक्तेन यच्चैदं भूतं भव्यं भवच्च कालत्रयवर्तिवतुजातं तत्सर्वं पुरुष एव न ततो भिन्नं किञ्चित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ स भूमित्यस्यार्थमाह—तेनेति

अहम् ॥ तेन पुरुषेणेदं विश्वमावृतं व्यातम् । स च विश्वस्मात् वितस्ति वितस्तिप्रमाणं देशम् अधि अधिकं व्याप्य तिष्ठतीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न प्रमाणमनुश्रयाद-

परिच्छिन्नत्वाच्च । अत्र भूमिमित्यस्य विश्वमित्यर्थः । दशाङ्गुलमित्यस्य वितस्तिमिति अत्यतिष्ठदित्यस्य अधितिष्ठतीति ॥ १५ ॥ एतत्सदृशान्तगाह-स्वेति ॥ असौ प्राणः
“ असौ वा आदित्यः प्राणः ” इति श्रुतेरादित्यो यथा स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रतपन् प्रकाशयन् बहिश्च सर्वमपि प्रतपति प्रकाशयति एवमेव पुमान् वैराजः पुरुषो विराजं
विराड्देहं प्रतपन्प्रकाशयन्नपि ब्रह्माण्डमन्तर्बहिश्च तपति प्रकाशयति । अत्र प्राणः प्राणवायुः स्वधिष्ण्यं देहान्तः प्रतपन् श्वसेन प्रतापयुक्तं कुर्वन् बहिश्च प्रतपति । प्रभवतीति
चक्रवर्तिना व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ उतामृतत्वस्येत्यस्य एतावानस्य महिमित्यस्य चार्थमाह-स इति ॥ स परमेश्वरः अस्यस्य अग्ररहितस्य अमृतस्य मोक्षस्य निजानन्दस्य
वा ईशः भोक्ता भोजयिता दाता च । यत् यस्मात् मर्त्यं मरणधर्मकं विनाशि अन्नं कर्मफलमत्यागात् अतिक्रान्तवान् । एवं च उतामृतत्वस्येति स्वार्थं त्वच्छान्दसः । अस्य-
स्येति मन्त्रगतामृतपदव्याख्या । अन्नमित्यर्थे अन्नेनेति पदं तृतीयाछान्दसी । अतिरोहति इत्यस्य अत्यगात् हे ब्रह्मन् ततो हेतोः पुरुषस्य परमेश्वरस्य एष महिमा दुरत्ययः
अपारः ॥ १७ ॥ पादोऽस्य विश्वाभूतानित्यस्यार्थमाह-पादेष्विति अर्द्धम् ॥ तिष्ठन्ति जीवा अत्रेति स्थितयो भूरादिलोकास्ते पादा इव पादाः अवयवत्वेनोक्ता यस्य स स्थिति
पातस्य पुंसः पादेषु अवयवभूतेषु लोकेषु सर्वभूतानि सर्वाङ्गं जीवान् स्थितान् मन्त्रज्ञा विदुः । मन्त्रे तु पादोऽस्य विश्वाभूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयभेदविवक्षया
स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ॥ एवं विराजं प्रतपन्प्रतपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥ १६ ॥ सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ॥

महिमेष ततो ब्रह्मपुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १७ ॥ पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ॥ अमृतं क्षेममभयं त्रिभूतैर्ध्यायि मूर्धसु ॥ १८ ॥
पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेण । त्रिपादस्येत्यस्यार्थमाह अमृतमिति अर्द्धम् । अस्येश्वरस्य संबन्धि त्रिपादमृतं नित्यमुखं दिवि ऊर्ध्वलोकेषु वर्तते न त्रिलोक्यामिति
हि मन्त्रार्थः । तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह । त्रयाणां भूरादिलोकानां मूर्द्धां महर्लोकस्तस्य मूर्द्धानस्तदुपरितना लोकास्तेषु यथाक्रमममृतं क्षेममभयमिति
त्रयमधीय भगवता निहितं तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव मुखं महर्लोकेऽपि कल्पान्ते त्रिलोकदोहोष्मपिडितानां तत्रत्यानां स्थानत्यागान्नाविनाशि मुखं जनलोके त्वमृतमविनाशि
मुखमस्ति यावज्जीवं स्वस्थानापरित्यागात् । परं तु महर्लोकवासिनां त्रिलोकदोहोष्मपिडया तदा तत्र गमनादक्षेमदर्शनमस्ति । तपोलोके तु तस्याप्यभावात् क्षेममेव ।
वक्ष्यति हि “ त्रिलोक्यां दक्षमानायां शक्त्या संकर्षणाशिना । यान्त्युष्मणा महर्लोकान्नं भृवादयोऽदिताः ॥ ” इति सत्यलोके त्वभयं मुखं मोक्षमत्यासन्नत्वात् । भक्कारतु
व्याचक्षते । अथ तस्य मायिकीरमायिकीश्च विभूतीर्विभज्य दर्शयति द्वाभ्याम् । स्थितिः सर्वलोकपालनं पादाङ्घ्रिणारविन्दवारस्य स स्थितिपाद तस्य पुंसः पादेषु अंशभूतेषु
मायिकामायिकदेशेषु सर्वभूतानि वदसुक्तजीवान् विदुः । तत्र च त्रिभूतैः त्रिगुणमयस्थानानां मूर्द्धा इव उपरिस्थो भागो यत्प्रकृत्यावर्णनं तस्य मूर्द्धसु उपरितनस्थानेषु
परम्यभयस्वित्यर्थः । अमृतं मरणाभावः क्षेमं रोगाद्याभावः अस्य परमरहेतुकस्य भगवदपरावहेतुकस्य च भयत्यागाभावः कालहेतुकभयस्यामृताब्देनैव वारणं ज्ञेयम् । अथापि

स्थापितं तेन त्रिगुणमयस्थानेषु तद्विषयं मृतमक्षमं भयं च निहितमिति त्रिगुणमपञ्चस्थानित्यत्वं त्रिगुणानित्यत्वं बोधितम् । वक्ष्यते चाग्रे तद्वाप्यदर्शने न च कालविक्रमः न यत्र मायेत्यादि । एवं च पादोऽप्येति मन्वार्थो विवृतः । तत्र त्रियादस्यामृतं दिवीत्यस्य दिवि सर्वोद्धं प्रदेशं अपमृतम् अस्य त्रिपाद त्रिपाद्विभूतिस्थित्यर्थः ॥ १८ ॥ त्रिपादूर्ध्व इत्यस्यार्थमाह-पादा इति ॥ ये पूर्वोक्तास्त्रयः पादाः जननपःसत्यलोकाः त्रिलोक्या बहिरासन् ये अप्रजानां पुत्रारूपेण न प्रजायन्ते तेषां नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रथयतीनाम् असिजभाव आर्षः । तेषामश्रयाः स्थानानि गृहमेधो गृहस्थस्तु अन्तस्त्रिलोक्याः मध्य एव तिष्ठतीति शेषः । यतः सः अपरस्तेभ्यो हीनः अबृहद्भूतः ब्रह्मचर्यादिव्रतरहितश्च । भक्तास्तु व्याचक्षते पादेषु सर्वभूतानीत्यस्यार्थं विशिष्य विवृणोति । बहिष्मूर्द्धशब्दोक्तात् प्रकृत्यावर्णात् परत्र त्रयः पादाः परमव्योमशब्देनाभिधीयमाना आसन् । चकारात् क्वचित् कचित्पञ्चमव्यवर्त्तिनोऽपि मथुरायोध्यादिदामानः ये पादाः अप्रजानां संसारमुक्तानां जीवानाम् आश्रयाः स्थानानीति आश्रयणामाश्रमस्थानां च तेषां नित्यत्वं बोधितम् । अपृतं क्षेममधायति पूर्वोक्तेः । त्रिलोक्याः त्रिगुणलोकमय्याः प्रकृतेरन्तरु अपरः चतुर्थः पाद इत्यर्थः । यत्र गृहमेधः कर्मिजन इत्यर्थः । कीदृशः अबृहद्भूतः भगवद्भूतरहितो भगवदभक्त इत्यर्थः । तेन स चापि यदि कदाचिद् भक्तः स्यात्तदा तस्यापि त्रिपाद्विभूतिरेव स्थानमिति भावः । एवं च

पादास्त्रयो बहिःस्थानप्रजानां य आश्रमाः ॥ अन्तस्त्रिलोक्यास्तत्परो गृहमेधो बृहद्भूतः ॥ विप्रक्षत्रियवैश्यानां गृहे सुक्तिः सदा भवेत् ॥ १९ ॥ सुती विचक्रमे विष्वक् साशनानशने उभे ॥ यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ २० ॥

“त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाप्तवत्पुनः” इति श्रुत्यर्थो विवृतः । स्मृतिश्च “त्रिपाद्विभूतेर्लोकान्तु असङ्ख्याः परिकीर्तिताः । शुद्धसत्वमयाः सर्वे ब्रह्मनन्दसुखाह्वयाः ॥ सर्वे नित्या निर्विकारा हेयरागविवर्जिताः ॥” इति । तत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपञ्चतीतलोकोऽभिधीयते । पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति यथोक्तं तत्रैव “त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम्नि पादोऽस्येहाप्तवत् पुनः । त्रिपाद्विभूतिर्नित्यं स्याद्वनित्यं पादमैश्वरम् ॥” इति संदर्भधृतं पादोत्तरखण्डम् ॥ १९ ॥ ततो विश्वङ्कृत्यस्यार्थमाह-सुती इति ॥ विविधं सुष्ठु अञ्चति गच्छतीति विष्वक् पुरुषः क्षेत्रज्ञः साशनानशने एका साशना अशनेन कर्मफलभोगेन सहिता दक्षिणमार्ग इत्यर्थः । अपरा त्वनराणा कर्मफलभोगरहिता उत्तरमार्गस्ते उभे सुती मार्गौ विचक्रमे चलति स्म । यत् यस्मात् अविद्याकर्मरूपैका सृतिः विद्या च तत्साधनोपसनारूपान्या सृतिः पुरुषो जीवस्तूभयाश्रयः साधनद्वयनिष्ठः । भक्तरतु व्याचक्षते । उक्तलक्षणे एकपादत्रिपाद्विभूती जीव एव प्राप्तोऽन्याह । विषु सर्वतोऽञ्चतीति विश्वङ् जीवः सुती एकपादत्रिपाद्विभूत्योः पन्थानौ विचक्रमे चलति लङ्घ्ये लिट् । सुती स्वीकृत्यौ साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते । तत्र योग्यतामाह । यत् यस्य जीवस्यैव अविद्या च विद्या च अविद्यादशायां एकपाद्विभूतिं विद्यादशायां त्रिपाद्विभूतिं प्राप्नोति किंतु विद्याया उपरामे लङ्घयता एकया भक्त्यैव “ भक्त्याहमेकया ग्राह्यः” इति भगवदुक्तेः । पुरुषः परमेश्वरस्तु उभयस्य अविद्याविद्यावृत्तिक्रियाया आश्रय

इति स्मृतिद्वयं तत्त्वामिकत्वाच्चदधीनमेवेति भावः । एवं च ततो विश्वङ् व्यक्रामत्साशननशने अभीत्यस्यार्थो विवृतः ॥ २० ॥ तस्माद्विराडजायत इत्यस्यार्थमाह—यस्मादिति ॥ यस्मादण्डं जज्ञे तत्र च भूतेन्द्रियगुणात्मकः विराड् जज्ञे । स ईश्वरस्तत्र प्रविष्टोऽपि गोभिः सूर्य इव तद्विध्वं विराट्शरीरं द्रव्यमण्डं चात्यगात् अतिक्रम्य बहिरपि व्याप्तवान् । गोभिरिति पूर्वोक्त एव दृष्टान्तः । सूर्यो यथा गोभिः किरणैः स्वमण्डलम् आतपन् बहिरपि प्रकाशयति तथा परमेश्वरोऽपि विराजं प्रतपन् बहिरपि प्रकाशयति भक्तस्त्वनहुः तत्र त्रिपाद्विभूतिरन्तरङ्गायाश्चिच्छक्रेर्विलास इति चिन्मय्यां तस्यामात्मक एव । पादविभूतितु बहिरङ्गा या माया शक्रेर्विलास इति मायाभय्यां तस्यापनात्मक एव परमेश्वरतः केवलम् उपकरोतीत्याह । यस्मात् पुरुषादण्डं विराड् जज्ञे कीदृशः भूतेन्द्रियगुणात्मकः स पुरुष ईश्वरः तदण्डं द्रव्यं विराट्शरीरं च अत्यगात्त्वयशित्त्वं प्रकाशयन्नपि तत्राना-सक्तत्वादतिक्रम्यागात् । गत्वा च स्वान्तरङ्गस्थाने त्रिपाद्विभूतावेव सदा स्थित इति भावः । तत्रानुल्लेखे दृष्टान्तः । गोभिः किरणैर्विश्वम् आतपन् सूर्य इव स्वमण्डले स्थित इति ॥ २१ ॥ ननु पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां च अपृथक्त्वादज्ञैः पुरुषाराधनं न सिद्धचेदित्याशङ्क्य तत्परिहाराय यत्पुरुषेणेत्यस्यार्थं संगृह्णाति—

यस्मादण्डं विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ॥ तद् द्रव्यमत्यगाद्विध्वं गोभिः सूर्य इवातपन् ॥ २१ ॥ यदाऽस्य नाभ्यान्नल्लिनादहमासं महात्मनः ॥ नाविदं यज्ञसंभारान्पुरुषावयवाहते ॥ २२ ॥ तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः ॥ इदं च देवयजनं कालश्चैरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥ वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमुदो जलम् ॥ ऋचो यजूषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥ २४ ॥ नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ॥ देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्त्रमेव च ॥ २५ ॥ यतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् ॥ पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया ॥ २६ ॥

यदेति ॥ अस्य महात्मनः विराडन्तर्यामिणः तस्यैव प्रकृतत्वात् नाभ्यात् नामौ भवात् नलिनात् पश्चात् यदाहमासम् अभूवम् तदा भागवन्तं त्रिपशुराहं पुरुषस्य यज्ञपुरुषस्य अवयवाहते अवयवादिभिन्नान् यज्ञस्य संभारान् साधनानि नाविदं न ज्ञातवान् ॥ २२ ॥ तेष्विति चतुष्कम् ॥ हे सत्तम तेषु यज्ञस्य संभारेषु सप्तादेषु पशवः अजादयो वनस्पतयो यूपावयवार्थाः स्वदिरादयस्तत्संहिताः कुशाश्च देवयजनं यज्ञभूमिः इदं चेति निर्देशाच्चैवोपविष्टः कथयतीति गम्यते । उरुभिर्वहुभिर्गुणैरन्वितो वसन्तादिः अजादयो वनस्पतयो यूपावयवार्थाः स्नेहा घृतादयः स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः लोहाः स्वधियादयः मुदः कपालादीनि जलं च ऋचो यजूषि सामानीति वेदत्रयैकत्वं कालश्च वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयो ब्रीहियवादयः स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः लोहाः स्वधियादयः मुदः कपालादीनि जलं च ऋचो यजूषि सामानीति वेदत्रयैकत्वं मन्त्राः चातुर्होत्रं होत्रादिभिश्चतुर्भिर्नुष्ठेयं कर्म नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनमुक्तवान्यन्त्राः स्वाहाकारादयः दक्षिणा गवादयः व्रतानि पर्येषश्चनादीनि देवतानामनुक्रमः आनुव्यूहोऽंशः कल्पः बौधायनादिकृतकर्मपद्धतिग्रन्थः अनेनैतदर्थमहं यक्ष्य इति संकल्प्यथ । तन्त्रमनुष्ठानप्रकारः गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताग्र्यानानि प्रायश्चित्तं विघ्नसमाधनं कृतस्य भगवति समर्पणं च इत्येते संभारा मया पुरुषस्यावयवैरेव संभृताः सम्यदिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

इतीति ॥ इत्येवं पुरुषावयवैरेव संसृताः सम्पादिताः संसाराः यज्ञमाधननि येन सः तथाभूतोऽहं तेनैव सम्पादितमभारेण यज्ञेन तेमेव यज्ञात्मकं पुरुषमीश्वरस्यजसिद्धवान् । एवं च यज्ञेन यज्ञमिति मन्त्रार्थः सूचितः । तत्र पशुवृक्षादीनां भगवद्गुरुलोमादिसत्त्वादेव यज्ञवत्त्वं स्पष्टम् ॥ २७ ॥ तेन देवा इत्यस्यार्थमाह—तत इति ॥ ततोऽनन्तरक्रिये ते तद् भ्रातरो मरीच्यादयो नव प्रजानां पतयः सुसमाहिताः समाहितचिन्ताः सन्तः प्रजासंवृद्धयर्थं तासु यज्ञप्रचारार्थं च इन्द्रादिरूपेण व्यक्तं स्वतश्चाव्यक्तं पुरुषं भगवन्तययजद् । एतेन पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थो दर्शितः ॥ २८ ॥ ततश्चेति ॥ ततोऽनन्तरं काले स्वेऽवसरे मनवः अपरे ऋषयश्चेत्याद्याः ऋतुभिर्यज्ञैर्विभुं सर्वेश्वरं तमीजिरे ॥ २९ ॥ यदधिष्ठानमित्येतत्पञ्चोत्तरार्थमुपसंहरति—नारायण इति ॥ यो भगवान् स्वतः अगुणोऽपि सर्गद्वौ सृष्ट्याद्यर्थं गृहीता भायाया उरवः गुणाः सत्त्वाद्यो येन तादृशो भवति तस्मिन् भगवति नारायणे तत् पूर्वोक्तमिदं दृश्यमानं विश्वमाहितमवस्थितम् ॥ ३० ॥ यत्परस्त्वमित्येतत्पञ्चोत्तरं यदुक्तं स एष भगवान् सर्वेषां मम चेश्वर इति तदुपसंहरति—सृजामी इति संभृतसंसारः पुरुषावयवैरहम् ॥ तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥ २७ ॥ ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ॥ अयजन्व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २८ ॥ ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे ॥ पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः ऋतुभिर्विभुम् ॥ २९ ॥ नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ॥ गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥ ३० ॥ सृजामि तन्निष्क्रुतोऽहं हरो हरति तद्भूतः ॥ विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३१ ॥ इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ॥ नान्यद्भगवतः किञ्चिद्भूतं सदसदात्मकम् ॥ ३२ ॥ न भारती मेऽङ्ग मृषो-पलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः ॥ न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठवता धृतो हरिः ॥ ३३ ॥ सोऽहं समाम्नायमयस्तपो-मयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ॥ आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तन्नाव्यगच्छं यत आत्मसंभवः ॥ ३४ ॥

ति ॥ तन्निष्क्रुतोऽहं विश्वं सृजामि तद्वश एव हरो विश्वं हरति त्रिशक्तिधृक् “ धृज गतौ ” भगवान् पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण विश्वं स्वयमेव परिपाति ॥ ३१ ॥ यच्चैदं विश्वं यदात्मकश्च त्वमित्यादिसर्वप्रधानां सामान्योत्तरं यदुक्तं “ वासुदेवात्यो ब्रह्मन् ” इत्यादि “ पुरुष एवेदं सर्वम् ” इति श्रुत्या च यद्वहीकृतं तदुपसंहरति—इतीति ॥ हे तात यथा त्वमिदं पूर्वोक्तमनुपृच्छसि तथा तस्योत्तरमिदमुक्तप्रकारेण ते तुभ्यं मयाभिहितम् अतः सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं भाव्यं सृज्यं किञ्चिदपि वस्तु भगवतः सकाशादन्यन्नास्तीति ॥ ३२ ॥ न भारतीति ॥ अङ्ग हे नारद यत् यस्मात् मे मया औत्कण्ठ्यं प्रेमोद्रेकस्तद्गता हृदा हरिर्धृतो ध्यातस्तस्मान्मे भारती यणी क्वचिदपि विषये मृषा नोपलक्ष्यते न दृश्यते । मे मनसो गतिः संकल्पोऽपि क्वचिद्विषये मृषा न वै नैव भवति । मे हृषीकाणि इन्द्रियाणि क्वचिदप्यसत्पथे नैव पतन्ति एतेन मम वाङ्मनसेन्द्रियाणां वृत्तयो हरेः प्रसावादेव सत्यार्थाः नतु मत्प्रसावात् इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ सोऽहमिति ॥ सोऽहं समाम्नायमयः वेदाग्रामापरः तपोमयो निरन्तरं तपोनिष्ठः

प्रजापतीनां गतिः अत एव सर्वैर्निवन्दितः एवं सर्वोत्कृष्टोऽपि निपुणं साङ्गं योगमास्थायीश्रियं समाहितः सावधानोऽप्यहं यत आत्मनो भयं संभवेत् जन्म तमेव वाध्यगच्छेत् न ज्ञातवान् कुतोऽन्यस्य वार्ता । एतच्च तृतीयस्कन्धे पञ्चोद्भवे वक्ष्यते ॥ ३४ ॥ नतोऽस्मीति ॥ समयिष्यां शरणगतानां भवच्छिदं जन्मादिनिवर्तकं स्वस्त्ययनं कल्याणकरं सुमङ्गलं पुण्यप्रदं तस्य भगवतः चरणमहं नतोऽस्मि ततोऽचिन्त्यमहिमत्वेन ज्ञातवानस्मीति कैमुत्येनाह । यथा नभः कर्तुं स्वस्थान्तं न प्राप्नोति तथा यो भगवान् स्वयमपि आत्ममायायाः विभवं विल्लारं पर्यायात् परिराग्दोऽत्र निषेवेनात् एतावानिति न ज्ञातवान् । अथ तदा अपरे अस्मदश्वस्तु कुतो जानीयुः । अन्तर्यामावादेव तदज्ञानं न सर्वज्ञत्वं हन्ति ॥ ३५ ॥ नाहमिति ॥ यस्य कृतां सत्यरूपां गतिं स्वरूपम् अहं ब्रह्मा न वेद यूयं नारदसनकादयः न विस्थ वाग्देवो महादेवश्च न वेद यद्येते वयं महत्त्वेन ज्ञानित्वेन च प्रसिद्धा अपि यस्य कृतां यथार्थरूपां गतिं स्वरूपं न विदुः न जानीमः आर्षः प्रथमपुरुषः । तर्ह्यपरेऽस्मदपेक्षया हीनाः सुरा अन्यदेवा न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् । आदौ विदुरिति बहुवचनकियावयवभूतवेदेत्यादिक्रियाऽध्याहारेणान्वयस्ततो नकाराध्याहारेण युगपत् विदुरित्येवोक्तवान्ययः । “ नेमं विस्त्रयो न भवः ” इति दशमस्कन्धवत् ।

नतोऽस्म्यहं तत्त्वरणं समीधुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ॥ यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद्यथा नमः स्वात्ममथापरे कुतः ॥ ३५ ॥ नाहं
न यूयं यद्दत्तां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुताऽपरे सुराः ॥ तन्मायया मोहितबुद्ध्यस्त्विदं विनिर्मितं चात्मसमं विचक्ष्महे ॥ ३६ ॥ यस्ययवतार-
कर्मणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ॥ न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३७ ॥ स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ॥ आत्माऽऽत्म-
स्यं प्रणमनाद्वान्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥ ३८ ॥

न्यात्मनाऽत्मानं संयच्छति च पाति च ॥ ३६ ॥ यस्म्येति ॥ किं बहुना तस्य मायया मोहिता बुद्धिर्येषां तथाभूता वयं तद्विनिर्मितम् इदं जगदव्यात्मसमं स्वरुद्धयगुरुमेव विचक्ष्महे जनिमो न परमार्थतः । चोपर्थे ॥ ३६ ॥ यस्म्येति ॥ यथावतारान्तत्कर्मणि चात्मदादयो गयन्ति यं च तत्वेन न विदन्ति तस्मै भगवते नमः ॥ ३७ ॥ अवतारकर्मणि संक्षेपतो दर्शयति—स एष इति ॥ स एष पूर्वोक्तः अजः आद्यः पुरुषावतारो भगवान् आत्मना स्वस्वरूपेणैव साधनभूतेन आत्मन्येवाधिकरण आत्मा स्वयमेव कर्ता सत्तात्मानमेव कर्मभूतं जगदाकारेण कृत्ये कृत्ये सृजति जग-
दाकारं पाति च संयच्छति अन्ते संहरति च । पुरुषावतारः सृष्ट्यादीनि कर्माणि इति संक्षेपेति ॥ ३८ ॥ न यं विदन्ति तत्वेत्युक्तं तत्त्वसाह—विशुद्धमिति ॥ ज्ञानमेव केवलं सत्यं तत्त्वं तच्च विशुद्धं विषयाकारशून्यं प्रत्यक् सर्वान्तरं सम्यक् सन्देहादिरहितम् अवस्थितं स्थिरम् अतः पूर्णम् अपरिच्छिन्नम् अनाद्यन्तं जन्मनाशरहितं निर्गुणं गुणकार्यं हि गुणक्षोभाच्चलं भवति अद्वयं च वटादाकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थं विशेषणानि । यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमेव न चाश्चर्यादिदोषयुक्तं तथापि वृत्ति-
दोषैस्तथा भवतीति व्यवच्छिद्यते । एभिरेव विशेषणैः सत्यत्वमपि समर्थितम् ॥ ३९ ॥

ऋषे इति ॥ हे ऋषे मुनयोऽपि प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः प्रसन्नदेहेन्द्रियमनसो यदा भवन्ति तदा विदन्ति । यदा तु तेदेव तत्त्वमसनां वेदविरुद्धैः कुतर्कैः विपुलं व्याप्तं भवति तदा त्रिरोधयेत त्रिरहितं भवति न प्रकाशते ॥ ४० ॥ कल्पे कल्पे आत्मानं सृजति इत्युक्तं तत्र के ते मृज्यमाना अवतारारस्नवाह-आव इति ॥ परस्य भूम्नो ब्रह्मणः पुरुषः प्रकृतिपर्वकः यस्य सहस्रशीर्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स आवोऽवतारः । वक्ष्यति च भूतैर्यज्ञ पञ्चभिरित्युपक्रम्य पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः इति तथा कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्यकारणात्मिका प्रकृतिश्च मनश्च महत्त्वं द्रव्यं महाभूतानि क्रमोऽत्र न विवक्षितः । विकारोऽहंकारः गुणः मत्वादिः इन्द्रियाणि विराट्ब्रह्माण्डात्मकसमष्टिदेहः स्वराट् वैराजः स्थास्तु स्थावरं चरिणु जङ्गमं व्यष्टिशरीरम् ॥ ४१ ॥ अहमिति ॥ अहं ब्रह्मा भवो महोदेवः यज्ञो विष्णुः दक्षादयो य इमे प्रजेयाः भवानादिर्येषां ते भवदादयो भक्ताश्च स्वलोकपाला गरुडादयः स्रष्टाः शेषाः । एतेऽपि भगवतोऽवताराः ॥ ४२ ॥ गन्धर्वादीनामीशाः यक्षादीनां

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ॥ यदा तदैवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विपुलम् ॥ ४० ॥ आद्योवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ॥ द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्तु चरिणु भूम्नः ॥ ४१ ॥ अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेया दक्षादयो ये भवदादयश्च ॥ स्वलोकपालाः स्वलोकपाला नृलोकपालास्तल्लोकपालाः ॥ ४२ ॥ गन्धर्वविद्याधरचारणेया ये यक्षरक्षोरगना-
गनाथाः ॥ ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ॥ अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोऽसृगपक्ष्यधीक्षाः ॥ ४३ ॥ यत्किं च लोके भगवन्महस्वदेजःहसस्वद्वलवक्षमावत् ॥ श्रीर्हाविभूत्यात्मवददुर्तार्णं तत्त्वं परं रूपवद्स्वरूपम् ॥ ४४ ॥

नाथाः रक्षोरगेति संधिरार्षः । ये च ऋषीणां पितॄणां च ऋषभाः श्रेष्ठाः स्पष्टाः शेषाः ॥ ४३ ॥ यदिति ॥ किंबहुना लोके यत् किं च यत् किंचित् भगवज्जनैश्चर्यादि-
युक्तं महस्वतेजोयुक्तम् ओजःसहस्री इन्द्रियमनःशक्ती तद्युक्तं बलं शरीरशक्तितद्वत् तद्युक्तं क्षमावत् श्रीः शोभा हीरकमज्जुगन्ता विभूतिः संपत्तिः आत्मा यथार्थ-
बुद्धिस्तद्वत्तद्युक्तम् अर्णो वर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णं विबुदादि । यद्वा । अर्णशब्दोऽक्षरवाची नवार्णो मन्त्र इतिवत् । अद्भुतान्यपौरुषेयत्वादलौकिकान्यर्णानि वर्णा गन्त-
तत् वेदरूपं वस्तु रूपवत् मूर्तम् अस्वरूपम् अमूर्तं तत्सर्व परमेव तत्त्वं ज्ञेयम् । अत्र कालस्वभावप्रकृतयः शक्तयः सतआदीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षादयो
विभूतयः अन्ये केचित् ज्ञानियोगिप्रभृतयः स्थावरजङ्गमान्ताः पुरुषावतारस्य सृष्ट्यादिललिपरिकरा ज्ञेयाः ॥ ४४ ॥

आह तुष्टो दत्तो मयाहमात्त यद्गृहवान्स दत्तः ॥ यत्पादपङ्कजपरिणयवत्रुदह आगच्छनाशुरनचा ॥ १७९ ॥ अथा
तं सुप्रसिद्धमादित्यं हिरण्यशं वज्रधर इन्द्रः अद्रिमिव श्रूया ददार विदारितवान् करेण कर्णमूलेहश्चिन्ति वक्ष्यमाणकरप्रहरानननरं श्रूया ददारोति न विरोधः ॥ १८ ॥ तत
इति ॥ रुचेः प्रजापतेः सकलाद्भार्याया आकूतेः सनुः सुतः सुयज्ञो नाम जातः । अथ च स्वभार्यायां दक्षिणायां सुयमान् अयमान् देवान् अजनयत् स एव गृहा इन्द्रः
सन्त्येयवादिना लोकत्रयस्य महतीभार्ति पीडामहरत्तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽपि अनु पश्चात् स्वायंभुवेन मनुना मातामहेन हरिरित्युक्तः । एतेन देवोत्पादनं लोकत्रयादिहरणं
च कर्म दर्शितम् एवमग्रेऽपि ॥ २॥ जज्ञ इति ॥ हे द्विज नारदकर्मस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्भार्यायां देवहूयां नवभिः स्त्रीभिर्निगिन्तिभिः समं सह जज्ञे । एव स्वभार्ये शतसमन्ति
ब्रह्मविवासे उक्तवान् । यया आत्मगत्या सा माता आत्मनः शमलं मलिनिकरणं गुणमङ्गुरूपं पङ्कमग्निमेव जन्मनि विभूय दूगित्य कपिलस्य गतिं क्षपिष्ठोक्तमत्यन्तत्वं
प्रोदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥ अनेरिति ॥ अपत्यं पुत्रमभिकाङ्क्षतः अत्रेष्टुष्टः सन्मयाहमेव तुभ्यं दत्त इति यत् यस्मादाह स्म तस्मात्स भगवान् दत्त इति नाक्षा जातः । एतस्य इन्द्रस्य

पादपङ्कजोर्योः परागस्तेन पवित्रा देहा येषां ते यदुहैहयावाः यदुः प्रसिद्धः हैहयः महाराजुनः तत्प्रभुनय उभर्यैमिहिकामिणमाद्यैर्यरूपायानुत्पिक्कीं मुक्तिहारां च यो-
 गिद्धिमापुः । तेषां मध्ये हैहयं तु प्राप्तयोगिद्धिकमपि महदपराधाद्धेतोः कुप्यन्परशुरामो जयान इति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ तत्रामिति ॥ विविधलोकास्य सिद्धिक्षया मष्टुपिच्छया
 आदौ कल्पदौ यन्मे मया तपस्तप्तं तस्य स्वतपसः सनात् दानात् तस्मिन् समर्पणात् “षण्णु दाने” स हरिश्चन्द्रः सनोऽभूत् सनन्कुमारः मनकः सनन्दनः सनातन इति
 चत्वारः सनशब्दा नास्ति यस्य तथाविधो जातः । यद्वा । यन्मया तपस्तप्तं तस्मात्स्वतपसो हेतोः सनादिति नामा चतुःसनोऽभूत् । “सनात्सनातनतपः” इति श्रीविष्णुसहस्र-
 नामस्तोत्रात् सनशब्दमवति व्याप्नोतीति सनात् स च श्राक् कल्पस्य संलब्धे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नमथ्यदायमात्मनत्त्वमिह अस्मिन्कल्पे सम्यक् जगाद । यद् गदितमाम्रमेवात्म-
 तत्त्वं मुनयः आत्मन् स्वस्मिन्नेवाचक्षत साक्षादपश्यन् ङिलुगार्षः ॥५॥ धर्मस्येति ॥ धर्मस्य भार्यायां दक्षस्य दुहितरि मृत्यां मूर्तिमज्ञायां स्वः असाधारणः तपःप्रभावा चस्य
 तथाभूतः नारायणो नर इति च स्वरूपद्वयेन अजनिष्ट । अनङ्गस्य प्रतनाः सेनारूपाः देव्यः अप्सरसः भगवन्तं मोहयितुं प्रवृत्ता अपि आत्मनः इति जात्यैकत्वम् आत्मभार्यो
 तप्तं तपो विविधलोकासिद्धिक्षया मे आदौ सनात्स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् ॥ प्राक्कल्पसंस्तुतविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगाद मुनयो
 यदचक्षतात्मन् ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ॥ दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
 देव्यस्त्वनङ्गप्रतना घटितुं न शक्नुः ॥ ६ ॥ कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोपदृष्ट्या रोपं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसद्वम् ॥ सोऽयं यदन्तर-
 मलं प्रविशन्निवभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ॥ ७ ॥ विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वना-
 नि ॥ तस्मा अदाद्भुवर्गतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८ ॥

हेतुस्थो भगवतो नियमस्य अवलोपं व्रतमङ्गाभावं दृष्ट्वा घटितुं चेष्टितुं न शक्नुः शापभयात्तद्व्या वमृवुः । वटिमागुरिरित्यवस्थाकारलोपे नञ्समासेऽवलोप इति सिद्धम् । यद्वा ।
 भगवतः सकाशात् आत्मनः इति द्वितीयान्तम् । स्वयतिरूपा उर्वश्याद्याः क्षदिष्टा नियमावलोपं व्रतमङ्गाभावं च दृष्ट्वा घटितुं न शक्नुर्विस्मयेन स्तब्ध्या वमृवुः । यद्वा । उर्वश्याद्याः
 क्षदिष्टा भगवतो नियमावलोपं व्रतमङ्गं घटितुं कर्तुं न शक्नुः ॥ ६ ॥ यत्र कामजयी क्रोधोऽपि विभेति तत्र का वार्ता कामस्येत्याह—काममिति ॥ ननु कृतिनो रुद्रदर्यो रोषगुरुय-
 दृष्ट्या कामं दहन्ति रोषं तु असह्यमत एव आत्मानं दहन्तमुत अपि ते न दहन्ति तदाहै समर्था नैव भवन्ति किंतु क्रोधैवैवाभिभूयन्ते सोऽयं रोषः अमलं निर्मलं यस्य अन्त-
 मनः निविशन् आर्षः शता । प्रविशन्निति वा पाठः । स्वनाशशङ्कया विभेति तर्हि पुनः कामोऽस्य मनः कथं नु श्रयेत प्रविशेत् ॥ ७ ॥ विद्ध इति ॥ राज्ञः उचानपदः अन्ति सर्वापि
 एव मातुः सपत्न्याः सुरुचः उदितानि वाक्यान्येव पतत्रिणो बाणास्तैर्विद्धो बालोऽपि मय्यो ध्रुवस्तपसे तपः कर्तुं वनान्युपगतस्तस्मै गृणते स्तुवते प्रसन्नः सद्भुवर्गतिं ध्यादि-

स्थलविशेषमदात् । यत् यां ध्रुवगतिं दिव्याः दिविभवाः मुनयः उपरीस्थिता भूवादयः अथत्वाच्च स्थिताः सप्तर्षयः स्रुवन्ति प्रसंसन्ति अप्यं पृथिवीभार्वतार इति भाषयन्नाभूते इतः मस्कन्धे पृथिवीर्भस्य कर्माकथनादत्र नामाकथनात्परस्परसापेक्षत्वेन सङ्गतेरौचित्यात् तथा चोक्तम् । अस्यात्र चरितानुक्त्या नामानुक्त्या च तत्र वै परस्परमपेक्षित्वाद्युक्त्या चैकत्र सङ्गतिरिति ॥८॥ यदिति ॥ यद् यदा ऋषिभिरार्थितः प्रार्थितस्तदा द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विबुधं संदायं भगं सौभाग्यं च यस्य उदायं गतम् अतो निरये पतन्तं वेनं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति पदं नाम लेभे । पुतः नरकात्रायेते इति पुत्र इति व्युत्पत्तेः । “ पुत्राप्नो नरकावाप्त्यतिरं त्रायेते सुतः । तस्मान्पुत्र इति श्लोकः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ” इति वचनात् श्रीपृथुः स्वर्णिनरकभोगानन्तरं कुष्ठिन्लेच्छत्स्वर्प्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय पृथूदकाख्ये कुरुक्षेत्रे तीर्थे स्नपनदिना तं यातनाभोगादुद्वेगयति वामनपुराणकथात्रानुसन्वेया । यथा येन पृथुना जगति सर्वप्राणिनिमित्तं सकलानि वसूनि अन्नादिवस्तूनि वसुधा पृथ्वी दुग्धा अदुलत दुहिदिकर्मकः ॥ ९ ॥ नाभेरिति ॥ असौ हरिर्नाभिराग्नीश्रुपुत्रास्तुदेव्याः मेरुदेवीत्यपरान्याः स्रुतुः ऋषसाख्य आस दिदीपे । “ अस गतिदीप्त्यादानेषु ” समदृक् स्वस्थः स्वानन्दनिष्ठः प्रशान्तकरणः परितो

यद्वेनसुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविबुधपौरुषभगं निरये पतन्तम् ॥ त्रात्वाऽर्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥९॥ नाभेरसावृषभ आस मुदेविस्स्रुतुर्यौ वै चचार समदृग् जडयोगचर्याम् ॥ यत्पारमहंस्यमृषयः पदमात्मनानि स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिसुक्तसङ्गः ॥ १० ॥ सत्रे ममास भगवान्द्वयशीरषाऽथो साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ छन्दोभयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूव रुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥११॥ मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ॥ विस्मसितानु-
रुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२ ॥

मुक्तसङ्गः यो वै ऋषभो लोकप्रहार्थं जडवद्वोगेन नित्यसमाधिना चर्यां चचार यत् यां योगचर्यामृषयः पारमहंस्यं परमहंससंन्धि पदयामनन्ति कथयन्ति यद्वा । यस्य पार-
हंस्यं पदं चिह्नं ऋषयः आनमन्ति अभ्यस्यन्ति ॥१०॥ सत्र इति ॥ स एव साक्षाद्भगवान् मम ब्रह्मणः सत्रे यज्ञे हयशीर्षा शीर्षन्नार्षः अकाराधिक्यं च । आस आविर्बभूव । स च यज्ञपुरुषः यज्ञोराध्यः तपनीयवर्णः सुवर्णयुत्यवर्णः छन्दोभयः वेदभयः मखमयः छन्दोद्विधेया ये मखास्तन्ययः मखैर्यजनीया अखिला देवतास्तदात्मा एतन् श्रुतीनां कर्मकाण्डदेवकाण्डसंन्धिवत् गम्यते । मखमय इत्यत्र अमृतमय इति वा पाठः । अस्य हयशीर्वस्य श्वसतः श्वासान् विमुञ्चतो नस्तो नासिकतः उशतीः उशत्यः कयनीयाः “ वा छन्दसि ” इति जरयपि पूर्वसवर्णदीर्घः । वेदलक्षणा वाचो बभूवुः ॥ ११ ॥ मत्स्य इति ॥ मत्स्यरूपो भगवान् युगान्तसमये मनुना भाविना वैवस्वतेन पूर्वजन्मनि सत्यव्रतसंज्ञकेन उपलब्धो दृष्टः क्षोणीमयः पृथिव्या आश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिलानां जीवानां निकायस्य समूहस्य केत आश्रयः स च मे मम मुखान्दि-

क्षंसितान् विगलितान् हयश्रीवनामकेन दानवेनापहृतान् वेदमार्गान् वेदान् तं हत्वा तत आशय मह्यं ममर्ष्येति पुराणान्तराज्ज्ञेयं सत्यव्रतं चोपदिशंस्तत्र उरुभये युगान्तमलिले
 विजहार ह ॥ १२ ॥ क्षीरेति ॥ अमरदानवयूथपानाममृतस्य लब्धये क्षीरोदधिमुन्मथन्तां सतां निद्रायां क्षण उत्मवो यस्य स अद्रेः परिवर्तः परिभ्रमणं तेन कषणा कल्पमाणा
 अपनीयमाना कण्डूर्यस्य “कष हिंसायाम्” यगभावा आपः । यद्वा । अद्वियरिवर्त एव कषणं कषणमपनयनमाधनं यस्याः सा कण्डूर्यस्य सः आपः कवभावाः आकाशश्च ।
 आदिदेवो भगवान् क्षीरोदधौ कच्छपवपुः धृतकूर्मननुः पृष्ठेन गोत्रं कृतमन्यानरूपं मन्दराचलं विशेषेण हर्षेण दधार ॥ १३ ॥ त्रैविष्टेति ॥ त्रिविष्टे स्वेन भवब्रैविष्टपा
 देवास्तेषामुरुक्षयं हन्ति स भगवान् भगवन्तो भृकुट्यौ दंष्ट्राश्च यस्मिंस्तथाभूतं करालं वक्रं यस्मिंस्तथाभूतं नृसिंहयोर्मिश्रं रूपं कृत्वा धृत्वा आरात् स्वसमीपे गदया सहाभि-
 पतन्तं संमुखमागच्छन्तं दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं स्वस्योर् निपात्य स्फुरन्तमितस्ततश्चेष्टमानं तं नखैराशु विददार ॥ १४ ॥ हरिसंज्ञाकवतारमाह—अन्तरिति ॥ गजयूथस्य
 क्षीरोदधावमरदानवयूथपानासुन्मथन्तममृतलब्धय आदिदेवः ॥ पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्विपरिवर्तकषाणकण्डूः
 ॥ १३ ॥ त्रैविष्टपौरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमदभृकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ॥ दैत्येन्द्रमाशु गदयाऽभिपतन्तमारादूरो निपात्य विददार
 नखैः स्फुरन्तम् ॥ १४ ॥ अन्तःसरस्युरुवलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरभुजधिरुहः ॥ आदिदेवमादिपुरुषाखिललोकनाथ तीर्थश्रवः
 श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरुहः ॥ चक्रेण नक्रवदनं विनिपाटय तस्मा-
 द्भस्ते प्रगृह्य भगवाच्छुपयोजहार ॥ १६ ॥ ज्यायान्युपैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान्विचक्रम इमान्यदथाधियज्ञः ॥ १७ ॥ वामनेन
 जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्यामृते पथि चरन्प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ १७ ॥

पतिः अन्तः सरसि सरोमध्ये उरुवलेन ग्राहेण पदे गृहीतः अन एव आर्तः पांडितः सन् ततो विमुक्त्यर्थं हे आदिपुरुष हे आखिललोकनाथ हे तीर्थ पापनाथकं श्रवो यशो
 यस्य हे श्रवणयोर्मङ्गलरूपनामधेय इति संबोधनचतुष्कमाह ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति ॥ तदा अप्रमेयः अतिबलः भगवाच् हरिः तच्छ्रुत्वा कृपया चक्रायुधः गृहीतचक्रः
 पतगराजस्य गरुडस्य भुजौ स्कन्धावधिरुहः सन् तत्रागत्य अरणार्थिनं शरणाार्थिनं गजं हस्ते शुण्डायां प्रगृह्य चक्रेण नक्रस्य वदनं विनिपाटय च्छित्त्वा तस्माद् ग्राहयद्ग्राहु-
 ज्जहार उद्धृतवान् ॥ १६ ॥ ज्यायानिति ॥ अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अवरजः कर्नीयानपि गुणैर्यायान् ज्येष्ठः अप्रियज्ञः यज्ञाधिपतिर्विष्णुः यत् यतो हेतोः
 अथ बलिवचनान्तरमेषाम् जल्लोकान् विचक्रमे पादविन्यासैः कान्तवान् अतः त्रिपदच्छलेन वामनेन रूपेण क्षमां सर्वमेव भूयिं जगृहे । नन्वीश्वरस्तथा दुर्बलवत्किमिति
 चकार तत्राह । यतः याच्यामृते विना पथि चरन् सन्मार्गे प्रवर्तमानः प्रभुभिः समर्थः स्वामित्तिर्न चाल्यः ऐश्वर्यान् भक्षनीयः अतः याच्यामेव चक्रे ॥ १७ ॥

ननु तर्हि याच्ययापि चालमनुचितमेवेत्याशङ्क्य बलेन देवाधित्यं नापेक्षितं यतस्तद्दृष्ट्वा ततोऽधिकं स्वमालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह—नार्थ इति ॥ अङ्ग हे नारद उरुक्रमस्य वामनस्य पादशौचं चरणशालनरूपाः आ अप इति च्छेदः अपः जलानि आ आदरेण शिखाः शिखासु मूर्ध्न्यर्थः समन्यर्थे द्वितीया । सानुस्वारोऽपि पाठः । धृतवतः बलेः यदिदानीं तेन बलात्प्राप्तमग्रे च तत्सतोषार्थं भगवता दीयमानं विबुधानामाधिकृत्यं राज्यं तदयमर्थः पुरुषार्थः न भवति यो वै महादानित्वेन प्रसिद्धो बलिगुरुणा शुक्लेण वारितः शतोऽपि प्रतिश्रुतमृते प्रतिज्ञातार्थं विनान्यन्न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत् । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ” इत्यङ्गभावः । किन्तु तृतीयपादपूरणार्थं शिरसा अत्यादरेण हरये आत्मानमभिमेने समर्पितवान् । अतः सेतेहं त्रैलोक्यं श्रद्धया दत्तो बलेविबुधापत्यमर्थो न भवतीति भावः ॥ १८ ॥ तुभ्यमिति ॥ हे नारद भूशमस्यन्तं विवृद्धेन भावेन स्नेहेन साधु सम्यक् परिपुष्टः स भगवान्तुभ्यं च योगं भक्तियोगम् आत्मनः तत्त्वेन याथार्थ्येन सह स तत्त्वं यथार्थं स्वरूपं सत्त्वशब्द एव वा यथार्थस्वरूपवाची । तथा च हैमः । “ स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरितयः । सहजो रूपतत्त्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥ शीलं सत्तत्त्वं संसिद्धिः ” इति तस्य दीपं प्रकाशकं नार्थो बलेरयसुरुक्रमपादशौचमापः शिखां धृतवतो विबुधाधिपत्यम् ॥ यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्वदात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥ तुभ्यं च नारद भृशं भगवान्विवृद्धभावेन साधु परिपुष्ट उवाच योगम् ॥ ज्ञानं च भागवतमात्मसत्तत्त्वदीपं यद्वासुदेव-शरणा विदुरञ्जसैव ॥ १९ ॥ चक्रं च दिक्षुऽविहतं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो विभर्ति ॥ दुष्टेषु राजसु दम् व्यदधात्व्वकी-र्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥ धन्वन्तरिश्च भगवान्धयमेव कीर्तिनाम्ना नृणां पुरुरुजां रज आशु हन्ति ॥ यज्ञे च

भागममृताधुरवाप रुद्धमायुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥ २१ ॥

ज्ञानं ज्ञानसाधनं भागवतं च हंसरूपेणोवाच । यदा त्वं समकादिभ्य इत्यैकैकादशस्कन्ध आदिशब्देन नारदस्यापि ग्रहणात् विष्णुधर्मोत्तरे तस्य स्पष्टत्वाच्च । यदंशोक्तम् भिज्जानादिकं वासुदेवशरणा भागवद्भक्ता एवाञ्जसा सुतेन विदुर्जनन्ति नान्ये । अत्रैकादशोक्तो हंसावतारो भिन्न एवेति केचिदहः । अत्र तुभ्यं चेति चकारेण नारदव-तारोऽप्युक्त इत्यप्याहुः ॥ १९ ॥ चक्रमिति । मनुवंशस्य धरः पातकः सन्नागवान्धन्वन्तरेष्ववतीर्य विविधैश्चरित्रैश्चर्याणां लोकानां पृष्ठे उपरि वर्तमाने सत्ये सत्यलोकं तत् पर्यन्तामुशतीं मनोहरां स्वकीर्तिं प्रथयन् विस्तारयन् दशसु दिक्षुऽविहतमप्रतिहतं चक्रं सुदर्शनचक्रमिव स्वतेजो विभर्ति तेन च दुष्टेषु राजसु दम् दण्डं व्यदधात् ॥ २० ॥ धन्वन्तरिश्चेति ॥ भगवान्धन्वन्तरिरूपेण लोकेऽवतीर्य स्वयमेव कीर्तिः कीर्तिरूपः सन् पुरुरुजां महारोगिणां नृणां रजो रोगान्धन्वन्तरेण आशु शीघ्रं हन्ति आयुर्विषयकं वेदं वैदशास्त्रं चतुशास्ति प्रवर्तयति अत एवासृतं मरणरहितमायुर्यस्मात्तथाभूतः सन् रुद्धं पूर्वं प्रतिपिद्धमपि यज्ञे स्वभागमवाप । अवावरुन्धे इति पाठे अत्र अवसन्नं स्वभागम्

अवरुन्धे स्म लज्जेते स्म ॥ २३ ॥ क्षत्रमिति ॥ अमौ महात्मा भगवान् उग्रवीर्यः परशुरामरूपेणवर्णनः मनु क्षयाय मृत्यवे विधिना तत्पराव्येनोपशृणुते सर्वापतं ब्रह्मकु-
उज्जितपथं त्यक्वेदमार्गं नरकाणामार्गं लिप्सुर्लब्धुमिच्छु इव अवनेः कण्टकवद्ध्यथकं क्षत्रं क्षत्रियजानिमात्रम् उरुधारापरश्वधेन दीर्घतिक्ष्णधारणे परशुना त्रिभक्तकृत्यः
एकविंशतिवारान् उद्धन्ति उत्पादयति ॥ २२ ॥ अस्मदिति ॥ अस्माकं ब्रह्मादीनां त्रसादे कार्ये अस्मासु यः प्रमादस्तेन वा सुमुख उद्युक्तः कलाया मायाया ईशः यद्वा
कलानामैश्वर्यादीनामीशः नृसिंहरामकृष्णेषु षाड्गुण्यं परिपूरितमिति वाक्ययद्वैश्यादिगुणग्रन्थूर्णो भगवान् कलया भगतादिरूपया सहेष्टवाकुवशोऽवतीर्य वंश अवतीर्यति पूर्व-
रूपाभाव आर्षः । गुरोर्दिशरथस्य निदेश आज्ञायां तिष्ठन् स दयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश । यस्मिन् श्रीरामे विरुध्य विरोधं कृत्वा दशकन्यरो रावणः
आर्तिं दुःखं नाशमाच्छेत् श्रातः ॥ २३ ॥ यस्मा इति ॥ ऊढं श्रातं यद् भयं तेनाङ्गे वेपः कम्पो यस्य तथा दूरे लङ्कायां वर्तमाना या सुहृद् सीता तया निमित्तभूतया यथितः
क्षुभितो यो रोषस्तेन सुशोणा आरक्ता या श्रीरामस्य दृष्टिस्तया अत्यन्तं तप्यमानं मकराणामुराणां नक्राणां च चक्रं समहो यस्मिन्स उदधिः समुद्रः हरवत् त्रिपुरदाहे

क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मधृगुज्झितपथं नरकातीलिप्सुः ॥ उद्धृत्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्यास्त्रिःसप्तकृत्य उरुधारापरश्वधेन ॥ २२ ॥
अस्मत्प्रसादसुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशोऽतिष्ठन्वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकन्यर आर्तिमाच्छेत्
॥ २३ ॥ यस्मा अदुदुधिरूढमयाङ्गवपो मार्गं सपद्यरिपुरं हरवदिधक्षोः ॥ दूरे सुहृन्मथितरोषमुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥ २४ ॥
वक्षःस्थलस्पर्शरुणमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम् ॥ सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥ २५ ॥
भूमेः सुरेतरवरूथविर्मर्दितायाः क्लेशव्यथाय कलया सितकृष्णकेशः ॥ जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि ॥ २६ ॥
हारस्येव सपदि शीघ्रमेव अरिपुरं लङ्कां दिधक्षोर्दधुमिच्छोः दधुमिच्छेव चतुर्थीविशेषणे षष्ठी आर्षो । यस्मै श्रीरामाय मार्गमदात् । यद्वा । अरिपुरं दिधक्षो रामस्य या दूरे
सुहृन्मथितरोषमुशोणा दृष्टिस्तया तातप्यमानमकरादिचक्र उग्रवीर्यस्य रामाय मार्गमदादिति । यद्वा । दिधक्षोरिति पञ्चमी दिधक्षो रामाद्यद्रयमिति ॥ २७ ॥ वक्ष इति ॥ अधि-
सैन्ये अधिके स्वपरसैन्यमध्ये उच्चरत उत्कर्षेण विचरतो दारहर्तुं रावणस्य इन्द्रेण सह युद्धे रावणवक्षःस्थलस्य स्पर्शेन रुणा भग्ना ये महेन्द्रवाहस्य ऐरावतस्य दन्तास्तेर्विड-
म्बिताः स्वधवलित्वा धवलीकृतास्तत्तद्विषु पतितैः प्रकाशिताः ककुभो दिशस्तासां जयेन रूढो हासो मम समः कोऽन्योस्तीति सज्जातो यो महागर्वस्तमसुभिस्त्याणैः सह सद्यः
शीघ्रमेव धनुषो विस्फूर्जितैर्दृष्ट्वा रवोर्बैरेव नेष्यति अपनेष्यति । ककुब्जुष ऊढहासमिति पाठे तु ककुभो जुषते मेवते विजित्य भुङ्क्ते इति तथा तस्य ऊढं श्रातं हारमित्यर्थः
॥ २५ ॥ भूमिरिति ॥ सुरेतरा असुरांशभूता राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दिताया भारेण पीडितायाः भूमेः क्लेशस्य व्यथाय नाशाय सिताः बद्धाः “ बिज् बन्धये ” कृष्णाः

केशा येन सः उद्युक्त इत्यर्थः । कार्याभिसमये परिकर इव केशा अपि बध्यन्ते ॥ भगवान् कलया संकर्षणपदुम्राग्निरुद्धरूपया सह जातो जैनेतुपलक्ष्यो न ज्ञातो मार्गः भगवानेवायमिति गतिर्यस्य तथाभूतश्च सन् आत्मनः स्वस्य महिमा उपनिबध्यते अभिव्यज्यते येषु तानि कर्माणि करिष्यति । यतु विष्णुपुराणे भारते च विष्णुना स्वीयौ श्वेतकृष्णौ केशौ उद्धृतौ ततो रामकृष्णववतीर्णावित्युक्तं तनु न केशमात्रावतारमिमायकं किंतु भूभारावतारणरूपं कार्यं कियदेतन्मम केशावैव तत्कर्तुं शक्ताविति द्योतनाय रामकृष्णयोर्वर्णमूचनार्थं च कल्पान्तरविषयकावतारपरं वेति गम्यते । अन्यथा विष्णुपुराण एव पूर्वभरविरोधापनेनः । कृष्णस्तु भगवान् स्वयसित्यादिविरोधावेति संक्षेपः ॥ २६ ॥ तौकेनेति । यतोकेन बालेनैव सता उलूकिकायाः उलूकवत्त्रिाचर्याः पूतनाया जीवहरणं यच्च त्रैमासिकस्य त्रिमासवयस्कस्यातिक्रमेन पदा पादेन शकटः अपवृत्तः विपर्यस्ततया पतितः यच्च रिङ्गता जानुभ्यां गच्छतासीतेति च पाठः । अन्तरगतेन मध्यं श्रोतेन दिविस्पृशौर्वे अत्युच्चयोरपि अर्जुनवृक्षयोरुन्मूलनमुत्पादनं तदेतन्नितयवितरथा तस्यानीश्वरत्वे सति न भाव्यमवश्यं नोपपन्नं भवति अतोऽतिमानुषकर्मकरणं तस्येश्वरत्वे दृढं प्रमाणम् ॥ २७ ॥ यद्वै इति ॥ यद्वै व्रजे व्रजपशून् पालान् बालकांश्च विषमिश्रतो यस्य

तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥ यद्रिङ्गतान्तरगतेन दिविस्पृशौर्वो उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुन-
गोर्न भाव्यम् ॥ २७ ॥ यद्वै व्रजे व्रजपशून्विषतोयपीथान्पालान्स्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ॥ तच्छुद्रयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाट-
यिष्यदुरगं विहरन्तद्विन्याम् ॥ २८ ॥ तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःश्यानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने ॥ उन्नेष्यति व्रजमतो-
ऽवसितान्तकालं नेत्रे पिदाय्य सबलोऽनघिगम्यवीर्यः ॥ २९ ॥ गृहीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता शुल्बं सुतस्य नतु तत्तदमुष्य
माति ॥ यजुस्मृतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिताऽऽसीत् ॥ ३० ॥

अनुग्रहदृष्टिरुपधावृष्ट्या अजीवयत् । यच्च हृदिन्यां यमुनायां विहरन् तस्या यमुनायाः शुद्धये निर्विषत्वाय अतिविषवीर्येण विलोला चञ्चला जिह्वा यस्य तमुरगं कालि-
याख्यं सर्पमुच्चाटयिष्यत् ततो निष्कासयिष्यति इकारलोपशृङ्खान्दसः । तदपीतरथा न भाव्यमित्यनुषङ्गः ॥ २८ ॥ तत्कर्मैति ॥ अनघिगम्यं दुर्गमं वीर्यं यस्य सः सबलः
बलदेवयुतः श्रीकृष्णः यत् कालियदमनानन्तरं यमुनानरे निशि रात्र्यां व्रजमुन्नेष्यति उद्धरिष्यति अश्वितो रक्षिष्यति इत्येकदाचरितम् । तथा शुचिर्ग्रीष्मस्तत्संबन्धिनि शुष्के
वने मुञ्जादव्यां दावाग्निना परितो दह्यमाने सति निःशयानम् अतो दावाग्नेर्हेतोरवसितो निश्चितान्तकालो मरणसमयो यस्य तं व्रजं गोपोपालादिरुपव्रजवासिनः नेत्रे पिदाय्य
पिहिते कारयित्वा पुष्कस्थले युगार्षः । अग्निं पत्न्या तत उन्नेष्यति इति द्वितीयवारम् । तदुभयमपि कर्म दिव्यमिव इव एवार्थे अलौकिकमेवेति वारद्वयमश्वितो रक्षणमुक्तम् ॥ २९ ॥
गृहीतेति ॥ यच्च अमुष्य कृष्णस्य माता यशोदाऽस्य बन्धनार्थं यद्यदुपबन्धमुपबन्धयतेऽनेनेत्युपबन्धं शुल्बं रज्जुं गृहीति तत्तदमुष्य सुतस्य नतु भाति स्य । बन्धनसंभितं

न भवति । यच्च जृम्भतोऽस्य कृष्णस्य शता आर्षः । वदने चतुर्दशमुवनानि संवीक्ष्य दृष्ट्वा गोपी यशोदा आदौ किं मन्मथेन दनु देवमायेत्येवं शङ्कितमनाः सर्वा पुनर्नन्देन अथो-
 अमुष्यैव समार्पिकस्य यः कश्चनौनयिक आत्मयोग इति निजैश्वर्यज्ञापनेन प्रतिबोधितासीन्नच्च कर्म दिव्यमेव ॥ ३० ॥ नन्दं चेति ॥ भयात् सुदर्शनसर्पशरणात् तस्या वरुणा-
 स्य पाशाच्च वरुणस्य पाशावाद्भयं तस्मादिति वा नन्दं स्वर्पितं मोक्षयति मयमनुना व्योमनाम्नाऽसुरेण गोपान् विक्रीडितो गोपबालांश्च विलेषु गुहायां पिहितान् वियोजयति
 अह्नि दिवसे आपृतं कृतव्यापारमत एवातिश्रेयण व्रतं निशि शयानमिति सर्वथा वैकुण्ठगमनसाधनहीनमपि गोकुलं गोकुलवामिजनं विक्रुण्ठे नित्ये लोके उपेक्ष्यनि प्रापयि-
 ष्यति स्मेत्याश्चर्यं । तदपि कर्म दिव्यमेव ॥ ३१ ॥ गोपैरिति ॥ गोपैर्मखे इन्द्रयागे प्रतिहने सति व्रजस्य विपुवाय देवे इन्द्रे अभिवर्षति सति कृपया एतद् उपलक्षणेन व्रज-
 वामिजनंश्च रिरक्षुः रिरक्षिषुः इडभाव आर्षः । सप्तवर्षः सप्तवर्षवयसको बालोऽपि अनघे श्रमरहित एकस्मिन्नेव करे अनघेति संवोधनं वा । सलिलं वेणुवादनहासादिलाला-

नन्दं च मोक्षयति भयाद्वरुणस्य पाशाद्वोपान्विलेषु पिहितान्मयमनुना च ॥ अह्नाचापृतं निशि शयानमतिश्रेयण लोके विक्रुण्ठ उपदे-
 ष्यति गोकुलं स्म ॥ ३१ ॥ गोपैर्मखे प्रतिहने व्रजविपुवाय देवेऽभिवर्षति यज्ञान्कृपया रिरक्षुः ॥ धनौच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि
 सप्तवर्षो महीभ्रमनैककरे सलीलम् ॥ ३२ ॥ क्रीडन्नेन निशि निशाकररश्मिगौर्यां रामोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन ॥ उदीपितस्मर-
 रुजां व्रजमृदूधूनां हतुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥ ३३ ॥ ये च प्रलम्बस्वरदुर्दुरैकरयिरिष्टमल्लभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाढाः ॥ अन्ये
 च शाल्वकपिवल्बलदन्तवक्रसप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥ ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः काम्बोजसत्स्यकुरुक्षेत्र-
 कयमृञ्जयाद्याः ॥ यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥

सहितं यथा भवति तथा सप्त दिनानि सप्तदिनपर्यन्तं महीध्रं गोवर्धनाख्यमचलमुच्छिलीन्ध्रमिव उदागतञ्चाकमिव धर्मा धारयिष्यति तदपि दिव्यं कर्म ॥ ३२ ॥ क्रीडाञ्जिति ॥
 निशाकरस्य रश्मिभिर्गौर्यां धवलयां निशि वने क्रीडन् रामोन्मुखो नृत्यार्थमुद्यतः कलानि मधुराणि पदानि यस्मिन्स्तदायतं दीर्घं मूर्छितं मूर्छनालापिशेषयुक्तं यद् गीतं तेन
 उदीपितस्मर एव रुक् रोगो यासां तासां व्रजभृतो गोपस्तेषां वधूनां गोपिनां हर्जुश्चैरस्य धनदानुगस्य कुजेरस्यस्य शङ्खचूडाख्यस्य शिरो हरिष्यति दिनान्तरसकृदि
 शङ्खचूडहननं राससाञ्चिध्यादुकम् । यद्वा । तस्यां रात्रौ शङ्खचूडवधानन्तरमर्द्धरात्रे रासं च पुनः करिष्यति रामोन्मुख इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥ ये चेति द्वयम् ॥ ये च
 प्रलम्बादयः तत्र सरो धेनुकः दुरो वकः जलवाससाभ्यात् इतः कुबलयपीडः कुजो नरकासुरः आदिना कशिराजादयः अन्ये च शाल्वादयः तत्र कर्पिद्विविधः ये वा मृधे
 आत्तचापाः समितौ सङ्ग्रामे शालते स्थावन्ते इति समितिशालिनः काम्बोजादिशाधिपतयः एतदादयः बलो भीमः पार्य इत्यादयो व्याजह्वयाः कण्ठवायानि यस्य तेन व-

लभामादिनामकेन हरिणैव हता एतेन प्रलम्बादयो बलेन हताः केचिद्भीमादिभिर्हिता ननु हरिणेति न शङ्क्यमित्यर्थः । तत्र केचिदलमदर्शनं लयं केचित्तु तदीयं निलयं वैकुण्ठं यास्यन्ति तच्च दिव्यं कर्ममिति । यद्वा । न दर्शनं यस्य तादृशं निलयमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कालेन मीलितधियां संकुचितबुद्धीनां स्तोकायुषामन्ययुषां दृणां स्वनिगमः स्वकृतो वेदशिवित दूरपारः अतिदुर्गम इत्यवमृश्य विचार्य सत्यवत्यामाविर्हितः आविर्भूतः सन्स एव हरिः अनुयुगं युगानुरूपं यथा भवति तथा वेददुर्गं विदपशः शास्त्राभेदेन विभाज्यन्ति स्म इदार्षः ॥ ३६ ॥ देवेति ॥ निगमवत्स्यति वैदिकमार्गे निष्ठितानां नितरां स्थितानां मयेन दानवशिल्पिना विहिताभिः रचिताभिरदृश्यतूर्भिः सप्तैव रत्नलक्षितवेगाभिः त्वरतेः क्षिप्रं ज्वरत्वरैस्तूहू । पूर्भिः पुरीमिलैकान् ध्रुतां देवद्विषां दैत्यानां मतेर्विमाहो वेदमार्गत्यागः मतेः प्रलोभो विरुद्धमार्गस्वीकारश्च यस्याचयाभातं पात-
ण्डं देवं विधाय तेन औपधर्म्यम् उपधर्मं पातण्डधर्मं स्वार्थे ध्यञ्ज । बहु अधिकं भाष्यते षिलोपश्रद्धादसः ॥ ३७ ॥ यहीति ॥ यही सताः पण्डित्येषु हरेः कथाः न स्युः द्विजजननैर्वर्णिकाः पातण्डिनः स्युः । नृदेवा राजानश्च वृषलाः स्युः तथा यत्र यदा त्रैवर्णिकालयेष्वपि स्वाहा स्वधा वषडिति गिरो न स्युः । दैवपित्र्यावरकर्मभावात्

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ॥ आविर्हितस्त्वयुगं स हि सत्यवत्यां वेददुर्गं विदपशो विभ-
जिष्यति स्म ॥ ३६ ॥ देवद्विषां निगमवत्स्यति धिष्ठितानां प्रभिमयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ॥ लोकान्धतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेदं
विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ३७ ॥ यद्वालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पातण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ॥ स्वाहास्वधावष-
डिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ॥ ३८ ॥ सर्गे तपोऽद्भुतपयो नव ये प्रजेज्ञाः स्थाने च धर्ममवमन्वमरा-
ऽवनीशाः ॥ अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुखा मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥

तदा कलियुगान्ते भगवान् कलेः शास्ता कल्किरूपो भविष्यति अत्र च वराहादयो ब्रह्मनारदसंवादतूहूभाविनः मन्वन्तरावतारस्तु भूता भाविनश्च धन्वन्तरिगणशुरासौ तदा
वर्तन्ते श्रीरामादयश्च भाविन एव तत्र । कचिद् भूतादिनिर्देश आर्ष इति द्रष्टव्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । भगवतोवतारा द्विविधाः अनुप्रवेशावताराः स्वरूपेणावताराश्च । अर्कमैतदु-
त्वाविशेषादुभयत्राप्यवतारशब्दयोगः । तत्रानुप्रवेशावतारो नाम जघिषु स्वस्यानुप्रवेशेन स्वीयज्ञानशक्त्यादीनामाविष्करणं स एवांशावतार इत्यपि कथ्यते । ते चावतारा
पृथुपुरुशुरामादयः नृसिंहरामकृष्णादयस्तु साक्षादवताराः ॥ ३८ ॥ सर्गेति ॥ पुरुशक्तिभाजः अनन्तशक्तिमतो भगवतः सर्गे तपः अहं ब्रह्मा । न वर्षयो मरीच्यादयः अन्ये च ये
प्रजेज्ञाः दक्षादयः इमा मायया रचिता विभूतयः स्थाने च धर्मश्च मखो विष्णुश्च मनवश्च अमरा देवाश्च अवनीशा राजानश्चैवा मायाविभूतयः अन्ते जगत्संहारे तु अथ-
र्मश्च हरो रुद्रश्च मन्युवशाः सर्पाश्च असुराश्च आदापदेन भूतप्रेतापिशाचादयः क्रूरस्वभावाश्च इमा मायाविभूतयः इति संक्षेपेणोक्तम् ॥ ३९ ॥

विस्तरेण तु कोऽपि न शक्त इत्याह-विष्णोरिति ॥ इह संसारे यः कविबुद्धिमान्युरुषः पार्थिवानि पृथिवीमन्वन्थानि रजसि परमाणुनपि विममे गणितवांस्तद्वशादि विजिगेदी-
र्याणां पराक्रमाणां गणनां कर्तुं कतमोऽन्वहति न कोऽपि यस्माद्धेतोः त्रैविक्रमे अस्खलना प्रतिवातशून्येन स्वरंहसा स्वपादवेगेन त्रिमान्यरूपं सदनभावरणं प्रकृत्यावरणं तस्या-
दारस्य उरु अधिकं कम्पयानं कम्पेन यानं पतनं यस्य तादृशं सर्वमभूत् । तस्मात्कारणादो विष्णुरात्रिपृष्ठं सत्यलोकमभिग्याप्य त्रयाणां लोकानां पृष्ठं सत्यलोकमण्डकटाहं द्या
सर्वं चस्कम्भ सरोध्व स्थिरीचकार । तथा च मन्त्रः । “ विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । यो अस्कम्भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रयाणद्विशो-
रुमायः ॥ ” इति । अस्यार्थः य उरुमायो विपुलकालिस्त्रेधा त्रिप्रकारेण विचक्रमाणः पादविन्यासं कुर्याणः महस्य सत्रादेशः तिष्ठन्तीति स्था देवादेयः सधस्थं तत्रत्यैर्देवादि-
भिः सह वर्तमानमुत्तरं सत्यलोकमस्कम्भायत् अवष्टब्धवांस्तस्य विष्णोर्नु वीर्याणि यः पार्थिवानि रजस्यपि विममे स तादृशोऽपि बुद्धिमान् कं प्रवोचं कः प्रादोवत् ॥ ४० ॥

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽहतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ॥ चस्कम्भ यः स्वरंहसाऽस्खलना त्रिपृष्ठं यस्मात्त्रिसाध्यसद-
नादुरुरुक्मपयानम् ॥ ४० ॥ नान्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मायावलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ॥ गायन्गुणान्दशगतानन आदि-
देवः शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥ ४१ ॥ येषां स एव भगवान्दयेदुनन्तः सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ॥ ते
दुस्तरामतितरन्त्यथ देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥ वेदाऽहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ
दैत्यवर्यः ॥ पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हिर्ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥ इक्ष्वाकुरैलमुचुन्दविदेहगाथिरध्वज्वर-
षसगरा गयनाहुषाघाः ॥ मांधात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवा देवव्रतो बालिरमूर्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥ सौभद्रुतङ्कशिबिदेवलपिपलादसा-
रस्वतोद्धवपराशरमूरिषेणः ॥ येऽन्ये विभीषणहृन्मदुपेन्द्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥

नान्तमिति ॥ पुलस्त्यशावतन-
न्मायावलस्य चान्तमहं न विदामि न वेद्मि आर्षः । तथा अमी ते अग्रजा मुनयः सनकादयो न विदन्ति किं बहुना दशशतान्यातनानि यस्य स तैर्दिजिह्वस्तावदधिराननैरदित
एव तद् गुणान् गायन् अधुनापि अस्य भगवतो । गुणानां पारमन्तं न समवस्यति न प्राप्नोति अपरेऽस्मदाद्यपेक्षयावर्चिनाः कुतस्तत्प्राप्तयुरिति ॥ ४१ ॥ येषामिति ॥ यदि
निर्व्यलीकं निष्कपटं निष्कामं यथा भवति तथा सर्वात्मना एकाग्रेण मनसा श्रितं पदं यस्य सः अनन्तः भगवानेव येषामुपरि दययेत् दयां कुर्यात् । दयाशब्दान्तत्करोतीति
णिजन्तालिङ् दयधातोर्णिचि तु दाययेदिति स्यात् । ते भक्ताः अन्यैर्दुस्तरां देवस्य भगवतः मायामतितरन्ति निःशेषं तरन्ति मायवैभवं विदन्ति च । अर्थेति पाठान्तरम् ।
यतः श्वशृगालदीनां भक्षणयोग्ये कलेवर एषां ममाहमिति धीर्न भवति ॥ ४२ ॥ अन्तर्जानामावेऽपि मायेयमिति ज्ञानं तत्कथया बहुनामस्ति इत्याह-वेदहसिपि चिकट ॥

अङ्ग हे नारद परमस्य हि योगमायामहं वेदं जानामि यूयमिति सनकाबमिप्रायेण बहुवचनम् । भगवान्मन्त्रेयदयोऽपि विदन्ति । दैत्यवयः प्रह्लादः यनाः पत्नी शतह्णा स् च स्वायम्भुवो मनुश्च तदात्मजाः प्रियव्रतोचानपादौ पुत्रौ देवहूतिः कन्या च प्राचीनबर्हिषो रकारकर्मोर्ककारेण संश्लिष्टः । तदभावपठे तल्लोप आर्षः । आद्यशब्देन यदुभुभुतयः शतधनुः शतधन्या अनुश्रुति सन्धिरार्षः । रन्तिदेवाः इति पाठः सुगमः । ऐकपदे तु एतैः सहितो देवव्रतो भीष्म इत्यर्थः । उपेन्द्रदत्तः शुक्रः एते विमर्षिणादा वर्या मूलश्या येषां ते विदन्ति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ किं बहुना सत्सङ्गेन सर्वेऽपि विदन्तीत्याह—ते वा इति ॥ अङ्गताः क्रमाः पादश्यामलीला यस्य सोऽनुतक्रमो हरिः तत्परायणा-स्तद्भक्ताः तेषां शीलस्य शिक्षा येषां ते तथासुता यदि भवन्ति भक्तानां शिष्या भूत्वा यदि तेषां शीलं भगवच्चिन्तनं शिक्षन्ते तर्हि ये स्त्रीशूद्रादयो ये वा पापजीवाः पापयोनयः श्वरादयः ये वा तिर्यग्जना गजर्क्षानरादयस्तेऽपि देवस्य मायां विदन्त्यतितरन्ति च । यदेवं तर्हि शुभस्य वेदार्थस्य धारणमधिकारो येषां ते ब्राह्मणादयः शुभे भगवद्भूये धारणं मनोनियमनं येषां ते वा मायां विदन्त्यतितरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । श्रुतधारणा इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४६ ॥ शश्वत्सदैव प्रशान्तम् ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणश्वरा अपि पापजीवाः ॥ यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥ शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ॥ शब्दो न यत्र पुरुकारकवाक्क्रियार्थो माया पौत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७ ॥ तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजसमुखं विशोकम् ॥ सध्यङ् नित्यस्य यतयो यमकर्तव्येति बह्वुः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥ ४८ ॥

अभयं प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसं शुद्धं निर्मलं समं सदसतः स्थूलसूक्ष्मात् परम् आत्मनो ज्ञातुः तत्त्वं स्वरूपभूतम् अजस्रमुखं सदानन्दस्वरूपं विशोकं यन्मुनयो ब्रह्मेति विदुः तद्वै भगवतः पदं स्वरूपं यत्र शब्दोऽपि न प्रवर्तते । आरोपितनिवृत्तावयवशब्दस्य व्यापारो न तद्वोधे इत्यर्थः । तथा बहुकारकवान् तत्साध्यः क्रियार्थः उत्पादाप्यविकार्यसं स्कार्यरूपं चतुर्विधं क्रियाफलं च नास्ति । यद्वा । यत्र क्रियार्थः यागादिभतिपादकः पुरुकारकवान् कर्त्रादिषट्कारकवानपि शब्दो न प्रवर्तते यं न प्रतिपाद्यति तथा मत्कपट-मसौ जानातीति यस्याभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव माया यस्मात्तारैति दूरतोऽप्तर्पति सहाव्रति सध्यक् सहचरं मनो यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरकृत्य यतयो यत्नशीलाः कर्त्तव्ये भेदः “ कृती छेदते ” वयं तन्निरासोऽकर्त्तस्तत्र हेति साधनं बह्वुः त्यजेयुः । अनुयोगात्तच्चान्द्रियन्ते उपयोगाभावे साधनानादरे दृष्टान्तः । निषीयतेऽस्मिन्निति निषानं कृपादि तस्य खनित्रं सननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमानः इन्द्रो नादने तद्वदिति । यद्वा । स्यैव राजते इति स्वराट् दूरिद्रः स यथा इन्द्रः समुद्धः मन्त्रमकारकदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स इति ॥ भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य जातस्यास्य सतः कार्यमात्रस्य यतः प्रसिद्धिरन्यतिः यद्वा भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमदमादौः विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणः यतः प्रसिद्धिः स एव भावान् श्रेयसां धर्मदीनामपि विभुः दातुं समर्थः स्वारम्भकाणां धातूनां भूतानां विगमे विद्योने सति देहे तदनु पश्चाद्विशेषमाणेऽपि अजः जन्मादिहीनः तत्रस्थः पुरुषः व्योमेव न विशीर्यते न नश्यति कर्मकचरि लट् ॥ ४९ ॥ अध्यायत्रयार्थमुपसंहरति - सोयमिति ॥ हे तात नारद सोऽयं बुद्धिस्थो विश्वस्य भावनः भगवान् समासेन संक्षेपेण ते तुभ्यं अभिहितः कथिनः यत्किंचित् सदसत्स्थूलसूक्ष्मं चिदचित्कार्यकारणत्वं तत्त्वं यत् यस्मात् कार्यव्यतिरिक्तान्दरेत्यत्र भवति हरिस्तु कारणभूतस्ततः व्यतिरिक्त इति तत्सर्वं हरेरेव भवति नान्यस्मादनस्ततोऽन्यत्र भवतीति वा हरेर्नान्य इत्यन्यादिनि तु पाठान्नरम् ॥ भक्तस्त्वत्र भक्तकार्यं जगत् अस-
त्कारणं जीवो माया च तद्धरेत्यत्र भवन्ति । जीवमाययोः शक्तित्वात् शक्तिशक्तिमेवैदात् शक्तिकार्यस्य शक्त्यन्यत्वात् । कीदृशाद्धेः सत्सद्भयसन्त्यस्य तयोः

स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ॥ देहे स्वधातु विगमेऽबुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यते-
ऽजः ॥ ४९ ॥ सोऽयं तेभिहितस्तात भगवान्विश्वभावनः ॥ समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥ इदं भागवतं नाम यत्सै भगवतो-
द्वितम् ॥ संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥ यथा हरो भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य दर्शय
॥ ५२ ॥ मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽत्मानं मुह्यति ॥ ५३ ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे
द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मनारदसंवादे चतुर्विंशत्यवतारचरित्रवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शक्त्योस्तदस्थत्ववहिरङ्गत्वाभ्यामनासकेतद्वोषसम्बन्धभाव इति भावः । भागवते इदमेवाद्वैतमित्याहुः ॥ ५० ॥ इदमिति ॥ यदिद् मे प्रबलं भगवता द्रुपितं कश्चिद् अयं
भागवद्विभूतीनां सङ्ग्रहः तदिदं शास्त्रं भागवतं नामास्ति त्वमन्येषामर्थे एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण दर्शय ॥ ५१ ॥ यथेति ॥ यथा वर्णनेन नृणां भगवति स्तुतिरिति अखिलाधारो
हरो भक्तिर्भविष्यति भवेत् इति तथा संकल्प्य संचिन्त्य विस्तरेण तद्विपुलीकुर्यान्नेन भागवतं वर्णय ननु भक्तिरभविष्यतीति संकल्प्य विस्तरेण तद्विपुलीकुर्यात् ॥ ५२ ॥ अतः परं “नृजन्मनि
न तुष्येत कृतेन भगवान्यदिधर्मार्थकामैः किं तर्हि कार्यं सिध्यति नक्षरैः ॥ कृष्णेन चोचनमश्लोके चेद् भक्तिरनपायिनी किं स्याद्वर्णाश्रमाचारदानहोमादिभिः कृतैः ॥” इति श्लोकद्वयं
वीरराधैवव्याख्यातमपि क्वचित्कतया न व्याख्यातम् । मायामिति । अमुष्येश्वरस्य श्रद्धया नित्यं मायां लीलां वर्णयतः शृण्वतः श्रुत्वातुमोदनश्च आरंभः भूतापुरुषस्य नित्य-
करणमायया न मुच्यति ॥ ५३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थपञ्चिनाथप्रकाशिका ॥ गङ्गासहायो द्वितीयस्याध्याये सप्तमे व्याधात् ॥ ७ ॥

अष्टमे देहसंबन्धमाक्षिपन्नाशिवयोः ॥ राजपृच्छदहून्मथ्रान् श्लोकास्तत्रार्द्धगोदर्थः ॥ तवित्यनुष्ठुभोऽप्यत्रोवाचवाचोद्वेगं तथा ॥ ८ ॥ ब्रह्मणेति साद्वह ॥ हे वेदेविदां हे वेदेविदां वर अगुणस्य गुणातिरस्यपि भगवतो गुणानामख्यने ब्रह्मणा चोदितः देवदर्शनं यस्य स नारदो यस्मै प्रच्छकायाधिकारिभेदेन यथा यथा ग्राह रूप एतत् तत्त्वम् अहं वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥ हेरसिति सार्द्धम् ॥ अतः हे महाभाग लोकानां सर्वेषां सुमङ्गलाः अद्भुतवीर्यस्य हेरः कथाः कथयस्विति । यथाहं प्रमत्तमयनि राज्यादीनि त्यक्तवानेव तथा निस्सङ्गं मनः अखिलात्मनि कृष्णे निवेश्य अहंतास्पदं कलेवरं त्यक्ष्ये त्यक्ष्यामि तडावः । इति स्वप्रयत्नो दर्शितः ॥ २ ॥ ३ ॥ भृगुवत इति ॥ भगवान् स्वचेष्टितं श्रद्धया नित्यं शृण्वतो गुणतो वर्णयतश्च पुरुषस्य हृदि स्वप्रयत्नं विनापि नातिदीर्घेण स्वल्पेनैव कालेन स्वयमेव विशते तडावः ॥ ४ ॥ प्रविष्ट इति ॥ कथाश्रवणद्वारा कर्णरन्ध्रेण स्वानां भक्तानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः कृष्णस्तत्रत्यं शमलं पापं यथा सलिलस्य निःशेषं मलं शरद्धरति तथा धुनोति निरस्यति

॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन्युणाल्यानेऽगुणस्य च ॥ यस्मै यस्मै यथा ग्राह नारदो देवदर्शनः ॥ एतद्देदितुमिच्छामि तत्त्वं देहविदां वर ॥ १ ॥ हेरदुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥ २ ॥ कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ॥ कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्तथक्ष्ये कलेवरम् ॥ ३ ॥ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ॥ कालेन नातिदीर्घेण भगवान्विशते हृदि ॥ ४ ॥ प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ५ ॥ धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ॥ सुक्तसर्वपरिक्षेपः पान्थः स्वशरणं दद्यात् ॥ ६ ॥ यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोस्य धातुभिः ॥ यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ७ ॥ आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्ष्णम् यावानयं वै पुरुष इयताऽव्ययैः पृथक् ॥ तावानसाविति प्रोक्तः संस्थाऽवयववानिव ॥ ८ ॥

अयं भावः । कतकादिना कुम्भस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुद्ध्यति नतु तद्गादिगतं स च मलः कुम्भस्यान्तस्तिष्ठत्येव किंचिच्चलेन क्षुण्ण्यति च । एवं तपोदानादिकं न सर्वथा सर्वेषां सर्वं पापं धुनोति किन्तु सावशेषं कस्यचित्किञ्चिदेव । श्रीकृष्णस्तु हृदि प्रविष्टमात्रः सर्वेषां सर्वं पापं निशेषं हरतीति शरद्दृष्टान्तेनोक्तम् ॥ ५ ॥ धौतात्मेति ॥ धौतात्मा निष्पाणः मुक्तस्त्वक्काः सर्वे परिक्षेपाः अविव्याप्तितादयो धनार्जनावाश्च येन सः पुरुषः पान्थः प्रवासादागतः स्वशरणं गृहं यथा न त्यजति तथा कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ॥ ६ ॥ यदिति ॥ हे ब्रह्मन् अधातुमतः धातवः पृथिव्यादयः तत्संबन्धन्यस्यास्य लौकिकस्य आत्मनः जीवस्य धातुभिर्देहारम्भ इति यत् तत्किं यदृच्छया निर्निमित्तमेव केनापि हेतुना वा भवति इति भवन्तो यथा यथावत् जानन्ति अतः कथयन्तु इति शेषः ॥ ७ ॥ आसीदिति सार्द्धम् ॥ लोकानां संस्थानं रचना तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्पद्मं यस्याददासीत् असावीश्वरः इयनायुक्तैः परिमितैरवयवैः करचरणादिभिरयं प्राकृतः पुरुषो यावान् यावत्सङ्ख्यकादयवयुक्तः तावान् प्रोक्तः ।

तथा संस्थावानवयववानिव च प्रोक्तः अतः को विशेषस्तस्य इवशब्देन ईश्वरस्य करचरणादयः स्वरूपातिरिक्ता न भवन्तीति ॥ ८ ॥ अवश्यं च विशेषो वाच्य इत्याह—अज इति ॥ भूतानां व्यष्ट्युपाधिनामात्मा नियन्ता समष्ट्युपाधित्वात् अजो ब्रह्मा यस्य नाभिप्रात्समुद्भूतः सन् येनानुगृह्यता तस्य रूपं दृश्ये दृष्टवान् तद्वर्षः । एतच्च तस्यापि द्रष्टुरीशस्येति श्लोकोक्तमनुवर्ते अग्रे च स्पष्टीभविष्यति । ततश्च यस्यानुग्रहादेव भूतानि व्यष्ट्युपाधिप्राणिनः सृजति न कथय ॥ ९ ॥ स चापीति ॥ विश्वस्य स्थितिः उद्भूतः अप्ययश्च यस्मात्सः मायाया ईशः सर्वगुहाशयः अन्तर्यामी स पुरुषोऽपि आत्ममायां मुञ्चवा त्यक्त्वा यत्र शेते येन रूपेणावनिष्टते सृष्ट्यादिर्ललात उपरतो भवति तत्कथय ॥ १० ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषावयवैः सपालाः लोकाः पूर्वं कल्पिता इति । “ यस्याहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः । ” इति ब्रह्मणेक्तं तदपि त्वत्तः शुश्रुम् । सपालैर्लोकैः समुप्यावयवाः कल्पिता इत्यपि “ पातालमेतस्य हि पादमूलम् । ” इति वदतस्त्वच एव शुश्रुम् श्रुतवन्तो वयं तत्रान्यो विशेषश्चेन्नमपि कथय । इति श्रीस्वामिपादानुसारेण यद्वधातुमत इत्यादीनामाशयः । अत्र भक्ताः । यद्वधातुमत इति जीवविषयकः प्रश्नः आसीदुदरात्पद्ममित्यण्डमंस्थितेश्वरप्रश्नः स चापि यत्र पुरुष इति महत्सदृशपुरुषप्रश्नः । श्रुते

अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ॥ दृष्टो येन तद्रूपं नाभिपन्नसमुद्भवः ॥ ९ ॥ स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवप्ययः ॥ मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेऽशः श्रुते सर्वगुहाशयः ॥ १० ॥ पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ लोकैरमुप्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम् ॥ ११ ॥ यवान्कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ॥ भूतभव्यभवच्छब्द आद्युर्मानं च यस्ततः ॥ १२ ॥ कालस्यानुगतियो तु लक्ष्यतेऽर्वा बृहत्पि ॥ यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ॥ गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥ १४ ॥

सर्वगुहाशय इति सर्वभूतस्थेश्वरप्रश्नः । “ विष्णोरनु त्राणि रूपाणि पुरुषास्थान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टु द्वितीयं त्वण्डमंस्थितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते । ” इत्युक्तेः । पुरुषावयवैरिति समाष्टिजीवप्रश्नः । इति प्रश्नपञ्चकं शान्तमक्तौ पर्यवस्यति इत्याहुः ॥ ११ ॥ यावानिति ॥ कल्पो महाकल्पः अवान्तरकल्पो वा यावान् यावत्परिमाणकः कल्पितः भूतभव्यभवच्छब्दवाच्यः कालो यथानुमीयते सतः कार्यस्य देवपितृमनुष्यादिदेहस्यायुषः आनं प्रमाणं च यदस्ति तत्कथय ॥ १२ ॥ कालस्येति ॥ हे द्विज सत्तम अपर्वा सूक्ष्मा निमेषादिरूपा बृहती संवत्सरादिरूपापि च या कालस्यानुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते निमेषयात्रेण गतः महता कालेन यत् इत्यादि-व्यवहारे प्रतीयते । तथा कर्मगतयः कर्माभिः प्राप्यानि स्थानानि यावत्यो यावत्सङ्ख्याकाः यादृशीर्यादृश्यो यत्प्रकारकाश्च आर्षः प्रयोगः ताः कथय ॥ १३ ॥ यस्मिन्निर्दिष्टं ॥ गुणानां सत्वदीनां परिणामं देवादिरूपमभीप्सतामिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये येनाधिकारिणा यस्मिन्नेवादिहूपे निर्दिष्टे यो वा कर्मणां पुण्यापापानां समवायः समुदाये यथा येन प्रकारेणोपगृह्यते अनुमीयते केन कर्मसमुदायेन कथं कृतेन कोऽधिकारः देवादिजावं प्रमेतीति तत्कथय ॥ १४ ॥

भूषणालेति ॥ यथा भूषणालादीनां संभवः भूषणतः पवताः यथा च एतानि भूषणालादीनि ओकांसि येषां प्राणिनां तेषां च संभवः कथ्यताम् ॥ १५ ॥ प्रमाणमिति ॥ बाह्याभ्यन्तरभेदतः बाह्ये अभ्यन्तरे च कियत्यमाण इत्यमण्डकोशस्य प्रमाणं महतां भगवतानामनुचरितं च वर्णनामश्रमाणां च विनिश्चयः तत्त्वभावेन निश्चरः तत् कथ्यताम् ॥ १६ ॥ अवतारेति ॥ यत् आश्चर्यतमं हरेः अवताराणाम् अनुचरितं युगानि कानि कियन्ति च तेषां युगानां परिमाणं च युगे युगे प्रतियुगं च यो धर्मः तत्कथ्य ॥ १७ ॥ नृणां प्रति ॥ सविशेषः वर्णाश्रमनिबन्धनरूपविशेषसहितो यादृशो नृणां साधारणो मनुष्यमात्रेणानुष्ठेयो धर्मः श्रेणीनां तत्तद्वचनसाधनोपजीविनां व्यवहार-नियमलक्षणो धर्मः राजर्षीणां राजोचमानां प्रजापालनाधिकारिणां यो धर्मः तथा कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां यो धर्मः तं कथ्य ॥ १८ ॥ तत्त्वनामिति ॥ तत्त्वानां प्रकृतिमहदादीनां परिसङ्ख्यानं गणना तेषामेव लक्षणम् असाधारणो धर्मः हेतुलक्षणं तत्कार्यहेतुत्वेन च लक्षणं पुरुषाराधनविधिः भगवत्स्वाप्रकारः योगस्याष्टाङ्गस्य विधिः आध्यात्मिकस्य

भूषणालककुच्छयोमग्रहनक्षत्रभूषणताम् ॥ सरित्समुद्रद्वीपानां संभवश्चैतदोक्तताम् ॥ १५ ॥ प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥ १६ ॥ अवताराणुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ॥ युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे ॥ १७ ॥ नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः ॥ श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥ १८ ॥ तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् ॥ पुरुषाराधनविधियोगस्यऽऽध्यात्मिकस्य च ॥ १९ ॥ योगेश्वरैश्चयगतिर्लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् ॥ वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥ संपुटः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ॥ इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्णस्य च यो विधिः ॥ २१ ॥ यश्चानुशायिनां सर्गः पाखण्डस्य च संभवः ॥ आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥

प्रकृतिविविक्तत्वाविषयस्य च प्रकारः तं कथ्य ॥ १९ ॥ योगेति ॥ योगेश्वराणामैश्वर्याणि अणिमार्दनी तेषां गतिः स्वरूपं योगेश्वराणामैश्वर्येण या गतिरचिरादिति वा योगिनां लिङ्गभरीरस्य भङ्गः प्रलयः वेदा क्रमेदादयः उपवेदा आयुवेदादयः धर्माः धर्मशास्त्राणि तेषामितिहासपुराणयोश्च गतिः स्वरूपं तान् कथ्य ॥ २० ॥ संपुट इति ॥ सर्वभूतानां संपुटः अवातरप्रलयः यदा सम्यक् पुनरनुत्पत्तिः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमः महाप्रलय इष्टं वैदिकं कर्म पूर्णं “वापीकूपतडाणादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारमः पूर्वोत्पत्तिप्रथिवीदेव” इति स्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म तयोर्द्वैतस्य तस्य तथा काम्यानां तत्त्वकामयानुष्ठेयानां कर्मणां तथा धर्मार्थकामरूपत्रिवर्णस्य च यो विधिः अविरोधप्रकारः सः कथ्यताम् ॥ २१ ॥ यथेति ॥ यश्चानुशायिनां महाप्रलये ईश्वरे लीनोपाधीनां जीवानां सर्ग उत्पत्तिप्रकारः पाखण्डस्य वेदविरुद्धमार्गस्य च संभवः प्रवृत्तिः आत्मनो जीवस्य बन्धमोक्षौ च मुक्तिदशायां स्वरूपतो व्यवस्थानं तत्कथ्यताम् ॥ २२ ॥

यथेति ॥ आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः विशुभ्रगवानात्मनः मायया यथा विक्रीडति यथा वा प्रलये मायां विमृज्य साक्षिवदुदास्ते उदासीन आस्ते तं प्रकारं कथय ॥ २३ ॥
 सर्वमिति ॥ हे भगवन् हे महामुने एतत् यन्मया पृष्टं तत्सर्वं चकारादपृष्टमपि तत्त्वतोऽनुपूर्वैः प्रस्तावक्रमेण प्रपन्नाय पृच्छते मे मह्यम् उदाहर्तुं निरूपयितुमर्हसि ॥ २४ ॥
 अत्रेति ॥ अत्र हि पृष्टेषु पदार्थेषु सभायां वा यथा आत्मभूः परमेशी ब्रह्मा सर्वज्ञः तथा भवानेव प्रमाणं सम्यक् ज्ञाता यतस्तव ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण संप्रदायोऽस्तीति
 सामान्यन्यायेनाहरे चेति । इह सभायां वर्तमानाः परेऽपि पूर्वेषां पूर्वजैः कृतमेव दृष्ट्वा श्रुत्वा वानुतिष्ठन्ति नतु कपोलकल्पितं वदन्ति । यद्वा । त्वदन्ये गतानुगतिका एव
 नतु स्वयं सर्वज्ञाः ॥ २५ ॥ न मे इति ॥ हे ब्रह्मन् अच्युतस्य पीयूषं कथामृतं पिबतो मे मम कुपिताद् द्विजद्वेतोर्यन्मरणं ततोऽन्यत्र तद्विना अमी असवः प्राणाः अनशान्न
 परायन्ति नापगच्छन्ति न व्याकुलीभवन्ति । द्विजशपादेव मरणं भवतु अन्तर्धनेन तु नाहं म्रिये ॥ २६ ॥ स इति द्वयम् ॥ इत्येवं सतां पत्युः भगवतः कथायां विष्णुरातेन
 यथात्मतन्त्रो भगवान्विक्रीडत्याऽऽत्ममायया ॥ विमृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्भिः ॥ २७ ॥ सर्वमेतच्च भगवन्पृच्छते मेऽनुपूर्वैः ॥ तत्त्व-
 तोऽहं स्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ २८ ॥ अत्र प्रमाणं हि भवान्परमेशी यथात्मभूः ॥ परे चेदाहुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ २९ ॥ न मेऽसवः
 परायन्ति ब्रह्मन्नशनादमी ॥ पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद्भिजात् ॥ २६ ॥ मृत उवाच ॥ स उपमन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्यतेः ॥
 ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥ २७ ॥ प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ॥ ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥ यद्य-
 त्परीक्षिद्वषभः पाण्डूनामनुपृच्छति ॥ आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे राजकृतप्रश्न-
 विधिर्नामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभात्मनः ॥ न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टुर्वाञ्जसा ॥ १ ॥
 परीक्षिता राज्ञा उपमन्त्रितः प्रार्थितः ब्रह्मरातः शुकः भृशं प्रीतः सन् संसदि तत्सभायां ब्रह्मकल्पे सर्वादमे सृष्ट्युपक्रमकल्पे उपागते सति ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तं ब्रह्मसंमितं
 वेदतुल्यं भागवतं नाम पुराणं प्राह स्म ॥ २७ ॥ २८ ॥ यदिति ॥ पाण्डूनां वंश ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षिदवादननुपृच्छति अन्वपृच्छत् तत्सर्वमानुपूर्व्येण प्रस्तावक्रमेण नतु
 प्रश्नक्रमेण आख्यातुं भागवताख्यानेनैव तदुत्तरं वक्तुमुपचक्रमे उपक्रान्तवान् ॥ २९ ॥ इति श्रीकृष्णमेवाथमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो द्वितीयस्याष्टमे निरमादि-
 माम् ॥ ८ ॥ नवमे यस्याह चतुःश्लोकीभागवतं हरिः ॥ राज्ञे शुकस्तत्प्राहात्र श्लोकाः सार्द्धाः शीरोब्धयः ॥ अनुष्टुभः सार्द्धवर्णाषोथोवाचपञ्चकम् ॥ ९ ॥ तत्र यदधत्तुमत
 इत्यत्रोचरमाह-आत्ममायामिति ॥ हे राजन् आत्मनो भगवतो मायाम् ऋते विना परस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य अनु भवहूपस्यात्मनः जीवस्य अर्थेन दृश्येन देहादिनाञ्जसा
 तत्त्वतः संबन्धो न घटते न संगच्छते स्मद्रष्टुरिव यथा मोहं विना स्वामिकदेहादिसंबन्धो न घटते तद्वत् ॥ १ ॥

संसारोऽपि मायैवेत्याह—बहुरूप इति ॥ बहुरूपया देवमनुष्यबालयुवादिरूपैः परिणतया मायया तत्र प्रविष्टो जीवोऽपि बहुरूप इवाभाति । अस्या मायाया गुणेषु देहादिषु रम्यमाणस्तान्ममेति देहमहमिति च मन्यते ॥२॥ यहीति ॥ वागेत्येवार्थे । यहीव काढमाययोः पुरुषपुरुषयोः परस्मिन्त्वे एव महिन्नि परमार्थस्वरूपे रमेत तदा मायानिवृत्त्या गतसंमोहः सन् ममाहमित्युभयं त्यक्त्वा उदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठते ॥ ३ ॥ आत्मेति ॥ अव्यलीकं निष्कपटं यद्गतं तेन आहतः आराधितः भगवान् कृतं सत्यं रूपं दर्शयन् आत्मतत्त्वस्य विशुद्धचर्यं ज्ञानार्थं दशमस्य विशुद्धचर्यमिति वत् ब्रह्मणे यत्साधनं तपआदिना भजनं चतुःश्लोकीभाषावतं वा आह स्म तदहं वक्ष्यामि इति शेषः । परे त्वाहुः । ननु कालमाययोः परं किं यत्र रमेत तत्राह आत्मेति । आत्मतत्त्वविशुद्धचर्यं यत् कृतं चिद्वनं रूपं दर्शयन् ब्रह्मणे आह चतुःश्लोकीभाषावतमुपदिदेश । अत्र यद्भवता रूपं दर्शितं यच्च उपदिष्टं तदेव परमिति । श्रित्वाभिपादास्तु यच्च आसीददुरात्म्यमित्यादिना जीवेश्वरयोः को विशेषो यदीश्वरभक्त्या जीवस्य मोक्षः स्यादित्युक्तं तत्राह यत्तप आदिना । भजनं भगवान् ब्रह्मणे आह स्म तत् आत्मनो जीवस्य तत्त्वज्ञानार्थं भवत्येवेति किं कुर्वन्नाह कृतं सत्यं चिद्वनं रूपं दर्शयन् अयं ज्ञावः । जीवस्याविवद्या मिथ्या-

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ॥ रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥ यही वाव महिन्नि स्वे परस्मिन्कालमाययोः ॥ रमेत गतसंमोहस्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥ आत्मतत्त्वविशुद्धचर्यं यदाह भगवानुत्तम् ॥ ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रताहतः ॥ ४ ॥ स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ॥ तां नाध्यगच्छद्दृष्टमत्र संमतां प्रपञ्चनिर्माणविधियया भवेत् ॥ ५ ॥ स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाऽम्भस्त्युपाशृणोद्भिगदितं वचो विभुः ॥ स्पशेषु यत्पौडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्वनं विदुः ॥ ६ ॥

रूपदेहसंबन्धः ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्वनलीलाविग्रहाविभाव इति महत् विशेषः । अतस्तद्वनान्मोक्षोपचिरिति प्राहुः ॥ ४ ॥ ब्रह्मणोऽपि तत्त्वज्ञानं भगवत्सदादेवेति दर्शयितुमाह—स इति ॥ जगतमादिदेवः परो गुरुः भक्तिरहस्योपवेष्टा स ब्रह्मा स्वाधिष्ठानान्वेषणार्थं पूर्वं जले निमग्नस्तत्र तदप्राप्य ततः परादृत्य स्वधिष्यं पद्मरूपं स्वस्थानमास्थाय तत्र स्थित्वा सिसृक्षया जातस्तद्विपिच्छया ऐक्षत कथं शृष्टव्यमित्यलोलोचितवान् । एवं समीक्षमाणोऽपि यथा प्रपञ्चनिर्माणविधिजगद्वचनप्रकारो ज्ञातो भवेत् तान्मत्रं सृष्टिविषये संमतां योग्यामव्यभिचारिणीं दृशं प्रज्ञां नाध्यगच्छन्न प्राप्तवानित्यर्थः ॥५॥ स चिन्तयन्नि ॥ हे नृप स विभुब्रह्मा गङ्गाप्राप्त्युपायं चिन्तयन्नेकदा द्विगदितं द्विरुक्तं द्वाक्षरं वचः अस्मसि मन्त्रमिव उपाशृणोत् समीपे श्रुतवान् तच्च स्पर्शेषु कादिषु भान्तेषु यत् पौडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः तच्च द्विगदितं तप तपोति लोटः सिपि ह्रयम् । आदरे वीप्सा त्वं तपश्चोत्तर्यः । अकिञ्चनानां तपस्विनां यद्वनं लोका विदुः येन तपोधना इति ते प्रसिद्धाः ॥ ६ ॥

निशम्येति ॥ तप तपेति वचो निशम्य तस्य वचसो यो वक्ता तस्य दिदक्षया द्रष्टुमिच्छया ततः प्रचलितः सन्सर्वा दिशो विलोक्य तत्र दिक्ष्वन्यद्द्रव्यतरमपश्यमानः अपर्य-
 शानच् । पुनः स्वधिष्यसास्थाय उपादिष्ट इव केनचित् प्रत्यक्षं नियुक्त इव तत्तपआचरणमात्मनो हितं कार्यसाधकं विमृश्य मत्वा तपसि मन आदधे धृतवान् ॥ ७ ॥
 दिव्यमिति ॥ तप तपेति वचोर्थे अमोघं दर्शनं ज्ञानं यस्य सः जिनः अनिलः आत्मा मनश्च येन सः तथा विजितानि ज्ञानकर्महेतुभूतान्युभयेन्द्रियाणि येन तपतां तपश्चरतां
 मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी तपस्विन्शब्दादयमुन्न विन्मतोर्लुक् । समाहितः एकाग्रमनाः सन्न दिव्यं देवमानमवै सहस्राब्दपर्यन्तम् अखिललोकानां तापनं प्रकाशकम्
 आविर्भाविकारणमित्यर्थः । तपः अतप्यत स्मेति पादपूर्वौ तपस्तपः कर्मकस्येति कर्मवद्भावः ॥ ८ ॥ तस्मै इति ॥ एवं समाजितस्तपसा आराधितो भगवांस्तस्मै ब्रह्मणे
 व्यपेता निरस्ताः संक्षुब्धाः अविवास्मितारागद्वेषाभिवेक्षाः पञ्चमोहो भ्रमः साध्वसं भयं च यत्र तं सुष्ठु अदृष्टं पुण्यं तद्ब्रह्मविबुधैर्देवैः यद्वा स्वस्य दृष्टं दर्शनं ज्ञानं येषां तै-

निशम्य तद्भवत्दिदक्षया दिशो विलोक्य तत्रादन्यदपश्यमानः ॥ स्वधिष्यसास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवाऽऽदधे मनः ॥ ७ ॥
 दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ॥ अतप्यत स्माऽखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥ तस्मै
 स्वलोकं भगवान्समाजितः संदर्शयामास परं नयन्परम् ॥ व्यपेतसंक्षुब्धविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्ब्रह्मविबुधैर्भितुम् ॥ ९ ॥ प्रवर्तते यत्र रजस्तम-
 स्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न यत्र माया किमुतापरे हररनुव्रता यत्र सुरसुरार्चिताः ॥ १० ॥ इयमावदाताः शतपत्रलोचनाः
 पिशङ्गवन्त्राः सुरचः सुपेशसः ॥ सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसः परिरुरुरकुण्डलमौलिमा-
 लिनः ॥ ११ ॥ भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्दिमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युद्भ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ १२ ॥
 रात्मविद्भिः विबुधैरभितः स्तुतं परं श्रेष्ठं यदस्मात्परं उत्कृष्टं नास्ति तं स्वलोकं वैकुण्ठाख्यं संदर्शयामास ॥ ९ ॥ यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्तते तयो-
 स्ताभ्यां मिश्रं सत्त्वं च न प्रवर्तते अपि तु शुद्धमेव कालस्य विक्रमो विनाशकत्वं न प्रवर्तते । यत्र कारणभूता मायापि न प्रवर्तते तत्रापरे तत्कार्यभूता रागलोभादयः न प्रवर्तन्त
 इति किमुत वक्तव्यम् । यत्र सुरैरिन्द्रादिवैः असुरैः महादादैरर्चिताः असुरचः अतिकमनीयाः सुपेशसः अतिसुकुमाराः सर्वे चतुर्बाहवः उन्मिषन्त इव
 स्वच्छाश्च श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवन्त्राः पीताम्बरधराः सुरचः अतिकमनीयाः सुपेशसः अतिसुकुमाराः सर्वे चतुर्बाहवः उन्मिषन्त इव
 प्रभावन्तो यणिप्रवेका मण्युत्तमाः येषु तानि निष्काणि पदक्रानि अन्यानि चाभरणानि येषां ते सुवर्चसः अतितेजस्विनः न सर्वे श्यामा एव किंतु प्रवालवैदूर्यमृणालवत् वच्चा
 वर्णो येषां तेऽपि सन्ति परिरुरुरनि कुण्डलानि मौलयो मुकुटानि मालाश्च सन्ति येषां ते ॥ ११ ॥ भ्राजिष्णुभिरिति ॥ यो लोकः भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानोभिमहात्मनां

भक्तानां लसन्ति प्रकाशमानानि यानि विमानानि तेषामवालिभिस्तथा प्रमदोत्तमानां द्युभिः कान्तिभिश्च “तु क्रीवमहि गगने च ना उज्ज्वल” इति मेदिनी। कान्तौ तु लक्षणा। विद्योत्तमानः परितः विराजते यथा विद्युदग्निः सह वर्तमानः सविद्युतः अभ्राणां मेघानामवलयः पङ्कजयस्ताभिर्निभो विराजते तद्वत् विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपङ्कज इव विमानानि नभ इव लोकः ॥ १२ ॥ श्रीरिति ॥ यत्र च रूपिणी मूर्तिमती श्रीः सम्पत् अतिसौन्दर्यवती लक्ष्मीर्वा विभूतिभिः स्मरस्त्रीभिः सह नानाविधैर्वा उरुगायस्य हरेः पादयोः बहुधा मानं पूर्जां करोति या च लक्ष्मीः प्रेङ्गमान्दोलं श्रिता कुसुमाकरो वसन्तस्तदनुगाः शुक्रकोकिलभृङ्गादयस्तैः स्यं विविधं गीयमानापि प्रियस्य भगवतः कर्म गायती भवति नुमभाव आर्षः ॥ १३ ॥ दर्शेति ॥ तत्र लोके ब्रह्मा असिलसात्वतां प्रति श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिं सुनन्दनद्वन्द्वबलार्हणादिभिः द्वारपालैरन्यैश्च स्वयार्च-दमुष्यैः परितः सेवितं विभुं दर्श ॥ १४ ॥ भृत्येति ॥ भृत्यानां प्रसादं भिमुखं दृढद्विरेवासवः आसववन्द्यदकरी हर्षकरी च यस्य तम् । यद्वा । दृशां नेत्राणामासव इव मादको यस्तं प्रसादपूर्वको हासः अरुणे लोचने च यस्मिस्तदानं यस्य तं किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि वक्षोवामभागे स्थितया श्रिया स्मरिस्वकारया श्रीयत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ॥ प्रेङ्गं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्वीर्यायमाना प्रियकर्म गायती ॥ १३ ॥ ददर्शे तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ सुनन्दनद्वन्द्वबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुखैः परिसेवितं विभुम् ॥ १४ ॥ भृत्यप्रसा-दाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनानम् ॥ किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥ अध्यर्हणीयासनमा-स्थितं परं वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः ॥ युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन्ममाणमीश्वरम् ॥ १६ ॥ तद्दर्शनाद्वापुर्बलान्तरा-हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ॥ ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसुगन्धत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते ॥ १७ ॥

लक्षितमलंकृतम् ॥ १५ ॥ अर्धाति ॥ परमुत्कृष्टम् अध्यर्हणीयमतिपूजनीयमासमास्थितमधिष्ठितं चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदङ्काररूपाः षोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-भूताख्याः पञ्चतन्त्राख्या याः शक्यस्ताभिर्मूर्तिभिर्वर्तितं सेवितम् । यद्वा । चतस्रः शक्यो धर्मज्ञानबलैश्वर्यरूपा क्रमादिदेवरूपाश्च षोडश शक्यः चण्डप्रचण्डभद्रमुग्धज-यविजयधातृविद्यात्राख्याः प्रागादौ दिशो द्वारपालाः मुकुटकुमुदक्षिपुण्डरीकवासनशङ्खकर्णसर्वेनत्रमुल्लसुप्रतिष्ठिता दिग्पालाः । पञ्च शक्यः कूर्मनागराजगरुडच्छन्दोमन्त्राख्याः ताभिर्वृतं स्वैः स्वाभाविकैः इतरत्र ब्रह्मादिषु अध्रुवैः नित्यैर्भगैः ऐश्वर्यधीर्वादिभिर्मुक्तं स्वे स्वकीये धामन् धामनि डिगुर्गर्षः । स्वहृये एव रममाणम् ईश्वरं दर्श । पूर्वं मायानि-षेधो मोहाद्विजनकतया अत्र विधानं सेवकतयेति न विरोधः ॥ १६ ॥ तद्दर्शनेति ॥ तस्य हरेर्दर्शनेन य आह्लादः तेन परिहृतं व्यासमन्तरमन्तःकरणं यस्य हृष्यन्ती रोमा-ञ्जिता तनुर्यस्य सः प्रेम्णो भरेण अश्रूणि लोचने यस्य सः विश्वसूक्तं ब्रह्मास्य भगवतः पादाम्बुजं ननाम । परमहंसानां ज्ञानिनां विवेकिनां भक्तानां वा कर्म पारमहंस्यं तेन

यथा ज्ञानमार्गेण भक्तिमार्गेण वा यत्प्रदुःखजमाधिगम्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥ तमिति ॥ तदा प्रीतमनाः ब्रह्मणः प्रियो हरिः समुपस्थितं समपिस्थं प्रियमाणं स्वस्मिन् प्रीतियुक्तं प्रजाविसमरूपे कार्ये निजशासनार्हणं स्वनियोगयोग्यं प्रजाविसर्गं समुपस्थितमिति वाऽन्वयः तं ब्रह्माणं करे स्पृशन् तत्करग्रहणेन तस्मिन् क्रियाशक्तं सञ्चारयन् इति भावः । ईषत्स्मितेन मन्दहासेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्यास्तया गिरा तस्य प्रियं यथा स्यात्तथा वञ्चापे ॥ १८ ॥ त्वयेति ॥ हे वेदगर्भं कूटं छलं कामना तेन युक्तानां योगिनां शेषे षष्ठी । दुस्तोषः तोषयितुमशक्यः अहं त्वया सिमृक्षया हेतुना चिरं भूतेन अनुष्ठितेन तपसा साधनभूतेन सध्यक् सम्यक् तोषितः ॥ १९ ॥ वरमिति ॥ हे ब्रह्मन् वरं वरदातारं मा मां प्रति अभिवाञ्छितं वरं वरय याचस्व तेन ते तव भद्रं भविष्यति । पुंसां श्रेयसां फलानां प्राप्तये यः परिश्रमः परिश्रमः “नोदातोपदेश” इति दृढनिषेधाभाव आर्षः । स मद्दर्शनमेवाधिरस्य तथाभूतो भवति ॥ २० ॥ मनीषितेति सार्द्धम् ॥ गन्धम लोकस्य वैकुण्ठस्थावलोकनं त्वया कृतं सोऽप्ययं मम मनीषितस्यायं लोकं पश्यत्विति संकल्प- तं प्रीयमानं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ॥ वभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥ २८ ॥ श्रीभ- गवानुवाच ॥ त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भं सिमृक्षया ॥ चिरं भूतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् ॥ १९ ॥ वरं वरय भद्रं ते वरं मां मां अभिवाञ्छित- मा ॥ ब्रह्मज्ञेयः परिश्रमः पुंसो मद्दर्शनवधिः ॥ २० ॥ मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ॥ यदुपश्रुत्य रहसि चकथं परमं तपः ॥ प्रत्या- दिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ॥ २१ ॥ तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥ २२ ॥ सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ॥ विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः ॥ २३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ॥ वेदं ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकी- र्षितम् ॥ २४ ॥ तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ॥ परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥ २५ ॥

स्यैवानुभावः । न च तत्र तव तपोहेतुः तत्प्रवृत्तेरपि मत्कृतत्वादित्याह यत् यतो रहसि तप तपेति वच उपश्रुत्य यत्परं तपश्चकथं कृतवानसि तदपि त्वयि जगद्विगमिरूपे कर्मणि विमोहिते सति तत्र तदा मयैव प्रत्यादिष्टं त्वां प्रत्युपदिष्टम् ॥ २१ ॥ तप इति सार्द्धम् ॥ हे अनघ यतस्तपो मे साक्षाद्दृश्यमरङ्गा शक्तिः तथा “यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानचिदादिनाम्नः तपसोऽहं साक्षादात्मा स्वरूपमेव किं बहुना ज्ञानात्मकेन तपसैवाहमिदं विश्वं पुनः पुनः सृजामि विभर्मि पाटयामि ग्रसामि संहरामि च तं ब्रह्म भाव आर्षः । अतः दुश्चरं तप एव मे वीर्यं शक्तिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भगवानिति ॥ हे भगवन् यदापि भवान् सर्वेषां गुहायां बुद्धावस्थितः सममर्थे द्वितीया । अतः अध्यक्षः तद्दृष्ट्वा च अत एवाप्रतिरुद्धेन प्रकृष्टज्ञानेन सर्वेषां मम च चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं वेदं जानात्येव न तत्कथनमावश्यकम् ॥ २४ ॥ तथापीति ॥ तथापि हे नाथ नाथमानस्य आत्मनि दृष्टिकर्तृत्वं याचमानस्य तदर्थमुपतप्यमानस्येति वा । “नाथु नाथु याञ्जोपतपैश्चर्याशीः” मम नाथितं याचितं नाथय आशंसय देहि । अहम् अह-

पिणः ते परं सुदसमवरं स्थूलमेते द्वे अपि रूपे यथा यथावत् जानीयाम् एतन्मम नाथितम् ॥ २५ ॥ यथेति द्वयम् ॥ हे भावव यथा ऊर्णनाभिः ऊर्णते असहाय एव तनुभिरात्मानमाच्छादयति तनुसन्तानं करोति वा एवम् अमोघसंकल्पः त्वं यथा आत्ममायारूपेण योगेन आत्मना एवात्मानं ब्रह्मादिरूपं गृह्णन् अनुगृह्णन्निति स्वयमिवाज्ञाः । नानापञ्चविंशतितत्त्वत्विकाभिः शक्तिभिरुपबृंहितं विश्वं विस्तृजन् उत्पादयन् विभ्रत् पालयन् विबुध्यन् संहरन् क्रीडसि तथा तद्विषयां मनीषां यथाशब्दुद्धिं ययि धेहि । अहं मायां तत्कार्यं च सर्वं जानीयामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ भगवदिति ॥ भगवता त्वया शिक्षितमनुशिष्टं प्रजासर्गमहमतन्द्रितः अवलम्बः सन् करवाणि हि करिष्याम्येव । तथापि यत् यथा तवानुग्रहात् प्रजासर्गमिहमानः कुर्वन्नप्यहङ्कारादिभिर्न बध्यंयं बद्धो न भवेयम् । कर्मकर्त्तरि तदभाव आर्षः । तथा ज्ञानं प्रार्थये ॥ २८ ॥ यावदिति ॥ ततो ईश ते त्वया लौकिकस्य सन्त्युः ससेवाहङ्कृतः करस्पर्शनादिना सत्कृतः प्रजाविसर्गरूपे ते परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽपि अविक्लवः अव्याकुल एव यावत् जन् विभजयि उत्समादि-भेदेन सृजामि तावत् अजः स्वतन्त्र इति मानिनो मे मदः मासमुन्नद्ध उद्विक्तो न भवेत् लुब्धः । यद्वा । विसर्गरूपेते परिकर्मणि स्थितोऽहं प्रजाः विभजामि तथा तासां भोजनं यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ॥ विबुध्यन्विस्तृजन्गृह्णन्विभ्रदात्मानमात्मना ॥ २९ ॥ क्रीडस्यऽमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथार्णु-ते ॥ तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥ २७ ॥ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ॥ नेहमानः प्रजासर्गं बध्यंयं यदनुग्रहात् ॥ २८ ॥ यावत्सत्वा सन्त्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गं विभजामि भो जनम् ॥ अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ॥ सरहस्यं तद्गङ्गं च गृहाण गदितं मया ॥ ३० ॥

भोग्यं च विभजामि तावत् स्वाधिकारपर्यन्तसर्वविक्लवो भवेयं समुन्नद्धो मदश्च मासूत् ॥ २९ ॥ आदौ भगवान्पररूपायाशिषं ददाति-ज्ञानमिति ॥ यत्परमं गुह्यं मे मया ज्ञानं शास्त्रोक्तं ज्ञानं विज्ञानमनुभवः तत्समन्वितं रहस्यं भक्तिः सुयोग्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तत्सहितं तस्य ज्ञानस्याङ्गं साधनं च मया गदितम् उपदिष्टं त्वं सावधानतया गृहाण । प्रेमप्रधाना भागवतास्तु अत्र परावरे यथाहूपे जानीयमित्यनेन तव अप्राकृतं रूपं प्राकृतं च रूपं कीदृशमिति यथात्समायायभेदेत्यनेन तव माया योगमाया च कीदृशीति यथा क्रीडसीति मायायधिकृतेषु योगमायायधिकृतेषु च लोकेषु तव केन प्रकारेण क्रीडेति भगवच्छिक्षितमहं करवाणि । ह्यतन्द्रित इत्यनेन मदभीष्टमिच्छार्थं त्वच्छिक्षितं किं मम कर्त्तव्यमिति ब्रह्मणा क्रमेण पृष्टस्य वस्तुचतुष्टयस्य चतुःश्लोक्या क्रमेणैवोत्तरं दातुम् अथ परमसा-गवताय ब्रह्मणे श्रीभागवताख्यं शास्त्रमुपेक्षुं तत्प्रतिपादनं वस्तुचतुष्टयं वा भगवान् प्रतिजानीते । ज्ञानमिति एतदेव भागवदोत्तरचतुष्टयात्सङ्गमेव श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभागवत्योक्तत्वेन प्रसिद्धमित्याहुः । न केवलं महूपस्य ज्ञानमेव तुभ्यं दद्याम्यपि तु विज्ञानेनानुभवेन समन्वितं यन्तदपि किंच परमगुह्यं निर्विशेषं ब्रह्मज्ञानादपि श्रेष्ठतन्नादिति

भावः । किं च रहस्यं प्रेमभक्तिं च सुगोप्यमपि वक्ष्यमनित्यादिनिर्देशात्तस्य रहस्यत्वं ज्ञेयम् । तस्य रहस्यस्याङ्गं साधनं भक्तियोगस्तं चेति त्वया अदृष्टमप्येतन्नयं इत्येव वक्ष्यामि इति व्याचक्षते ॥ ३० ॥ यावानिति ॥ अहं यावान् यत्परिमाणकः यथाभावो यादृक् सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य सः यद्गुणानुसङ्गः तथैव तत्त्वविज्ञानं ते तव मदनुग्रहदेवास्तु । प्रेमभक्तास्तु किंच ज्ञानं शाब्दं परोक्षं शुद्धचिन्तानां संभवेदपि विज्ञानं यत् स्वरूपस्य याथाव्यर्थेन साक्षात्कारः स च मत्प्रेमसाक्षात्कारः । किंसाधनभक्तिभ्यां विना नैव भवतीति बोधयन्तदर्थमाशिषं ददति । यावान् यत्प्रमाणकारः यादृशश्चाल्प्यकार्यैर्देयतुङ्गताद्वृत्तबौचित्यमन्निवेशविशिष्टादयव इत्यर्थः । यथाभावो यादृशाभिप्रायः यानि रूपाणि श्यामत्वंचतुर्भुजत्वद्विभुजत्वकृष्णत्वरात्मन्त्वन्निहितत्वादीनि गुणा भक्त्यात्मल्याद्याः कर्माणि लक्ष्मीपरिग्रहगोवर्द्धनोद्धरणदीनि यस्य सः तथैवेति येन येन प्रकारेण मम परिमाणान्निप्रारूपगुणकर्षणयाविर्भवन्ति तेनैव प्रकारेण तस्य विज्ञानं तेषां याथाव्यर्थानुभवोऽस्तु इति व्याचक्रुः ॥ ३१ ॥ एवमाशिषं दत्त्वा चतुःश्लोक्या उपदिशन्नादौ यावानित्यस्यार्थं स्फुटयति—अहमिति ॥ अग्रे सृष्टेः पूर्वं अहमेव आसं यत् सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मं परं तयोः कारणं प्रधानम् अन्यच्च किंचित् तन्मात्रम् । अन्यस्य प्रधानस्यान्तर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् । अहं च तदा आसमेव न चान्यदकरवं पश्चात्सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवाहमस्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहमस्मि प्रलये योऽवशिष्येत सोऽप्यहमेव । अनेन चानावनन्तत्वाद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णहिमित्युक्तं भवति सोऽप्यहमेव । प्रेमभक्तास्तु अथ प्रकृतमनुसरन् परावरे यथारूपे जानीयामिति प्रश्नस्योत्तरमाह । अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासम् इति तर्जन्या स्ववक्षः स्पृशति एवकारेण मद्भिजातीयं प्राकृतं वस्तु किमपि नासीदिति लभ्यते । यः सम्प्रति त्वदग्रे श्राद्धभूतः सोऽहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव । अत्र वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपाङ्गत्वादहंपदैवग्रहणं राजासौ प्रयातीतिवत् । अतस्तेषां च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते एतेन स्वान्तरङ्गलक्षणान्नासन्ति तथैव करणं बोध्यते । जगद्व्यापारस्यैव निषेधात् ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते तत्राह सत्कार्यम् असत्कारणं ताभ्यां परं यद्वल्ल तन्न सतोऽन्यत् कच्चिद्विशिष्टकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतनानाविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थं सोऽयमहमेव निर्विशेषब्रह्मतया प्रतिभामित्यर्थः । ननु सृष्टेरनन्तरं जगदेव नतु त्वमुपलभ्यसे तत्राह । पश्चात् सृष्टेरनन्तरं मय्यहमेवास्येव वैकुण्ठेषु भगवदावाकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्यामिरूपेण यथासमयं मत्स्यावधाररूपेण च । ननु तर्हि पृथिव्यादिकं देवतियोगादिकं च त्वं न भवसीति तत्तापूर्णत्वप्रसक्तिसन्त्राह । यदेतच्च व्यष्टिमण्डिविराणमयं विश्वं तदप्यहमेव मच्छक्तिजन्यत्वान्मयैव प्राकृतं रूपं परावरे यथारूपे जानीयामिति त्वया यद्वरं रूपं दृष्टं तदेवेदं त्वं जानीहीत्यर्थः । तथा योवशिष्येत भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ इत्याहुक्तः परमेश्वरः सोऽहमस्मि । अत्राहमित्यस्य त्रिराहुत्या निष्कारिभूतित्वात् एतद्गुणानिनिर्दिष्टार

यावानहं यथाभावो यद्गुणगुणकर्मकः ॥ तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् ॥ पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

व्येत सोऽप्यहमेव । अनेन चानावनन्तत्वाद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णहिमित्युक्तं भवति सोऽप्यहमेव । प्रेमभक्तास्तु अथ प्रकृतमनुसरन् परावरे यथारूपे जानीयामिति प्रश्नस्योत्तरमाह । अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासम् इति तर्जन्या स्ववक्षः स्पृशति एवकारेण मद्भिजातीयं प्राकृतं वस्तु किमपि नासीदिति लभ्यते । यः सम्प्रति त्वदग्रे श्राद्धभूतः सोऽहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव । अत्र वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपाङ्गत्वादहंपदैवग्रहणं राजासौ प्रयातीतिवत् । अतस्तेषां च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते एतेन स्वान्तरङ्गलक्षणान्नासन्ति तथैव करणं बोध्यते । जगद्व्यापारस्यैव निषेधात् ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते तत्राह सत्कार्यम् असत्कारणं ताभ्यां परं यद्वल्ल तन्न सतोऽन्यत् कच्चिद्विशिष्टकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतनानाविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थं सोऽयमहमेव निर्विशेषब्रह्मतया प्रतिभामित्यर्थः । ननु सृष्टेरनन्तरं जगदेव नतु त्वमुपलभ्यसे तत्राह । पश्चात् सृष्टेरनन्तरं मय्यहमेवास्येव वैकुण्ठेषु भगवदावाकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्यामिरूपेण यथासमयं मत्स्यावधाररूपेण च । ननु तर्हि पृथिव्यादिकं देवतियोगादिकं च त्वं न भवसीति तत्तापूर्णत्वप्रसक्तिसन्त्राह । यदेतच्च व्यष्टिमण्डिविराणमयं विश्वं तदप्यहमेव मच्छक्तिजन्यत्वान्मयैव प्राकृतं रूपं परावरे यथारूपे जानीयामिति त्वया यद्वरं रूपं दृष्टं तदेवेदं त्वं जानीहीत्यर्थः । तथा योवशिष्येत भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ इत्याहुक्तः परमेश्वरः सोऽहमस्मि । अत्राहमित्यस्य त्रिराहुत्या निष्कारिभूतित्वात् एतद्गुणानिनिर्दिष्टार

मम त्रैकालिकनित्यस्थित्यापरहृतत्वं सृष्टिमहारायोर्मध्य एव दृश्यमिदं भायिकप्रपञ्चजातमवरं रूपमिति परावररूपयोर्ज्ञानमुक्तम् विज्ञानं तु पररूपस्य प्रथमस्यैव इति व्याचक्षते ॥ ३२ ॥ मायां निरूपयति-कृते इति ॥ अर्थमृतेऽपि वास्तवमर्थं विनापि यदतः किमपि आत्मनि अधिष्ठाने प्रतीयत तथा यतः सदपि न प्रतीयेत तत् आत्मनो मम मायां विधात् माययैव हि आत्मनि असदपि कृशत्वदुःसित्वादि प्रतीयते सदपि आनन्ददि न प्रतीयते यथा आत्मासो द्विचन्द्रादिरविबमानोऽपि प्रतीयते तथेति अविद्यानस्य प्रतीतो दृष्टान्तः । यथा च तमो राहुः ग्रहमण्डले स्थितेऽपि न दृश्यते इति सतो प्रतीतौ दृष्टान्तः । मेमत्कालो किंच जीवस्य परमात्मविज्ञानं प्रति माया स्वत्वशेनानुकूला प्रतिकूला च भवति विज्ञाते च परमात्मनि मयि योगमाययैवाधिकरोति सा त्वनुकूलेवेति । ते द्वे अप्यत्र द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वेन निरूपयति ऋतेर्यमिति । यदतः अर्थं सत्यं वस्तु विना न प्रतीयत किं त्वर्थः सत्यं वस्तुवै प्रतीयत इत्यर्थः । तथा यतः अर्थं विना प्रतीयत अर्थो न प्रतीयत किं त्वनर्थः तत् ताम् आत्मनि स्वस्मिन् मुक्तो बद्धश्च जीव आत्मनो मम मायां क्रमेण विद्या अविदेति वृत्तिद्वयां मायाख्यां शक्तिं विधात् जानीयात् । विद्यायां दृष्टान्तः यथा आसो दीपादियकाशात् दीपादियकाशात् यथा गृहे विद्यमानो घट-पटादिरर्थ एव प्रतीयते न तु दीपानयनात् पूर्वं संज्ञावितो घटपटादयश्चास्तथा सर्पवृश्चिकादिशगन्तुकश्च भयकारणमनर्थः प्रतीयते एवमेव विद्याया हेतोर्मुक्तिं न जीवेन स्वस्मिन्नि-त्यसंबद्धं ज्ञानानन्दादिकमेव प्रतीयते न त्वविद्यादशायामिव तदभावः । नापि स्वस्मिन्संबद्धो देहैहिकशोकमोहादिश्च प्रतीयते । अविद्यायां दृष्टान्तः । यथा तमोन्यकारः ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयत न प्रतीयत चात्मनि ॥ तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ॥ ३३ ॥

अन्यकारावथा स्वगृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थो न प्रतीयत किंतु अविद्यमानोऽपि संभाव्यमानः सर्पचौरादिको भयकारणमनर्थः प्रतीयते । एतदविद्याया हेतोरेव बद्धेन जीवेन स्वस्मिन्नित्यसंबन्धिन्यवया वर्तमानमपि ज्ञानानन्दादिकं न प्रतीयते किंतु स्वस्मिन्नसन्नपि स्वसंबन्धित्वेन वर्तमानो देहैहिकशोकमोहादिरर्थ प्रतीयते । तेन कुसुमशृङ्गादीनासत्य-त्वेऽपि आकाशशशादीनां तत्संबन्धाभावादेव आकाशकुसुममलीकं शशशृङ्गमलीकमिति यथोच्यते तथैव देहादयो मिथ्याभूता इति शास्त्रेषूच्यते । जीवस्य मिथ्याभूतोऽपि देहसंबन्धः सत्त्वविद्याया कल्प्यते विद्याया लुप्यते इति विद्याविद्योर्दृष्टान्तावाभासतमसी इत्यत्र “ छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ ” इत्यष्टमस्कन्ध एव प्रमाणं विज्ञेयम् । एवं जीवे सावैदिकविद्यमानवस्तुप्रत्यायनमविद्यमानवस्तुप्रत्यायनं चेत्यविद्याया धर्मावावरणविक्षेपशब्दाभ्यामुच्यते । एवं च विद्याया त्वंपदार्थस्य जीवात्मनोऽनुभवो भवति न तु त-त्त्वार्थस्य परमात्मनः तस्य निर्गुणत्वाच्चिगुणया भक्त्यैवापरोक्षानुभवः संभवेत् । “ भक्त्याहेमकया ग्राहः ” इति भगवदुक्तेः किंच “ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम् ” इति भगवदुक्तेर्दे-हादिव्यतिरिक्तत्वज्ञानरूपेयं विद्या तस्याः सत्त्वगुणत्वादनया गुणातीतस्य परमात्मनो नैवानुभवः प्रत्युतास्या अप्यपाय एव । यदुक्तम् “ इन्द्र्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः । श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ये नेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चिनजाः । भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ ” इति । ननु तर्हि

मुक्तजीवेन परमात्मनोऽपरोक्षानुभवार्थं भक्तिः कुतो लभ्यते उच्यते । ज्ञानाधिकारिणः साङ्ख्ययोगनपथादिभिर्भक्तिमिश्रैरेव जनितया विद्यया अविद्यानिवर्तिकया प्रथमं त्वंपदा-
 र्थानुभवः ततस्तस्याविद्यातो विमुक्तस्य निरिन्धनाग्निन्यायेन विद्याया अप्युपरमत्तारतम्येन पूर्वसिद्धभक्तिचन्द्रकलायास्तदुपरागविच्युतायास्तदुद्गमत्तारतम्यं तथैव भक्त्या
 पुनः पुनरभ्यस्तया तत्त्वार्थस्य परमात्मनोऽनुभवत्तारतम्यम् । यदुक्तं भगवता गीतासु । “ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा-
 म् ॥ ” इति । परं पौर्वकालिकगुणभावाहित्यात् श्रेष्ठं केवलां वा ततश्च “ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि त्वत्ततः ॥ ” इत्युक्तेर्जातिप्रमाणाभ्यामल्पीयस्या तथा भक्त्या
 निर्विशेषब्रह्मण एवानुभवः न त्वनन्तचिद्विशेषब्रह्मणो भगवतः । यथा अल्पतेजस्विचक्षुष्केण जनेन मणिमयी मूर्तिः सामान्यतस्तेजोमय्येव दृश्यते न तु मुखनासिकानेत्रकर्णा-
 दिविशेषमयी ततश्च विद्यायाः सामस्येनैवोपरामे सत्युद्भूततैर्गुण्यस्य तस्य तथैव भक्त्या ब्रह्मानुभवस्यापि पूर्णत्वम् एतदेव निर्वाणशब्दवाच्यं जीवब्रह्मैक्यम् । यदुक्तं तत्रैव “ ततो
 मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ” इति । या तु चिच्छक्तिवृत्तीनां सारभूता रूपविलासरूपा परमोत्तमा शुद्धा भक्तिर्जातिप्रमाणाभ्यामत्यधिका सा प्रबला परमस्वतन्त्रा गु-
 णदोषादिकमध्यगणयन्ती बद्धेऽपि जीवे राक्षसपुलिन्दपुल्कसादौ दुराचारेऽपि यदृच्छयैवोदयते । विप्रे संन्यासिनि मुक्तेऽपि नोदयते तथैवाविद्यापच्यन्तमस्तद्देशध्वंसः । यदुक्तं-
 म् “ जरयत्याशु या कोशं निर्गणमनलो यथा । ” इति । तथैवानन्तचिद्विशेषस्य भगवतोऽप्यपरोक्षानुभवो भवेत् । यथा बहुतरतेजस्विचक्षुष्केण जनेन सामान्यतस्तेजोमयी
 विशेषतश्च मुखनासिकानेत्रकर्णादिसौन्दर्यमयी च मूर्तिः तन्त्रेणैव दृश्यते इति । तदेवं भक्तिर्द्विविधा निर्गुणा गुणमयी च । तत्राद्या पाकदशायां प्रेमभक्तिंज्ञया भगवद्दर्शी-
 कारः सच्चिदानन्दमयभगवद्गुणलीलामाधुर्यानुभवश्च । द्वितीयया सात्विकया सत्त्वगुणाद्विच्युतयैव निर्विशेषब्रह्मसुखानुभवमात्रमिति । तस्माद् ब्रह्मसुखानुभवदशातः पूर्वस्वेव
 दशासु जविषु मायाया अधिकार इति सिद्धं सत्यमेव प्रतीतं स्यादतोऽसत्यं तथा यतः तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः । इत्यनुक्तेरितोऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्यशय
 ईदृश्यते कृतेऽथशब्दौ परिवृत्य सहावर्पितौ यतः स चार्थो यथा ब्रह्मानुभवस्त्वपि जनेषु नानाविधेषु या स्पष्टम् अधिकरोति भगवद्विच्छादवात्तदीयस्वरूपगुणलीलाप्रकाशानाव-
 रणधुरन्धरा स्वरूपभूता शक्तिस्तस्या योगमायाया अपि लक्षणं तन्त्रेणैवाह कृते इति । आत्मनि परमात्मनि मयि कृते ज्ञाते सति अर्तेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात् साक्षादनुभूते
 संतीत्यर्थः । यदिति “ इण गतौ ” शत्रन्तं तत्पदेनैव यत् पदस्यल्लेपत् । यतः अर्थं यत् प्रयोजनं प्राप्तुवद्वन्तु अप्राकृतं प्राकृतं च प्रतीयेत यथा प्रकाशितं मत्प्रयोजनं वस्तु
 परमात्मसाक्षात्कारवता जनेन साक्षादनुभूयेतत्यर्थः । यतः सकाशात् न प्रतीयेत च यथा आवृतं तदैव वा समयान्तरे वा न प्रतीयेतत्यर्थः । ताम् आत्मनो भगवतो मम
 मायां योगमायाख्यामन्तरङ्गं शक्तिं विद्यात् जानीयात् । मायया प्रयोजनं विनैवाव्रियते । योगमायाया तु प्रयोजनमुद्दिश्यैवेति विवेचनीयम् । “ यथा भासो यथा तमः ” इति
 आभासेन दीपादिना प्रकाशितं घटपटादिकं यथा प्रतीयेत तमसा आवृतं तस्मानुभूयेत च तथैव सा मद्विच्छादवात्तमात्मनोभवेती योगमायेत्यर्थः । उदाहरणं तु यथा

ऐश्वर्यदर्शनेऽपि प्रेमसंकोचाभावापनार्थं भागवत्कुक्षौ यथा प्रकाशितं गोकुलं यगोदाकृष्णादिस्वरूपं च यथा मोहिता श्रियशोभा साक्षादनुबभूव । क्षणान्तरे च यथा अगद-
रणान्नानुबभूव । यथा चैश्वर्यनुभूत्या प्रेमसंकोचज्ञापनार्थं यथा प्रकाशितं विश्वरूपं परमात्मस्वरूपं चर्जुनः साक्षादनुबभूव तत्रैव वर्तमानमपि कृष्णस्वरूपं गृह्यऽऽवरणान्नानु-
बभूव । समयान्तरे च यथा छादितं विश्वरूपादिकं च नानुबभूव द्विभुजश्रीकृष्णजयेवानुबभूव । अत्रैकैवैव एकरव स्वरूपस्य प्रकाशान्यस्यावरणमिति पूर्वतो विशेषः । यथा च
एकैवैव ब्रह्मणे मञ्जुमहिमदर्शने दामवन्धनलीलायां श्रुतेरैवबहुलाश्वातिथये रुक्मिणीसत्यसामादिगृहेषु युगपत्स्थितौ सा खलु योगमायैव नतु आया तथा मोहितावापि तेषां
परमात्मसाक्षात्कारदर्शनात् । स च परमात्मसाक्षात्कारो भक्तिमिश्रज्ञानवतामविद्याविद्योरुपरमे सति तथैवावतारसमये कृष्णं प्रीत्या पश्यतां तत्कृपाविषयभूतत्वात्प्रयत्नवतामपि
साक्षात्कारः । अन्यदा तु प्रेमवतामेव कृष्णरमादिसाक्षात्कारो भागवतभक्तनोच्यते । तेषु योगमायैवाधिकरोति नतु माया । कृष्णं तदिच्छया पश्यतामपि कंसपुत्रां द्वेषलस-
णान्तःकरणदोषादेव न परमात्मसाक्षात्कारो यथा मत्स्यण्डिकां भुञ्जानानामपि पिच्छरूपितरसनानां न मत्स्यण्डिकास्वादनुभवस्तेषु भायैवाधिकरोति नतु योगमाया । मायया-
किञ्च योगमायात्या तथा विभूतिरेव । यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविदांसंवादे । “अस्या आवरिका शक्तिर्महाभायाखिलेश्वरी । यया सुभ्रं जगत्सर्वं सर्वं देहाभिसन्निहः ॥”
इति भागवता स्वस्वरूपत्वेनाभिमन्यमाना स्वस्वरूपात् पृथग्भूता सती मायाशक्तिर्जडैव । यथा सपरस्य स्वरूपभूतापि त्वक् तेन त्यक्ता चेत्ततः पृथग्भूतं कञ्चुकं जडं स्यात् ।

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूपुञ्जावचेष्टवन्तु ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्पहम् ॥ ३४ ॥

तथा चोक्तम् “श्रुतिभिस्त्वमुव जहासि तामहिरिव त्वचमत्तभगः” इति । सा च माया त्रिविधा प्रधानमविद्या विद्या च । प्रधानेनोपायः सृज्यन्ते ते च सत्या । एव
अविद्याया जीवेषु तदव्याप्तः स्रष्टः स चासत्य एव । विद्याया तदव्याप्त्यर्थं इति तिसृणां शक्तीनां कार्यं तत्तन्मयं जगदिदमेशेन सत्यमशेषोत्तमम् । तथा जीवानां वित्यत्वात्
भगवन्विकेतनाभिः कल्पयुक्करणानां निर्गुणत्वाच्चांशेन नित्यमपि वादिसिरीशस्यमतं नानाहपतया निरूपितम् । “कार्यं प्राधानिकं सत्यं कार्यमाविद्याकं मृषा । नित्यं तद्वह्नि-
वद्धमिदं तन्निर्गुणत्वमकम् ॥ प्राधानिकाः स्युर्देहास्तद्धर्मा आविद्याकाः पुनः । जीवेषु तत्तत्संबन्धो भक्तिश्चेन्निर्गुणाश्च ते ॥ चिजीवमाया नित्याः स्युर्भित्तः कृष्णस्य
शक्तयः । तद्वृत्तयश्च ताभिः स आत्येकः परमेश्वरः ॥ कार्यकारणयोरैक्यात् शक्तिशक्तिमतोरेपि । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ भक्तानामेव सिद्धान्तप्रसूली-
यमीरिता । शीलिता भागवद्रक्तैस्तैरेव न किलापरैः ॥” इति व्याचक्षते ॥ ३३ ॥ यथा भाव इत्येतत्समुत्पद्यति-यथेति ॥ यथा महान्ति भूतानि उच्चावचेष्टु स्थूलास्थूलेषु
भूतेषु भूतविकारेषु अनु मृष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अभविष्टानि च प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वाच्च । तथा तेषु भूतभौतिकेषु अहं
प्रविष्टः न च तेष्पहं प्रविष्टः एवंप्रभूता मम सत्ता । प्रेमभक्तास्तु एवं मायां योगमायां च तन्त्रेणैव लक्षयित्वा तास्यामधिकृतेषु मगुणनिर्गुणलोकेषु ब्रह्मणा पृष्टं स्वकीडारक्तं

तन्वणैवाह । यथा महान्ति भूतान्याकाशादीनि भूतेषु देवमनुष्यतियगादिषु अनुश्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च पृथग्विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहं प्रविष्टः सन्नपि पृथक् शुद्धस्वत्वात्मकस्वधामनि वर्तमानत्वाद्भविष्यत्वास्मि किंतु महाभूतानामचेतनत्वादेव भूतेषु प्रवेश आसङ्गरहितः । मम तु चेतनत्वेऽपि आकाशवदसौ स्वगृह्वलित एव वसतीतिवत् तेषु सर्वेषु प्रवेशनियमनपालनादित्यासङ्गरहितानित्येवंभूता भूतेषु मायिकेष्ववासङ्गरहितैव क्रीडति भावः । तथा तेषु प्रसिद्धेषु नतेषु प्रणतभक्तज-
नेषु प्रविष्टोन्तःकरणेषु दर्शनं दातुं तथा अश्रविष्टः बहिः स्थितश्च तेषां नयनेषु स्मसौन्दर्यमर्पयितुं नत्पासु स्वसौन्दर्यमर्पयितुं तैः सहोक्तिप्रयुक्तीकुर्वन्तेषां कर्णेषु स्मसौ-
स्वय्यमित्तं पूरयितुं स्पर्शालिङ्गनादिनैस्तेषामङ्गेषु स्वीयसौकुमार्यमाधुग्यादिकं चानुभावयितुमिति तेषु गुणानि तन्मत्तज्ज्वलन्तवर्हिर्मया त्यक्तुमशक्येष्ववासङ्ग-सहितैव मम क्रीडति
भावः इति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ साधनमाह—एतावदिति ॥ आत्मनस्तत्त्वं जिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्यम् अन्यः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायां च तेभ्यो
व्यतिरेकः । तथा जाग्रदाद्यवस्थासु तत्तत्साक्षितयान्वयः व्यतिरेकश्च समाध्यादौ एवमन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां यत्सर्वत्र सर्वदा च स्यात्तदेवास्मेति । प्रेमभक्तस्तु अथ भगवच्छिक्षि-
तमहं करवाणि ह्यतन्द्रित इति ब्रह्मणा प्रार्थितं स्वप्रतिसाधनम् अतिरहस्यत्वाद्विहरिङ्गनामगम्यतयैवाह—एतावदेवेति ॥ अत्र बहुतरशास्त्रानुसन्धानमपि नापेक्षितव्यमिति भावः
तत्त्वजिज्ञासुना आत्मनः स्वस्य श्रेयःसाधनं तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुना जनने जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयमित्यर्थः । त्वया तु मदनुग्रहादवगम्यते एवेति भावः । किं तत् यत्

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ॥ अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

श्रेयःसाधनेषु कर्मज्ञानयोगमकृत्यादिषु मध्ये अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां स्यात् सिद्धयति स्थिरीभवतीत्यर्थः । तत्र तावत् स्वर्गाध्वगदिः कर्मज्ञानयोगादिभिः केवलैरसिद्धेः भक्त्या
तैर्विनापि सिद्धेः कर्मज्ञानयोगादयोऽन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां नैव साधनानि स्युः । भक्त्या तु केवल्यैव सर्वाणि श्रेयांसि सिद्धयन्ति तथा विना तु नैव सिद्धयन्ति इत्यन्यव्यव्यतिरे-
काभ्यां भक्तिरेव सर्वश्रेयःसाधनत्वेन स्थिरीभवति । तथा हि अन्येन यथा । “अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥” इति
भक्तियोगस्य केवल्यैव तीव्रत्वं निरप्रमूर्त्येवेति ज्ञेयम् । यथा वा “यत्कर्मसिर्ग्यत्तपसा” इत्यादिव्यतिरेकेण । यथा “मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह । चत्वारो
जङ्गिरे वर्णा गुणैर्विधादयः पृथक् ॥ य एषां पुरुषं साक्षाद्व्यवजानन्ति स्थानाद् भद्राः पतन्त्यधः ॥” इति । यथा वा “तपस्विनो दानपरा यशस्विनो
मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः । क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुप्तश्चरमे नमो नमः ॥” इति । तत्र देशकालविशेषाभावग्रहाह सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वाधिकारिषु च सर्वदा सर्व-
ेष्वेव कालेषु यत्स्यात् तथा हि “शुचावेव देशेषु शुचिः तत् कालजवी कर्म कुर्यात् शुद्धान्तःकरणात् विज्ञानं लभेत, शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य सुखमासनमात्नः । योगी
योगं युज्यते” इति कर्मज्ञानादीनां न सर्वत्रिकृता । तथा यत् कर्म तत् संन्यासभोगप्राप्त्यवधिः योगः सिद्धयवधिः ताड्यमात्मज्ञानावधि ज्ञानं मोक्षवर्धनीति नापि सर्वाधिकृता ।

भक्तेस्तु सार्वत्रिकतासार्वाधिकते अतिप्रसिद्धे एव । “ न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिद्यदौ निषेधोऽस्ति श्रीहिरेनिश्चि लुब्धकः ॥ ” इति । “ तस्मात् सर्वतमन-
राजन्हरीः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कर्तितव्यश्च स्मृतव्यो भगवाच्छृणाम् ॥ ” इति कर्मज्ञानिप्रसूतिषु सर्वव्यधिकारिषु भक्तेर्व्याप्तिरुक्तैव । किरातहूणाश्चुलिन्दुल्कसा इत्या-
दिना जातिचाण्डालकर्मचाण्डालादिव्यपि दृष्टा । तथा सर्वविस्थास्वपि गर्भे प्रह्लादादेवत्ये द्रुवादेः यौवनेऽन्वरीषादेः वाङ्मके ययात्यादेः मरणे अजामिलदेः नारकितायामपि
मुच्येत यन्मान्युदिते नारकोपीत्युक्तेः । “ यथा यथा हरेर्नाम कीर्तयन्ति च नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्रहन्तो दिवं ययुः ॥ ” इति वृत्तिहपुराणोक्तेः श्रेते भक्तेरेव साध-
नत्वं निर्धारितम् । अथ भग्नभक्तिरूपं रहस्यमपि तन्त्रेणैवाह-एतावदिति ॥ तद्वज्रिज्ञाना पुंसा एतावदेव श्रेयःसु स्वर्गापवर्गप्रप्तसु मध्ये जिज्ञास्यं किं तत् यत् श्रेयः आत्म-
नः स्वस्यैव अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात् तत्र न तावत्स्वर्गापवर्गौ स्वान्यव्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धयतः । प्रेमा तु स्वस्यैवान्यव्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धयति । प्रेम्णोऽपि
भक्तिशब्दवाच्यत्वात् साधनभक्त्यैव साध्यभक्तेः प्रेम्णः सिद्धिर्दर्शनात् प्रेम्णः स्वेनैव सिद्धिः । यदुक्तं “ भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनम् । ” इत्यतो रहस्यतद-
ङ्गशब्दाभ्यामुच्यमाने भग्नभक्तिसाधनभक्ती तन्त्रेणैवोक्ते । ततश्च भग्नभक्तिसाधनैवैव भक्तिः कर्तव्या नतु स्वर्गापवर्गादिसाधनत्वेनेति भगवतः शिक्षा व्यजिता । भगवच्छिक्षितम-
हं करवाणि इति ब्रह्मणा प्रार्थितत्वात् शुद्धसाधनभक्तिसिद्धया भग्नभक्त्यैव मद्रूपगुणादिमाधुर्यरसानुभवस्तस्य प्रेमभक्त्यनुभावरूपात्वादिति विज्ञानं स्वत एव लब्धमतो रहस्य-

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ॥ भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

तदङ्गविज्ञानानि श्लोकेनानेनैवोक्तानि । किंच “ रसो वै सः ” इत्यनन्तरं “ सैषानन्दस्य मीमांसा भवति ” इति श्रुतेः । सर्वश्रेयोऽवधिरूपे रस एव रङ्गभूमौ यद्वानामशनिरित्याद्या-
कार एव दर्शितस्तस्य च विज्ञानमत्रैव श्लोके तन्त्रेणैवोक्तम् यथा जिज्ञास्येषु मध्ये एतावदेव जिज्ञास्यमनुभूषणीयं किं तत् अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां योगायोगाभ्यां संभोगविप्र-
लम्भाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वब्रह्माण्डवर्तिनि श्रीवृन्दवनादौ दाससखिगुरुययसीषु सर्वदा नित्यमेव महाप्रलयमयेऽपीति दास्यसख्यवात्सल्यश्चङ्काररसानाम् आस्वादनं
व्यजितम् । एवमतिरहस्यभग्नभक्तिसस्यजकः श्लोकोऽयं ज्ञानरूपार्थान्तरेण भगवैतैवाच्छादितश्चिन्तामणिरिव कनकसम्पुटेन बहिरङ्गजनाशक्त्योद्घाटनेन तथा च श्रुतिः “ नाय-
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेने लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाप् ॥ ” इति । तच्च ज्ञानरूपमर्थान्तरं यथात्मनस्तत्त्वजिज्ञासुता
एतादेव जिज्ञास्यं किं तत् यत् अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यादेवात्मा । तथा ह्यात्मनः कारणत्वेन जगत्यन्वयः जगतस्वात्मनि व्यतिरेकः । यथा च जगत्प्रदा-
वस्थासु तत्साक्षितया आत्मनोऽन्वयः आत्मनि तु जाग्रदादवस्थाव्यव्यतिरेक इति व्याचक्षते ॥ ३५ ॥ नेहमानः प्रजा स्वर्गमित्यादि प्रार्थितं प्रसादीकरोति-एतादिति ॥ परमेण
समाधिना चित्तैकाग्र्येणैतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ निरन्तरमनुचिन्त्य एवं चेत् कल्पे ये विकल्पा विविधाः सृष्टयः अवान्तरकल्पा वा तेषु भवान्कर्हिचिदपि न विमुह्यति कर्तुंत्वा-

प्रतिनिवेशं न यास्यति श्रीकृष्णवतारे ब्रह्ममोहनं तु तत्कृपाविलसितमेवेति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ संप्रदिश्येति ॥ अजनो हरिः जनानां परमेश्वरं ब्रह्माणं प्रत्येवं संप्रदिश्य तस्य ब्रह्मणः पश्यत एव सतः तद् आत्मनः रूपं न्यरुणत् तिरिभावयामास ॥ ३७ ॥ अन्तर्हितेति ॥ अन्तर्हितस्तिरोधापित इन्द्रियार्थः चक्षुरिन्द्रियविषयः स्वरूपं येन तस्मै हरये विहितोऽजलिर्येन सर्वभूतमयः समष्टिरूपः स ब्रह्मा पूर्ववत् पूर्वकल्पविदं विश्वं ससर्ज ॥ ३८ ॥ तदनन्तरं पूर्वांको ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तः इत्याह—प्रजापतिरिति ॥ एकदा धर्मपतिः प्रजापतिः ब्रह्मा प्रजानां भद्रं कल्याणमन्विच्छन् सन् प्रजा यमनियमाननुतिष्ठत्विति या स्वार्थकाम्यतया नियमान् शौचादीन् यमान् अहिंसादींश्चातिष्ठत् अनुष्ठितवान् ॥ ३९ ॥ तमिति द्वयम् ॥ हे राजन् रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः अनुव्रतः अनुवर्ती महामतिः महाभागवतश्च नारदः मायाया ईशस्य विष्णोर्मायां विविदिषन् ज्ञातुमिच्छन् शुश्रूषमाणः तं नियमादीनुतिष्ठन्तं पितरं ब्रह्माणं शीलेन प्रश्रयेण दमेन च पर्यतोषयत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तुष्टमिति ॥ लोकानां प्रपितामहं स्वपितरं ब्रह्माणं तुष्टं विशम्य ज्ञात्वा

॥ श्रीशुक उवाच ॥ संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेश्वरम् ॥ पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥ अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ॥ सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जैदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ॥ भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥ तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ॥ शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥ मायां विविदिषन्विष्णोर्मायेऽशस्य महामुनिः ॥ महाभागवतो राजन्पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१ ॥ तुष्टं निशम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ॥ देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपुच्छति ॥ ४२ ॥ तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ॥ प्रोक्तं भगवता ग्राहं प्रीतिः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥ नारदः ग्राहं मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ॥ ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायाऽमिततेजसे ॥ ४४ ॥ यदुताऽहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ॥ यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च दृक्तस्तशः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

देवर्षिर्नारदो भवान्मां प्रति यदनुपुच्छति तेदेव परिपप्रच्छ ॥ ४२ ॥ तस्मा इति ॥ तस्मै पृष्टवते पुत्राय नारदाय प्रीतः सन् भूतकृत् ब्रह्मा इदं यत् संक्षेपेण चतुःश्लोकया भगवता प्रोक्तं तत् दशलक्षणाणि लक्षणीया अर्था यस्मिन्तद्विरुद्धं भागवतं नाम पुराणं ग्राहं स्म ॥ ४३ ॥ नारद इति ॥ हे नृप स च नारदः सरस्वत्यास्तटे परमं ब्रह्म ध्यायते अमिततेजसे व्यासाय मुनये ग्राहं स्म । व्यासादहमधीतवानिति प्राप्तुकम् ॥ ४४ ॥ यदिति ॥ पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिता इत्यादिना वैराजात्पुरुषावयवं विद्मः अमिततेजसे व्यासाय मुनये ग्राहं स्म । पृष्टस्तद्वथावदुपाख्यास्यामि अन्यांश्च दृक्तस्तशस्तव प्रश्नान्मागवतव्याख्यानेनैवोपाख्यास्यामि । एवं नारायणो ब्रह्मणो ब्रह्मा नारादाय भेदं विश्वमासीदिति यदुत यदपि त्वयाहं पृष्टस्तद्वथावदुपाख्यास्यामि अन्यांश्च दृक्तस्तशस्तव प्रश्नान्मागवतव्याख्यानेनैवोपाख्यास्यामि । एवं नारायणो ब्रह्मणो ब्रह्मा नारादाय नारदो व्यासाय व्यासो मह्यमहं तुभ्यमिति षट्संवादीयं भागवतम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितायप्रकाशिका ॥ गङ्गासहायो द्वितीयस्याध्याये नवमे व्यधात् ॥ ९ ॥

अन्ये सर्गविसर्गादिदशानां लक्षणं ततः ॥ संक्षेपाहोक्तमृष्टि तत्र श्लोका द्विसर्गणाः ॥ अनुष्टुभोऽपि तावत्य उवाचति त्रयं तथा ॥ १० ॥ प्राम्साचितानि दश लक्षणाऽन्याह-
अत्रेति ॥ अत्र श्रीभागवते सर्गविसर्गदयो दशार्था निरूप्यन्ते । मन्वन्तराणि च ईशकथाश्चेति द्वन्द्वः ॥ १ ॥ न चार्थभेदाच्छास्त्रभेद इत्याह-दशमस्येति ॥ अञ्जसा सुखेन
दशमस्याथस्य परब्रह्मणो विशुद्धयर्थं विविक्तप्रतिपत्त्यर्थं नवानां सर्गादीनां लक्षणमिह पुराणे महात्मानो विवेकिनः श्रुतेन अर्थेन च वर्णयन्ति । तत्र स्तुत्यादिस्थानेषु श्रवणेन
कण्ठतः साक्षादेव तदाचक्षतेनाश्रयं वर्णयन्ति तत्तदाख्यानेषु तु अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या वर्णयन्ति अत आश्रय एवास्य ग्रन्थस्य विषयः।सर्गादिवक्तं चात्रैभरहेतुकं जिवविषय-
कमेव ॥ २ ॥ सर्गादीनां लक्षणाऽन्याह-भूतेति ॥ ब्रह्मणः परमात्मनः प्रयोजकात् गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वैकल्याण्यणिमाद्धेतोर्यद्भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्मस्वरूपतो विराट्-ह-
पेण च उत्पत्तिः स सर्ग उदाहृतः । तत्र भूतान्याकाशादीनि पञ्चमात्राणि शब्दादीनि पञ्च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि दश । धीशब्देन महद्ब्रह्मरौ अन्तःकरणमप्यत्रैव । पुरुषो
वैराजो ब्रह्मा तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्गः स्मृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्थितिरिति ॥ वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः ब्रह्मादिदेवोपेक्षयाऽऽधि-
॥ श्रीशुक उवाच ॥ अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमृतयः ॥ मन्वन्तरेशानुक्रया निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥ दशमस्य विशुद्धयर्थं नवानामिह
लक्षणम् ॥ वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनाऽर्थेन चाञ्जसा ॥ २ ॥ भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ॥ ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥

स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ॥ मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४ ॥ अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ॥ पुंसामीशकथाः
प्राप्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥ निरोधोऽस्यानुग्रयनमात्मनः सह शक्तिभिः ॥ मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥

कथम् । वैकुण्ठकर्तृको जिवदुःखमिभवो वा “जि अभिभवे” स्थितिः स्थानं स्वप्नेषु तस्यानुग्रहः पोषणं सतां तदनुगृहीतानां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मो मन्वन्तराणि छन्दनुरो-
धात् ऊतेः शङ्खिदेशः कर्मणां वासनाः “वेज् तन्नुसंताने” ऊयन्ते कर्मभिः संतन्यन्त इत्युक्तयः ॥ ४ ॥ अवतारेति ॥ हरेरवतारानुचरितमस्य हरेरनुवर्तिनां पुंसां च नाना-
ख्यानोपबृंहिताः कथा ईशकथाः प्रोक्ताः ॥ ५ ॥ निरोध इति ॥ अस्यात्मनो जिवस्य हरेर्योगनिद्रामनु पश्चात् शक्तिः।रिन्द्रियावुपाधिभिः सह शयनं भगवति लग्नः निरोधः
भगवदेकपरतया संसारविस्मृतिश्चापि निरोधो ज्ञेयः । निरोधनिरूपके दशमस्कन्धे तथैव प्रतिनिरूप्याहुः । अन्यथा रूपम् अविद्यायध्यस्तं कर्तृत्वादि हि त्वा स्वरूपेण ब्रह्मतया
व्यवस्थितिर्मुक्तिः अत्रेदं बोध्यम् । सर्गादिनवसु आदौ भूतमात्रेन्द्रियादीनां स्वरूपेण विराट्-रूपेण च जन्म ततो जीवानां शुक्तिमुक्तिसाधनबुद्धीन्द्रियादिप्राप्तिरुपा सृष्टिः तदनन्तरं
जीवानां स्थितिः स्थितावेव केषुचिज्जिवेषु साधकसक्तेषु देवादिकर्मपरैष्वपि तस्यानुग्रहः पोषणं स्थितावेवोत्कृष्टपण्डजजीवानां स्वभावो वासतानुसारी ऊतावुकः स्थितावेव
मन्वन्तराधिपत्यादीनां केषांचित्कर्मिणां धर्मः स्थितावेव केषांचित्कृतानां श्रवणकर्तानादीनि भक्त्यङ्गानि ईशकथायामिति स्थितावेव पञ्च लक्षणाणि । स्थित्यनन्तरं महाप्रलय

जीवानां परमेश्वरे लयो निरोधस्ततोऽव्यथारूपं हित्वा स्वरूपेणावस्थितिमुक्तिः ॥ ६ ॥ सर्गादिनवलक्षणैरेव तद्विषयान् जीवान् लक्षयित्वाऽऽश्रयलक्षणेन परमेश्वरं लक्षयति-
आभास इति ॥ यतः आभासः सृष्टिः चकारात् स्थितिपेष्णादयः निरोधो लयश्च भवति चान्मुक्तिश्च ॥ यतश्च अध्यवसीयते प्रकाशते यश्च परं ब्रह्मेति परमात्मा इति च
प्रसिद्धः स आश्रयः शब्दयते कथ्यते ॥ ७ ॥ य इति ॥ योऽयमध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानं दृष्ट्वा जीवः स एवासावाधिदैविकः पुरुषः सूर्यादिः अत्र पुरुषस्य
जीवस्योपाधित्वात् इन्द्रियादौ पुरुषशब्दप्रयोगः “स वा एष पुरुषोन्नरस्मयः” इत्यादिश्रुतेः । अतोऽयं वास्तवोऽर्थः । यदिदमध्यात्मं चक्षुरादिकरणं सर्वत्र विनयादित्वात्सर्वार्थ
ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धञ्चावः । स एवासावाधिदैविकश्चक्षुरावाधिष्ठाता सूर्यादिः पुरुषः स्मृतः । इन्द्रियतदधिष्ठानयोरपि सूर्यावयत्वेनैकरूप्यात् । यस्तु तत्रैकस्मिन्नेवोभयोः
आध्यात्मिकाधिदैवरूपयोर्विच्छेदो भेदो यस्मात्तथाविधश्चक्षुर्गोलकादुपलक्षितो दृश्यो देहः स ह्याधिभौतिकः पुरुषः स्मृतः । अभिन्नयोरपि करणतदधिष्ठानत्रोर्गोलक एव भेदो
बुद्ध्यते अन्यत्र करणस्थित्यभावेन भेदबोधभावात् । यद्वा । उभयः गोलकरूपः शब्दस्पर्शादिरूपश्च विच्छेदो यस्य स ह्याधिभौतिकः पुरुषः स्मृतः । एवं च इन्द्रियमध्या-

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाऽध्यवसीयते ॥ स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दयते ॥ ७ ॥ योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदै-
विकः ॥ यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ॥ त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वा-
श्रयाश्रयः ॥ ९ ॥ पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः ॥ आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्माक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥

त्मिकं देवता आधिदैविकं गोलकमाधिभौतिकं विषयोऽध्याधिभौतिक इति ॥ ८ ॥ एकमेकतराभाव इत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धत्वे नानात्मत्वं सूचयति तथा हि दृश्यं विना
तत्सतीत्यनुमेयं करणं न सिद्ध्यति नापि दृष्टा न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः न च तं विना करणं प्रवर्तते न च तद्विना दृश्यमित्येवं यदैकतरस्याभाव
एकमपि नोपलभामहे न पश्यामस्तत्र तदा तत् आध्यात्मिकादित्रितयमालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स आत्मैव स्वाश्रयाश्रयः स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स
चासावन्येषामाश्रयश्चेति अयमेवार्थः एकादशे । “द्वयपमार्कं वपुश्च रन्ध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः स्वे ।” इत्यादिना वक्ष्यते । अन्येषां सिद्धिः अन्यसापेक्षा आत्मनः सि-
द्धिर्नान्यापेक्षा अत एव व्यभिचारित्वात्तेषां मायामयत्वम् । अत एव पुरुषवयवैर्लोकैः लोकैरमुष्यावयवा इति विरोधोऽपि परिहृतः ॥ ९ ॥ यदुताहं त्वया पृष्ट इति प्रति-
ज्ञातमर्थं वक्तुं कथां प्रस्तौति-पुरुष इति ॥ स पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथङ्कृत्य यदा आदौ सृष्टेः पूर्वं विनिर्गतः पृथक् स्थितस्तदा आत्मनः स्वस्य अयनं स्थानम-
न्विच्छन् विमृशन् यतः स्वयं शुचिः शुद्धः अतः शुचीः फेनतरङ्गादिराहित्येन शुद्धाः अपो गर्भोदकसंज्ञाः अस्माक्षीत् ससर्ज ॥ १० ॥

तास्त्रिति ॥ स पुरुषः स्मृष्टासु तास्वप्सु सहस्रं परिवत्सरान् संवत्सरान् अवात्सीत् उवास । तेनाप्सु वासेन नारायण इति नामाभूत् । यत् यस्मात् पुरुषो नरस्तस्मादु-
द्भवो यासां ता नाराः आपः अयनमप्येति नारायण इत्यर्थः । “ आपो नारा इति श्रेष्ठा आपो वै नरसूनुवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ” इत्युक्तेः
॥ ११ ॥ इयमिति ॥ इयमुपादानं महदादिपृथिव्यन्तो भूतर्वाः कर्मजीवाहङ्गं कालो गुणवैषम्यहेतुः स्वाभावः परिणामहेतुः जीवो भोक्ता चकारादन्यदपि यत्किंचित् एते
सर्वे यस्यानुग्रहतः सन्ति सत्तां लग्नन्ते कार्यक्षमाश्च भवन्ति यस्योपेक्षया च न सन्ति सत्तामेव न लग्नन्ते कुतः कार्यक्षमताम् ॥ स नारायणः ॥ १२ ॥ एक इति युग्यम् ॥
प्रभुर्देवः एकः अविभक्तनामरूपः आत्मनो देवमनुष्यादिरूपेण नानात्वमन्विच्छन् योगरूपात्तत्वात् समुत्थितः सन् हिरण्मयं प्रकाशबहुलं रमणीयं वीर्यं गर्भरूपं देहं मायया
अधिदेवम् आध्यात्ममधिभूतमिति त्रिया व्यसृजत् विभक्तवान् । अथ एकं पौरुषं वीर्यं यथा विधा मिदात् तथा शृणु । अत्र भागवताः । प्रलये स्वांशान् जीवान्त्वमनि प्रवि-
लाप्य स्थितः तदनु सृष्टिकाले जीवान् स्वात्मनः पृथक्कुर्वन् रात्रिस्थानीयमहाप्रलयवसाने मायया स्वशक्त्या महदादीनि सृष्ट्वा तैरिहण्मयं वीर्यं ब्रह्माण्डं सावरणमसृजदिति म-
तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् ॥ तेन नारायणो नाम यद्रूपः पुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥ इद्वयं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ॥ यदनु-
ग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥ एको नानात्वमन्विच्छन् योगतत्पात्समुत्थितः ॥ वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजन्निधा ॥ १३ ॥
अधिदेवमथाऽध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ॥ यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत् तच्छृणु ॥ १४ ॥ अन्तः शरीर आकाशात्पुरुषस्य विधेष्टतः ॥
ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महाननुः ॥ १५ ॥ अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ॥ अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥ १६ ॥
हासमिष्टिश्चतस्तेषामेव महदादानामंशैः परम्परमिलितैः समष्टिविराट्पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमिताण्डकटाहमध्यगतः सृष्टोऽसूतदेव आदिपुरुषस्तदेवाण्डकटाहं प्रविश्य तदङ्गं
स्वसृष्टजलेनपूर्य तत्रस्थं समष्टिविराजं स्वीदरमध्ये कृत्वा सहस्रं समास्तस्मिन् गर्भे एव सुष्याप तदन्ते योगतत्पाद्युत्थितो हिरण्मयं समष्टिविराजम् अधिदेवदिशिधा त्रिया
व्यभजत् । एष एव समष्टितस्य नाभिद्वारा कमलनालालसको भावी । स एव पुनश्चतुर्दशलोकालसको वैराजाल्यः स्थूलो भावी । सूक्ष्मस्तु हिरण्यगर्भः समष्टिजीवः वैराज एव
विसर्गावर्थं चतुर्मुखो भावीति ब्रह्मा त्रिया इत्याहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्तरिति ॥ विधेष्टतः क्रियाशक्त्या विविधं चेष्टमानस्य पुरुषस्य समष्टिविराजः आर्षः शता । अन्तः-
शरीरे य आकाशस्तस्मात् ओजः इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात्सूक्ष्माद्रूपात् प्राणः सूत्रात्मा महान् मुख्यः असुः सर्वेषां प्राणस्वरूपः
जज्ञे ॥ १५ ॥ सूत्रात्मनो महत्त्वं दर्शयति-अनुप्राणन्तीति ॥ सर्वजन्तुषु सर्वप्राणिषु प्राणा इन्द्रियाणि प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं यं प्राणम् अनु पश्चात्प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति
अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं तम् अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति नरेदमनुगा इव । यथा अनुगा भृत्याः नरेदं राजानं गच्छन्तम् अनुगच्छन्ति तं तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति च

तथा ॥ १६ ॥ प्राणेनेति ॥ प्रसौवराजस्यान्तरा उद्गम्ये क्षिपता व्याप्रियमाणेन निमित्तेन क्षुत्तृ च आजायते स्म ततः पिपासतः पातुमिच्छन्तः जक्षतः भक्षयितुमिच्छन्तश्च
 प्राक् प्रथमं मुखं निरक्षिपत किमकमभूत् । प्रसौरिति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थम् एवमग्रेऽपि भूम्न इत्यदौ ॥ १७ ॥ पूर्वमुपकान्तमधिदेवादि त्रैविध्यं विद्वणोति—मुखत
 इति ॥ मुखतो मुखोत्पन्नान्तरं मुखे विवरात्मके तालु इन्द्रियाधिष्ठानं निर्भिन्नमुत्पन्नम् । तत्र तालुनि जिह्वाइन्द्रियमध्यममुपजायते स्म । ततस्तदनन्तरं नाना मधुरादिभेदः
 रसः विषयोऽधिभूतं जज्ञे । यो रसो जिह्वयाधिगम्यते । वरुणदेवतारूपमधिदैवमनक्तुमपि ज्ञेयमेवं सर्वत्राधिष्ठानमिन्द्रियं देवताविषयश्चेत्येतच्चतुष्टयमनुकमप्यह्यम् । त्रैविध्ये च
 विषयोऽधिष्ठानं च अधिभूतमध्ये गम्यते । इन्द्रियमध्यात्मं देवता अधिदैवतमिति ॥ १८ ॥ विवक्षोरिति अर्द्धम् ॥ भूम्नो व्यापकस्य विवक्षोर्वक्तुमिच्छामुखतो मुख एवाधिष्ठाने
 वह्निदेवता वागिन्द्रियं तयोरीन्द्रियतदभिमानिदेवतयोः अधीनं कर्मरूपं व्याहृतं भाषणं विषयाख्यं चाभूत् ॥ १९ ॥ जल इति सार्द्धम् ॥ यदा जले चरतस्तस्य सुचिरं वायोनि-
 रोधः समजायत जले इत्यत्र गल इति पाठान्तरम् । तदा नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति अत्यन्तं प्रचलति सति आर्षः शता । श्वासप्रचलनं विना न निर्वह इति श्वासार्ण-
 प्राणेन क्षिपता क्षुचुडन्तरा जायते प्रभोः ॥ पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिधत् ॥ १७ ॥ मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ॥ ततो
 नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८ ॥ विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ॥ १९ ॥ जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ ना-
 सिके निरभिधेतां दोधूयति नभस्वति ॥ तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥ २० ॥ यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ॥ निर्भिन्ने
 ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥ बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ॥ कर्णौ च निरभिधेतां दिशः श्रोत्रं क्षुण्णग्रहः ॥ २२ ॥ वस्तु-
 नो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ॥ जिघृक्षतस्तत्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः ॥ तत्र चान्तर्वहिवर्तितस्त्वचा लब्धगुणो वृतः ॥ २३ ॥
 तया अधिष्ठानभूते नासिके निरभिधेताम् । ततश्च जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छेत्तस्य नसि नासिकायां गन्धं वहतीति तथाभूतो वायुदेवता अभूत् । अनेनैव गन्धो विषय
 इति सूचितं घ्राणइन्द्रियं चाभूत् ॥ २० ॥ यदेति ॥ यदा आत्मनि देहे निरालोकं प्रकाशरूपमानीदिति शेषः । निर्भक्षिकमितिवद्व्ययीभावाः । यदा प्रकाशाभाव
 आसीदित्यर्थः । तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतो द्रष्टुमिच्छन्तस्तस्य आर्षः शता । अक्षिणी अधिष्ठानभूते निर्भिन्ने उत्पन्ने । तत्र ज्योतिरादित्यो देवताभूत्
 चक्षुरिन्द्रियं ततश्च गुणस्य रूपस्य ग्रहः ग्रहणं भवति अनेनैव रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥ बोध्यमानस्येति ॥ ऋषिभिरैवेदबोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं जिघृक्षतः ग्रहीतु-
 मिच्छन्तः कर्णौ अधिष्ठानभूतौ निरभिधेताम् । तत्र दिशो देवता अभूवन् । श्रोत्रं चेन्द्रियमभूत् ततश्च गुणस्य शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं भवति । अनेन शब्दो विषयो दर्शितः
 ॥ २२ ॥ वस्तुन इति सार्द्धम् ॥ वस्तुनो द्रव्यस्य मृदुत्वं काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च ओष्णत्वम् उष्णत्वम् आङ् पादपूरणे । गुर्वुणोति पाठे सवर्णदीर्घासौ शणादेश

सर्वतो गन्धिमिच्छोस्तस्यापानतः अपानमार्गेण उपलक्षणेमेतत्पानमार्गेण च प्राणपानविष्टेषो मृत्युरिति प्रसिद्धेः । नाभिरूपं द्वारं निरभिद्यत तत्रापानः इन्द्रियमासति । ततस्तस्याधिष्ठाता मृत्युदेवतासीत् पृथक्त्वं प्राणपानविष्टेषुरूपं मरणं विषयः । उभयाश्रयमिन्द्रियदेवताधीनम् ॥ २८ ॥ आदित्सोरिति ॥ अन्नपानानां शेषे कर्मणि षष्ठी । आदित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिरधिष्ठानम् अन्त्राणि नाड्यश्चेन्द्रियं तयोर्नाड्यचन्वर्णयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरदरमरणं पुष्टितु रसपरिणामतः स्थूल्यं च विषयौ तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्वसमुद्रतुष्टय इति अधिष्ठानादिचतुष्टयम् । पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति चतुष्टयमिति विवेकः ॥ २९ ॥ निदिध्यासोरिति ॥ आत्मनो मायां मायिकं वस्तुमात्रं निदिध्यासोर्नितरां चिन्तयितुमिच्छोर्हृदयं कमलाकारमाधिष्ठानं निरभिद्यत ततस्तत्र मनइन्द्रियं जातम् । तस्य चन्द्रोऽधिष्ठाता देवता ततश्च विषयभूतः संकल्पस्तत्तदाश्रयचिन्तनं तत एव कामस्तद्विषयाभिलाषश्च भवति । अत्र हृदय एवाधिष्ठाने चिन्ताहंकारबुद्ध्य इन्द्रियाणि तद्देवताश्च वासुदेवरुद्रब्रह्माणस्तृतीयस्क्रन्धोक्ता ज्ञेयाः । तदेवमष्टादशेन्द्रियान्युक्तानि । प्रसिद्धानि तु एकादशैव ज्ञेयानि । तथा चात्र क्रमाजिह्वावाग्राणचक्षुःश्रोत्रोर्मत्वक्बलगत्युपस्थपयपानाना-

आदित्सोरन्नपानानामसंक्षुध्यऽन्ननाडयः ॥ नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९ ॥ निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ॥ ततो मनस्ततश्चन्द्रः संकल्पः काम एव च ॥ ३० ॥ त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ॥ भूम्यन्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाऽम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥ गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ॥ मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥ एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ॥ महाादिभिश्चावरणरष्टभिर्विहरावृतम् ॥ ३३ ॥

न्ननाडिमन्थितहङ्कारबुद्ध्योऽष्टादशेन्द्रियाण्युक्तानि ॥ ३० ॥ तदेवमधिदैवमधिभेदं विभज्योमत्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह-त्वगिति ॥ त्वगुपरितनं सूक्ष्मं चर्म तन्दन्तः स्थूलचर्म मांसं रुधिरं मेदः मज्जा अस्थि चेति समाहारद्वन्द्वः । शुक्रमप्युपलक्षणीयम् । एते सप्त धातवः भूम्यन्तेजोमयास्तेषां कार्यभूताः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारदिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावाद् भूम्यादित्रितयकार्यत्वमुक्तम् । प्राणस्तु व्योमान्बुवायुभिरारब्ध इति शेषः । अत्र व्योमाऽम्बुनोः योषकत्वम् ॥ ३१ ॥ गुणात्मकानीति ॥ इन्द्रियाणि गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां तानि विषयाभिमुखस्यभावात्तत्पर्यः । गुणाः शब्दावास्तु भूतादिरहंकारस्ततः प्रकर्षेण भवन्ति इति व्योमाऽम्बुवायुभिः ॥ ३२ ॥ एतदिति ॥ महाादिभिः पृथिव्यन्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहद्ब्यक्तरूपैर्दशगुणोत्तरद्वैतदृष्टभिरावरणैर्विहरावृतमेतद् अन्तात्मा स्वरूपमेव बुद्धिरपि विविधज्ञानरूपिणीति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा नतु वस्तुतः यतो मनः सर्वविकारणामात्मा स्वरूपं बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानस्वरूपिणी नतु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् । यद्वा । इन्द्रियाणि गुणात्मकानि रजोगुणकार्याणि गुणास्तु भूतादेरहङ्कारस्य प्रभवो येभ्यस्तथाभूताः अहङ्काराद्वारा गुणकार्यत्वं तेषामिति भावः । मनोऽपि कामक्रोधसर्वविकारणामा-

पडालकं भगवतः स्थूलं रूपं मया ते तुभ्यं व्याहृतं कथितम् । अत्र स्थूलं समष्टिसंज्ञम् । महाविधिरिति महासमष्टिसंज्ञं महास्थूलमित्याहुः ॥ ३३ ॥ अतः परमिति ॥ अतः स्थूलात् रूपात्परमन्यदस्य कारणभूतं सूक्ष्मतममतीन्द्रियम् । यतोऽप्यक्तं निर्विशेषं सर्वव्यापकधर्मरहितम् अनादिमध्यनिधनम् उत्पत्तिस्थितिलयधून्वं नित्यं सदैकरूप-मपक्षयादिधून्वं वाक् च मनश्च “न दधिपय आदीनि” इति निषेधाद्वित्वाभावः समासान्नाभावश्चायौ । तस्मात् परं तद् गोचरं सर्वव्यवहारातिं समष्टिलिङ्गभरितारूपं भगवतो रूपमस्ति । अत्र सूक्ष्मतमित्यनेन सूक्ष्मम तिसूक्ष्मं चेति द्वयं लभ्यते । तत्र सूक्ष्मं समष्टिलिङ्गभरितमितिसूक्ष्मं मयाारूपं निर्विशेषणादिविशेषणचतुष्टयोक्तिमित्याहुः ॥ ३४ ॥ अमुनी इति ॥ अमुनी स्थूलसूक्ष्मे भगवतो रूपे उपासनार्थं मया ते तुभ्यमुपवर्णिते । उभे अपि विपश्चितो विवेकिनो न गृह्णन्ति परमार्थतो न स्वीकुर्वन्ति । कुतो हि यस्मात् मायासृष्टेः अमू इति वक्तव्ये अमुनी इत्यार्षम् । अमुनी इति द्विवचनं स्थूलयोः सूक्ष्मयोश्चैक्यादित्याहुः ॥ ३५ ॥ “यद्रूपगुणकर्मकः” इत्युक्तं तत्त्वपञ्चयितुमाह-स इति ॥

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ॥ अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥ ३४ ॥ अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ॥ उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥ स वाच्यवाचकतया भगवान्ब्रह्मरूपधृक् ॥ नामरूपप्रक्रिया धत्ते सकर्माऽकर्मकः परः ॥ ३६ ॥ प्रजापतीन्मनुदेवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ॥ सिद्धचारणगन्धर्वीन्विद्याधरासुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥ किन्नराप्सरसो नागान्सर्पोऽन्वृक्षान्गिरिन्पृ सरीसृपान् ॥ मातृ-रक्षःपिशचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥ कूष्माण्डोन्मादवेतालान्याधुनान्यहानपि ॥ स्वगान्मुगान्पशून्वृक्षान्गिरिन्पृ सरीसृपान् ॥ ३९ ॥ द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः ॥ कुशलकुशला मित्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥ ४० ॥ सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुनृना-रकाः ॥ तत्रायैकैकशो राजन्भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा ॥ यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥

स परः भगवान् वस्तुतः अकर्मक सर्वव्यापाररहितोऽपि जला देवास्तद्रूपधृक् अतः सकर्मा सर्वव्यापारश्च सन् प्राणिनां वाचकतया देवमनुष्यादिनामानि तद्वाच्यतया देवादिरूपाणि तत्तदधिकारेण तत्तत्फलहेतुभूताः क्रियाश्च धत्ते सृजति ॥ ३६ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति-प्रजापतीनिति साद्वैतयम् ॥ प्रजापत्यादीन् सरीसृपान्तान् पृथक् तदवान्तरभेदेन धत्त इत्यनुषङ्गेणान्वयः । तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तद्वान्यानि रूपाणि तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि । पृथक् तदवान्तरभेदेन अत्र गिरानित्यनन्तरं नृपेति संबुद्धिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ द्विविधा इति ॥ ये चोक्तोऽन्ये द्विविधाः स्थावरजङ्गमरूपेण भेदेन चतुर्विधा जरायुजण्डजस्वेदजोऽस्त्रिजलरूपेण जलस्थलनभस्योकांसि स्थानानि येषां तानपि विधत्ते सन्धिरार्षः । एतेषु इमाः प्रजापत्याद्याः कुशलाः पुण्यफलरूपाः सर्पपिशाचाद्याः अकुशलाः पापफलरूपाः नरादयः मिश्रास्तदुभयरूपाः कर्मणां गतयः फलानि भवन्ति एतच्च यावत् कर्मगतयः इति प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ४० ॥ सत्वमिति साद्वैतम् ॥ इतिशब्दो हेतौ सत्त्वं रजस्तम एभ्यो हेतुभ्यः पुण्यादिद्वारा सुराः नरा नारकाश्चेति तिस्रो गतयो भवन्ति । सुरादिशब्दा कण्यादी-

नामप्युपलक्षणार्थाः । हे राजन् यदैकतरः सान्विकादिस्वभावोऽन्यास्यामवशिष्टायां स्वभावाभ्यामुपहन्यते अभिभूयते अनुविध्यते वा तत्र तदा एकैकशोऽपि गतयस्त्रिधा भिद्यन्ते नवसङ्ख्या भवन्ति । यथा रजःस्वभावोऽपि नरः सत्वमिश्रणाधिक्याद्ब्रह्मणः तमोमिश्रणाच्छुद्ध इत्यादि त्रिवेति । स्थूलतया गुणतारम्येनानन्तभेदसम्भवात् ॥ ४३ ॥ स एव जगत्कर्ता भगवान् धर्मरूपधृक् धर्मरक्षकत्वाद्धर्मो विष्णुस्तद्रूपधृक् स्वस्य मर्यादायां स्थापयन् निर्गमावात्मभिरवतारैः इदं विश्वं पुष्पाति पालयति तत्र तिर्यग्वतारा वराहमीनकच्छपहंसादयः नरावतारा रामलक्ष्मणपरशुरामादयः सुरावतारा वामनमुयज्ञादयः ॥ ४२ ॥ तद ॥ कालः प्रलयकालस्तत्साधकोऽग्निः संकर्षणमुखावलस्तत्र रुद्रात्मा रुद्ररूपेणाविर्भूतो यदात्मनः स्वस्मादेवोपादानभूतात्सर्वेव मृष्टमिदं विश्वं तत्कालेनैव करणभूतेन घनानीकं मेवसमूहम् अनिल इव संनियच्छति संहरति ॥ ४३ ॥ कर्तृत्वाद्यवपादेन दशमस्य शुद्धिमाह—इत्थंभावेनेति ॥ इत्थंभावेन स्मृत्वादिरूपेण भगवत्तमः पारंपूर्णेभ्यः भगवान् कथितः । हि हेत्वर्थं परंतु सूरयो विवेकिनः इत्थंभावेनैव ब्रह्म नार्हन्ति किंतु निष्क्रियमित्यादि शुद्धं पश्यन्ति ॥ ४४ ॥ कुतस्तथा ब्रह्म नार्हन्तीत्येक्षायामाह—नेति ॥ अस्य विश्वस्य जन्मादिरूपे कर्मणि परस्य स एवेदं जगद्धाता भगवान्धर्मरूपधृक् ॥ पुष्पाति स्थापयन्निश्वं तिर्यङ्गसुरात्मभिः ॥ ४२ ॥ ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सुष्टमिदमात्मनः ॥ संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः ॥ ४३ ॥ इत्थंभावेन कथितो भगवान्भगवत्तमः ॥ नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥ नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ॥ कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययाऽऽरोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ॥ विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥ परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ॥ यथा पुरस्ताद्ब्रह्माख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥ परमेश्वरस्य इत्थंभावः कर्तृत्वं नास्ति श्रुत्यापि तात्पर्येण न प्रतिपाद्यते किंतु कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमनुविधीयते केवलमनुवर्ण्यते । हि यस्मात्तत् गुणगतं कर्तृत्वादि तत्र मायया भ्रान्त्या आरोपितमिति । तथा च श्रुतिः । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इत्यादि ॥ ४५ ॥ अयं त्विति ॥ पुरुषोऽण्डं विनिर्भित्येत्यादिनोक्तः अयं तु ब्रह्मणः संबन्धी महान् कल्पः संवत्सरशतात्मकः ब्रह्मपरमाधूरूपः विहङ्ग्यः अवातन्ब्रह्मदिनरूपस्तत्साहितः उदाहृतः उदाहरणतया संक्षेपतः उक्तः । यत्र महाकल्पे प्राकृताः महदादिपृथिव्यन्ताः सर्गाः वैकृताः पृथिव्यादिविकाराख्याः स्थावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पैः साधारणः समानः अस्ति ॥ ४६ ॥ परिमाणमिति ॥ कालस्य परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपं कल्पस्य लक्षणम् इयनेवंप्रकारं इति तद्विग्रहमवान्तरकल्पमन्वन्तरादिरूपं विभागं च यथास्ति तथा कल्पानां लक्षणमेव विग्रहो वपुर्यस्य तत्कालस्य परिमाणमिति वा पुरस्तात् तृतीयरक्त्ये यथा यथावद्विस्तरेण व्याख्यास्ये तद्वार्षः । एष सर्वोऽपि विशेषः पादो कल्पोऽस्ति । अथो तस्मात्प्राप्तं कल्पं प्रथमपारान्तिमत्वं त्वं शृणु । कल्पगणना तु स्कान्दप्रथमखण्डात् ज्ञेया । यथा “ प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । तृतीयो वामदेवस्तु तृतीयस्तु ततो गा-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

थान्तरोऽपरः ॥ रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः प्राण इति स्मृतः । सामोऽथ बृहत्कल्पः कन्दार्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । ध्यान एकादशः प्रो-
क्तस्तथा सारस्वतोऽपरः ॥ त्रयोदश गुरुोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥ षोडशो नारसिंहस्तु समाधिस्तु ततोऽपरः । अक्षेयो विष्णुजो
वंशः सोमशस्ततोऽपरः ॥ द्वाविंशो भावनः प्रोक्तः स पुनानिति चापरः । वैकुण्ठश्चाधिपस्तद्ब्रह्मोऽल्पस्ततोऽपरः ॥ सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथापरः । माहेश्वरस्तथा
प्रोक्तश्चिपुरो यत्र पातितः ॥ पितृकल्पस्तथान्ते च यः कुहूब्रह्मणः स्मृतः । त्रिंशत्कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः सदा ॥ अतर्तिथश्च भविष्याश्च वाराहो वर्ततेऽयुता ।
प्रतिपद् ब्रह्मणा प्रोक्ता द्वितीयाद्वस्य साम्यतम् ॥ " इति । तत्र श्वेतः श्वेतवाराहः अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्रह्म उच्यते । एवं पितृकल्प एव प्रथमपराद्धन्ते पञ्चमिर्निर्गतो-
क्तवान् पाद्म उच्यते इति च ॥ ४७ ॥ यदहेति युग्मम् ॥ हे सूत भागवतेषूत्तमः क्षत्वा विदुरो दुस्सृजानपि बन्धूंस्त्वक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार । यद्वा । तीर्थानि तथा

॥ शौनक उवाच ॥ यदाह नो भवान्सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः ॥ चवार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून्सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥ कुत्र कौषारवे-
स्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः ॥ यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्सुवाच ह ॥ ४९ ॥ ब्रूहि नन्तादिदं सौम्य विदुरस्य विवेक्षितम् ॥ बन्धु-
त्यागनिमित्तं च तथैवागतवान्पुनः ॥ ५० ॥ सूत उवाच ॥ राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महमुनिः ॥ तद्वोऽभिधान्ये भृगुत राज्ञः प्रश्ना-
न्विशाम्यहम् ॥ ५१ ॥ समाप्तोऽयं द्वितीयः स्कन्धः ॥ २ ॥

नुसारतः ॥६५॥ इति श्रीमद्भगवत् महिषुराज द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथयन्विताथप्रकाशिका ॥ गङ्गासहाये द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णदामात्मनेजेन
कस्यमाणगर्या
किकान्यव्याख्यासमेतः

गङ्गाविष्णुना स्वकीये "लक्ष्मीकटेश्वर" मुद्रणगारे मुद्रयित्वा प्रकाशितः । संवत् १९५७ शकब्दाः १८२२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता
श्रीमद्भगवते द्वितीयोऽध्यायः

॥ ॥

